

TRAVELS IN ENGLAND

BY

KARSANDAS MULJI.

SECOND EDITION

REVISED AND ENLARGED
WITH NUMEROUS ILLUSTRATIONS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE
POMBAI GOVERNMENT

THE EARTH IS GOD'S, WHERE CAN THE ATTAKE LIE?
THE COMARD SHRINKS AND DARES NOT PERSEUTE THE.

Bombay

DAFTAR ASHUKARA PRESS

1867

- હિ જ એ કમ સન્નિ

સર હેનરી બાર્નલ એડવર્ડ ફ્રિયર

જી. સી. એમ. આર્ચ., કે. સી. પી.

• મુંબઈના ગવર્નર સાહેબ,

જેઓ ભર્તૃખંડની લાંબી કારકિર્દીમાં તેમાં મુખ્ય

આ ઈલાકામાં ગવર્નરના યોદ્ધા ઉપર રહીને,

વિદ્યાની અને સંસારિક તથા નીતિની વૃદ્ધિ કરનાર

પરમ મિત્ર અને પ્રતિપાળ જણાયા,

અને

જેઓ, માયાળુ સ્વભાવ અને સાચા સમભાવથી

એમને જાણનાર સર્વને પ્રિય થયા છે,

તેમને તેમની આજ્ઞા લઈને

આ પુસ્તક

અતિઆદરભાવ અને કૃતજ્ઞ બુદ્ધિએ તેના કર્તાએ

અર્પણ કર્યું છે.

TO HIS EXCELLENCY
SIR H. B. E. FRERE, G.C.S.I., K.C.B.

GOVERNOR OF BOMBAY,

WHO DURING A LONG INDIAN CAREER,
ESPECIALLY AS THE GOVERNOR OF THIS PRESIDENCY
PROVED A WARM FRIEND AND PATRON

OF

THE CAUSE OF EDUCATION
AND OF SOCIAL AND MORAL PROGRESS,

AND

WHO BY HIS KIND DISPOSITION AND GENUINE SYMPATHY
HAS ENDEARED HIMSELF TO ALL WHO KNOW HIM

This Volume

IS

WITH PERMISSION

MOST RESPECTFULLY AND GRATEFULLY
DEDICATED BY THE AUTHOR

IN BRINGING OUT the Second Edition of the TRAVELS IN ENGLAND, the author takes the liberty to express his warm thanks to the Bombay Government, the Director of Public Instruction, the Princes and Chiefs of Kâttiyâwâr and the public at large, who have given a very kind and liberal support to the volume. He begs to intimate that the Marâthi translation of this edition has also been patronised by Government and will shortly be issued with plates and other illustrations which appear in this book.

MARCH, 1867.

ઇંગ્લંડમાં પ્રવાસની બીજી આવૃત્તિ બાહાર પાડતાં આ પુસ્તકને મદદ કરનાર મુખ્ય સરકારનો, તથા ડિરેક્ટર આવ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનનો તથા કાઠિયાવાડ ઇલાકાના રાજા તથા તાલુકદારોનો અને બીજા ગૃહસ્થોનો ગ્રંથ કર્તા આભાર માનેછે. આ પ્રવાસની બીજી આવૃત્તિનું મરાઠી ભાષાંતર છાપવાનું કામ ચાલુ કરવામાં આવ્યું છે તેને પણ મુખ્યની સરકાર તરફથી આશ્રો મળ્યોછે; અને આ પુસ્તકમાં દાખલ કરેલી ખેટ તથા બીજાં ચિત્રો સહિત તે યોડી મુદતમાં બાહાર પડશે.

માર્ચ ૧૮૬૭.

PREFACE

ON my return from England, it occurred to me that I could not do a better service to my countrymen than by laying before them, in this Volume, the various thoughts which suggested themselves to my mind during my visit to that country.

The Volume is divided into twelve chapters, and each chapter treats of twelve subjects.

The first chapter is introductory to the work, delineating my first impressions of England, and the advantages of visiting that country ; giving an account of the custom of visiting foreign lands prevalent among the ancient Hindus, and the causes which led to its discontinuance, and finally advocating the adoption of the same custom by the present generation.

The second chapter gives a brief description of the voyage between Bombay and London, (passing through France,) and of its various incidents

In the third chapter I have attempted to give an idea of the external appearance of London,—its roads, bridges, parks, fountains, statues, shops, gas light,

etc, and the thoughts suggested by these sights.

The fourth chapter describes the architecture of the private and public buildings of London; marking the difference between it and that of our Indian houses, especially in their forms of structure, with information about house rent in London, the probable cost of building a house and so forth. The importance of erecting houses of a better and more uniform structure in Bombay is also pointed out.

The most remarkable institutions of London, such as the British Museum, the Zoological Gardens, the Times Office, the Crystal Palace &c have been enumerated in the fifth chapter; it is not easy to describe the advantages gained and the gratification experienced by a visit to these institutions.

In the sixth chapter I have endeavoured to give an account of some of the places of recreation and amusement in London. The knowledge, and entertainment which the sight of them afford have been particularly noticed.

The social or domestic state of England, so far as I have been able to understand it, I have laid before the reader in the seventh chapter. But to give a full and correct picture of the social life of Englishmen is, I must confess, beyond my powers. It is only with a view to give some faint idea of it to my countrymen, with the object of urging them

to reform their *own* social condition, that I have ventured to say something on the subject.

In the eighth chapter I have spoken about the etiquette and various other usages of society of the people of England, which subject is doubtless as difficult to do justice to as that of the last chapter. My object, however, in saying any thing about it, is to make my countrymen acquainted with some of the *chief customs of Englishmen*, that they may be the more able to maintain the interchange of social and friendly cordialities with the latter.

The national characteristics of the people of England have been described in the ninth chapter. The most distinguishing traits in their character by which they have risen to pre-eminence in politics, arts, science, literature and commerce have been fully brought to view, and the importance of the same in the native character is particularly pointed out.

The causes of England's greatness are noticed in the tenth chapter. The events which have tended to the glory and enrichment of England have been treated in connection with this subject.

In the eleventh chapter I have attempted to give an idea of the *POWER and CONSTITUTION* of the British Government in a manner as to throw some light on those of my countrymen who are behind in knowledge of the subject.

The twelfth chapter closes the volume with a brief account of the visits I paid to some of the principal towns and places of England and Scotland, and the thoughts suggested by them.

I have introduced in this volume so much matter only as I have been able to bring within its compass from my own personal observation, study and experience during the visit. No part of the book is a simple translation from English authors. I have, of course, consulted numerous works and also quoted from some public writers and the speeches of His Excellency Sir Bartle Frere, as authorities in support of my statements.

It is my earnest request that my countrymen should give a patient and careful perusal to the volume, which will, I hope, create not only a desire to visit the great and glorious land of commerce, learning, liberty and benevolence, but the more important desire of raising themselves and their country to the same level.

પ્રસ્તાવના.

ઈ ૦ સ ૦ ૧૮૬૩ માં ઈંગ્લંડમાં પ્રવાસ કરી આવ્યા પછી મને એમ લાગ્યું કે એ પ્રવાસથી મારા મનમાં જે અ-નેક વિચારો ઊપજ્યાછે તે પ્રગટ કરીને મારા દેશીઓની સે-વામાં મુકું-એવી ઈચ્છાથી મેં આ ગ્રંથ તૈયાર કર્યોછે.

આ ગ્રંથનાં બાર પ્રકરણ કરેલાંછે અને દરએક પ્રકર-ણમાં બાર બાર બાબત લખવામાં આવીછે.

પેહેલા પ્રકરણમાં પ્રવેશક લખ્યોછે તેમાં મુખ્યકરીને વિલાયત જોયાથી મન ઊપર થયેલી પેહેલા વેહેલી અસર વિષે તથા ઈંગ્લંડ જવાના લાભ વિષે, તથા અસહના વખ-તના હિંદુઓમાં પ્રવાસનો ચાલ ને તે ચાલ ખંધ પડવાનાં કા-રણો વિષે, તથા ઈંગ્લંડ જવાનો અટકાવ તોડીને સ્વતંત્ર થવાની જરૂર વિષે લખવામાં આવ્યુંછે.

બીજા પ્રકરણમાં મુંબઈથી માનસને રસ્તે લંડન જતાં સમુદ્ર વિષે તથા આગળોટ વિષે તથા જે શેહરો મારા જોવામાં આવ્યાં તેઓ વિષે હુકામાં લખ્યુંછે અને તેઓ સંબંધી ઊપજેલા વિચાર પ્રગટ કર્યાછે.

ત્રીજા પ્રકરણમાં લંડનનો બાહ્યરથી કેવો દેખાવ લાગે-છે-રસ્તા, પુલ, ચોક, કુવારા, પુતળાં, દુકાન, ગ્યાસલાઈટ તથા ભીડ વગેરે દેખાવ કેવો દેખાયછે તે વિષે લખ્યુંછે ને તે સંબંધી કેટલાક વિચાર આપવામાં આવ્યાછે.

અને તે ઊપરથી તેઓમાં પોતાની સંસાર સ્થિતિ સુધાર-
ણી પ્રેરણા ઊત્પન્ન થાય.

આઠમા પ્રકરણમાં ઈંગ્લંડના લોકોનો વિવેક તથા તે-
ઓની કેટલીએક રીતભાત વિષે લખવામાં આવ્યું છે. આ
પ્રેમ પણ કઠણ છે. પણ એ લખવામાં મેં એટલીજ મ-
તલબ રાખી છે—કે ઈંગ્લેન્ડનો મુખ્ય વિવેક (ચારિત્ર) તથા
તેઓની કેટલીએક મુખ્ય રીતભાત જાણ્યાથી મારા દેશીઓ
તેઓની મંડળીમાં સામેલ થઈ મિત્રાચારીનો સંબંધ ખાંધી
શકે અથવા તે સંબંધ વધારી શકે.

નવમા પ્રકરણમાં ઈંગ્લેન્ડ પ્રજાના સામાન્ય ગુણ દેખા-
ડ્યા છે. કેટલાએક મોટા ગુણોથી એ દેશના લોકો રાજ્યપ્રક-
રણમાં, વિદ્યા હુનરમાં, કળાકૌશલ્યમાં અને વેપારવાણજમાં,
વંચા છે તે ગુણ જણાવ્યા છે અને તેવા ગુણોની દેશીઓમાં
કેટલી જરૂર છે તે દેખાડ્યું છે.

દસમા પ્રકરણમાં ઈંગ્લંડની મોટાઈનાં મુખ્ય કારણ
જણાવ્યાં છે. કેટલાએક સંયોગ મળવાથી ઈંગ્લંડ દેશની મો-
ટાઈ તથા શ્રીમંતાઈ વધી છે તે સંયોગ કયા કયા તે આ પ્રક-
રણમાં દેખાડવાની તજવીજ કરી છે.

અગિયારમા પ્રકરણમાં એ દેશનું રાજ્યજન કેટલું છે
અને એ દેશની રાજરીતિ કેવી છે તે વિષે લખ્યું છે. ઘણા
ખરા દેશીઓ આ ખાખદથી અસાન છે તેટલામાટે તેઓને
સમજ પડે તેમ આ પ્રકરણ લખવામાં આવ્યું છે.

બારમા પ્રકરણમાં મેં ઈંગ્લંડ તથા સ્કોટલંડનાં કેટ-
લાંએક શહેરો તથા ગામોમાં મુસાફરી કરી હતી તેનું હંકામાં
વર્ણન કર્યું છે અને તે મુસાફરીથી ઊપજેલા વિચાર પ્રગટ

ચોથા પ્રકરણમાં વિદ્યાયનનાં ઘરે તથા પ્રતિદ મઠાં નોની ખાંધણી વિષે લખ્યું છે; તેમાં આપણ દેશનાં ઘરોન ખાંધણીમાં અને વિદ્યાયનનાં ઘરોની ખાંધણીમાં ફેરવો છે; છે, તથા તેઓનો ઘાટ દેવો છે; તથા લાંડનમાં ઘરનું ભાડું તથ ઘર ખાંધવાને ખર્ચ ફેરવો ખેત્રે છે ઈત્યાદિ જણાવ્યું છે અને મુંબઈમાં ઘરોનો સમાજ વર્ધારવાની તથા ઘરોનો દેખાવ અને ઘાટ મોહાલ્લે મોહાલ્લે સરખો રાખવાની જરૂર જણાવી છે.

પાંચમા પ્રકરણમાં લાંડનમધ્યે જોવાનાં ફેરલાંઝેક પ્રખ્યાત ફેરલાંઝામાં શું જોવાજોગ છે અને તે જોવાથી ફેરલું સ્થાન થાય છે અને ફેરલી વિચારશક્તિ કોઈ છે ને ફેરલા નવા વિચાર સુઝે છે તે વિસ્તારેને લખ્યું છે.

છઠ્ઠા પ્રકરણમાં જે મુખ્ય તમાશાઓ લાંડનમધ્યે થાય છે તેનું ફેરલુંએક ખ્યાન કર્યું છે. તેમાંના ફેરલાંઝેક તમાશાઓ-થી જોનારનું મન ફેરલું ખુશી થાય છે તેનો થોડેક વિચાર આપ્યો છે. આ ખલું જોવાથી જે ગમત અને સ્થાન મળે છે તેનો પુરો વિચાર આપવો કઠણ છે તે છતાં ફેરલાંઝેક તમાશાના મકાનોમાં જે કાંઈ જોવાનું છે તેની ખુશીનોજ માત્ર વિચાર આપવાની તજવીજ કરી છે.

સાતમા પ્રકરણમાં ઈંગ્લંડના લોકોની સંસ્કાર સ્થિતિ ફેલી છે તે વિષે જે કાંઈ મુખ્ય બાબત મારા જાણવામાં અને જોવામાં આવી છે તેનો વિસ્તાર કર્યો છે. ઈંગ્લંડના લોકોની સંસ્કાર સ્થિતિનું ચિત્ર ખરાબર પાડી દેખાડવાની મારામાં શક્તિ નથી, એ મારે ક્ષુદ્ર કર્યું જોઈએ. પણ આ પ્રકરણમાં મેં જે કાંઈ લખ્યું છે તે એવીજ મતલબથી કે તેઓની કોઈ સ્થિતિનું કાંઈ સ્થાન દેશીઓને ગોપ

અને તે ઊપરથી તેઓમાં પોતાની સંસાર સ્થિતિ સુધારવાની પ્રેરણા ઊત્પન્ન થાય.

આઠમા પ્રકરણમાં ઈંગ્લંડના લોકોનો વિવેક તથા તેઓની ફેટલીએક રીતભાત વિષે લખવામાં આવ્યું છે. આ પ્રેમ પણ કઠણ છે. પણ એ લખવામાં મેં એટલીજ મતલબ રાખી છે—કે ઈંગ્રેજોનો મુખ્ય વિવેક (એટ્રિક્ટ) તથા તેઓની ફેટલીક મુખ્ય રીતભાત જાણ્યાથી મારા દેશીઓ તેઓની મંડળીમાં સામેલ થઈ મિત્રાચારીનો સંબંધ ખાંધી શકે અથવા તે સંબંધ વધારી શકે.

નવમા પ્રકરણમાં ઈંગ્રેજ પ્રજાના સામાન્ય ગુણ દેખાડ્યા છે. ફેટલાએક મોટા ગુણોથી એ દેશના લોકો રાજ્યપ્રકરણમાં, વિધા હુન્નરમાં, કળાકૌશલ્યમાં અને વેપારવણ્યમાં વધ્યા છે તે ગુણ જણાવ્યા છે અને તેવા ગુણોની દેશીઓમાં ફેટલી જરૂર છે તે દેખાડ્યું છે.

દસમા પ્રકરણમાં ઈંગ્લંડની મોટાઈનાં મુખ્ય કારણ જણાવ્યાં છે. ફેટલાએક સંયોગ મળવાથી ઈંગ્લંડ દેશની મોટાઈ તથા શ્રીમંતાઈ વધી છે તે સંયોગ કયા કયા તે આ પ્રકરણમાં દેખાડવાની તજવીજ કરી છે.

અગિયારમા પ્રકરણમાં એ દેશનું રાજ્યબળ ફેટલું છે અને એ દેશની રાજરીતિ કેવી છે તે વિષે લખ્યું છે. ઘણા ખરા દેશીઓ આ બાબતથી અસાન છે તેટલામાટે તેઓને સમજ પડે તેમ આ પ્રકરણ લખવામાં આવ્યું છે.

બારમા પ્રકરણમાં મેં ઈંગ્લંડ તથા સ્કોટલંડનાં ફેટલાંએક શેઠેરો તથા ગામોમાં મુસાફરી કરી હતી તેનું દુંકામાં વર્ણન કર્યું છે અને તે મુસાફરીથી ઊપજેલા વિચાર પ્રગટ

કર્યાછે. આ બારમા એટલે છેલા પ્રકરણમાં હું
પ્રવાસની સમાપ્તી લાવ્યો છઉં.

પ્રવાસ, અભ્યાસ તથા અનુભવથી ઈંગ્લંડ વિષે
મુખ્ય બાબદો મારા જોવામાં અને જાણવામાં આવીછે તેમ
ની આ ચંથમાં-સમાર્થ શબ્દો તેટલીજ—બાબદો મેં લા
કરીછે. આમાં કોઈ પણ ઈંગ્લેન્ડ પુસ્તકમાંથી ભાષાંતર હ
નથી. મારા વિચારને તથા આંકડાને ટેકા આપવા
મેં કેટલાક ચંથકારોની મદદ લીધીછે, તથા કેટલાએક પ્રખ્યા
લખનારાઓની તથા આપણા પ્રખ્યાત ગવર્નર સાહેબ
સર પાર્ટ્રીસ ક્રિયરનાં ભાષણોમાંથી સત્તા લાંકીછે.

મારા દેશી બાઈઓને મારીં વિનંતી છે કે અવકાશ મે
ળવીને આ ચંથ ધિરજથી વાંચવો અને તે ઉપર સારીયે
વિચાર કરવો. આ ચંથનો અભ્યાસ કર્યાથી ઈંગ્લંડ જે
શ્રેષ્ઠ અને મહા પ્રતાપી દેશમાં પ્રવાસ કરવાની હાંશ તે
ઓમાં પ્રગટ થશે અને ચોતાના દેશને વેપાર વણજમાં, સ્વ
તંત્રપણાંમાં વિદ્યા હુનરમાં તથા કળાદોગ્રણ્યમાં ઈંગ્લંડના જેવ
ઉંચી કિંથતિ ઉપર લાવવાની રૂઢી પ્રેરણા તેઓમાં ઉત્પ
થશે એવી હું અંતઃકરણથી આશા રાખું છઉં.

CONTENTS.

CHAPTER I.

INTRODUCTION.

	Page
First Impressions.	2
Things to be seen in England.	3
British Kindness towards Foreigners... ..	6
Climate not unfavourable to Natives of India ..	7
Advantages of visiting England.	12
Foreign travel among the Ancient Hindus.	22
Causes of prohibition in latter Ages.	24
The prohibition has been disregarded.	24
First Natives who visited England.	30
Religious authorities on Foreign Travel.	37
Caste-prejudice in regard to Foreign Travel.	41
Free Action most needed.	44

CHAPTER II.

FROM BOMBAY TO LONDON.

The Arabian Sea.	49
On board the Steamer ..	50
Aden.	55
The Red Sea.	58
Suez—the Desert.	59
Kairo.	62
Alexandria.	63
The Mediterranean Sea.	64
Malta.	65
Marseilles.	67
Lyons	71
Paris.	72

CHAPTER III.

LONDON—ITS EXTERNAL VIEW.

	Page
1 A few Hints to Indian Travellers. ...	9
2 View of London. ...	9
3 Extent and Population. ...	9
4 Streets and Thoroughfares. ...	9
5 Horses and Conveyances. ...	9
6 Shops and Markets. ...	11
7 Newspapers and Placards. ...	11
8 Parks and Public Gardens. ...	11
9 Public Statues and Fountains. ...	11
10 Thames and its Bridges. ...	11
11 View by Night,—Gaslight. ...	12
12 Climate and Seasons. ...	1

CHAPTER IV.

PRIVATE AND PUBLIC BUILDINGS.

1 Architecture. ...	129
2 Private Buildings. ...	131
3 Churches. ...	141
4 Palaces. ...	143
5 Public Offices. ...	145
6 Commercial Buildings and Docks. ...	148
7 Courts of Law and Justice. ...	153
8 Colleges and Schools. ...	155
9 Club-Houses. ...	160
10 Hotels. ...	164
11 Baths and Wash-Houses. ...	166
12 Railway Stations. ...	167

CHAPTER V

PRINCIPAL INSTITUTIONS AND SIGHTS

1 Museums	169
2 Polytechnic Institute	179
3 Colosseum	180
4 Zoological Gardens	181
5 The Times Office	185
6 Thames Tunnel	188
7 Tower of London	190
8 St Pauls Cathedral	192
9 Westminster Abbey	195
0 New Houses of Parliament	196
1 Crystal Palace	201
2 Windsor Castle	206

CHAPTER VI

PLACES OF RECREATION AND EXHIBITIONS

1 Operas and Theatres	209
2 Concerts	215
3 Cremorne Gardens	217
4 Tussaud's Wax works	220
5 The National Gallery	221
6 Royal Academy of Arts	223
7 Flower Show	224
8 The International Dog Show	225
9 Exhibition of the Charity Schools	226
10 National Sports	227
11 The Derby Day	228
12 Inauguration of the late Prince Consort's Statue.	230

CHAPTER III

LONDON—ITS EXTERNAL VIEW

	Page
1 A few Hints to Indian Travellers	90
2 View of London.	9
3 Extent and Population.	
4 Streets and Thoroughfares	
5 Horses and Conveyances.	
6 Shops and Markets.	108
7 Newspapers and Placards	108
8 Parks and Public Gardens	111
9 Public Statues and Fountains	111
10 Thames and its Bridges	116
11 View by Night—Gaslight	121
12 Climate and Seasons	123

CHAPTER IV

PRIVATE AND PUBLIC BUILDINGS

1 Architecture	125
2 Private Buildings	134
3 Churches	140
4 Libraries	143
5 Public Offices	145
6 Commercial Buildings and Docks	148
7 Courts of Law and Justice	153
8 Colleges and Schools	155
9 Club-Houses	155
10 Hotels	
11 Public Wash Houses	
12 Railway Stations	

CHAPTER V

PRINCIPAL INSTITUTIONS AND SIGHTS

	PAGE
1 Museums	169
2 Polytechnic Institute	179
3 Colosseum	180
4 Zoological Gardens	181
5 The Times Office	185
6 Thames Tunnel	188
7 Tower of London	190
8 St Pauls Cathedral	192
9 Westminster Abbey	195
10 New Houses of Parliament	196
11 Crystal Palace	201
12 Windsor Castle	206

CHAPTER VI

PLACES OF RECREATION AND EXHIBITIONS

1 Operas and Theatres	209
2 Concerts	215
3 Cremorne Gardens	217
4 Tussaud's Wax works	220
5 The National Gallery	221
6 Royal Academy of Arts	223
7 Flower Show	224
8 The International Dog Show	225
9 Exhibition of the Charity Schools	226
10 National Sports	227
11 The Derby Day	228
12 Inauguration of the late Prince Consort's Statue	230

CHAPTER VII.

SOCIAL STATE AND HABITS OF THE PEOPLE.

	Page
1 Aristocratic Class.	20
2 Middle Classes.	23
3 Social position of Women.	24
4 Domestic Life.	25
5 Study.	26
6 Travels	26
7 Education.	26
8 Morality.	26
9 Religion.	26
10 Occupation ; Distinction of Ranks	26
11 Lower orders of the People.	26
12 Agriculture ; Scientific Farming.	30

CHAPTER VIII.

ETIQUETTE AND USAGES OF SOCIETY.

1 Characteristics of a Gentleman.	31
2 Characteristics of a Lady	31
3 Toilet and Dressing Materials	31
4 Dress	31
5 Dinner	32
6 Conversation	32
7 Visits	32
8 Evening and Morning Parties	32
9 Public Dinners	33
10 Hospitality	33
11 Balls—Dancing	33
12 Courtship and Matrimony	33

CHAPTER IX.

GENERAL CHARACTER OF THE NATION.

	Page
Industry...	345
Activity...	349
Emulation...	350
Division of Labour.	351
Perseverance...	352
Zeal and Excitement	354
Enterprise.	355
Energy...	357
Courage...	358
Self-respect.	359
Liberty . .	360
Benevolence.	364

CHAPTER X.

CAUSES OF ENGLAND'S GREATNESS.

Knowledge.	369
Art.	372
Inventions and Discoveries.	375
Manufactories	376
Coal.	377
Iron.	378
Climate...	379
Railway...	379
Universal Language	380
Commerce.	381
Navy.	382
Mild Government.	383

CHAPTER XI.

BRITISH POWER AND CONSTITUTION.

1 British Dominions.	1
2 British Forces	1
3 State Income	1
4 Form of Government	1
5 Imperial Parliament	3
6 House of Commons. . .	3
7 House of Lords... ..	3
8 The Sovereign	3
9 Royal Prerogatives.. ..	31
10 Ministry... ..	32
11 Privy Council	39
12 Administration of Justice.. ..	39

CHAPTER XII

A SHORT TOUR IN GREAT BRITAIN.

1 Hertford... ..	40
2 Manchester.	40
3 Rochdale..	40
4 Liverpool..	40
5 St. Helens.	40
6 Edinburgh.	41
7 Glasgow... ..	41
8 Loch Lomond.	41
9 Loch Katrine	41
10 Trossachs,—Rock and Woods Scenery... ..	41
11 Stirling Castle	42
12 Conclusion.	42

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ ૧.—પ્રવેશક.

મન ઉપર પેહેલ પેહેલી અસર	૨
ઇંગ્લંડમાં જોવાલાયક ચીજો	૩
ઇંગ્લંડના લોકોની પરદેશી ઉપર પ્રીતિ	૬
ઇંગ્લંડની હવા ન અમાય તેવી નથી	૭
ઇંગ્લંડમાં પ્રવાસ કરવાથી લાભ	૧૨
અમુકના હિંદુઓમાં પ્રવાસ કરવાનો આલ	૨૨
આ આન પાછળથી બંધ થયો તેનાં કારણ	૨૪
આ બંધ પડેલો આલ પાછો આલુ થયો	૨૪
ઇંગ્લંડ જનાર પેહેલા દેશીઓ	૩૦
પ્રવાસ કરવા વિષે ધર્મના પ્રમાણ	૩૭
પ્રવાસ વિષે જાતીભેદનો પેહેલ	૪૧
સ્વતંત્રપણે આલવાની જરૂર	૪૪

પ્રકરણ ૨.—મુબદ્દથી લંડન.

આરબી મુદ્ર	૪૯
આગમોટ ઉપરનો હવાન	૫૦
આદન	૫૫
લાલ મુદ્ર	૫૮
સુવેજ—રેતીનું રણ	૫૯
કેરે	૬૨
શિક્કરિયા	૬૩
ભૂમધ્ય મુદ્ર	૬૪
માનટા	૬૫
માર્સેસ	૬૭
લાયન	૭૧
પાગિમ	૭૨

પ્રકરણ ૩.—લંડન અને તેનો બાહારનો દેખાવ.

૧ દેશી મુસાફરોને ઘોડીક મુખના	૧
૨ લંડનનો દેખાવ	૧
૩ વસ્તી અને વિસ્તાર	૧
૪ રસ્તા અને ચોક	૧
૫ ગાડી અને ઘોડા	૧
૬ દુકાન અને બજાર	૧
૭ વર્તમાનપત્ર અને જાહેરખબર	૧
૮ કુળવન અને બગીચા	૧
૯ પુતળાં અને કુવારા	૧
૧૦ નદી અને પુલ	૧
૧૧ રાતનો દેખાવ અને ગ્રાસ-લાઇટ	૧
૧૨ હવા અને રેલ્વે	૧

પ્રકરણ ૪.—રેલેવાનાં ઘર તથા પ્રસિદ્ધ મકાન.

૧ ઘર બાંધવાની કળા	૧
૨ રેલેવાના ઘર	૧
૩ રેલવે	૧
૪ મેલેય	૧
૫ સરકારી ધખારત	૧
૬ વેપારના મકાન અને ગોદા	૧
૭ ન્યાયની દરબાર	૧
૮ પાઠશાળા તથા નિયાજ	૧
૯ કપડા હોમ	૧
૧૦ મુસાફરોને વાસ્તે ઉતાવળ	૧
૧૧ નાહવાનાં તથા ધોવાના મકાન	૧
૧૨ મલ્ટી રોમ	૧

પ્રકરણ ૫.—સાનશાળા તથા જોવાની જગ્યા.

૧ મંચદરથાન.	૫૪.
૨ માનનું મોટું મંદીર.	૧૬૬
૩ કાશ્થાન.	૧૭૬
૪ જીવતાં પ્રાણીઓના મોટા મંચદર.	૧૮૦
૫ ટાઈમનું ડાપખાનું.	૧૮૧
૬ ટેમ્પ નદી નીચેના રસ્તા.	૧૮૫
૭ લંડનનો કિલ્લો.	૧૮૮
૮ મેટપાવનું દેવળ.	૧૯૦
૯ પેરટ-મિનિસ્ટર આખી.	૧૯૨
૧૦ પાર્લિમેન્ટનો મહેલ.	૧૯૫
૧૧ બિગ્ગી મહેલ.	૧૯૬
૧૨ વિન્સરનો રાજ મહેલ.	૨૦૧
	૨૦૬

પ્રકરણ ૬.—તમારો જોવાનાં મુખ્ય દેશાણાં.

૧ નાટકશાળા.	૨૦૬
૨ ગાયનશાળા.	૨૦૬
૩ કિર્ચન નામનો મોટા બાગ.	૨૧૫
૪ મીણનાં પુતળાંઓના મોટા મંચદર.	૨૧૭
૫ ચિત્રશાળા.	૨૨૦
૬ નવાં ચિત્રનો વાર્ષિક મંચદર.	૨૨૧
૭ અનેક જાતનાં અનેક કુલોનો મંચદર.	૨૨૩
૮ અનેક જાતનાં કુતરાઓના મોટા મંચદર.	૨૨૪
૯ દસ હજાર છોકરાઓનું એક રાગમાં ગાયન.	૨૨૫
૧૦ અંગબળ અજમાવવાની થરત.	૨૨૬
૧૧ ઘોડાઓની સહીષી મોટી થરત.	૨૨૭
૧૨ પ્રિન્સ આલ્બર્ટનું પુતળું ઉઘાડવાની ક્રિયા.	૨૨૮
	૨૩૦

પ્રકરણ ૭.—લોકોની સંસાર સ્થિતિ અને રીતિ.

૧	શ્રીમંત અયવા તવંગર	૨
૨	મધ્યમ સ્થિતિના લોક	૨
૩	સ્ત્રીજાતની હાલત	૨
૪	ધરની રીતબાત	૨૧
૫	અભ્યાસ	૨૧
૬	સુસાક્ષી	૨૬
૭	કેળવણી	૨૬
૮	નીતિ	૨૭
૯	ધર્મ	૨૭
૧૦	ધર્મો તથા પદ્ધતિ	૨૮
૧૧	ઉત્તરવી પદ્ધતિના લોક	૨૮
૧૨	એતીવાડી તથા એતીવિદ્યા	૩૦

પ્રકરણ ૮.—લોકોનો વિવેક તથા ચાલ.

૧	ગૃહસ્થનાં લક્ષણ	૩૧
૨	સ્ત્રીના લક્ષણ	૩૧
૩	મણગાર	૩૧
૪	પૈશાક	૩૧
૫	ભોજન	૩૨
૬	વાતચિત	૩૨
૭	સુનાકાત	૩૨
૮	મિજલસ	૩૨
■	મેજબાની	૩૩
૧૦	પરોણાગત	૩૩
૧૧	પાલ અયવા સ્ત્રી પુરુષનો નામ	૩૩
૧૨	લગ્ન	૩૩

પ્રકરણ ૯.—પ્રજના સામાન્ય ગુણ.

	પૃઃ.
ઉદ્યોગ.	૩૪૫
આત્માત્રી	૩૪૬
એકએકથી મરમ થવાની હાંમ	૩૫૦
કામની વૈદ્યથી	૩૫૧
હારીને કામ છોડવું નહી	૩૫૨
હાંમ તથા ઉત્કટ	૩૫૪
માદ્ય	૩૫૫
દૈવત	૩૫૭
હિંમત	૩૫૮
ટેક	૩૫૯
સ્વતંત્રપણું	૩૬૦
પરિપકારજીવિ	૩૬૪

પ્રકરણ ૧૦.—ઈંગ્લંડની મોટાઈનાં ગુણ્ય દારણ.

૧ વિદ્યા	૩૬૬
૨ હુનર	૩૭૨
૩ નવી શોધ અને કળા	૩૭૫
૪ કારખાનાં	૩૭૬
૫ કોયલો	૩૭૭
૬ લોહોકું	૩૭૮
૭ હવા	૩૭૯
૮ રૂલવે	૩૮૦
૯ એક ભાષા	૩૮૦
૧૦ વેપાર	૩૮૧
૧૧ દરિયાઈ ફોજ	૩૮૨
૧૨ દ્યાગુ મરકાર	૩૮૩

अक्षरानु ११.—राज्यमणि तथा राजरीति.

૧	રાજખજા..	૩
૨	ગાજફોજ..	૩
૩	મરકાસી ઉપજ..	૩
૪	રાજની ગોઠવણ..	૩
૫	રાજસભા..	૩
૬	કામ-સ અથવા લોકોની સભા..	૩
૭	અમારેની સભા..	૩
૮	રાજ અથવા રાણી..	૩
૯	રાજ અથવા રાણીનો અખત્યાર..	૩
૧૦	રાજ અથવા રાણીના પ્રધાન..	૩
૧૧	પ્રિન્સ-કોન્સીલ..	૩
૧૨	કનિસાફની ગોઠવણ..	૩

પ્રકરણ ૧૨.—વિલાયતનાં ગામોનાં સુસાધરી.

૧ હાર્ટર્ડોઈઝ	80
૨ માનુચેસ્ટર	80
૩ રાયડેબ	80
૪ લિવરપૂલ	80
૫ મુંટ્રહાઇન્ડ્સ	80
૬ એડિન્બરો	89
૭ ગલામગી	89
૮ લાખ સોમંદ મરીનાર	89
૯ લાખ કયાટગાઉની	89
૧૦ પાહાડ વયે ઓનો તથા વળનો દેખાવ	89
૧૧ સ્ટ્રક્ચર ક્યાસ્ટલ	89
૧૨ પ્રવાસની શમાધિ	89

ચિત્રની ટીપ.

List of Illustrations.

સ્ટીલ પ્લેટ તથા લિથોગ્રાફ.

પૃષ્ઠ.

કુંબ;—મહારાણી તથા તેમનું કુંબ	પ્રારંભ ચિત્ર.
તે પાલિય રોયલ અથવા રાજમહેલ	(૮૧)
ઉદેરનો દેખાવ	(૯૩)
પાઈનો રસ્તો; વેલિંગ્ટનનું પુતળું	(૯૫)
નામનો મોટો બાગ	(૧૧૫)
નું પુતળું; ત્રફાલગરનો ચોક	(૧૧૬)
શીનો રહેવાનો મહેલ, બકિંગહમ પાલેસ	(૧૪૩)
કિલો	(૧૬૧)
લિનું દેવળ	(૧૬૩)
મેનિસ્ટર આખી	(૧૬૭)
મંદિરનો મહેલ	(૧૬૯)
મહેલ અથવા ક્રિસ્ટલપાલેસ	(૨૦૩)
કાચના નામનો રાજમહેલ	(૨૦૭)
ચીતભાત.	
ગીઆની મહેલધા	} (૨૫૭)
પાયલુ અને વાજંતની ગમત	
કમુદ્ર કિનારે ફરવાની ગમત	} (૨૫૯)
કમુદ્રમાં ફરવાની ગમત	
“સ્કેટ” અથવા બરફ ઉપર ચરવાની રમત	} (૨૬૧)
“ક્રિકેટ” અથવા દડાની રમત	
મક્ષિએનો શોકાર	} (૨૬૩)
સોડામાં કામ કરતી સ્ત્રી	

શેકર કવી વેવાની સ્વારી	}
સુદૃઢ કાટવાની ક્રિયા	}
બચ્ચાંની ગમત અને પાઠશાળા
“બાપ” અથવા મ્ત્રી પુરુષનો નામ	}
નાટકશાળાના બ્યાલેટ નામનો નામ	}
લગ્નની ક્રિયા અને મેળબાની
સ્ત્રીના પ્લેટ ઉપર ચિત્ર કોતરવાનો હુનર;	
મીડિંગ બર્થ અથવા વાંચનાર છોકરી
લાકડા ઉપર કોતરવાનો હુનર;	
વીનમ્
ડિટ્ટિંગ ધિ પાત્ર
એડિન્બરોમાં પ્રિનસેમ્ સ્ત્રીક્રમાં બાગનો દેખાવ
એડિન્બરોમાં હેલિફ્ડ નામનો જીનો મેહુધ
મરેવર પાસે બાલખનો દેખાવ
બોમ્બ લોમડ મરેવર
બોમ્બ કયાટ રાઈત મરેવર
સ્ક્રિપિંગ કાસ્ટલ નામનો કિલો

ઈલેક્ટ્રો પ્લેટ.

પાણી પીવાનો કુવારો
૧૮૬૨ નું એક્રીબિયન
ફંદમુળ તથા બાજી વેચનાર
સેકેટા બટારા અથવા પટેટા વેચનાર
નારંગી વેચનાર સ્ત્રી
બાકી ગાડી હાંકનાર
કાગ્ર માળખી વેચનાર
બાર કચકના અથવા રેખકરી

૫૪.

૧૫ પાજો વેચનાર	૨૯૧
ડુનાં કપડાંનો બદલો કરનાર	૨૯૨
તરબોળે ગજે બાંધવાના પટ્ટા વેચનાર	૨૯૩
ગિયાણો અથવા ધુગ ભેગી કરનાર	૨૯૪
પડકાં એકઠાં કરનાર	૨૯૫
ભાડિયું સાફ કરનાર	૨૯૬
૧૮ વેચનાર આંધણો બિખારી	૨૯૭
હામાં ઝાડુ કાઢાડનાર આંધણો બિખારી	૨૯૮
હામાં ઝાડુ કાઢાડી બીજા માગનાર છોકરા	૨૯૯
ચેત્ર ગૃહસ્થની સ્ત્રી	(૩૧૭)
વરપુત્રના બંદરમાં ચેત્ર ધરિત્રી નામની આગખોટ	૪૦૮

ઉકકટ તથા નાહાની ઇલેક્ટ્રો પ્લેટ.

ધારાનો ઉગતો મુરજ	૪૮
ડાલી માછલી	૫૮
લીના રણમાં મુસાફર	૬૦
મિત્ર દેશના પિરામિડ્સ	૬૧
મિત્ર દેશની બાવડી	૬૨
કળીષો પેદા નિડળ	૬૩
સિંહનો તમાચો દેખાડનાર બેવાડી	૮૩
માછલી કેળવવાનો કુવારો	૮૭
ડાવરની પાડીમાં ઉછળતી આગખોટ	૮૮
ગાડી તથા ગાડાં:—	

પીપ ભરવાનું ગારું	૯૭
છતર વાળું ગારું	૯૭
કમાનનું ગારું	૯૭
ઓમિનિયસ	૯૮

	૫૧
હાન્નમ અથવા કુનાઈ	૬૬
ધોહમ	૧૦૭
ફેટન	૧૦૭
ઑંગ કાઈ	૧૦૭
વાળ કાપનાર તથા હોળનાર કુમનની નિયાતી	૧૦૩
ગાનીની કુમનની નિયાતી	૧૦૩
જમવા જવાની આવાગણ કુમન	૧૦૪
જાહેર ખમર ફેરવનાર	૧૧૦
ખામનુ નાધાણ કુમન	૧૨૨
ખામનું ટુંકું કુમન	૧૨૨
લડનનો દેખાવ	૧૨૬
ધા નીચે કુમનનો દેખાવ	૧૩૧
હિઆ રનંબ	૧૩૧
ગોળ કુમનનાર બાકીઓ	૧૩૨

	પૃષ્ઠ
હા-અમ અથવા કલાઈ	૬૬
બોહમ	૧૦૦
ફુટન	૧૦૦
ઝોંગ કાર્ટ	૧૦૦
વાળ કાપનાર તથા હોળનાર કુકાનની નિશાની	૧૦૩
ગાંડીની કુકાનની નિશાની	૧૦૩
જમવા જવાની સાધારણ કુકાન	૧૦૬
જાહેર અપ્પર ફેરવનાર	૧૧૦
આમનું સાધારણ ભુમર	૧૧૨
આમનું ઉચું ભુમર	૧૧૨
લંડનનો દેખાવ	૧૨૬
ધર નીચે કુકાનોનો દેખાવ	૧૩૧
ઉંચા સ્તંભ	૧૩૧
ગોળ કમાનદાર બારીઓ	૧૩૨
વિલા અથવા કોટેજ	૧૩૩
રેલ્વેનાં ધર દેવળ ધાટનું	૧૩૩
વેસ્ટ મિનિસ્ટ આપ્પીનું દેવળ	૧૪૦
દેવળનો મંડપ	૧૪૨
ઓક્રમફોર્ડ એંડ કુમ્પ્રીજ કલબ હોમ	૧૬૩
રોયલ એક્રમ્સ	૧૬૬
પ્રિટિશ મ્યુઝીયમમાં:—	
મિસર દેશની મઠી	૧૭૦
રેમિસિમ અને ખંડીવાન	૧૭૦
એક ફોર્મિલ જનાવર	૧૭૨
કામંડો	૧૭
ખાંખી પુછડીનું પછી	૧૭
ખેવડી પુછડીનું સુંદર પછી	૧૭

	પૃષ્ઠ.
કુધ દોનાર ગામડિયાની ઓકડી	૩૧૨
વાગ બાંધવાની રીત	૩૧૭
કિનાસિનથી હવચેસો પોચાક	૩૨૦
પુરૂષ તથા ઓંકરાઓના પોચાક	૩૨૨
એક નાહાની મિલનચ	૩૩૦
નવું પરણેલું જોડું	૩૪૪
પરોપકાર જુદા	૩૬૮
નકળીદાર કુંજા અથવા માટીનાં ચંચુ	૩૭૩
આરમ્ભ પાહાણના પુનર્જાં	૩૭૬
કોપજાનું કારખાનું	૩૭૯
હુતર	૩૮૪
શિટાનિયા	૪૮૦
મુગનું ચંચુ	૪૦૩
કાપડનું ચંચુ	૪૦૫
હાઈલિંડર	૪૧૧
કાચનું કારખાનું	૪૧૬
ઓકનું ગાડ	૪૨૨
અંધ કરનારની આશા	૪૨૪

ઈંગ્લંડમાં પ્રવાસ.

TRAVELS IN ENGLAND.

પ્રકરણ ૧.

I.-INTRODUCTION.

પ્રવેશક.

"સખી ભૂમ ગોપાળકી, વાર્તે અટક રહી;
જાકે મનમે અટક રહી, સોહી અટક રહી."

સુધરાઈ, સ્વતંત્રતા ને કળાકૌશલ્ય માટે ને દેશ પેહલી પદવી ભાગ-
વેછે; વેપાર, ઉદ્યોગ, દોહત ને કલ્પત માટે ને દેશ ધણે પ્રમિદ થયોછે;
અને હિંદુસ્તાન નેવી આખાદ, ફળવંત ને વિસ્તીર્ણ ભૂમી ઉપર ને દેશ
અમલ અજાવેછે; તે દેશમાં પ્રવાસ કરવાની ને તે દેશ નજરે જોવાની
મારાં મનમાં આજ કેટલાંક વરસ થયાં છતાંમા ઉત્પન્ન થઈ હતી. એ
છતાંમા ઈશ્વર કૃપાથી પુરી પડીછે ને ઈશ્વરી ગ્રન ૧૮૬૩ માં આ
અતિ સુંદર દેશ મારો જોવામાં આવ્યોછે. એ જોવાથી મારાં મન
ઉપર ને માઠી અસર થઈછે તથા મારા મનમાં ને અનેક વિચાર ઉત્પન્ન
થયાછે તે મારા દેશીઓને જાણાવવાજોગ છે એમ ધારીને આ ગ્રંથ
હું તેમની સેવામાં મુકવાની રજા લઉં છું.

૧. મન ઉપર પેહલ વેહલી ચાસર.

FIRST IMPRESSIONS

એ દેશ જોવાથી મન ઉપર પેહલ વેહેલી અમર યાયછે તેનું હું
વર્ણન કરી શકતો નથી. આપણા દેશ તરફના દેખાવમાં અને તે તર-
ફના દેખાવમાં એટલો ભેદ છે કે તેનો સુકળલો હું કોઈપણ પ્રકારે
કરી શકતો નથી. જ્ઞાનને રસ્તે જતાં પ્રથમ માર્ગેશ્વરમાં પગ મુક્યે
એટલે એક નવી દુનિયામાં પેદા એવું તરત મનમાં આવેછે. મોટી ને
હારબંદ સુંદર હવેલિઓ; મોટા ને પોહિળા ફરશબંદી રસ્તાઓ; ગાડી
ને ગાડાના મોટા ગમડો; જનરથ ને ઘોડા જોડવાં માવના ગાડાઓ;
સુંદર સોનેરી અજકાટના પોહિયખાનાં ને રસ્તોરાં; બિલોરી ખારણાનાં
અકબકિત કાફીખાનાંઓ ને દુકાનો; ઢાંચે ઢાંચે ને રસ્તે રસ્તે મોટાં
ઘડીવાળો ને પાણી પીવાના હિંતા સુંદર કુવાગઓ; કૂશ ને શાપનાં
સુંદર દુકાનો ને મકાનો; લોકોને ફરવાના રસ્તાઓ ને બગીચાઓ; આ
અને દીપાવી નાખે તેવા મહેલ ને બાગ; છક યઈ જઈએ એવા તે
મધ્યેના કિમતી મણુગાર ને મામન; ચિયેશ ને આંધેગ મધ્યેના એલો
ને ખીલ તમાચાઓ; શોભામમાન પુત્ર ને એક; સુંદર દહેરાં ને દવળ;
લોકોનો ઉદ્યોગ, આવજાવ ને મેળો; રેલવે ને વિજળીની પથારી ગમલી
જાળ; રાતની વેળાએ આશપાઈટથી મજગેલી લંકા ને નિન્દની મોટી
દિવાળી; રાતની એ મોટી રાશગીથી આંખને દીપાવી નાખે તેવા અક-
ચકતા ને ઝકઝકતા કાફીખાનાં, દુકાનો ને રસ્તોરાં; આ બધો દેખાવ
આપણા દેશના સુગ્રાફરને અચગીના હિંડા ખાવમાં પ્રથમ શુભ કરી
નાખે. મોડાવાર તે માનતો નથી કે હું મોટી મુશમાં છઉં કે મપનું
જોઉં છઉં. હું આસુંજ કહું છઉં કે પેહલ વેહેલી એટલી અમર મારાં
તથા મારા સોળાગીઓનાં મન ઉપર યઈ હતી. અમે જ્ઞાનને માર્ગેશ્વરમાં
એ હિંડા ટેકડા ઉપર ફરવાની સુંદર જગ્યા ને મારા મોટા મોટા
મોટા 'જોડ' ત્યારે અમે ઘણા અજાણ થયા તે જોવા મળે છે.
લાગ્યા કે હું આ અજાણ થયા તે જોવા મળે છે.

૨. ઇંગ્લંડમાં જોવાલાયક ચીજો.

THINGS TO BE SEEN IN ENGLAND.

ઇંગ્લંડમાં જોવાલાયક ચીજો કેટલી અને કેવી છે તેનો જવાબ ધટ્ટી રીતે હું આપી શકતો નથી. ત્યાં નહું જોવાનું ને જાણવાનું બેહદ છે. આ ગ્રંથની શરૂઆતમાં તો હું તમને એટલું જ કહી શકું છું કે ત્યાંનાં શહેરોનો તથા ગામોનો બાહારનો દેખાવ જોવાલાયક છે. ત્યાંનાં ઘરો તથા પ્રસિદ્ધ મુકામો જોવાલાયક છે. ત્યાંનાં જ્ઞાન તથા ગમતનાં કારખાનાં જોવાલાયક છે. ત્યાંનાં લોકોની રમત અને ગમત જોવાલાયક છે. ત્યાંનાં લોકોની સંસારી હાલત જોવાલાયક છે. ત્યાંનાં લોકોનો વિવેક તથા આજ જોવાલાયક છે. ત્યાંનાં લોકોનો વેપાર, ઉદ્યોગ, ઉર્મગ અને કારખાને જોવાલાયક છે. ત્યાંનાં લોકોનો આગ્રહ, સાહસ અને ટેક જોવાલાયક છે. ત્યાંનાં લોકોનું દેશભિમાન અને સ્વતંત્રપણું જોવાલાયક છે. ત્યાંનાં લોકોનું ધૈર્ય, ઔદાર્ય અને શૈર્ય જોવાલાયક છે; ત્યાંનાં લોકોની હિંમત, ઝડપ અને આલાકી જોવાલાયક છે; ત્યાંનાં લોકોની વિદ્યા, કળા અને રાજસીતિ જોવાલાયક છે. ચારાંચ એ દેશની પ્રજાના ઉંચા ગુણ તથા એ પ્રજાની રીતભાત જોવાલાયક ને અભ્યાસ કરવાજોગ છે.

વળી ઇંગ્લંડમાં શંકડા ચીજોનાં કારખાનાં જોવાલાયક છે. કાપડ, સુતર, ઘાતર, જામદાની, છીંટ, ઉન, રેશમ, ગાલેચા, કાગલ, બિલાર કામ, લોહિડાકામ, કોડીકામ તથા લાકડકામ આ બધાનાં યંત્ર અને કારખાનાં જોવાલાયક છે. રંગવાનાં, ઘાવાનાં, ધાતુ સાફ કરવાનાં, તેલ પીલવાનાં, યંત્રકામ બનાવવાનાં તથા ગ્યાસનાં કારખાનાંઓ જોવાલાયક છે.

આ બધું ને ખીજું બધું જોવાલાયક છે એમ મેં કહ્યું; પણ તે ઉપરથી વાંચનારને બધાની ખૂબીનો ખ્યાલ આવી શકશે નહીં. અંધારામાંથી એકએક સુરજના તડકામાં આપણે આવી ઉભા રહીએ ને આંખ ઉપર તડકોનો પ્રકાશ પડે એજ પ્રમાણે જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ, જોનારનાં મન ઉપર પડે છે. લંડનમાં જ્ઞાન તથા ગમતની જગ્યા વિષે તમારાં મનમાં કંઈક વિચાર ઉત્પન્ન થાય તેમાટે હાલ બે ત્રણ દાખલા આપું છું :—

લંડન શહેરનાં કોલોઝીયમમાં ચલો આપણે જઈએ. અહીં એક ડોક્ટરે (કળાથી બનાવેલા) હંચો ડુંગર જોશું; એ ડુંગરમાંથી પાણીનો મોટો ધોધવો હંચેથી પડતો જોશું; તેજ ધરમાં ખીન્ને ડોક્ટરે એક ડુંગર જોશું; તેજ ધરમાં ત્રીન્ને ડોક્ટરે હંચા જગ્યા ઉપરથી દિવસે લંડન અને રાત્રે પારિશનો દેખાવ જોશું. એ શહેરે એવી રીતે ચિત્રથી પડદા ઉપર પાડીને ચારેબેર પડદા ગોઠવ્યાછે કે આપણી આંખ ડગાઈ જાય ને એ શહેરનાં ઘરો, રસ્તા, પુલો, જતાં આવતાં માણસો, ગાડી ધોડા ઇત્યાદિ આમેલુખ આપણી આંખે પડે. એજ ધરમાં ચોથે ડોક્ટરે જોયો ને પિરમોન શહેરમાં મોટા ધરતીકંપ થયો હતો ને સુંદર હવેલિઓ ટૂટી પડી હતી ને માણસો ડગાઈ મૂવાં હતાં એ બધાંનું ચિત્ર આંખે આગળ પડ્યો. પ્રથમ નિરમોન શહેર નજરે પડેછે; ત્યાંની સુંદર હવેલિઓની સુંદર ચચના જોવામાં આવેછે; દરીઆમાં વાહાણો ચાલતાં દેખાયછે; તેવામાં ધરતીકંપનો મોટા ગગડાટ થાયછે, વાહાણુ હંચાં ને નીચાં જતાં માલમ પડેછે ને કેટલાંક વાહાણુ ચેવટે દરીઆમાં ધોપ થઈ જતાં જોવામાં આવેછે. પછી એકાએક સુંદર હવેલિઓ ગગડી પડેછે; તે મધ્યેની કેટલીક માવ જમીનદોસ્ત થઈ ગયલી ને કેટલીક અરધી બાંગી ને વાંકી વળી ગયલી દેખાયછે; આ બધો દેખાવ આંખને અચરતીમાં નાખનારો થઈ પડેછે. તે ચિત્રાય ખીજી ઘણી જાતની રમત ને ગમત એ ધરમાં નિત્ય રાત દિવસ જોવામાં આવેછે. આતો માત્ર હું કોલોઝીયમ વિષે સેજ માલ્યો.

લંડનની પૉનિટેક્રનિક ઇનિસ્ટિટ્યુટ લો. તેમાં નિત્ય વિજ્ઞાની ને રસાયણશાસ્ત્ર તથા ખીજું વિદ્યાના મોટા પ્રયોગો ને મોટા અમલકારો જોવામાં આવેછે. મોટા કુખડી મારવાના ઘંટમાં બે ત્રણ માણસો બેસીને લુગડાં સૂકીત પાણીમાં ઉતરેછે ને પાણીમાં પાંચ દસ મિનિટ રહી કોરે લુગડાં તે ઘંટમાંથી બાહાર નિમરેછે. દુગમનાતાં વાહાણો પાણીની નીચેથી આગ લગાડીને કેવી રીતે બાજી નાખેછે તે અહીં જોવામાં આવેછે. પૃથ્વી ને તારાઓની ગતિ પલુ અહીં દેખાયછે; તેજ ધરમાં ખીન્ને ડોક્ટરે જૂત લાકડુનો અમલકાર નજરે પડેછે. એક ક્રીમિયાનર પોતાના ઓરડામાં ખુરમી ઉપર નિચારમાં પ્રતિવાની ચેડે બેઠેલા તેવામાં તેની આંખ તેનું

ગુણે સુખં પાછું જીવતું થઈ માણુમના આકારમાં ઉત્તું રહેછે ને તેના ઉપર હાથ નાખવા જાયછે તો તરત લોપ થઈ જાયછે ; પાછો ઘણીવાર દેખાવ દેછે ને ઘણીવાર ખાય ભિડવા જાયછે તો હવાનો ખાચકો હાથમાં આવેછે, ને તે બિચારો નિરાશ થઈ પોતાની ખુસી ઉપર પાછો બેસેછે ; ત્યારપછી ઘોર અંધારી રાત જેવું જણાયછે ને મોટું તોફાન તથા વાદળ થઈ આવ્યું હોય એમ દેખાયછે. વાદળની ગર્જના ને વિજળીના ઝપકારો નર્મર પડેછે ને બિહામણું જીવ ડાસું વક્રસતું આવી આજા કરેછે. તે શિવાય ખીજી ઘણી રમત ને ગમત નિત્ય રાત દિવસ આ પૌંડિક-નિક ઇંસ્ટિટ્યુટમાં કરી દેખાડેછે.

ત્યારે કીમોર્ન બાગ લો. આ મોટા ને સુંદર બાગમાં નિત્ય રાતના મોટી ગમત થાયછે. ચોતરફ દીવાની રચના જોવામાં આવેછે. વાજી-ત્રનો મધુર શોર નિસરેછે ; ઘોડાની રમત ને આંગળી કસરત જોવામાં આવેછે ; આંધેરાનો તમાશો થાયછે ને આકાશની પરિષો અધરને અધર ઉતરીને આવી હોય એમ દેખાયછે. પરિષોની મોટી સંખ્યા એકઠી થઈ પોતાના સુંદર પોશાકમાં મોટી કળાથી નાચેછે. ખીજી ગમતી મોટું દારૂખાનું છુટેછે. તે થડું કે ઇંજંડના આગલા વખતના રાજાઓની સ્વારી લશ્કરી દમામ અને બખતર સાથે નિસરેછે ; તે વેળાએ તમાશો કરનાર માણસોની મોટી સંખ્યા, દોડતે ઘોડે ભાલાઓમાં ઝીણી આંકડીયો ભરાવી લેવાની કસરત ને છેલ્લી તરવારની અપાઝપ જોવાજોગ થઈ પડેછે. તે શિવાય ખીજી રમત ને ગમત આ બાગ મધ્યે નિત્ય જોવામાં આવેછે.

સુએલોંજીવ ગાર્ડન્સમાં જાઓ ને ત્યાં બની જાતનાં જીવતાં જના-વરનો મોટો સંગ્રહ જોવામાં આવશે. નાહાની બકરીથી તે મોટા સિંહ, વાઘ ને હાથી સુધી ચોપગાં જનાવરો અનેક જાતનાં દીકામાં આવશે. અનેક જાતના વાંદરા, અનેક જાતનાં શાપ ને અનેક જાતનાં પોપટ ને અનેક જાતની માછલી ઇત્યાદિ જીવતાં પ્રાણીયો જોવામાં આવશે. એ વગેરે અનેક જાતનાં ખીજાં જનાવરો જોવાને ઘણા મોટા વગડામાં ગયા વગર કે દુનિયાના ચારે ખંડમાં ફર્યા વગર જોઈ શકીયે નહી તે બધાં આ ડેકાણે જોવામાં આવશે. એકએક જનાવરને તમે એકએક મિનિટ

જોયો તોપણ આપ્તા દિવસમાં બધાને જોઈ શક્યો નહી. તેમજ વળી તમે મિત્રિય મ્પૂજીયમમાં કે બિલોડી મહુલમાં જ્યો તો લાખો જાતની તરેહ તરેહની વસ્તુનો સંગ્રહ જોવામાં આવ્યો ને તે બધાનું અવલોકન કરવાને એક અડવાડિયું પણ બચ નહી થયું.

૨. ઇંગ્લંડના લોકોની પરદેશી ઉપર પ્રીતિ.

BRITISH KINDNESS TOWARDS FOREIGNERS

તમે મને પૂછ્યો કે ઇંગ્લંડના લોકો કેવા છે ને તેઓ પરદેશીપર કેવી પ્રીતિ રાખે છે? આનો જવાબ હું તમને આપું છું કે તેઓ ઘણા ભના અને માયાળુ છે ને પરદેશીઓ ઉપર પ્યાર ને મમતા રાખવામાં વખણાયલાં છે. આ વાત કાંઈ બધા ઇંગ્લેન્ડને સરખી લાગુ પડતી નથી કેમકે કેટલાક એવા નાગરા ને ડગારા છે કે આપણા દેશના હલકા ને ડુગ લોકોને એક કોરે મુકે. પણ તેઓનો ચડતો ભાગ ધણુંકરીને માયાળુ ને ભળા સ્વભાવનો નિકળ્યો. તમે રસ્તામાં ભુલા પડા ને કોઈ ભળા ઇંગ્લેન્ડને રસ્તો પૂછ્યો તો તે પોતાનું કામ મુકી તમને પાંચરા મારગ ઉપર મુકવા આવશે. તેઓની સાથે ગાડીમાં બેસો તો કેટલાક બોલકણા સ્વભાવના તમને તમારો દેશ, તમારી જાત પૂછી તથા ખીજી વાતચીત કરીને ગમત ઉપજાવશે. પણ વગર બોલકણા ને ગંભીર સ્વભાવના વધારે જોવામાં આવશે; તેઓ તમારી સાથે વગર ઓળખાણે વાત ન કરે તો તે ઉપરથી તમને વિષે ઉતરતો વિચાર બાંધશે તો એમાં શાંતી જૂવ થશે.

તમારી એક વખત કોઈ ભળા ને વગવાળા ઇંગ્લેન્ડ સાથે ઓળખાણ થઈ અને તે ઓળખાણ કોઈ તેવાજ આખરવાળા ગૃહસ્થની માગદૂત થઈ તો પછી તમને ભળા ઇંગ્લેન્ડની બલાઈની તથા માયાની ખૂબી એકદમ ગાદમ પડી આવશે. તમારી ઓળખાણ પોતાનાં કુટુંબ તથા મિત્રો સાથે કરાવશે ને પછી તેઓ તમને કેવા ચાહેછે, તમારી ઉપર કેવો પ્યાર રાખે છે ને તમારે તથા તમારા દેશને માટે કેવું બહું ઈચ્છેછે તે જોવામાં આવશે. આ દેશના ઇંગ્લેન્ડે ઉપરથી ત્યાંના ઇંગ્લેન્ડે વિશે વિચાર બાંધશે તો તેમાં તમારી શાંતી જૂવ થશે. આ દેશમાં મિત્રનરીઓ તથા આખર-

વાળા ને અમીરી તોખમના જે ઇંગ્રેજો આવેછે તેઓ આપણા દેશોમાં આવેછે તથા તેમનાં ભવાને માટે મેહનત કરેછે. પણ પોતાનીજ મતલબ ઉપર ધ્યાન રાખી દેશીઓ તરફ કરડી નજર રાખેછે. તેઓનાં મન ઉપર આપણાં દેશની ગરમ હવાની અસર ઉપજેછે ન તેથીજ તેઓનો મિલ્લત પણ ગરમ થાયછે. માટે આ દેશના ઇંગ્રેજો ઉપરથી ત્યાંના ઇંગ્રેજો વિષે વિચાર બાંધવામાં ઓછી ભૂલ થયે. અહીંના ભણે ઇંગ્રેજ ત્યાં વધારે ભણે માલમ પડેછે. આપણને પરદેશી જણી વધારે આવેછે ને ઘટતી મદદ તથા સલાહ આવેછે.

૪. ઇંગ્લંડની હવા ન ખમાય તેવી નથી.

CLIMATE NOT UNFAVOURABLE TO NATIVES OF INDIA

તમે મને પૂછ્યો કે ઇંગ્લંડની હવા કેહવી છે, અને આપણા લોકો ખમીશકે તેવી છે કે નહીં? આનો જવાબ હું તમને આપું છું કે ત્યાંની હવા ઈંડી છે પણ આપણા લોકોથી ન ખમાય તેવી નથી. તે ઈંડી હવામાં નિત્ય સારી પેઠે ચાલવા હાલવાની કસરત રાખવી જોઈએ ને તેમ કીધું એટલે આ દેશ કરતાં જમવાની રૂચી વધેછે; અંગમાં કઠિબત આવેછે; શરીરની આમડીનો રંગ પણ કંઈક ફરીને સુધરેછે. મને ત્યાંના શિયાળાનો અનુભવ થયો નથી; કેમકે જેઓને છાતીનું દરદ અથવા ખૈનો મરજ હોયછે તેઓને શિયાળામાં એ દેશ મધ્યે રહેવાની ત્યાંના વૈદ ભલામણ કરતા નથી. તે મુજબ મને—છાતીનું દરદ હોવાને લીધે—શિયાળાની અગાઉ પાછું આવવું પડ્યું, તેછતાં આગરે ૬ મહિના હું ઇંગ્લંડમાં રહ્યો તેટલી સુદતમાં મારી તબિયત ઘણી સુધરી હતી. બાઈ મહિપતરામ રૂપરામ સન ૧૮૬૦ માં ત્યાંના કાણુ શિયાળો આપને આવ્યા હતા પણ તેથી એ બાઈ શરીરમાં વધારે પુષ્ટ ને કઠિબતવાન થયા હતા. હું આવ્યા પછી ઇંગ્લંડમાં મુખત શિયાળો જણાવોતો તેછતાં પણ અમારી સાથેના એક સોબતીએ મને લખી જણાવ્યું કે એ તુઠ હું વગર ઈંગ્લિએ ખમી શક્યો છું. તે વગેરે ખીજા હિંદુઓ, પારસી-

ઓ ને મુમયગાનો હાજ કેટલાંએક વરસ થયાં ઇંગ્લંડમાં રહેછે તેઓની સુખાકારી કહી આપેછે કે ત્યાંની હવા દશીઓથી સેહેવાય તેવી છે.

ત્યાંનાં ઘરોમાં એવી ગોઠવણ છે કે એક ઘરને એક જ રસોડું એટલે રાંધણી હોયછે તેમજ આખું ઘર બાંહે લેવું જોઈએ. ને તેવાં ઘર ફરનિયર એટલે મણગાર મુઠાં અથવા મણગાર વગરનાં આવી ઘણાં હોયછે ને આપણે પોચાચ તેવા નાહાનાં મોટાં સેહેલાઈથી બાંહે મળી શકેછે. દરએક ઘરમાં નદીનું પાણી નજ મુકીને દાખલ કરેલું તમે જોશો તેટલામોટા પાણી લાવવા કરવાની તો મુદલ અડચણ પડતીજ નથી. અનાજમાં ધણુંકરીને બધી જાતનો દાણો મળી શકેછે. માત્ર ગુવરની દાજ ને કેટલીક જાતનું કઠોળ મળી શકતું નથી. એક જાતના વટાણા આવેછે તે આવામાં ગુવરની દાજ જેવા લાગેછે. કેટલીક જાતની બાજી તરકારી મળેછે ને તે દરએક લત્તા ઉપરની દુકાનોમાં વેચાયછે. જો આ ચાક તરકારી વેચેછે તેઓ ગોચ અથવા પરમાત્મી વેચતા નથી એટલુંજ નહીં પણ તેઓની દુકાનો પણ ધણુંકરીને જુદી હોયછે. “કાવંટ-ગાર્ડન્” નામનું એક મોટું બજાર નિત્ય સવારના બરાયછે તેમાં તરકારી કુલ ફળ અને બધી જાતની વનસ્પતિ ચિવાય ખીજું કાંઈજ વેચાતું નથી. આપણા દશીઓને લાવકનો બધો મસાલો મળી શકતો નથી ને હવા વેચનારાઓની દુકાનેથી મળેછે તો બહુ માથો. તે અવેધીજ લઈજવો જોઈએ અથવા દર એપે મંગાવવો જોઈએ.

કેટલાએક એવી ધારતી રાખેછે કે એ ઇંડા દેશમાં માત્ર અનાજ તરકારી ઉપર નિભાવ થઈ શકે નહીં તેટલામોટા જનાવરનો ઝારાક આ-પોજ જોઈયે. કેટલાએક ઇંગ્રેજો પણ એમજ ધારેછે અને કેહેછે કે એ તાઠા દેશમાં જનાવરના ઝારાક વગર ચાલેજ નહીં. મને પણ એવી બ્હીક કેટલેક ઠેકાણેથી મળી હતી. પણ આ બાબદમાં યાંટ કોલેજના ડાક્ટર પીટ તથા ઇંગ્લંડ જઈ આવેલા મારા મિત્ર ડાક્ટર મનચેરજી બેરિમજી કોલાએ મારી પ્રથમથીજ ખાતરી કરી હતી કે એ બ્હીક રાખવાનું ઈર્ષ કારણ નથી. ઇંગ્લંડમાં પણ કેટલાએક ઇંગ્રેજો “વજીટે-રીયન” કેહેવાયછે ને તેઓ જનાવરનો ઈર્ષણ યોગક ઉપયોગમાં લેતા

નથી. એના ધ્યેયને ત્યાં બહુજ થોડા દિ પછુ તેઓ પોતાનો નિબા ।
અનાજ તરમરી ને કુધ ઉપર કરી ચડેછે એ વાત ઓઠી નથી. એ દશ
મધ્યેના વૉલ્ડ નામના એક પ્રસિદ્ધ ડાક્ટરે છાતીનાં દરદ માટે મને નિ
વાજાની અગાઉ જવાનું મત આપ્યુ તે મતની માથે આ બાબદમાં પો-
તાનો વિચાર જણાવોત્રે તે અગત્યનો જાણીને એ ચિઠ્ઠીની નકલ નીચે
પ્રગટ કરે છડ ને તે ઉપરથી એ બાબદ વિષે કોઇને પણ શક રહી શકયે
નથી. મન ૧૮૬૩ ના એપ્રિલ મહિનાની શરૂઆતમા ૮ મિનિડ પેટિશ્યો
ત્યારે એ ડાક્ટરે મારી છાતી તપાસી જોઈ હતી ને ત્યાંપછી જુના-
ઈની આજેડીએ ફરીથી તપાસીને નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે મત આપ્યું:—

My dear Sir,

I have very fully considered all the circumstances of your
case and am of opinion it would not be safe for you to
winter in this country, or in any country even nearly
similar in dampness and variability of climate. Although
the affliction of the upper part of your left lung has not grown
in the least worse since your arrival in London (indeed it has
rather improved) I feel certain that it would be excited
into morbid and dangerous activity by the wet and cold
of our winter season. I advise you then to return to Bombay.

But I can not help remarking *en passant*, how completely
you live in your own person demonstrated that natives of
India are capable of living in England on the vegetable diet
to which they are accustomed in their own country. You
have actually thriven upon it here—you are stouter than
when I first saw you. In this respect you differ in nowise
from the native vegetarians of Great Britain who as is well
known is generally speaking plump and well nourished.

37, Queen Anne Street,
Cavendish Square
July 26, 1863

Pichee mo
&c &c
W H WALSH

(આ ચિહ્નોનો અર્થ)

“ મારા પ્યારા સાહેબ,

“ તમારાં દરદને વિષે મેં અર્ધ વાતનો આરી પેઠે વિચાર કર્યો છે
 “ ને મારું મત એવું છે કે આ દેશમાં અથવા આ જોવા તાઠા ને ધડી
 “ ધડીમાં હવા બદલાઈ જાય તેવા કોઈપણ દેશમાં તમારો સિવાયો
 “ કાહાડવો એ મને અપામત લાગતું નથી. તમે લંડનમાં આપ્યા પછી
 “ તમારી ડાના પડખાની છાતીનું દરદ જોકે વધુ નથી પણ આર
 “ જરા સુધર્યું છે તોપણ મને ચોક્કસ લાગે છે કે અમારા (દેશના) ચિ-
 “ યાળાની તાઠા ને સરદીવાળી હવાથી એ દરદ બપભરેલી રીતે વધી
 “ પડશે, માટે હું તમને પાછા મુંબઈ જવાની ભલામણ કરું છઉં.

“ પણ આ ઠેકાણે જણાવ્યા વગર આમતું નથી કે હિંદુસ્તાનના જે
 “ દેશીઓને પોતાના દેશમાં અનાજ તરકારીને ખોરાક ખાવાની ટેવ
 “ છે તેઓ ઇંગ્લંડ દેશમાં તેજ ઉપર પોતાનો ચુલ્લો કરી શકે છે એ
 “ વાત તમારાજ દાખલા ઉપરથી પૂરી સાબીત થાય છે. આ દેશમાં
 “ તમે એજ ખોરાક ઉપર નિભાવ કરી શક્યા છો અને મેં તમને પ્ર-
 “ થમ જોયા હતા તે કરતાં તમે શરીરમાં વધારે પુટ દેખાવો છો.
 “ આ બાબદમાં ગ્રેટબ્રિટન દેશના વેજીટેરિયન એટલે અનાજ તાકા-
 “ રીનો ખોરાક ખાનાર ધણુંકરીને શરીરમાં પુટ ને આરી પેઠે પોતાનો
 “ નિર્વાહ કરી શકે છે તેમાં ને તમારામાં કંઈ ફેર જણાતો નથી.”

એ ચિતલ દેશની ચિતલ હવામાં નાહાવા ધોવાને હરકત પડતી હશે
 એમ કદાચ લાગશે; પણ તેમ કંઈ નથી. નહીં કુવા ઉપર ઉગાડી જ-
 આમાં નાહી શકાય નહીં; પરંતુ નાહાવા ધોવાની બંધિયાર જગ્યામાં
 અથવા ઘર મધ્યે નાહાવા ધોવાની બંધિયાર ઓગડીમાં નાહવાને કંઈ
 હરકત નથી. ત્યાંના લોકો ઘણુંકરીને નિત્ય નાહાતા નથી પણ ખીન્ને,
 ચોથે કે આડમે દાહાડે જોમ જોમોને ઠીક પડે છે તેમ નાહાતે. જોમોને
 નિત્ય નાહાવાનો નિયમ છે તેઓને એ નિયમ ગાખવામાં કંઈ હરકત
 પડતી નથી. પંજાબના આગવા ગજા ગંજીતગીની વિધવા મહાગણી

ચંદ્રકુંવર ચાર વરસ સુધી ધૃંગ્ડામાં રહી હતી તેને વિશે એવું જાણવામાં આવ્યું છે કે નિત્ય બે વાર સ્નાન કર્યા વગર ભોજન લેતી નહીં હતી. એ રાણીનો પુત્ર દુર્ગિભર્મીંગ ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળે છે પણ પોતે હિંદુ ધર્મમાં એટલી તો દૃઢ (તેના વિચાર પ્રમાણે) હતી કે સ્નાન કર્યા પછી પોતાના પુત્રનું મોઢું જોવાઈ ગયું તો ફરીથી સ્નાન કરતી હતી અથવા ભોજન કર્યા વગર રહેતી હતી. કેહે છે કે જે દાહાડે એ વિધવા રાણી ધૃંગ્ડા મધ્યે મરણ પામી તેજ દાહાડે સ્નાન કર્યા પછી તેના પુત્રનું મોઢું જોવાઈ ગયું તેથી જુએ રહી ગઈ હતી.

લુગડાંમાં કેટલોએક ફેરફાર કરવાની જરૂર પડે છે. ફલાનત તથા બનાતનાં ગરમ લુગડાં જોઈએ; ને પાટલન અથવા સુરવાલુ ને ગરમ જોઈને વગરતો ચાલેજ નહીં. તે ચિવાય ખીજે ફેરફાર કરવાની જરૂર નથી. આપણી પાઘડી તથા આપણા દેશી ઘાટનો ડગલો રહેવા દેવામાં એ દેશમાં વધારે માન છે. અદ્યત્ત અજાણા લોકોને આપણો પેર-વેશ વિચિત્ર લાગે છે ને આપણી તરફ એ પેરવેશથી વધારે નજર પડે છે; પણ તેથી કંઈ હરકત થતી નથી. ત્યાંના ઘણાખરા ગૃહસ્થો આપણને આપણા દેશી પોશાકમાં જોવાને વધારે ખુશી હોય છે.

જતી આવતી વખતે આગમોટમાં કેટલીએક અડચણ પડે છે એ કોઈથી ના કેહેવાયે નહીં. પણ મુંબઈથી કલકતે અથવા આદન જતાં આગમોટ અથવા વાહાણમાં હિંદુઓને જે અડચણ ખમવી પડે છે તે અડચણથી ધૃંગ્ડા જવાને કંઈ વધારે અડચણ પડતી નથી. માર્ચેલ્સ પોહાંચવાને ત્રણ અડવાડિયાં ઘણુંકરીને લાગે છે પણ આરખી વાહાણમાં મોઝામ્બિક તથા આફ્રિકાના ખીજ કોસ્તાઓ તરફ હિંદુઓ જાય છે તેઓને એથી વધારે અડવાડિયાં લાગે છે ને વધારે અડચણ ભોગવવી પડે છે. જે આગમોટમાં હું વિલાયતથી મુંબઈ આવ્યો તેજ આગમોટ મધ્યે આદનથી આમરે સાત વાણીઆ ઉતાર્યો હતા. તેઓ “રુક” એટલે છેલા વર્ગના ઉતાર હતા તેથી તેઓને અડચણ પડતી હતી તે અમારા કરતાં ઘણીજ વધારે હતી. જે ઠંકાણે તેઓને જગ્યા આપી હતી તે જગ્યા ઉપર ઇંગ્રેજ ખંડાસીઓ તેઓનાં બાતણિ તથા પાણીને

વારંવાર અડકતા હતા ને તેઓ જોમ વધારે ચોખ્ખાઈ રાખવા જતા હતા તેમ તેઓને વંધારે ખિજવવા હતા. તેઓ જ્યારે ખાવા બેસતા ત્યારે માથા ઉપર ચાદર કે ચોક્કાજ ઝોડીને બેસતા હતા ; તે દેખાવ જોઈને ઇંગ્લેન્ડ ખાસવાઓને રમુજ ઉપજતી હતી અને તેઓ વધારે રમુજ બેળવવાને તે પાણીઆઓને ચોક્કાજ હજી રહીને ઉધારે કરી નાખતા હતા, ને તેથી તેઓનાં બાતાં તથા પાણીને વારંવાર “અબડ છેડ” થઈ પડતી હતી. ફર્સ્ટ ક્લાસમાં જનારને એવી અડચણ કે પિડાના દસગા દિરસો પણ ખમવો પડતો નથી.

૫. ઈંગ્લંડમાં પ્રવાસ કરવાથી લાભ.

ADVANTAGES OF VISITING ENGLAND

ઈમિયી સન ૧૮૫૨ માં બુદ્ધિવર્ધક મળા આગળ મેં દેશાટલુને નિબંધ વાંચ્યો હતો અને જે નિબંધ મળાએ છપાવી પ્રગટ કર્યો હતો તે નિબંધમાં દેશાટલુના લાભ દેખાડવાની મેં તજવીજ કરી હતી. હાલ એ વિષે મારી ખાતરજમા થઈ છે કે હરએક માણસ હરએક વસ્તુને જાતે અનુભવ મેળવ્યા વગર તેની ખરી ખૂબી જાણી શકતો નથી ; અને ખરી ખૂબી જાણ્યા વગર તે ખૂબીનું વર્ણન કરે અથવા તેના લાભ દેખાડવા જાય તો તે કામ ઘટતી રીતે તે કરી શકતો નથી.

મેં પ્રથમ કહ્યું કે જોવાથી જે મંતોષ ઉપજે છે તેનું વર્ણન થઈ શકતું નથી. જોતારનાં મનમાં પેહેલ વેહેલી એટલી તો વાત આપ્યા વગર રહેતી નથી કે જે કોઈ માણસે આ પૃથ્વી ઉપર અવતાર ધારણ કરીને પોતાની હિંદીમાં આવેા દેશ જોયો નથી તેણે કંઈજ જોયું નથી એમ સમજવું. “કુવામિનો કાચ્ચો આખું જગત કુવાનેજ જાણે છે ; તે ખસારાને બાહર શું છે તેની ખબર હોતી નથી.” આપણા દેશીઓ કુવામાંના કાચખાની પેઠે પોતાના દેશને આખું જગત જાણીને બેસી રહેશે ત્યાં સુધી તેઓને ખબર પડશે નહીં, કે આપણો દેશ, વિદ્યાદુબરમાં ને દશાકોચખમાં તથા ખરી જાતના સુધારામાં ને વધારામાં કેટલો પાછંગ પડી ગયો છે. જોએને ધિર નાણાંની મહેર કીરી છે તેઓને તો અવ-

શ્ય કરીને ઘોટે કે પોતાની જીંદગીમાં એક વખત પણ સુધરેલા દેશમાં પ્રવાસ કરીને જ્ઞાન અને સંતોષ મેળવવાં.

૩ ! એક સુંદર અને છક યદ્દ જહાજે એવો ને કોઈ દાહાડ નજરે ન આવીએ તેવો દેખાવ આપણી આંખ આગળથી ચાલ્યો જતો હોય તો એવો કોણ અભાગ્યો હશે કે તે વખતે પોતાની આંખ અંધ રાખશે ? એવે વખતે તમારી આંખ આડો કોઈ હાથ દેવા આવશે તો તે શું તમે ખમી શકશો ? તો તેવા ચંકડો અને હજારો છક યદ્દ જહાજે એવા દેખાવો જોના ખ્યાલ સપનામાં પણ લાવી શકાય નહીં અને જોની ખરી ખૂબીનું વર્ણન યદ્દ શકે નહીં તે જોવાની જગ્યામાં થોડી હોવી જોઈએ ? હું કંઈ તમને લક્ષ્યાવવા લખતો નથી પણ ત્યાં જઈ આવેલા આપણા દેશી ભાઈઓ તે વિષે તમારી ખાતરી કરી આપશે.

વિદ્યાહુબર મંત્રવી લાભ.—સુધરેલા દેશમાં મુલાકાત કરવી એ ઉંચી કેળવણીનો સુખ અને અગત્યનો ભાગ છે અને તે વગર કેળવણી અધૂરી ગણાય છે. જે ચંકડો અને હજારો ચીજો વિષે વાંચવામાં અને સાંભળવામાં આવે તેમનું નજરે જોવા વગર ખરું જ્ઞાન થતું નથી; તે બધી ચીજો અથવા તેમાનો મોટો ભાગ એ દેશમાં નજરે પડે છે અને તેનું ખરું જ્ઞાન થાય છે. કેટલીએક વસ્તુ જે મારાં વાંચવામાં અને સાંભળવામાં આવી હતી તેમનાં સ્વરૂપ વિષે અલ્પ બુદ્ધિ વડે મારાં મનમાં મેં પ્રથમ ખ્યાલ બાંધ્યો હતો તે કેટલો જોટો હતો એ વાત નજરે જોવાથી માનીત થઈ છે. સુધરેલા દેશમાં પ્રવાસ કરવાથી ત્યાંના લોકો વિદ્યાહુબરમાં કેટલા આગળ વધ્યા છે તેનું ખરું ચિત્ર નજરે પડે છે. એ દેશ નજરે જોવા વગર કોઈ પણ પુરૂષને ખરો વિચાર આવશે નહીં કે આપણો દેશ અને આપણે પોતે કેટલા પાછળ રહી ગયા છઈએ.

મારે તો એવોજ વિચાર છે કે રૂના પ્રતાપથી આપણી સઘળી આબાદી છતાં ને સુધારાની મોટી મોટી વાતો છતાં ને મુંબઈમાં કેટલીક જાતનાં કારખાનાં ને કંપનીઓ છતાં અને મુંબઈની રેલુકમાં થતો ફેક્ટર છતાં આપણે સુધરેલા જમાનામાં અને સુધારાની દોડમાં દર વરસે વધારે અને વધારે પાછળ પડતા જઈએ છઈએ. એકતો તેઓ

આપણને પાછા મુકી બહુ આગળ વધી ગયાતો હૈય ને વળી રેલોના
જેની ઝડપથી હા વરસ આગળ વધતા જાય છે ને આપણે તથા આપણે
દેવ બાદના અગમી હડમેના ને રખા ખાતા “ત્રણ દાહાડે અગી
ડામ” આગળ વધીએ છીએ. જ્યાંમુડી વિદ્યાદુર તથા મ્હાંકાંતવ્યના
ગરતા ઉપર રેલોની મુઠક બારીને આપણી દોડ ને ઝડપ વધારશુ નહી
ત્યાંમુડી આપણે દર વાસે વચાઉ ને વચારે પાછા પડતા જઈશુ.

આપણા દેશનો દુબર કેવી રિયતિમા આવી પડયો છે તે મુઠકે કોઈ
જાણે છે. એક કીશી મોઈકે રામણીથી પેગવાના લુગડા મુડી અને
આપણા ખપમા આનની ધણુકરીને બરી પૈસુ માટે આપણે ઇંગ્લડ
અને બીજા મુડરેયા દેશો ઉપર આપણે આગાર ગાખી બેઠા છીએ
અને આપણા દેશમાંથી દુબરનો દાહાડે દાહાડે નાશ થતો જાય છે. હા
થરે મોહાલે હાથે આ દેશ ઉપર લીનાલેહો કરીએ અને આ દેશને
મહા ફજનત બનાવોએ તેથી, અને માયાશુ ઇંગ્લેન્ડ સરકારના અમલમા
આ દેશ આવોએ તેથી, રાજગાર અને પદ્મિની બાબદમા આપણી
મિથિતિ સુધરીએ, પગુ ઇન્દિયાની મત્દ સાથે આપણી પોતાની તગફનો
ઉદ્ધમ થનો અને વવનો જોઈએ

ઇંગ્લડનો એક કારીગર હમેશ વિચારમા ને વિચારમા રહેલો કે કઈ
નવી યુક્તી કે નવી બનાવજ ચોરી કાઢાડ, નવિતો મારો પડોરી મને
હરાની આગળ વધી જાય, એવા મમત અને ચરસ ત્યાંના દરએક
કારીગર રાખે છે, ને દર વાસે નકકો કારીગરો નવી બનાવજ ચોરી
મહાડી પેગ (એણે એ માન બીજો કોઈ બનાવી શકે નહી તેની મતનબનો
મુકારી પડો) મળે છે અને લાજો રૂપિયા પેગ કરે છે. રા. એવી મુ
મામુસી ને ચામાચાચી આપણા દેશના કારિગર કયારે કર્યો? પ્રથમ તો
આપણા કારિગરોએ જાણુ જોઈએ કે સુરોપના લોક હજારમા કેવા ને
કેવા આગળ વધ્યા છે ને તેઓએ કેવી નવી યુક્તી અને નવી કળા
દાખલ કરી છે. એ બહુ નજરે જોયા વિના તેઓને કયાથી સુઝ પડે?
શુ આપણા દેશના કારિગરોમા જુદિબજ થોડું છે? ના, હેતો ઘણું, પણ
તે કેવનજુ જોઈએ જોમ એક અચુલ્ય દીશ ધુજમા પડેલા દમઈ રહે

છે તેમ વગર કેળવાયલા કસબીઓ આપણા દેશના ખુણા ખપટામાં દંકાઈ ગયાછે અને તેઓની બુદ્ધિ ઉપર કાઠનો પોપડો બંધાઈ ગયોછે.

શું તેઓને માટે અને આપણા દેશનો દટાઈ ગયેલો હુન્નર મજબૂત કરવાને માટે કંઈપણ તજવીજ નહીં થયે? આપણા દેશનો કોઈ ધાન-તદાર અને ઉદ્યોગી કારીગર અથવા વીદ્યાર્થી હરકોઈ જાતનો હુન્નર અથવા હરએક વિદ્યા શીખવાને સુધરેલા દેશમાં જવા ઇચ્છતો હોય તો તેને થોડા વ્યાજે જરૂરનું નાણું ધીરવું એવી મતલબથી એક કંપની ઉભી કરવાની સુંબઈમાં ગોઠવણ થઈ હતી. પણ એ કામ પડી ભાગ્યું હોય એમ લાગેછે. તે પાછું ઉખું કરવું જોઈએ. એ કામમાં પારસી, હિંદુ તથા મુસલમાનોએ સાંમેલ થવું જોઈએ. જેઓની આંગેવાની તથા મહેનતથી એ ઉંચી મતલબનું કામ પાર પડશે તેઓનો આ દેશ અને દેશીઓની ઉપર માટે ઉપકાર રહી જશે.

સંસારી બાબદમાં લાભ.—સુધરેલા દેશમાં આવજાવ કરવાથી ને ત્યાંના લોકોના સંબંધમાં આવ્યાથી આપણી સંસારી હાલતમાં જોડાણ સેહેલાઈથી સુધારે થઈ શક્યે તેવો ખીજા ઉપાયથી થવાને ઘણો વિલંબ લાગશે. માત્ર ઉપદેશથી જ લોકોની ચાલુ રીતમાં ફેરફાર થવો બહુ કઠણ છે, એકખીજાને જોઈને દેખાદેખીથી જોવો સુધારે થઈ શકેછે તેવો ખીજો રીતે થતો નથી. “સંગત તેવી બુદ્ધિ” એ કેહેવત જોડી નથી ને સુધરેલાઓની સંગતથી સુધારે અને બગડેલાઓની સંગતથી બગાડો થાયછે; આ વાત કોઈથી નામંજૂર થઈ શક્યે નહીં.

જુઓ દેખાદેખીથી ખેમાલમ રીતે આપણા તથા આપણી બાએ-ડીઓના પરવેશમાં કેવો ફેરફાર થવા માંડ્યોછે? જેઓ મોજાં અને ખૂટને ધિકારતા હતા તેઓ પોતે પેહેરવા લાગ્યાછે. જાડાં અને ખેડાળ ધરેણાં ઉપરથી ત્રીણાં અને ચોડાં વજનનાં ધરેણાં દાખલ થવાં માંડ્યાંછે; એ બધું શાથી? કકાબાઈએ મોજાં પેહેર્યાં તો ચોડા દિવસ લોકો તેની ચરચા કરી બેસી રહ્યા તો હવે ખખાબાઈ શામાટે તેમ ન કરે? એમ એકખીજાને જોઈને હરએક મુઠુંકે મુઠુંકે કામ લેમે સેહેલાઈથી થઈ શકેછે તેમ ખીજો રીતે થઈ શક્યું નથી.

આપણા કેટલાક નાકારા રેવાજ એ મુધરેલા દેશના મુધરેલા લોકોમાં મુદત જોવામાં આવતા નથી. તેથી તેઓની મંમારી હાલત આપણા કરતાં કેટલી ચઢતી છે એ તરત માલમ પડી આવે છે. એ સ્વતંત્ર જૂમીની સ્વતંત્ર હવાનો એક વખત સ્વામી સીધા પછી વેહેમશી રીતના બંધમાંથી છુટા થવાનો સ્વભાવિક જોરસો છુટે છે. આખી પૃથ્વીમાં ઇન્કંડની જૂમી સ્વતંત્રપણાને માટે પ્રસિદ્ધ છે અને ત્યાંની સ્વતંત્ર હવાનો એ વખત દમ સીધો એટલે આપણા મન ઉપર જાતના કેદખાનામાંથી છુટાવાનો તરત વિચાર આવે છે. મારા એક મિત્રનો પુત્ર જે મુંબઈમિત્ર પોતાના પિતા માથે સેજ વાન કરવાને ડર ખાતો હતો તે મુધારા મુંબઈ પોતાના વિચાર પિતા બણી માનપૂર્વક પણ હિંમતથી જાણાવે છે:—

“ ખાલી મનમુખા કરવાની હાલતમાં આપણા દેશીઓ ક્યાંમુધી
 “ રહેશે? સારી આજે વિષે ક્યાંમુધી બાપણુ કરશે? ને, કરવું
 “ તો કાંઈજ નહી. પિતાજી આ વિચાર હું આપું છું તેમાં તમે મને
 “ બહુ હિંમતવાન ગણુશો ના. ખરી હિંમત શું છે ને તે કેમ વાપરવી
 “ તે મને ઇંગ્લેંડે શીખવ્યું છે. હું કજીન કહું છું કે મારી બધી હિંમ-
 “ તને માટે હું જોતો ઇંગ્લેંડનો આભારી થયો છું તેટલાજ તમારો
 “ આભારી છું. કેટલા થોડા જીવાનોને તમારા જેવા પિતા હશે?
 “ પણ પિતાજી આટલી વાત બાળમાં રાખશે કે-પિતા લેએ તમે જેમ
 “ મને બાળ કીવે છે તેમ મારી મહેનોને વિષે તેમના પિતા લેએ તમે
 “ શું (બાળ) કરવાની ધારણા રાખો છો?”

સોજ વરમળી વયનો જીવાન પુત્ર પોતાના પિતા આગળ મુંબઈમાં એક આધારણ વાત કરવાની બહીક રાખે તે જીવાનનાં મન ઉપર ઇન્કંડની સ્વતંત્ર હવાએ થોડા મહિનામાં કેટલો ફેરફાર કરી નાખ્યો તે ઉપજા થોડા વાક્ય ઉપરથી માલમ પડશે. આવા સ્વતંત્ર વિચાર ઉત્પન્ન થાય એમાં કંઈ નવાઈ નથી. આપણે જેટલી મંમારી આમિયો વિષે નિઃશય મુકીએ છઈએ ને આવડાં મારીએ છઈએ તેમાંની ત્રાડી આમીનો ભાગ મુધરેલા લોકોના મુંબંધમાં વધારે ને વધારે આવ્યાથી.

તેમ મુધરેલા દેશોમાં પણ કેટલાએક નગરા ને ઠગારા વગેરે પણ તેવા લોકથી વેગળા રહેવા વિષે પ્રથમથીજ માન્યેતી ગણવી જોઈએ.

રાજ પ્રકરણની બાબતમાં જાણ.—આપણી ઉપર અમન છનાર દેશમાં પ્રવાસ કરવાથી અને એ દેશના લોકો માથ વધારે મુંબંધમાં આપ્યાથી રાજ પ્રકરણની બાબતમાં આપણને ઘણો લાભ થવા વગર રહેશે નહીં. આપણને તથા આપણા દેશને કઈ કઈ વાતની જરૂર છે તથા કઈ કઈ બાબતમાં આપણી ઉપર બેઠનમાફી ચુકવે છે તથા આપણા હકને નુકસાની પેહોંચે છે એ વિષે એ દેશના લોકોને પૂછી ખુબર નથી. તેટલામાટે ત્યાંના લોકોના મુંબંધમાં વધારે આપ્યાથી તેઓ આપણી હાલતથી વધારે વાકેફ થતા જાય ને તે ઉપર તેઓ ધ્યાન આપ્યા વિના રહેશે નહીં.

મોરંડની વસ્તીનો મોટો ભાગ આપણા દેશ વિષે તથા આપણા દેશીઓ વિશે અજાણ્યા અને બેદરકાર છે તેનું મુખ્ય કારણ એટલુંજ છે કે આપણા લોકો એઓના મુંબંધમાં મારીપેટે આપ્યા નથી. તેઓના મુંબંધમાં વધારે આપ્યા વગર તેઓ વચે ને આપણા દેશીઓ વચે પરસ્પર પ્રીતિ લાગશે નહીં તથા આપણે એકબીજાને મારી પેટે ઓળખી શકશું નહીં. અને તેમ ન થાય ત્યાંસુધી એ દેશની વસ્તીનો મોટો ભાગ આપણા દેશ વિષે બેદરકાર રહે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી.

મોરંડમધ્યે Association for Promoting the Moral and Social Improvement of India આ નામની મંડળી ઉભી થઈ છે ને તે મંડળીનો મુખ્ય હેતુ એ છે કે આપણા દેશની મંમારી તથા નીતિ મુંબંધી સ્થિતિમાં સુધારો કરવો. તે મંડળીના એક મુખ્ય અધિકારી હાનરબલ મી૦ આર્થર કિનાર્ડે રાતની મિજલમમાં મને તથા મારા સ્વર્ગવામી મિત્ર રાવઆહાદુર રામચંદ્ર બાબકૃષ્ણને ખોલાવ્યા હતા ને તે વખતે એ મંડળીના ઘણાખરા અધિકારીઓ પણ હાજર હતા, અને તેઓ આપણા દેશની સ્થિતિ વિષે આપણે મોહોડેથી કેટલીક વાત માંભળવાને બહુ આગ્રહ હતા. તેઓએ કહ્યું કે “તમને કઈ કઈ વાતમાં હરકત નડે છે તથા કઈ કઈ બાબતમાં તમે નારાજ છો તથા તમને કઈ કઈ વસ્તુની જરૂર છે એ બની હકીકત તમાગજ લોકોને મોહોડે માંભ-

જવાને અમે વધારે ધરિશ્યએ છપએ અને તેમણે તમારા દેશના લોકો-
નો આવજવ આ દેશમાં જેમ વધતો જશે તેમ વધારે લાભ થશે."

તે વગેરે હરએક જગ્યાએ ને હરએક મંડળીમાં સદ્-ગૃહસ્થો માથે
આપણા દેશ સંબંધી વાત કરવાની જોગવાઈ મળેછે ને તેથી ઘણો ફા-
યદો થાયછે. ઇંગ્રેજ લોકોની માઠી સંખ્યાનો ગુણ એવો છે કે એક
વખત જાણવામાં આવ્યું કે કલાણું કારણથી કલાણું દુઃખ તમારી ઉપર
પડેછે તો તેનું નિવારણ કરવાને પોતાની તરફથી કંઈ પણ તજવીજ
કરશે. ઇંગ્રેજ રાજનીતિનો પાયો રહિતના વિચાર ઉપર રચાયેલો છે
અને રહિતના મોટા ભાગનો વિચાર જે વગણ પડેછે તે વગણ પ્ર-
માણે બધું કામ ચાલેછે. એક મારા ને વગવાળા ઇંગ્રેજની આતરી ધર્મ
કે તમે જે બાબદ વિષે ફરિયાદ કરાછો તે વાજની છે તો પછી તેવિષે
તે જરૂરની તજવીજ અને મહેનત કર્યા વગર રહેશે નહીં.

આ વિષે હું એક દાખલો આપવાની રજા લઉં છઉં. કરનાટકના
નવાબ અમીરજહા વિષે તથા મૈસોરના રાજના હાકના વારસ વિષે
ત્યાંહાંના કેટલાએક લોકોની જ્યારે આતરી ધર્મ કે તેમનો દાવો
ખરો ને વાજની છે ત્યારે તેઓએ મહેનત લીધી અને મળા મળીને
પાર્લામેન્ટને અરજી કરી. આપણા દેશી રાજના હકને માટે ઇંગ્રેજ લોકો
અરજી કરવાને બહાર પડે એ કંઈ નાહાની સુની વાત નથી. મધરાત્ર
તરફથી સુંબઈ આવીને મીં પુરશોતમ મુદળીપર કરનાટકના દાવા સં-
બંધી અરજ ગુજરવાને ઇંગ્લંડ ગયે! હવે તેનીજ માંજ ઉચકેરણીથી
એક અરજ તકવાર થઈ હતી. આ ઉપરથી જણાશે કે આપણા દેશી-
ઓ એઓના સંબંધમાં જેમ વધારે આવશે તેમ વધારે ફાયદો થશે.

વેપારની બાબદમાં લાભ.—વેપારની બાબદમાં એ દેશમાં ગયાથી કે-
ટલો લાભ થાય તેનો પણ વિચાર કરવો જરૂર છે. તે માથે જે દેશી-
ઓએ હાથ તરત પોતાની પેહેડી ઇંગ્લંડમધ્યે કાઢાડીછે તેઓને આપ-
ણા દેશી વેપારીઓથી ટેકા મળે તો આપણાજ જાતબાધઓને અને અંતે
આપણાજ દેશને કેટલો લાભ થાય તેપણ જાણવું જાણ્યું. ઇંગ્લંડ માંથી
આપણા દેશનો વેપાર જલ્દ વધી પડ્યોછે અને તે ઘટવાને બદલે દાહાડ

દાહડ વધતો જાય એમ મર્વનાં માનવામાં આવેછે. એ મુખ્ય વેપાર સ્થાવનાર મુખ્યકરીને આપણા દેશીઓ છે અને તેઓ પોતાના આ-
ડતિયાઓને દર સંકડે ૨૫ ટકા હકસાઈ આપેછે; તે હકસાઈની કેટલી
મોટી રકમ દર વરસે થાયછે તેનો વિચાર કરવો જરૂર છે. તેટલી મો-
ટી રકમનો મુખ્ય ભાગ આપણા દેશીઓ તરફથી આપણાંજ દેશીઓને
મળે તો તેથી આપણા દેશનેજ ઘણો લાભ થાય.

અમેરિકાની લહડાઈ જાગી તે પહેલાં આપણા દેશથી ધેન્ધાંડમાતે
દર વરસે આમરે ૬ લાખ રૂની ગાંમડી ચહડની હતી. લહડાઈ ચાલુ
થવા પછી વધતી વધતી આમરે ૧૮ લાખ ગાંમડી ધેન્ધાંડ ૧૮૯૪
માં ચહડી હતી. હાલ એ લહડાઈ બંધ પડીછે તેજતાં આ દેશ તરફથી
દર વરસે ૮ કે ૧૦ લાખ રૂની ગાંમડીનો ખપ ચાલુ રહેશે. આટલા
ખપ રૂની માત્ર હકસાઈજ ગણીએ તો ૧૫ થી ૧૮ લાખ રૂપિયા થાય.
હવે એ વેપાર મધ્યે ાા-વેપાર આપણા દેશીઓ કરેછે.

તેમજ ખીજ મુખ્ય માલનો વિચાર કરીએ. અત્રેથી દર વરસ
૩૦ લાખ રૂપિયાની અન્નસી, સરમવ વગેરે “ખી” ચહડેછે; ૩૦
લાખ રૂપિયાની શાળ ચહડેછે; ૫૦ લાખ રૂપિયાની કિંમતનું ઉન ચહ-
ડેછે; ૮ લાખ રૂપિયાની કિંમતનો હાથીદાંત ચહડેછે; ૪ લાખ રૂપિયા
કિંમતની કાફી ચહડેછે; ૩ લાખ રૂપિયા કિંમતનો સુરોખાર ચહડેછે;
૩ લાખ કિંમતનો મમ્મલો ચહડેછે. ને ખીજ પરચુરણ ખીજો મળીને
૩ શિવાય ખીજો માલ શા કરેડનો ધેન્ધાંડ તરફ ચહડેછે. તેમાં માત્ર
એક કરેડનો દેશીઓનો ગણીએ તો તેનીજ હકસાઈ ૨૫ લાખ થાય.

આવક માલમાં મુખ્યકરીને કાપડ આવેછે. એ કાપડ ખરીદ કર-
નારા ઘણુંકરીને ભાટિયા વેપારીઓ છે. આપણું કાપડ બજાર ભાટિયા
તથા વાણિયાઓથી ભરેલું છે. હવે દર વરસે ધેન્ધાંડથી અત્રે ૩ કરેડ
રૂપિયાની કિંમતનું કાપડ આવેછે તેની હકસાઈ તથા હાફીમ સરસ્તાની
દલાલી ગણીએ તો ૨૨ લાખ રૂપિયા દર વરસે એજ થવા જાય. તે
શિવાય દર વરસે સુતર રૂપિયા ૩૦ લાખની કિંમતનું; ત્રાંશુ રૂપિયા
૫૦ લાખની કિંમતનું; પિતલકામ રૂપિયા ૨૫ લાખની કિંમતનું; લોટું

રૂપિયા ૩૦ લાખની કિંમતનું; ખીજા ધાતુઓ ૧૨ લાખની કિંમતની; ઉત્તર કાપડ ૧૦ લાખ રૂપિયાની કિંમતનું ને ખીજા પરચુરણ માત્ર મળી મુતરાડિ કાપડ ચિવાય ૪ કરોડ રૂપિયાને આશરે ઇંગ્લંડથી મુંબઈ આવેછે. તેનીજ હકમાઈ ગણીયે તો દર લાખ રૂપિયા દર વરસે થાય.

આ પ્રમાણે આવક તથા જવક માલ ઉપર ફક્ત હકમાઈ ગણીયે તો દર વરસ ૫૦ થી ૫૫ લાખ રૂપિયાની માઠી રકમ થવા જાયછે તે મધ્યે હુદરૂપિયન વેપારીઓની તરફથી ઘણુંકરીને ૦)કે બાદ કરીયે તેજણ ૮૦ થી ૪૫ લાખ રૂપિયા દેશીઓને દર વરસ હકમાઈનાજ લાગેછે. દેશીઓની તરફથી હાલ છ કે સાત પેઢી ઇંગ્લંડમાં છે તેની જગ્યાએ ૫૦ પેઢી થાય અને દેશીઓ પોતાનીજ પેઢીની મારફત પોતાનું કામ ચલાવે તો દરએક પેઢીને દર વરસે ફક્ત હકમાઈમાંજ એકએક લાખ રૂપિયાની પેદાશ થાય. એ શું આપણા દેશીઓને અને તેથી અંતે આપણા દેશનેજ થોડા લાભ છે? અમેરિકાની લહકમાઈ જેવા મુખા કોઈજ વાર આવેછે; પણ આ જથ્થાની કમાઈ અને માત્ર ઉપરની મલક પોતાના દેશીઓના પેટમાં મઈ હોય તો તેઓ કેવા પુષ્ટ થાય? અને અંતે તેટલો આપણાજ દેશની દાનતમાં વધારો થાય કે નહી? આ બાબદ વિષે મારીપેટે આપણા દેશીઓએ વિચાર કરવો જોઈએ. કંઈ નહી તો આટલુંતો અવશ્ય કરવું જોઈએ કે જે દેશીઓની પેઢી ઉપડી હોય તેઓને એ હકમાઈનો મુખ્ય કાયદો આપવો જોઈએ.

આપણા દેશીઓમાં જાતિ-અભિમાન અથવા સ્વદેશ પ્રીતિના શુદ્ધ રસો હોય તો તેઓ હાલ આવી ધણીક અગત્યની બાબદમાં નિદરકાર રહેછે તેમ રહે નહી. હાલ જાતિ-અભિમાન માત્ર જાતીનેદ રાખવામાં રહ્યુંછે તે સ્થાંથી કાઢાડીનાખીને પોતાની જાતનું ફક્ત કરવા ઉપર લગાડવું જોઈએ. ઉદ્યોગી, ચંચલ અને જ્ઞાનતદાર દેશી વેપારી હકમાઈનાં કામમાં ફેટલો વની ચકેછે તેનો દાખલો મળી સુકયોછે. આપણા દેશના મુદારાનાં અને સ્ત્રી કેળવણીના ખી શાખનાગણે મધ્યેનો એક મુખ્ય ગૃહસ્થ જે આશરે બાર વગસ થવાં ઇંગ્લંડ મધ્યે હકમાઈનું કામ ચલાવે તથા ઇંગ્લંડ મધ્યે પોતાનાં દેશીઓને વેપાર શાખ્યાર ને હર-

એક મમમા રૂડી મનાહ આપનામા, જરૂની મદદ કરનામા અને રીતિ દેવાનામા પ્રસિદ્ધ થયોત્રે, તે ગૃહસ્થ ઉદ્યોગ, અપમ્ના ને દાનનદારી વગેરેનો વધેલો એ વાત મહિ કોઈના નાણામા આવીત્રે પ્રોદેશ કરાખાઈ નવગોજાજી નિષે ૫, ૫૫૫ ૬૬. છગનડામને વેપારની બાબતમા સ્તેહ મેળવના મમમી આ દાખલો મર્મ મેળવી ખાતરી કરી આપે તેનો કે મારે એ નિરુદ્ધ વચારે મોનતો નથી.

આ ઉપરથી માનમ પડયે કે વેપારની બાબતમા કે મજપ્રકાણનો બાબતમા, મુશારી બાબતમા કે નિત્યા દુનિયની બાબતમા છગનડામને યાત્રા કરવાથી આ દેશને અને આ દેશના લોકોને લેણે અને ભેટલો જપ્તો થયે તેનો અને તેજો ફાયદો મિત્રે પ્રમરે અથવા મીજી મીતથી થયો ફાલુ કે આ નિષે ૬ જેમ વચારે નિચાર મરી જોઈ ૮૬ તેમ માર્ગ વચારે ખાતરી થતી જાણ્યે કે આ દેશને સ્વદેશી રિથતિ ઉપર લાવનાને તમે અનેક ઉપાય ચોરો અને અનેક વિધાય મરે પણ તેમા મરે રડો, મર્યા મરો અને મરે પામરે ઉપાય મને એજ સુજે છે કે જુદીજુદી વળણની જુદીજુદી જીવિવાળા દેવી ગૃહસ્થોએ આ સુધરેના દેશમા જઈને મુશારી કરી અને કોષએ નિધાના ચોરમા રેવું અને કોષએ દુનિયના ચોરમા મરુ, કોષએ મજપ્રકાણની બાબતમા ઉદ્ગમ કરેલો અને કોષએ વેપારની બાબતમા પ્રવલ્ન ચનારો, કોષએ ત્યાના લોકોની મુશારી હાનત બારીકથી તપામરી અને કોષએ એ દેશની પ્રજા ॥ ઉચા ગુણોનો અભ્યાસ કરેલો.

આગળ, સુધરેના દેશમા પ્રવાસ કરવાથી સુધરેલા લોકોની પ્રકૃતિ ને રૂડી, કળા કુવનતા ને મજનીતિ એ મરે જાણનામા આનેજે અને તેનો મુશળનો આપણા દેશમા લોકોની રિથતિ માથે કરવાને બની આ વેરે સુધરેલા દેશમા આપણા દેશીએ જ્યારે પ્રવાસ કરના માડશે અને તે દેશ માથે આવજવ કરવાનો મુશધ જ્યારે વચારે ત્યારેજ આપણા દેશમા ચૈતના અથવા જીવ આવશે, ત્યારેજ ખરી જાગૃતી જાણશે, ત્યારેજ ખરો મારી મથલી ધરીએ મમમી ઉરે, ત્યારેજ મરે મેડી વધારેવા પેરી મખનાને ચમ ઉપજશે, ને ત્યારેજ

મુન્દરેયા જમાનામાં અને મુન્દરેયા જમાનાની દોડમાં આપણો દેશ કેટલો પાછળ રહી ગયો છે તેનું ખરું જ્ઞાન અને ખરું જ્ઞાન થયે.

૬. અસલના હિંદુઓમાં પ્રવાસકરવાનો ચાલ.

FOREIGN TRAVEL AMONG THE ANCIENT HINDUS

હવે આ બધા લાભ મેળવવાને આપણા દેશીઓ તેમાં અગત્ય કરીને હિંદુઓ ક્યાંમુઝી પાડ્યા રહેશે? અટક નહીં અથવા હિંદુસ્તાન છોડીને બાહ્યના દેશમાં જવાને જોઈએ હરકત મમજે છે તેઓએ પ્રથમ તપાસવું જોઈએ કે પાગકા અને દૂરના દેશોમાં મુલાકાતી કરવાનો ચાલ પ્રાચીનકાળના હિંદુઓમાં હતો કે નહીં? પ્રાચીનકાળના હિંદુઓ ધણા મુન્દરેયા કહેવાતા હતા તેઓમાં દેશાટણનો ચાલ નહીં હશે એમ કોઈ દિમતથી કહી શક્યો નહીં. અમરના વખતમાં મુલાકાતી કરવાને જોઈએ તેના માધન ન હોવા છતાં એ ચાલ ચાંપારણુ હશે એમ માનવાને ધણા કાગણો છે. આ વિષે કેટલાક લખ્યા ઇતિહાસમાથી મળી શકે છે તે હું અત્રે પ્રગટ કરું છું.*

૧ ઇસવી મનની ૭૬ વામની અગાડિ એટલે આજ ૧૯૪૩ વર્ષ ઉપર હિંદુઓ જવામાં ગયા હતા અને ત્યાં પોતાનો શરૂ બેઠાડ્યો હતો એના લેખ છે. વળી તેની ગામેતીમાં એ દેશમધ્યે મંસ્કૃત ભાષામાં લખાવના જુના પુસ્તકો તથા કાવ્ય જોવામાં આવે છે તથા એ દેશમાં પડી ભાગેલા હિંદુઓનાં જુનાં મંદીરો છે. .

૨ તેમજ વળી જાનાની પૂર્વ દિશાએ “માલી” એટલે છે ત્યાં અમલથીજ હિંદુઓની વસ્તી છે અને હાલ પણ ત્યાં હિંદુ દેવની પુજાપાત્રી થાય છે તથા મળી થવાની ગીત અમરથી ત્યાં ચાલુ છે.

૩ વળી ગમમંદ્રજના પ્રપિતા મુગમ્મત, પારસી એટલે ઈરાન દેશ ઉપર, મુદ્દ કરવાને ગયા હતા એ વિશે મુમુલ નામનાં પ્રખ્યાત મંસ્કૃત કાવ્યમાં વખ્યું છે. એ કાવ્ય બોજ મજની હખારમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા કવી રાખીદમ જેનું નકુવના નાટક વિખ્યાત પામ્યું છે એણે રચ્યુ હતું. .

૪ ઝડંડીમ નામના ઇશિયુના રાજ્યએ યુનાન દેશ ઉપર ૨૩૮૭ વરસની વાત ઉપર સ્વારી કરી ત્યારે તેનાં લશ્કરમાં હિંદુસ્તાનના કેટલાક નામીયા હિંદુ મરદારો હતા.

૫ (કર્ચેજના) આમદુખાલ અને હાનીખાલના લશ્કરમાં હિંદુસ્તાનથી ગયલા હાથી તથા હિંદુ ચિપાઈઓ હતા.

૬ શીકંદર ખાદશાહ જ્યારે પોરસના રાજાનો પરાજય કરીને ઇશિયુને રસ્તે પોતાના દેશ યુનાનમાં જવા નિકલ્યો ત્યારે તેની માથે “કલેનશ” નામે એક હિંદુ જોગી હતો તથા ખીજા કેટલાક હિંદુ મરદારો પોતાનાં ખાઈડી છોકરાં મહિત હતાં. કેવુ નામનો હિંદુ મરદાર તેના લશ્કરમાં હતો; તે મરણ પામ્યો એટલે તેની બે સ્ત્રી મૃતી થવાને તઈ-વાર થઈ. તેમજેની એક સ્ત્રીને ખાદશાહે ગળ આપી અને ખીજીને ન આપી; કેમકે તે સ્ત્રી ગર્ભવંત હતી.

૭ પોરસ રાજ્યએ તથા ઇશિયુના પાંડ્ય રાજ્યએ પોત પોતાની તરફના વક્રીલોને રામ દેશના આગસ્ટમ ચેહનશાહ પાસે મોકલ્યા હતા, તેઓ હિંદુ હતા અને ઠંક રૂપેન દેશ સુધી ગયા હતા એવો લેખ છે. તેમની માથે “ખૂશુ ગોશાક” નેને હાલ આપણે બરમ કહીએ છીએ તેના એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ પણ ગયો હતો.

૮ સેમરસ નામનો એક રામન ચિકંદરીયા મધ્યે પોતાના ધડપણના નિમ્ન કાઢાડવા ગયો હતો તેને મોટા વિદ્વાન જાણીને હિંદુસ્તાનના કેટલાક વિદ્વાન બ્રાહ્મણો મળવા ગયા હતા અને તેમનો તેણે મારો આદર મરદાર કર્યો હતો એવો પણ લેખ છે.

૯ સુયેણાચાર્યે રમ દેશમાં જઈને ત્યાં સિદ્ધાંત જાણનાર મ્લેચ્છ પંચમી મ્લેચ્છ સિદ્ધાંત ચિખીને રામી સિદ્ધાંત રચ્યોએ. આ વાત ખ્યાતિબ્ધ લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે.

૧૦ રામ, ગ્રીસ, કર્ચેજ વગેરે બાહારના દેશોના લોકો માથે હિંદુ લોકોનો વેહેવાર સુમારે ખારસો વરસ સુધી એકચરખી રીતે ચાલ્યો હતો એ વાત ઘણાક ઘણવા ઉપરથી મિદ્ધ થઈ શકે છે.

૭. આ ચાલ પાછળથી બંધ થયો તેનાં કારણ.

CAUSES OF PROHIBITION IN LATTER AGES

હવે તમે પુછ્યો કે એ ચાલ પાછળથી કેમ બંધ પડ્યો તો તેનો જોડાસો યહ થક્યો. તાતાર અને આફગાન દેશો તરફથી સુમત્રમાન લોકોનાં ઠોળે ઠોળાં આપણા દેશ ઉપર ઉતરી પડ્યાં તે હલ્લા કરવા મંડ્યાં ત્યારે મહિ પોતાનાં કુટુંબ ને ધરખારનો ખચાવ કરવાને રોકાયા અને પારકા દેશમાં જતાં અટકી પડ્યા. વળી સુમત્રમાનોએ જાગરૂ-સ્તીથી વટલાવવાની કોચેસ કરી હતી તેથી વધારે ત્રાસ ઉપજ્યો કે બા-હાર ગામમાં એવા ભોકો આપણને વટવાયા વગર રહેશે નહીં. એવી દિશા અને એવા મુખો જોઈને તેઓએ રહી બાંધી હાથ કે અટક નહીં છોડીને જવું નહીં, પણ ત્યાં અટકી રહેવું તો તે અનુમાન કંઈ પાયા વગરનું ગણાયે નહીં. તે વખતની રહી ધર્મની લાજ યદ્ય હાય, પણ હાલના વખતમાં તો તે આપણી ભેડી યહ પડીછે.

૮. આ બંધ થયેલો ચાલ પાછો ચાલુ થયો.

THE PROHIBITION HAS BEEN DISKTOARDED.

હાલ આપણા ભોકો ક્યાંસુની જાહ આવ્યાછે ન જાપછે તે વિષે હવે આપણે થોડો વિચાર કરીએ. સુમત્રમાનોનાં હલ્લા થયા પછી તથા સુમત્રમાનની તામેદારીમાં આવ્યા પછી હિંદુઓની સાહસિક ધંદી નજર પામી ગઈ અને તેઓમાંથી સુમત્રમાની ચોખ્ખ નિકળી ગયો તે પાછો જાગૃત થયો નથી અને જવાને અર્થે ધર્મનું ઓડું નહીં હત તો પોતાનાજ દેશમાં પણ એક કેટલાંયેથી ખીજ કેટલાંયે પ્રવાસ કરવા નિમરત નહીં. પણ કેટલાંયેક દાખલા મળી આવશે કે માત્ર સુમત્રમાની ચોખ્ખને જ આતર કેટલાક હિંદુઓ ધણા દૂર દેશોમાં હમણાના વખતમાં પણ જઈ આવ્યાછે. આવકનો એક જતી કેક કૌનસ્ટાંટિનોપલ અથવા ઇસ્ટનેય સુની જાહ આવ્યોછે અને તેણે પોતાની સુમત્રમાની વહુન લખ્યુંછે. આમરે ૧૦૦ થી વધારે વગરની વાત ઉપર એક જોગી ધરખમાં સુમા-

ફરી કરવા ગયો હતો, તેનું નામ પુરાણપૂરી હતું. તેની થોડીક દફીકત તા. ૧૭ મી એપ્રિલ સન ૧૮૫૯ નાં મત્તપ્રકાશમાં એક ઇંગ્લેશ ગ્રંથ ઉપરથી મેં લખી હતી તે હું અગત્યની જાણીને અત્રે ટાંકું છું.

“પુરાણપૂરી નામનો હિંદુઓની રજપૂત માતનો એક મોટો મન્વાસી હતો. તે (આગરે ૧૦૦ વરસની વાત ઉપર, આ દેશમાં પ્રવાસ કર્યા પછી) પેહલ પેહલો આફગાનીસ્તાનમાં ગીઝની શહેરમાં મહમદશાહ અબ્દલીની ફૈજ આગળ જઇ પેહિંચ્યો. ત્યાંથી તે હિરાતને રસ્તે યધને ખુરાશાનમાં ગયો ને ખુરાશાનમાં થોડા દિવસ રહીને કામપિયન મસુદને કાઠિ આજ્ઞાપાદ તરફ આવ્યો. તેણે પોતાની મુઝાફીના હવાલ્તે કંતુ મહેબૂબ આગમ આપતાં એવું જણાવ્યું કે કામપિયન મસુદની પશ્ચિમ-દિશાએ જવાબામુખી પાહાડ છે જેને ત્યાંના લોકો દાગીરયાન કહેછે. આજ્ઞાપાદમાં ૧૧ મહિના સુધી રહીને તે આજ્ઞાપાનમાં જઇ પેહિંચ્યો. તે કહેછે કે આજ્ઞાપાન શહેર એશિયા ખંડના રશિયા દેશમાં આવ્યું છે ત્યાં ઘણા હિંદુઓ વસેછે.

“આજ્ઞાપાનથી ૧૮ દાહાગની મજલ કર્યા પછી તે હુરૈપના રશિયામાં જઇ પેહિંચ્યો. રશિયાનું અગાઉનું મોટું અને મુખ્ય શહેર “મૉસ્કો” ત્યાં તે પાંચ દિવસ સુધી રહ્યો. આ ઠેકાણે તેના સાંભળવામાં આવ્યું કે ત્યાંથી એક મહિનાની મંજલે “ઝેંટ-પીટર્સ્-બર્ગ” યધને એટાપીટન જવાયછે. પણ ત્યાંથી તે આગળ આવ્યો નહી અને આજ્ઞાપાન તરફ પાછો ફર્યો. ત્યાંથી તે ધરાન તરફ ગયો. ધરાનનાં મોટાં શહેરો ધરપાન અને શીરાજમાં તે કેટલાએક દિવસ સુધી રહ્યો. ત્યાં યધને તે અબુશર તરફ ઉતર્યો; અને ત્યાંથી ખારેકનાં બેટમ (૧) ગયો. ત્યાંથી ચાલતાં તે બાહારીન નામનાં બેટ આગળ આવી પેહિંચ્યો. તે કહેછે કે બાહારીનના કોસ્તા ઉપર મોતી ઘણા પડેછે.

“ત્યાંથી તે બચરા તરફ ગયો. તે જણાવેછે કે બચરામધ્યે હિંદુઓનાં કેટલાએક ઘર છે અને ત્યાં ગોવિંદરાય અને કલ્યાણરાયની મૂર્તિઓ છે. બચરા તરફથી તે મસ્કત ગયો. મસ્કતમાં પણ તે કહેછે કે ઘણા હિંદુઓ વસેછે. મસ્કતથી તે પાછો હિંદુસ્તાનમાં ક્રી તરફ આવ્યો.

હિંદુસ્તાનથી તે પાછો તાતાર દેશમાં ગયો. તાતાર દેશનાં મુખ્ય શહે મમરકંદ, બાબાગ અને બલખમાં તે કેહે છે કે હિંદુઓ વસેલા છે. ત તાર દેશ તરફથી કાઝીર થઈને તે નિપાળના મુખકમાં ગયો ને નિપળ મુખ્ય શહેર કટામાંડુમાં ધણાએક દિવસ રહ્યો. તાવેટની મરકારિ હિં સ્તાનના ગવર્નર જોનરલ હેસ્ટિંગ્સને આવવાને વાસ્તે ગાજીપુર લગતો એક કાગજ આ મ-વાસીને આપ્યો. તે કાગજ એ મ-વાસી ગવર્નર જોનરલને મીઠો એસિપટ તથા ખીજાઓની હજુરમાં આપ્યો. આ પુરાણપૂરી બાયો મુંબઈમાં પણ આપ્યો હતો.”

આવા કેટલાએક દાખલા માવ મોખને ખાતર મુમાફરી કર મળી આવશે. એ શિવાય આ દેશમાં લહણાઓની મુમાધાની બાદ ઉલ્લમ, રોજગાર અથવા વેપાર કારણે બહુ દૂર અનેક દેશો આ દેશના હિંદુઓ વસ્યા છે તથા આવળવ કરે છે. એશિયાખંડના બાગમાં જોટલો વેપાર ચાલે છે તેના ચોથો બાગ માત્ર હિંદુઓ જ વે છે. વેપાર રોજગારને મોટે મુજતાન અને લાહોરથી ચંકડા હિં આઆખાનમાં જઈ રહ્યા છે ને ત્યાં એક દેહરં પણ છે. આશરે વરસ થયાં બાટિયા તથા વાલિયા મસ્કત જાય છે ને ત્યાં બે મોટાં બાંધ્યાં છે. એમ કેહે છે કે એકમાં શ્રીનાથજી ને ખીજામાં શ્રીગો પજની મૂર્તિ છે. મોવિંદરાયજીની મૂર્તિ પ્રથમ બમરામાં હતી તે ત્યાં મડબડ થવાથી મસ્કતમાં લઈ જવામાં આવી છે.

જો વાલિયાઓ આરબસ્તાન મુખી જઈ આવે છે ને જાય છે “બખાઇ” નાં નામથી મમહુર થાય છે. તેઓ પાકી ઉંમર મુખી ખાતી જાય” મારીને આવે છે. મસ્કતમાં વાલિયા, બાલુણ, બ મળી, આશરે હજારથી ખારસો છે તેમાં ચારસ્વત બાલુણો ગૃહસ્થ મોડીને રહ્યા છે. આદનમાં આશરે ૨૦૦ વાલિયાઓ છે ને ત્યાં મંદીર પણ છે. મુખામ્મા, જંગબાર, લામુ તથા મોર્નાબિક આ બે બાટિયા, વાલિયા આશરે એક હજારથી વધારે હશે, જાવા તરફ કેટલાક વાલિયા, બાટિયા લાખી મુદતથી આવળવ કરે છે ને ત્યાં બે વરસ ઉપર વેપાર કરવાની ખ્લીક હતી તે ઉપરથી કેહેવાય છે કે :—

જે જાણ હાવે તે ફરી ન આવે,
આવે તેના પરીવાનાં પરીવાં આવે.

જામકા સુધી પણ હિંદુઓ ગયાછે. મીંગાપોર તથા મલાઈ કાંકા ઉપર શેઠ જીવરાજ બાલુ તથા શેઠ ગોવિંદજી વીરજીનાં વાહાણો આવજનવ કરેછે તેમાં ભાટિયા પણ ચડેછે. ચીન તરફ શેઠ મોતીશાહના મસરા શાં તારાચંદ ચીનાઈ આસરે ૩૨ વરસ ઉપર ગયા હતા તે પાછા આવ્યા ત્યારે તેની સાથે શેઠ મોતીશાહએ જાતિ વેહેવાર પ્રથમ કસ્યો હતો. મવચંદ જેરામ નામનો એક ખીજો વાણિયો આસરે ૨૮ વરસ ઉપર ચીન ગયો હતો. વળી જીમીરામ શીવલાલની પેહેડી તરફથી પણ કેટલાક મારવાડીઓ ત્યાં ગયાછે. શેઠ પુરચોત્તમદાસ હીરાચંદના છોકરાઓની કંપનીની તરફથી એક જ્ઞાતિવાળા પ્રાણજીવન પૂર્ણાનંદ ૧૮૫૬ માં પ્રુખ ઉમરે મુનીમ તરીકે મીંગાપોર ગયા હતા. ત્યારપછી શેઠ કામમભાઈ નાથાભાઈની તરફથી ઘમોદર ધસ્વર નામનો એજ માતનો એક જીવાન પુરુષ ૧૮૬૦ માં ચીનમાં ગયો હતો. છેલ્લે ડાક્ટર ધીરજરામ દલપતરામ ૧૮૬૨ માં ચીન જઈ આવ્યા હતા.

હિંદુસ્તાન છોડીને હિંદુઓ કહ કહ જગ્યાએ જઈ આવ્યા અને જાયછે તે જગ્યાનાં નામની ટીપ મેં કેટલાએક જઈ આવેલા ગૃહસ્થોને મોહાંડીથીજ ઉતારી લીધીછે તે હું અત્રે પ્રગટ કરવાની રજા લઉં છઉં:—

શુવાદર	મફલા	તાગણ	કેરમાન
ચોખાર	મુખખા	બુથેર	આગોલ
મકરાણ	લોધયા	સેના	કેપવડ
બંદ્રાખામ	બારબરા	લામુ	મેદાગારકર
બસરા	આદન	મુળાસા	મોરીસ
બુદખી	મસવા	મર્લીદા	બારબોર
મુસેનો	હુદીદા	જંગબાર	સિયામ
હોરમજ	સુમાત્રા	પેખા	જાવા
મસ્કત	જેપાન	કીલવા	મિંગાપોર
મછીરા	કાથુલ	વીમુ	બુખારા
રામલખેમા	કંડાહાર	કોમર	તેહેરાન
સોર	બલ્ખ	મોઝાંબિક	આસ્ટ્રાખાન
કિસમ	ગાબરુન	મુકાલા	ગીરાજ,

આ બધી જગ્યા ઉપર હિંદુઓ ગયા છે. એક હિંદુ વેપારી છ-ત્રીય વરમની વાત ઉપર પુરોપમધ્યે રૂશિયાની રાજધાની મૅટ્રી-પોર્સ્-બર્ગમાં ગયો હતો તે વિષેની હકીકત મરકારી દસ્તાવેજ ઉપરથી જાણવામાં આવી છે. એ નર જાતે શીખ હતો ને તેનું નામ રાયબ્રાહ્મણ કરીને હતું. તેનો જ્યારે મરવાનો મોત થયો ત્યારે તેણે પોતાના મિત્ર રામદાસને મૅટ્રીપોર્સ્-બર્ગમધ્યે બોલાવ્યો હતો. તેની વિગત મેં તા. ૦ ૩ મી જુલાઈ મન ૧૮૯૧ ના રાસ્ટ ગોફતાર તથા મુલ્ય પ્રકાશમાં લખી હતી તે હું અગત્યની જાણી નીચે પ્રગટ કરું છું.

“એક શીખ વેપારીની હિમતનો દાખલો પ્રગટ થયો છે. તે આ-મરે ત્રિસ વરમની વાત ઉપર રૂશિયાની રાજધાની મૅટ્રીપોર્સ્-બર્ગમાં જઈને રહ્યો હતો, એમ માન્ય પડે છે. આ વાતની માધ્યમ વિષે મર-કારી દસ્તાવેજ પુરાવો આપે છે. આ દસ્તાવેજનો ચાર “ફૂડ આવ હંડિયા” માં પ્રગટ થયો છે તે ઉપરથી માન્ય પડે છે કે એ શીખનું નામ રાયબ્રાહ્મણ હતું. તે અમલ પંજાબમધ્યે જંગ પ્રગણમાં રહેતો હતો. તે ત્રીસ વરસ ઉપર આજ્ઞાપાનનું દેહેન જોવા મળે ગયો અને આ-જ્ઞાપાન બંધને મૅટ્રીપોર્સ્-બર્ગમાં આવી રહ્યો અને ત્યાં એક પેટ્ટી કાઢી. તે ધિમેધિમે વેપારમાં બંધતો ગયો તે એટલે સુધી કે તેણે આ સુદતમાં પચાસ લાખ રૂપિયાની દાખલ મેળવી.

“આ જોડી દાખલનો વારસો આપવા માટે અથવા ક્રાંતિ ખીટ મતલબે તેણે પોતાનાં મિત્ર રામદાસ ઉપર જંગ પ્રગણમાં કાગલ લખી બોલાવ્યો. તેમાં તેણે લખ્યું કે તમે મારી પાસે આવીને રહો. એ મને સુનાઉચ્ચ નામના એક મુમુક્ષુમાન વેપારીએ તેજ ચહેરામાં જે લાખ રૂપિ-યાની દાખલ મેળવી હતી તેણે પણ આજ્ઞાપાનથી પોતાના એક મિત્રને બોલાવ્યો હતો. એ બેઠું જાણુ પોતાના મિત્રોને મળવા જવાને માથે નિકળ્યા. તેઓ મોંઝો ચહેરા તરફ જતાં રસ્તામાં લૂટકા ને કેટલાએક સુમેળીયા મૅટ્રીપોર્સ્-બર્ગ આવી પોહ્યાં. પણ તેમના મિત્રો રાયબ્રા-હ્મણ તથા રામદાસ એક કે બે મહિના થયા મરણ પામ્યા હતા; અને તેમની દાખલ, કાઈવાગ્ય ન હોવાને લીધે, મરકારને દયાલે થઈ હતી.

“રામદાસે રશિયાની દરબારને ઝરેલું કરી તથા પોતાના મિત્ર-
ના કાગલ દેખાડ્યો ; પણ તેને કાહાડી મેલવામાં આવ્યો. તે બિચારો
નાઉમેદ તો થયો પણ તેણે શેહેનશાહ પાસે દાદ મેળવવાને ઠરાવ કર્યો.
એક દિવસ તે શેહેનશાહના મહેલ આગળ ઉભો હતો તેવામાં શેહેન-
શાહની નજર તેની ઉપર પડી. આ પરદેશીના વિચિત્ર પોશાક ને દે-
ખાવ જોઇને શેહેનશાહે પોતાની હજીર તેને બોલાવ્યો. તેણે પોતા-
ની સર્વ બિના જાહેર કરી અને પોતાના મિત્રના હાથનો લખેલો પત્ર
દેખાડ્યો. તેના મુમલમાન મિત્રની પણ આ સમે દાદ પોહ્યાં.

“ઈ. સ. ૧૮૫૬ ની શરૂઆતમાં રશિયાની સરકારે ઇંગ્લંડની
સરકાર ઉપર એ બેહુ જાણુ વિષે લખી વાળતાં જણાવ્યું કે મરનારાઓ-
ની દોલત અમારા હાથમાં આવી છે પણ તે દોલતનાં હકદાર વારસ કો-
ણ છે તેની તપાસ કરવી. એ દસ્તાવેજને ઇંગ્લંડની સરકારે હિંદુસ્તાનની
સરકાર ઉપર મોકલ્યાં, પણ તેવામાં રામદાસ મરણ પામ્યો.

“હિંદુસ્તાનની સરકાર તરફથી આ બાબદમાં તજવીજ થઈ
મકાઉચનાં નામનો કંઈ પત્તો મળ્યો નહી. રાયબ્રાહ્મણ વિષે પંજાબ
મધ્યે જાણુવામાં આવ્યું કે તે જંગ પ્રગણામાંથી ૩૦ વરસની વાત ઉપર
નિકલ્યો હતો. રામદાસે પોતાનાં મરણની અગાઉ જણાવ્યું હતું કે
મારા બે બાહ્યોએ તેમધ્યે એક જંગ પ્રગણામાં અને બીજો અમૃત
શેહેરમાં. આ બાહ્યોનો પત્તો મળ્યો, પણ રાયબ્રાહ્મણનો હકદાર
વારસ કોણ એ વાત પેલા કાગલ શિવાય માલમ પડી નહી. મર ચાર્લસ
ઉડે આ વાત રશિયાની સરકારને લખી જણાવી.”

ત્યારપછી રશિયાની સરકારે આ બાબદમાં શું કર્યું તે વાત મારાં
વાચવામાં કે જાણુવામાં આવી નથી. પણ ઉપર પ્રગટ કરેલા સરકારી
દસ્તાવેજના હેવાલ ઉપરથી થક વગર સાબિત થાય છે કે ઈ. સ. ૧૮૩૦
ને સુમારે રાયબ્રાહ્મણ તથા રામદાસ સુરેષ તરફ રશિયામાં ગયા
હતા. આ ઉપરથી માલમ પડશે કે સમજી અને હિંમતવાન વેપારીઓ
વેપાર રાજ્યગારને માટે બાહાર પડ્યા અને સમજ તથા હિંમત વગરના
ધરનો ખુણો યોખી બેસી રહ્યા.

૯. ઇંગ્લેન્ડ જનાર પેરુલા દેશીઓ.

FIRST NATIVES WHO VISITED ENGLAND

હવે સવાન એ ઉઘો કે જ્યારે હિંદુઓ આવા દૂર દેશોમાં જુદે જુદે સમયે ગયાછે ત્યારે કોઈ હિંદુઓ ઇંગ્લેન્ડ ગયાછે કે નહીં અને ગયાછે તો પેરુલા પેરુલા કોણ ને ક્યાં વરસમાં? આ વિષે જે વાત માગ જાણવામાં આવીછે તે ઉપરથી માત્રમ પડેછે કે પેરુલા પેરુલા જનાર એક દક્ષણી હિંદુ હતો; તે સુંબઈ ઇલાકામાથી ગયો હતો અને તેની સાથે એક પારસી પણ હતો. આ વાત પારસી તથા હિંદુ આ બંને જાતને અગત્યની તથા ઉપયોગી છે. ઇસવી સન ૧૭૮૧ ની શરૂઆતમાં રયુનાથરાવ પેશવાએ પોતાનાં ગજા વિષે મદદ મેળવવાને પોતાના એક કાગળારી હનમંતરાવને ઇંગ્લેન્ડ મોકલ્યો હતો ને તેની સાથે કોઈ મહિયાર નામનો પારસી હતો. રયુનાથ પેશવાના લખતમાં આ એક અગત્યનો બનાવ બન્યો હતો. હાનરબન એડમન બર્ફિનું પૂતાંત એ નામનાં ઇંગ્રેજી પુસ્તકનાં ત્રીજાં દફતરમધ્યે ૪૬ મેં પાને એડમન બર્ફિ રયુનાથરાવ ઉપર લખેલો પત્ર પ્રગટ કરવામાં આવીછે; તે નીચે પ્રમાણે:—

“You set too much value on the few and slight services, that I have been able to perform for your agent Hanumant Rao, and his assistant Manjir Parsi. It was nothing more than a duty one man owed to another. Hanumant Rao has done me the honour of being my guest for a very short time, and I endeavoured to make my place, as convenient as any of us are able to do, for a person so strictly observant as he was, of all the rules and ceremonies of the religion, to which he was born, and to which he strictly conformed, often at the manifest hazard of his life. To this I have been witness. We have, however, Sir, derived one benefit from the instruction he has given us, relative to your ways of living, that whenever it shall be thought necessary to send gentoos of a high caste to transact any business in this

kingdom, on giving proper notice, and on obtaining proper licence from authority for their coming, we shall be enabled to provide for them in such a manner as greatly to lessen the difficulties in our intercourse and to render as tolerable as possible to them a country, where there are scarcely, six good months in the year. The suffering these gentlemen underwent at first was owing to the ignorance, not unkindness of this nation. I am sorry, Sir, to inform you that I can give you no sort of hope of your ever obtaining the assistance of the troops you require. It is best at once to speak plainly, when it is not in our power to act. Hanumant Rao is a faithful and an able servant of yours, and Maniár Pársi used every exertion to second him. If your affairs have not succeeded to your wishes, it is no fault of theirs."

To the preceding letter, the following is a foot note —

"The object of this letter is incomplete, and one that of Ragunáth Rao to which it is in reply, has not been found amongst Mr Burke's papers. The origin of the correspondence appears to be this early in 1781 Hanumant Rao—a Brahman of high caste, and Maniár Pársi, arrived in England as agents of Ragunáth Rao, who had some business to transact with East India Directors and British Government. They were found by Mr Burke under very unpleasant circumstances, occasioned by their peculiar modes of life, and the obligations of their religion, with the attention to strangers for which Mr Burke was so remarkable, he took them down to Beaconsfield and it being summer, gave them up a large green house for their separate use where they prepared their food according to the rules of their caste, performed their ablutions, and discharged such other duties as rites of their religion and their customs required, and as circumstances permitted. They found great pleasure in Mr and Mrs. Burke's society and where they were visited by many distinguished people whilst they sojourned at Beaconsfield. In autumn they set out on their return to India, and on their arrival there, Ragunáth Rao wrote to thank Mr Burke for his kindness to his agents. The fragment of Burke's reply, which is here given was written probably at the end of the year 1782"—*Burke's Life, vol 3rd P. 48*

(આનો અર્થ.)

“તમારા કારખાતી દનમંતરાવની તથા તેના હાથ નીચેના માણસ મહિયાર પારસીની મેં કાંઈ સેજમાજ આકરી કરી હતી તે તમે ધણી મોટી વાત મમળેછો. પણ હરએક મનુષ્યનો પોતાના બાઈબંધ તરફ ને કાંઈ ધર્મ છે તેથી વધારે મેં કાંઈ કશું નથી. દનમંતરાવે મારે ત્યાં પડેલા દાખલ રહીને મને ધણાજ થોડા દિવસ માન આપ્યું અને તેના જેવા બરાબર રીતે જાતીબદ્દ માનવનાર તથા કર્મકાંડ કરનાર એવા પુરુષને માટે અમારા લોકોથી બની ચકે તેથી રીતે મેં તેને મારી જગ્યામાં ગોઠવણ કરી આપી. તે પોતાનાં કર્મકાંડમાં એટલો તો દૂડ હતો કે ક્રેટલીક વખત પોતાના જીવની દરકાર કશા વગર પોતાનું અંતકર્મ કરતો હતો તે મેં મારી નજરે જોયુંછે. પણ બાઈબિલ એની પામથી અમને એક મોટો લાભ થયોછે તે એકે તમારા લોકની રહેવાની રીતમાત્ર અને છતાં કેવી છે તે અમારાં જાણવામાં આવીછે ને તેથી હવે તાહી કોઈ ઉંચી સાતના પુરુષને કાંઈ કામ માટે આ દેશમાં મોકલવાની જરૂર પડે તો વખતસર બરાબર મજાથી અને ચરકાર તરફથી જરૂરના પરવાના મળ્યાની અમે એવી ગોઠવણ કરી શક્યું કે તેથીકરીને અમારા દેશમાં આવનારને જેમ અને તેમ થોડી અડચણ પડે; તથા જે દેશમાં દ મહિના બાપગેજ સારા ઝુજરેછે તે દેશમાં જેમ અને તેમ થોડી હરકત નડે. આ ગૃહસ્થોને પ્રથમ ને કાંઈ અડચણ બાગવવી પડી તે અમે (તમારા રૈવાજથી) અજાણ્યા તેથીજ કરીને; ને આ દેશની પ્રજાએ તેઓની ખરદાસ ન કરી એમ તમે જાણ્યો નાં. બાઈબિલ, હું તમને જાણાવવાને દલગીર છું કે તમે લશ્કરની મદદ માગોછો તે કરી મળે એની હું કોઈપણ પ્રકારે આશા આપી શકતો નથી. જ્યારે હરએક સીજ કરવાનો ઇલાજ ન હોય ત્યારે તે વિષે ઉઘાડી રીતે મોટી દુનું તેના જેવું બીજું એકે નહીં. દનમંતરાવ તમારો ધણો વિશ્વાસુ અને ચોકસા આકર છે ને મહિયાર પારસીએ તેને મદદ કરવાને કાંઈ કસર રાખી નથી. તમારી ધારણા મુજબ તમારું કામ થઈ ન હોય તો તેમાં તેમના જરાય વાંક નથી.”

૬૪ અંધકર્તાએ આ પત્ર વિષે દિક્રા લખીએ તે નીચે પ્રમાણે:—

“આ પત્રની અવળ પુરેપુરી નથી અને રચનાધરાવતું પત્ર જેના જવાબમાં આ લખાયું છે તે મીઠું બર્કના પત્રો મધ્યેથી મળ્યું નથી. એ પત્રવેલેવાર માલ્યો તે આ ઉપરથી કે સન ૧૭૮૧ ની શરૂઆતમાં હનમંતરાવ, એક ઉંમી જ્ઞાતનો બ્રાહ્મણ, અને મણિપાર પારસી ઇંગ્લંડ મધ્યે રચનાધરાવની તરફથી ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપેનિસ અને ઇંગ્લેન્ડ સરકાર સાથે કંઈ કામને વાસ્તે આવી પેહલોઆ હતા. તેઓની રેહેવા વિષેની તરેહેવાર રીતબાત અને ખટકર્મને લીધે તેઓને આમણુ ભાગવના મીઠું બર્ક જોયા. તે ઉપરથી અને પરદેશીઓ તરફ ભાળત દેખાડવાને માટે મીઠું બર્ક પ્રસિદ્ધ હોય તે ઉપરથી તે (એ ગૃહસ્થોને) બિરુસ કીડમા લઈ ગયો અને ઉતાળાની મોસમ હોવાથી એક કુસાદે બગીચાવાળું ઘર આપ્યું ને તે ઠેકાણે તેઓ પોતાની જાતની રીત પ્રમાણે પોતાની રસોઈ કરતા તથા નિત્ય સ્નાન સંધ્યા કરતા હતા; તથા પોતાના ધર્મ અને રીત પ્રમાણે ખટકર્મ તે જગ્યામાં બની આવતું તે પ્રમાણે કરતા હતા. મીઠું બર્ક અને તેની સ્ત્રીના સમાગમમાં આવ્યાથી તેઓને મોટી ખુશી ઉપજી હતી અને જ્યાંસુધી તેઓ બિરુસ કીડમા રહ્યા હતા ત્યાંસુધી તેઓને ઘણાકે પ્રખ્યાત પુરો મળવાને આવ્યા હતા. એમાંસામા તેઓ પાછા હિંદુસ્તાનમાં ગયા; અને તેઓ ત્યાં જઈ પેહલોઆ ત્યારે રચનાધરાવે મીઠું બર્કની મહેરબાનીને માટે ઉપકાર પત્ર લખ્યો. મીઠું બર્ક ઘણુંકરીને ઈતારી મન ૧૭૮૨ ની આખિરીએ જવાબ લખ્યો હતો.”

આ ઉપરથી કંઈપણ શક વગર મિદ્ધ થાયછે કે ધર્મંડમાંયે પેહલા પેહલો દેશી આજ ૮૬ વર્ષની વાત ઉપર હનમંતરાવ ગયો હતો અને તેને મોકલનાર રચનાધરાવ હતો. ત્યાંપછી ખીજો દેશી કબકતાનો રામોહનગાય હતો. આ ગૃહસ્થ જેનું નામ દેશી મુધાગકોમા પેહલે નખરે મુકલુ જોધે તે ઇમિની મન ૧૮૩૦ માં વાહણમાં બેસીને કતકતેથી-લીવ-મુખ ગયો હતો. તે લીવમુખથી લડત તથા ક્રાન્ધ ગયો ને ૧૮૩૩ માં ધર્મંડમાંજ મગણુ પામ્યો હતો. એ જ્યાં ધર્મંડ જવા નિકલ્યો ત્યારે ખંગાવાના હિંદુઓમાં કેના ગબરાટ ઉઠી રહ્યો તે નીચેની યાદી લીટી, રામોહનગાયનું જન્મ-ચરિત્ર જે ગુજરાતીમાં લખાયું છે તેમાંથી, ઉતારી લીધી છે તે ઉપરથી જોવામાં આવશે.

“રામોહનગાય પુરોષ એટલે મેરુદ્ધ દેશમાં જનાર છે એની ખબર પડવાથી હિંદુઓમાં બહુ ગબરાટ પેદા થયો. લોકો તેની પરાધર્મી કહી

અને જીનાશાનો વિચાર કરવાને કેવળ અવકાશ, માટે અગતિ મળતી
 બધી તે આ સુગાફરી કરના જાણે, એની એની કલ્પના કરી તેને માફ
 મોનના લાગ્યા. પણ જે પુરુષે તેમના શુભમની આંખે દાન બારી હતી,
 જે પુરુષે પોતાની કરેલી ગૃહિણી ની ફળ જાણે એવી એક વખતે ધાર્મી
 આપનારી હતા. અડધાની ઉપર ફોટો મેળવી હતી, જે પુરુષે ધર્મ
 નબાની આંખે પુરુષ કરીને તેની ઉપર ફોટો મેળવી હતી, અને જે પુરુષે
 બ્રાહ્મણના આપની અને નિતની દમન ન કરતા તેનો તિરસ્કાર જ્યો
 હતો, તે પુરુષને તેનો પક્ષે વિચાર પાગ પાડવામાં શુ તેના રંગીઓ
 આગ પોકારથી અટકાવી શકનાર હતા? મન ૧૮૩૦ માં નવેમ્બર મહિ
 નાની ૫૬મી તારીખે રાજા ગમગાહનરાય, પોતાના દત્તપુત્ર રાજા ગ
 મરાય અને તે આગ, રામચંદ્રન મુગ્ધા અને રામદોરી મુકુન્દા એ
 મહાનર્તમાન સ્વરૂપે હોડી આલ્પીયન નામનું વાહાણ, જે લીંગપુત્ર
 જવાનું હતું તેમાં બેની આનંદો થયો."

ગમગાહનરાય પછી ખીજા કેનાએક બગાલીઓ ઇન્ડિયન
 આગાએ અને ગયા. તેઓ મધ્યે ડાહર અકબતીનું નામ પ્રસિદ્ધ
 કે. એ ગૃહમાં રંગીઓમાં વૈદ્યપણાની મનદ પેદા પેદા કરી નડમાં
 મેળવી હતી આણીગમ મુખર્ષ ઇનામમાં હનમતગાવ પછી ઇન્ડિયન
 જનાર નડિયાદ ગામનો ગામનામ દેશાઈ હતો; તે આમરે ૩૫ વ
 મની વાત ઉપર પોતાના વતનના મનને માટે ઇન્ડિયન ગયો હતો. ગો
 વિંદ વિંદ નામનો એક દક્ષણી બ્રાહ્મણ મુખર્ષની હાઈ કોર્ટના જજ
 મીંડ ટાન્કની ગાયે આજ આમરે ૬ વગમની વાત ઉપર ઇન્ડિયન વિ
 શાલ્યામ કરવા તથા મિલિન મગનીમ માટે તર્જિયા થવા ગયોતો તે મને
 ૧૫ મળ્યો હતો. ત્યારપછી ઇન્ડિયન મન ૧૮૬૦ ની શરૂઆતમાં બાઈ
 મહિપતરામ રૂપગમ માટે ના ૧૨ બ્રાહ્મણ પોતાની ગાયે એક બ્રાહ્મણ ર
 સોયાને તથા નવા હતા. એ ગ્રહમને મરકારી કેળવણીના ડરકારે ગ્રેટ
 પ્રીન્ટની નિશાળમાં કેરી રીતે કેળવણી આપનામાં આવેલે તેની રીતે
 વાને તથા ગીખવાતે મોડ્યા હતા, અને તેઓ એક વગમ ગૃહિણે તથા
 ઇન્ડિયન કડકુ વિષાગાનો અનુભવ તથા પાગ આગા હતા

ઈં ૨૦ ૧૮૬૩ ના માર્ચ મહિને હું ધંગડ ગયો હતો ત્યારે મારીઆએ ખીજ ત્રણ હિંદુ સોળતીઓ હતા. એક રાવળાદાકુર રામચંદ્ર બાળકૃષ્ણાજી, ખીજે બાઈ મોરેસ્વર-તે ડાક્ટર આતમારામ પાંડુરંગનો સોળ વરસની વયનો પુત્ર, ને ત્રીજે મીં વાસુદેવ-બાબાજી નવરંગે. તે ઉપરાંત અમારી સાથે ચાર ખીજાં હિંદુ માણસો હતાં. એક મનોરદાસ રૂપજી નામનો પોરવાર વાણીયો ને બે દક્ષણી શ્રાવણ નામે બાસ્કર તથા જનારધન અને એક ધાટી ચાકર નામે ઉમાજી. હું જ્યારે હતો ત્યારે બધા મળીને ૧૮ (અઠાર) હિંદુઓ ધંગડમાં હતા. તેમાં ૧૨ ગૃહસ્થ અને ૬ ચાકર;—મુંબઈ તરફના ૮; પંજબના ૨; કંપકતાના ૪; મધરાસના ૩; ને સંધોનનો ૧. એ વગેરે પંજબના રંજીતસિંહની વિધવા માહરાણી ચંદાકુવર ધંગડમાં ચાર વરસ રહી હતી તે હું હતો સિવામાંજ મરણ પામી. તેની સાથે બે હિંદુ કારભારીઓ હતા.

વળી ઈં ૨૦ ૧૮૬૫ ની શરૂઆતમાં એટલે હું જઈ આવ્યો પછી આશરે ધવા વરસે કાઠીયાવાડ હસિકાનો એક ધોણે રજપુત પોતાનાં કામ બાબદ ધંગડ ગયો હતો. લીમડા અને લાડી આ બે ગામના બાઈ-આતો વચ્ચે તેઓના ગ્રામ અંબંધી તકરાર હતી તે તકરારનો નિવેડો મીં લાંગના વખતમાં લીમડા વાળાની તરફ થયો હતો પણ પાછળથી મેજર કીટીંગે એ ડરાવ કેટલાંક કારણથી રદ કર્યો હતો. તેના સુકાદાથી નારાજ થઈને લીમડાવાળો બાઈયાત પોતાની સાથે ખીજાં બે માણસો લઈને વિલામત ગયો. તેઠ્ઠે ગ્લાસગો મુધી મીં લાંગને મળવા આજ ગયો હતો. તેની મદદથી ધંગડમાંથી પોતાના લાભમાં સુકાદા કરાવીને આ હિંમતવાન રજપુત પાછો આવ્યો હતો.

વળી ઈં ૨૦ ૧૮૬૬ મા રાજકોટ મધ્યેનો દશા શ્રીમાલી માતનો એક વાણીયો ગૃહસ્થ નામે પ્રાગજી ભીમજી એક કછી વેપારીની તરફથી ગયો હતો. તેની સાથે બે માણસો ગયાં હતાં. આ ઉપરથી માલમ પડ્યે કે હિંમતવાન પુરુષોને મોટે ધંગડનો રસ્તો ઉઘડી સુકપોછે. જો-ઓ ન્યાતજતની પછીક રાખીને માત રૂની સાંકડા બંધીખાનામાં બ-રાઈ બેસી રહ્યાં ને જો-ઓ આ બંધીખાનાંમાંથી છુટવાનો ને સ્વતંત્ર

મેળવવાનો જરાય પ્રયત્ન કરતાં નથી પણ એ બંધીખાનામાંજ પોતાની જીંદગીની આખર સુધી પડી રહેવામાં મંત્રાપ માનેછે તેઓને મોટે ઇંચડનો રસ્તો કદી ઉઘાડો યાવ એવી હું આશા રાખતો નથી. જેમ એક લાટપુડ નામના બંધીવાનને ઘણા વરમથી સવાસ થઈ ગયલું બંધીખાનું છોડવા ગમ્યું નહી તેમ જ્ઞાતી રૂપી માંકડા બંધીખાનાનો જેઓને સવાસ પડી ગયોછે તેમને તે સુકવા ગમતું નથી એમ જણાયછે.

પારસીઓમાં "મલિયાર" પછી ઈ. સ. ૧૮૦૭ માં ફરામજી દાદાભાઈ એમનવાળા ડાક્ટર એમનર નામનાં ઇંગ્લેન્ડ સાથે ગયા હતા. ઈ. સ. ૧૮૨૪ માં ડાક્ટર આર્નસ્ટનો મેદુરવાન ઇંચડ ગયો હતો. ત્યારપછી શેઠ કેપ્પચર ફરામજી પાટક આમરે મન ૧૮૩૨ માં અને શેઠ દીનશા ફરદુનજી ૧૮૩૩ માં ગયા હતા. ત્યારપછી પારસી સુધારકોમાં પ્રખ્યાત અને જેનું નામ પારસી સુધારાની ટીપમાં પેહલે આવે સુકીએ તો તે બોલું ન કેહેવાય, એ ગૃહસ્થ એટલે શેઠ માલોજી અરજેદજી જડજી ઈ. સ. ૧૮૩૮ માં ઇંચડ પ્રવેશ ગયા હતા. તે તેજ વરસમાં તેની પાછળ શેઠ જંદાંગીર નવરોજજી તથા શેઠ હીરજી મેરવાનજી ગયા હતા. ત્યારપછી ૧૮૩૯ માં શેઠ અરદેશર અરજેદજી વાહાડીઆ ગયા હતા.

પણ બધાંમુઠી ત્યાં પારસીઓની તરફથી પેહડી થઈ ન હતી ત્યાં સુધી ઇંચડમાં પારસીઓનો જલ્દી પ્રવાસ થયો નહીં હતો. પારસીઓમાં ને વધારે બોલુ કહીયે તો દેશીઓમાં ઇંચડમાં મેહિય પેહલો પેહડી ઉઘાડવાનું માન શેઠ કામાજીવાળા ગૃહસ્થોને ધટે, એ કેમકે તેઓએ ઈ. સ. ૧૮૫૫ માં ઇંચડમાં પેહલો પેહડી ઉઘાડી હતી. આ પેહડી ઉઘાડવાની આગેવાની સુખ્ય કરીને શેઠ ખુરજેદજી નોસરવાનજી કામાજીએ તથા પ્રોફેસર દાદાભાઈ નવરોજજીએ કરી હતી. એ પેહડી ઉઘાડ્યા પછી પારસીઓનો આવજાવ વધ્યોછે અને ખીજી વધારે પેહડીઓ નિર્મીત્તે. તેઓનાં નામની ટીપ અન્ને આપું તો લંબાણ 'થઈ જાય; પણ તેઓનાં ટોળામાં ને આપણી આખી વસ્તીમાં માન પામેળા હમણાના મર જમશેદજી જીજીભાઈ આમરે ૬ વરસ ઉપર ઇંચડ ગયા હતા એ ખીના તમે જાણતા હશે તેજતાં આ કેકાણે નોંધવાજોઈ છે.

હાલ ઇંગ્લંડમાં આશરે ૧૫ થી ૭૦ પારસીઓ આકર મહિત છે. આ-
જ વેપારીઓની તથા કછી વાણીયા વેપારીની પેઠી નિક્કરી હતી. પણ
ઈ. સ. ૧૮૧૫ માં ઇસ્ટીએક મોટા આગ્રામીઓ મુંબઈમાં અને વિલા-
યતમાં ઢૂંટી ગયા ત્યારે આ તથા ખીજી કેટલીક પારસીઓની પેઠી
વિલાયતમાં બંધ પડી. આ વાત જણાવતાં મને બહુ દલગીરી ઉપજે છે
પણ હું આશા રાખું છું કે આ ખુદ વેદેલી પુરી પડશે એટલું જ
નહી પણ દેશીઓની પેઠી હવેપછી ઇંગ્લંડમાં દર વરસ વધતી જશે.

૧૦. પ્રવાસ કરવા વિષે ધર્મનાં પ્રમાણ.

RELIGIOUS AUTHORITIES ON FOREIGN TRAVEL.

ધર્મશાસ્ત્ર તથા વ્યાકરણ તથા ન્યાય ઇત્યાદિ વિદ્યામાં પ્રવીણ અને
જ્ઞેન મોટા પંડીત લોકો માન આપે છે એવા જે ભતૂંદારી તે કેહે છે કે :—

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसां

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुंबकम् ॥

આનો અર્થ—“આ મારો દેશ અને આ પારકો દેશ એમ ગણવું
હલકાં મનવાળા માણસનું હોય છે, ઉદાર મનવાળા પુરૂષ તો સમગ્રી
પૃથ્વીને પોતાનું ઘર જાણે છે*.”

વેદ, સમૃતી, શાસ્ત્ર, પુરાણ અને ઉપપુરાણ આદિ મળીને હિંદુનાં
ધર્મ પુસ્તકો ગણાય છે; આ બધામાં વેદ સૌથી મનાય છે કેમકે તે સૌથી
પ્રાચીન છે. દેશાટણ કરવા વિષે અથવા વાહાણમાં બેસીને સમુદ્ર માર્ગે
પ્રવાસ કરવા વિષે વેદમાં કોઈ ઠીકણે અટકાવ નથી. પણ ઉલટું માલમ
પડે છે કે વેદના વખતમાં હિંદુઓ વેપાર અર્થે તથા લહડાઈને અર્થે
જતા હતા. કાવેદનાં પેઠેલાં મંડળમાં ૫૬ માં સ્કતમધ્યે ખીજી
કાયામાં વેપારીઓ લાભ મેળવવાને સમુદ્ર મધ્યે વાહાણમાં બેસીને એકા

મળેછે એવા એક દાખલો આપ્યોછે. વળી કાગ્ગેનાં પેહેલાં મંડળનાં
૧૧૬ માં સ્કત મધ્યેની ત્રીજી અને પાંચમી કથામાં કહેછે કે :—

તુગ્રોહમુજ્યુમશ્વિનાદમેઘેરયિનકશ્વિન્મમૃવાંઅવાહા : ॥

તમુહ્યુનોભિરાત્મન્વતીભિરંતરિક્ષપ્રુદ્ધિરપોદકાભિ : ॥ ૩ ॥

અનારંભણેતઅવોરયેથાઅનાસ્થાનેઅગ્રમણેસમુદ્રે ॥

યદશ્વિનાઝહધુર્મુજ્યુમસ્તંશતારિત્રાંનાવમાતસ્યિવાસં ॥ ૬ ॥

(આનો અર્થ)

“ એક મરવા પડેલા માણસ જ્યો રીતે પોતાની દોષતથી

“ છુટા પડેછે તેવી રીતે તુગ્રે પોતાના પુત્ર બૂજ્યુને

“ સમુદ્રમાં નોકળ્યો. પણ ૩ આશ્વીન! તે તારં વાંહાણુ સમુદ્રમાં

“ અશ્વાત્થિને તથા પાણીથી દૂર રાખીને તેને પાછો લાવી આપ્યો.

“ માહ્યાગરમધ્યે આમોલિવાને કે બેસવાને કે પકડવાને

“ કાંઈજ નથી તેમાં ૩ આશ્વીન! તે આવું પરાક્રમ કીધું

“ કે સો હલ્લેસાંવાળા વાહાણમાં બેસાડીને બૂજ્યુને તેની

“ પિતાને ઘેર પાછો લાવી આપ્યો. ”

આ ઉપરથી માલમ પડે કે વેદના વખતમાં હિંદુઓને જળ માર્ગે
એટલે સમુદ્રને રસ્તે દેશાટણ કરવાનો કંઈ અટકાવ ન હતો. પાછળના
વખતમાં લહડાઈ અને શત્રુઓને લીધે હીજ એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી
એઓએ જલમાર્ગે દેશાટણ ન કરવું એમ કેટલાએક શાસ્ત્ર તથા પુરાણ
લખનારાઓએ નીર્ણય કર્યું હશે. પણ હાલ કંઈ લહડાઈ અથવા
જીવનથી વરજાવાવાનો વખત નથી માટે અગાઉના વખતમાં જે ઠરાવ
'બ્રાહ્મણોએ કર્યો હોય તે હાલના વખતને મુદ્દલ અનુમરતો નથી. કેમકે
પ્રાયશ્ચિત્ત અધ્યાયની મિતાક્ષરામાં દેવળ કાપીનું વચન છે કે :—

સિંધુસૌવીર સૌરાષ્ટ્રાં સ્તયા પ્રત્યંત યાસિનઃ ॥

અંગવંગકલિંગાંધ્રાન્ ગત્વા સંસ્કાર મર્હતિ ॥

આનો અર્થ :—“ સિંધુ મૌવીર, મૌરાહ મ્લેચ્છ દેશ, અંગ વંગ, કસિંગ તથા અન્ધ્ર આ દેશોમાં જવાથી પુનઃ સંમુદ્રાર ને યોગ્ય થા પછે*.” હવે સિંધ તથા મૌરાહ તરફ જવાને આવો અટકાવ કહ્યોછે તેછતાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી અને ખીજી વરણના હિંદુઓ આવજનવ કરેછે. વલભકૂળના મહારાજો સિંધ તરફ અગાઉ જતા નહી હતા અને ભિટ લેવાને પોતાને બદલે મારસ્વત બ્રાહ્મણોને મોકલતા હતા ; તેઓ પણ હાલ જવા લાગ્યાછે. સમુદ્રને માર્ગે જનાર બ્રાહ્મણનો અંગ ન કરવો એમ આદિત્ય પુરાણમાં લખેછે :—

द्विजस्पाद्यौ तु नौयातुः शोधितस्या प्यसंग्रहः

આનો અર્થ :—“ સમુદ્રમાં વાહાણુને માર્ગે જનાર બ્રાહ્મણ શુધ થયો તોપણુ તેનો સંગ્રહ કરવો નહી*.”

પણુ હાલ આપણે આથી ઉત્તરું જોઈએ છઈએ. સમુદ્ર માર્ગે ધણેએક કેકાણે બ્રાહ્મણો આવજનવ કરેછે ન તેઓને એ વિષે કોઈ પુછવું નથી. એમજ થવું જોઈએ ; કેમકે જે વખતમાં એ પુરાણમાં લખાઈ હશે તે વખતમાં એ ઠરાવ કદાચ માગી મતલબથી થયો હોય પણ તે વખતનો ઠગવ હમણાના બ્રાહ્મણો બાહાલ રાખવાને બંધાયા નથી. હાલના વખત પ્રમાણે એ ઠરાવ રદ કરવાની જરૂર પડીછે ને ત્યારે સિંધ તથા કાશીવાવાડ વિષે તથા સમુદ્ર માર્ગે વિષે ઠરાવ રદ કરવામાં આવ્યોછે ત્યારે એ ઠરાવ ઇંગ્લંડ અથવા વિજાપત જવા વિષે સુદ્ધ લાગુ પડી શકતો નથી, એમ ચોક્કસ હૈછે.

ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે “ બ્રાહ્મણ લોકોએ મ્લેચ્છ લોકોનો એક શબ્દ પણ બોલવો ન જોઈએ. હિંદુ વગર ખીજા બધા લોકોને મ્લેચ્છ કહ્યાછે. બ્રાહ્મણ થઈને મ્લેચ્છને અડકે તો તેમાં મોટું પાપ છે, ને તેને નાહાવું જોઈએ. દિવસમાં કેટલોએક વખત કહ્યોછે તે વખતે તો બ્રાહ્મણોએ મ્લેચ્છનું મોહાં પણ જોવું ન જોઈએ. બ્રાહ્મણ થઈને પતિતની આકરી કરે તો તે પતિત કેહેવાય. બ્રાહ્મણે તો પતિતની માથે ઇંધણું મંબંધ કે પેહેવાહર રાખવો ન જોઈએ.”

હાનના વખતમા એરુની આડી કરનાર કેવળા બ્રાહ્મણો નિકળી આવશે ? પારંગી, મુમતમાન અને ઇંગ્રેજ એએ બધા ઉપના વિચાર પ્રમાણે એરુ હરેહે તેઓની આડીમા અને તેઓની માથે મુખવ ગાખ નાગ આજ ઉચ માતના ઘણા હિંદુઓ મળી આવશે. માટે આવી બાબતમા આગના વખતનો હગવ બિનકુલ લાગુ પડી શકતો નથી, ને લાગુ પાડીએ તો બરી વાતમા લાગુ પડેના નોંધએ. ઇંગ્લેન્ડ જવાની બાબતમા એ હગવ લાગુ પાડીએ તો ક્રીષ્ણવાડ તથા કરાચી જવાને તથા એરુની આડી કરવાને પણ આ હગવ લાગુ પડેના નોંધએ.

આને એમ કાણુ હિમતથી કેહેશે કે હુ એરુની માથે કંઈપણ મુખવ ગાખતો નથી ? પણ એ બાબતમા હાલ કોઈથી વાધા લઈ નકતો નથી ત્યારે ઇંગ્લેન્ડ જવાની બાબતમા ખીલ કયા આધાર ઉપરથી વાધા લઈ શકશે ? જેપુરના આગળનો ગાજ માનગિગ દેશ ત્રિતના મિકલ્યો ત્યારે ત્રિતતો ત્રિતતો આડ નદી આગળ આની પેટિઆયો ; તે જગાએ આ પ્રસ્તકના પ્રાગમા ટાકેરી આખી બાલીને પોતે બચ્ચર મહિત પાને કાઢે ઉતર્યો. તે સાખીની મતનબ એજ હતી કે બરી ભૂમી ઈશ્વરે પેદા કરીએ તેમા આડ કયા આની ? જેઓના મતમા આડ ગીહે તેઓજ માત્ર આડી બેઠાએ ત્યારે આડ આગળ શા માટે આડુ નોંધે ?

૪મ વિષે અડઅણુ લેનાર ધર્મ શમાએ તેનો ચોડાજ વિચાર કરેહે. માણુમનો ધર્મ માણુમની માથેજ ગી શકશે. ત્યામુની હાએક માણુમ પોતાની ખુશીથી પોતાનો ધર્મ ડોડતો નથી ત્યામુની ધર્મ તેને છોડ્યો નહી. હાનના વખતમા જતી આ ૧ સાચવનામા જેમ અને તેમ બાહા ગથી વધારે મફાઈ અને પતગણુ દેખાડી એમાજ ધર્મ રહોત્રે એમ વગર વિચારના લોકો માનેત્રે. જેઓ એજ વાતમા જુદુ બોલેહે ને મમ ખાયહે તેઓ ધર્મથી ઉગમ ચાનતા નથી. જેઓ ચોરી કરેહે, યજિ ચા કરેહે, પોતાના બાઈબીબીની દોનત ખાઈ જાયત્રે, ગરીબ વિવના એને ગડોત્રે ને મરકાગના મોટા અપગધમા આની કામે પાણીએ મધ આનેહે તેઓ વર્મથી ઉગમ ચાનતા નથી, પણ જેઓએ જતીબેદ માચનને ઉપગી મફાઈ દેખાડી નહી અથવા તેમા જગ જગી તો

તેમાં તેઓએ મોટું પાપ કર્યું અને તેમાં તેઓ ધર્મથી ઉતરા ચાલ્યા ! હાય હાય ! આ કેવી રીતની સમજ અને તે ક્યાંસુધી ચાલશે ?

૧૧. પ્રવાસ વિષે જાતીભેદનો વેદન.

CASTE-PREJUDICE IN REGARD TO FOREIGN TRAVEL

વાર જાતીભેદ વિષે ખરું અભિમાન રાખીને તેઓ આવી સમજ રાખતા હાય તો એક વાત. પણ તેમ કંઈ નથી. તેઓ માત્ર બાહારથી મક્કાઈ રાખે છે અને મોહાંડથી માઠી માઠી વાતો કરે છે પણ પોતાના વિચાર પ્રમાણે જાતીભેદ પાળતા નથી. આ વિષે હું ચોડાજ દાખલા આપી આ ખિના બંધ કરું છું.

(૧) જગનનાથજીમાં પુંજરીઓ ધણુંકરીને માંસ ખાનાર હોય છે ને તેઓનાં હાથનાં પકવાન ખરી જાતના હિંદુઓને તથા વક્ષબકુળના મહારાજાને પણ ખયે છે, ખીન્ને ડોકાણે તેમ ખપતું નથી. વળી જગનાથજીમાં ખરી વરણના હિંદુઓ એકખીજાને અડકાને જમણે તેમ ખીન્ને ડોકાણે થકું તો જાતીભેદ તોડ્યો એમ કહેવાય છે.

(૨) તૈલંગા બ્રાહ્મણ તથા દ્રવીડ બ્રાહ્મણ અદ્વાપિ સોમયાગ (યમ) કરે છે ને તેમાં પશુપ્રાણીયોને હામીને તેમનો ભક્ષ કરે છે તો તે ચાલે છે ને ખીન્ને ડોકાણે તેમ થકું થકું નથી.

(૩) આખા ગુજરાતમાં શક્ત એટલે દેવીને માનનારા બ્રાહ્મણો છે તેઓ દેવીની ઉપસના કરે છે ને દેવીને માંસ મદીરા ચહડાવીને તેનો ભક્ષ પોતે કરે છે. નાગર વગેરે ઉંચી માતના હજારો બ્રાહ્મણ દેવીની ઉપાસના કરનારા આજે આખા ગુજરાતમાં છે તેઓ બાહારથી માંસ મદીરાને ધીકારે છે ને તે પદાર્થો જોઈને સુગાતા હોય એમ દેખાડે છે પણ મોહલે પેટ તેનો હાર કરે છે તો તે ચાલે છે.

(૪) મુંબઈમાં મેશી (વેબસ્ટર) અને આવક (જૈન ધર્મ પાળનાર) વાણિયાઓ એકખીજા સાથે જમવા જીકવાનો વેહેવાર રાખે છે ને એકઠા બેસીને જમણે પણ ગુજરાતમાં મેશી વાણિયા આવકનાં ઘરનું પાણી પણ પીતા નથી ને પીયે છે તો જાતીભેદ તોડ્યો એમ કહેવાય છે.

(૫) કાઠીયાવાડમાં વાણિયાઓ લુગડાં પહેરીને જમવા બેસે છે ને લુગડાં પહેરીને ન્યાતનાં જમણમાં પિરસે છે, પણ મુંબઈમાં તેમ કર્યું તો જાતીભેદ તોડ્યો એમ કહેવાય છે.

(૬) મુંબઈમાં જે કુવામાંથી સુસજ્જમાન અને ખીજી વરણ પાણી ભરે છે તે કુવામાંથી વાણિયા બ્રાહ્મણ પાણી કાઢાડે અથવા તે પાણીને રસ્તામાં ડોઈ અડે તો તે ચાલે છે પણ તેમ ગ્રામણમાં ફેરવે એક ઢકાણે કર્યું તો જાતીભેદ તોડ્યો એમ કહેવાય છે.

(૭) અમદાવાદમાં આમડાંની પખાલનું પાણી વાણિયાઓ પીયે તો ચાલે છે, તેમજ આદમમાં આમડાંની બોખનું પાણી સુસજ્જમાન ભરીને તથા અડકીને ગધેડાં ઉપર લાવે તો તે ચાલે છે ને મુંબઈમાં તેમ કર્યું તો જાતીભેદ તોડ્યો એમ કહેવાય છે.

(૮) કાઠીયાવાડ મધ્યે ચોરખંદર તથા મંગરોલમાં સુસજ્જમાન ને ગાદી ઉપર બેઠા હોય તેજ ગાદી ઉપર વાણિયાઓ કાઠી અથવા પાણી પીયે અથવા સુસજ્જમાનના હાથે કર્યું એ લેય તો ચાલે છે એમ ખીજી કાણે કીધું તો જાતીભેદ તોડ્યો એમ કહેવાય છે.

આ યોગ દાખલા ઉપરથી માત્રમ પડ્યે કે જાતીભેદ વિષે કંઈ ચોક્કસ કાયદો અથવા નિયમ નથી. જેવો દેશ, જેવો સમય તેવા પ્રકારનો જાતીભેદ સુચવાય છે.

તેમ વળી એકજ ગામમાં, એકજ માતનાં લોકો અરબી રીતે જાતીભેદ પાળતા નથી. મુંબઈમાં એક માતનો આગામી એક રીતે જાતીભેદ પાળે છે તો ખીજે ખીજી રીતે.

(૧) કાબાઈ જેટલી વખત જમીએ તેટલી વખત સ્નાન કરે છે પણ તેનીજ માતના અખાબાઈ તેમ કરતા નથી તો તે ચાલે છે.

(૨) ગગાબાઈને મેઘજી મુખડિયાનાં ઘરની મુખડી લાવીને આવે છે તો તે ચાલે છે પણ તેજ માતના નનાબાઈ ફેરવે છે આમાં વરાળ પાડે ને ધર્મ રહેતો નથી.

(૩) અમાબાઈ ફિરંગીના હાથનું અને તેનાં પાણીનું ઓગડ પીયે છે તો તે ચાલે છે પણ છાબાઈ ફેરવે છે આમાં ધર્મ રહેતો નથી.

(૪) પપાથેક પોતાનાં ધરમાં ઇંગ્રેજોને બોલાવીને વાઈન વગેરે દારૂ આપેછે તો તે આલેછે પણ કુશ્મંતેક કહેછે કે આમાં ધર્મ કુખેછે.

(૫) બપાથેક દીઝર અને રોઈર્મનાં ધરનું લેમોનેડ અને સોડા વોટર મંગાવીને પીયે તો તે આલેછે પણ ભભાભાઈ કહેછે કે આમાં તેઓ પોતાનો ધર્મ કુખાવેછે.

(૬) મમાભાઈ સીરોપુરી, ભજ્યાં, મોહનથાળ અને ગગનગાડિયા પોતાનાં ધરમાં તથાધાર કરીને રેલવેમાં લેય અને મુસલમાન કે દેડ અડકે તો તે આલેછે પણ રરાભાઈ કહેછે કે આમાં ધર્મ કુખેછે.

(૭) લલાભાઈ જંગપાર જતી વખતે મુસલમાનનાં વાહાણમાં ર-સોઈ પકાવીને જમ્મેછે તો તે આલેછે પણ તેજ માતનો વવાભાઈ કહેછે કે આમાં ધર્મ કુખેછે.

(૮) સમાભાઈ સુતકીને અડકીને આવેછે તો તે આલેછે પણ તેનીજ માતનો હાહાભાઈ કહેછે કે સુતકીને અડકી રનાત કરયા વગર મોજન લેવામાં ધર્મ કુખેછે.

આ ઉપરાંત બિતગથી જે પોકળ આલેછે તે જ્યુડું. કેટલાએક વેશ્યારાંડોને ઘેર જઈ વટલેછે. કેટલાએક મુસલમાનોની દુકાનોમા ગાંજો અને ચંકુન પીધને વટલેછે. કેટલાએક કોઈ ન દેખે એવી રીતે મદીરા પીધને વટલેછે. હલકી માતના જે લોક પધ્ધતિથી તાજા થઈ પડ્યાછે તેમની સાથે કેટલાએક વાડીવજીર જમવા આવનાર વહેવાર રાખેછે. કેટલાએક કાજે પાણીએ દેશનિકાલ થઈ વટલી આવેછે. આવી રીતનું પોકળ આલેછે અને તેમને કોઈ પુછી શકવું નથી. તેઓને વિષે એટલુંજ કહેવામાં આવેછે કે “તેઓનું કરમ તેઓ જાણે.”

આવી દિશામાં ભત્તીભદ્ર આવી પડ્યોછે તોપણ તેને ધર્મનું મુળ કરીને બેશડપોછે. તેમાં સહીયી અચરતની વાત તો એજ છે કે જે હિંદુઓ ચોરીના અને એવા ખીજા મોટા અપરાધ કરીને દેશનિકાલ થાયછે ને કાજેપાણીએ જઈ આવેછે તેઓતો ખરેખર વટલીને આવેછે તેછતાં તેઓને કોઈ પુછવું નથી. આ ઉપરથી માલમ પડેછે કે હરએક માતવાયાઓ જ્યાં ફાવેછે ત્યાંજ પોતાનું જોર વાપરેછે.

૧૨. સ્વતંત્રપણે ચાલવાની જરૂર.

FREE ACTION MOST NEEDED

જ્યારે માણસ પોતાની મરજી પ્રમાણે ફરી હરી શકે નહીં ત્યારે તે કેદખાનામાં પડેલો કેદવાય છે. સ્વતંત્ર માણસ પોતાની મરજી પ્રમાણે ગમે ત્યાં જઈ શકે છે. માતાની ખ્લીક રાખી પોતાના દેશના ખુલ્લામાંથી બાહાર નિઝરી ન શકાય અને સુધરેલા દેશમાં પ્રવાસ કરવા જઈ ન શકાય એને કેદખાનાની સ્થિતિ શિવાય બીજું શું નામ છે? કોઈ જીવની રાજ તમને તમાગં ઘરમાં પુરી રાખે અને ઘરની બાહાર જવા ન દે ન જાઓ તો તમને શિક્ષા કરે તો તે જીવન તમે કેમ સહન કરી શક્યો? તમે એમજ કેહેશો કે આવી સ્થિતિમાં રહેવું તે કરતાં મરવું બહેતર. હવે એજ પ્રકારે એક જીવની રાજ ને એમ કેહેવું કે તમને હું મારા દેશની બાહાર જવા નહીં દઉં, તમે મારા દેશના ખુલ્લામાં સુડા પેહેરીને બેસી રહેા, તો આ જીવની રાજ તમાગા જીવનમાંથી છુટવાને તમે શું વિચાર નહીં કર્યો? એ જીવની ગળા જોણુ તે તમે કહી શક્યો. માતાની ગેરવાજબી સત્તા એજ જીવની ગળા છે. આ ગેરવાજબી સત્તાની જેમ તમે વધારે ખ્લીક ગમ્યો તેમ વધારે તે તમને દુઃખ દેશે. માટે એ ખ્લીક કાઢાડી નાખી હિંમતથી બાહાર પડ્યો તો આ જીવની રાજ તમાગા તાબામાં ગટ આવી જશે.

અરે! કોઈ એમ કેહેશે કે પછસો રજવાને તમે બાહાર ન જાઓ પણ ઘરમાં બેસીને દળણુ દબા કરો તો તે શું તમારાથી ખમી શકાય? અરે! કોઈ કેહેશે કે તમે મારી વસ્તુ કે મોટો અમત્કાર જોવાને બાહાર ન જાઓ પણ હાથ જોડીને ઘરમાં બીંત ગ્રામું જોવા કરો અથવા બેસીને માખી ડૂંકાડ્યા કરો કે હાથમાં એક ધંટા લઈને વગાડ્યા કરો તો તે શું તમારાથી ખમી શકાય? જો તમારામાં માણસપણું હશે તો એ જીવન તમે કદી ખમી શક્યો નહીં. તમારામાં માણસપણું હશે તો તમે કેહેશો કે ગમે તે યાઓ પણ મારાથી એ જીવન સહન થઈ શક્યો નહીં. આવા ગેરવાજબી જીવનને શરણે થવું, એ માણસનું લક્ષણ નથી.

સુધારાનાં પાણી ચહડવા માંડ્યાં છે અને રવતંત્રપણાંનો પવન નિશ્ચયો છે. બાધાઓ ઉઠા અને તમારાં વાહાણુ ઝોકાવો. જે ખારવા ભરતી અને પવનનો શ્રમો જોઈ વાહાણુ હંકારે છે તેઓ જલદી અને સહી સહામત બંદરે પેહિચે છે; અને જેઓ પાછળથી ઓટની વેળાએ હંકારે છે તેઓ પાંચ પડી રહી દરિયાનું તોફાન ખાતા જાય છે. સુધારાનાં પાણી ચહડ્યાં છે તેટલામાં ઘણી મુદતથી નાખેલું લંગર ઉચકા ને યાહામ કરીને તમારાં વાહાણુ ઝોકાવો. યાહામ કરીને પડા અને હું ખાતરીથી કહું છું કે ક્ષેત્રે થયા વગર રહેશે નહીં. આ કામ એવું છે કે તેમાં વધારે ટીપ થવાથી વધારે નુકસાન છે. જેમ વધારે ટીપ થશે તેમ સુધારાના જમાનામાં અને સુધારાની દાડમાં આપણે વધારે પાછળ પડતા જઈએ. “હજી વખત નથી આવ્યો” આ બાહાનું સુધારાની કોઈ ખીણ બાબદમાં કદાચ આવી શકે; પણ આ બાબદમાં તે આવી શકનાર નથી. આ બાબદમાં વેહેમ કરતાં બહીષ વધારે નહીં. માટે એ બહીષ નસાડા અને યાહામ કરીને પગલું ભરો.

“આહસે કોલંબસ ગયો, નવી દુનિઆમાં,
 આહસે નેપોલ્યન બિડયો, યુરપ આખામાં;
 આહસે લ્યુથર તે થયો, પોપની આમાં,
 આહસે દેવું સ્કોટે રે, વાળ્યું જોતાંમાં;
 આહસે શિકંદર નામ, અમર સહુ જાગે,

યા હોમ૦ સહુ ચ૦ યા હોમ૦ ૩.

“આહસે માતિના ખંધ, કાપિ ઝટ નાખો,
 આહસે જાઓ પરદેશ, બ્હીક નવ રાખો;
 આહસે કરો પેપાર, જમે બહુ લાખો,
 આહસે તજી પાખંડ, બ્રહ્મરસ ચાખો;
 આહસે નર્મદા દેશ, દુઃખ સહુ ભાગે,

યા હોમ૦ સહુ ચ૦ યા હોમ૦” ૪.

કોઈકેહેશે કે તમારી સમજ આછી હોવાથી તમે ઉતાવળ કરી ; તેનો જવાબ હુંકામાં હું એટલાજ આપું છઉં કે “હા, ભાઈ અમારી સમજ આછી છે. જ્ઞાન-અસુદ્ધ ધણો મોટો અને પાર વિનાનો છે. પણ તેટલાજ મોટો અને આ અસુદ્ધનાં દર્શણ કરવા ગયા હતા. અમને એ જ્ઞાન-સાગરનાં દર્શન થયાં અને તે મધ્યેનાં જ્ઞાનરૂપી રત્ન અમારી દ્રષ્ટીએ પડ્યાં.” તેમનાં સ્વરૂપનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી તોપણ મારી અલ્પ શક્તિવડે જે ચોક્કું વર્ણન તમારી સેવામાં સુકું છઉં તે વાંચ્યો અથવા સાંભળ્યો તો તેમાંજ હું મોટો અંતોષ માની લઉં. આ વાત તો સાચી છે કે ચોક્કું ધણું દુઃખ સેવ્યા વગર આપણું અને આપણા દેશનું મારું થઈ શકતું નથી. તેછતાં ઈશ્વરનો મોટો પાડ માનવો જોઈએ કે આપણે કોઈ જીલમી રાજના તાબામાં નથી અથવા ગાલીલિયોના જેવા વખતમાં નથી; કેમકે “પૃથ્વી ફરેછે” એવું તેણે મત જણાવ્યું તેટલાજ મોટે તે બિચારાને બંધીખાનું બાગવતું પડ્યું હતું.

આવા જીલમનો વખત વહી ગયોછે મોટે ઈશ્વરના આપણે બેહદ ઉપકારી છઈએ. એ બિહામણા વખતની અંધારી રાત યુજરી ગઈછે.

સુધારાનો સુરજ ઉગ્યા માંડ્યો છે. વાસ્તે ઉઠા બાધ્યો; ઉઠા અને જાગૃત થાઓ; વાહાણું વાધું અને સુરજ ઉગ્યો. ચેહેમ અને અમાનની લાંબી રાત પૂરી થઈ અને આપણે પણ બહુ લાંબી ઉંઘ લઈને યાકી ગયા. હવે સ્વતંત્રપણાની લેહેર નિયરી છે ને તેથી આપણા હાથ પગના બંધ છુટા થઈ ગયા છે. આપણે ઉંઘમાંથી પૂરા જાગ્યા નથી તેમાટે એમ લાગતું હતું કે આપણા હાથપગ હજી બેડીમાંથી છુટા થયા નથી. પણ બાધ્યો ! આજમ કાહાડીને ઉમંગથી હવે ઉઠા ને તપાસો તો માલમ પડશે કે ખરે વાહાણુ વાધું છે ને સુરજ ઉગ્યો છે ને ખરે આપણા હાથ પગના બંધ ધણું વરમના કાઠથી અને સુધારાની લેહેરથી છુટા પડી ગયા છે. સુધારાનો ઉગતો સુરજ આપણે વાસ્તે હવે ખાટી થશે નહીં.

તેરલામાટે બાધ્યો ! હું તમને ફરી વિનંતી કરીને કહું છું કે ઉઠા અને ઉમંગ ધરીને બાહાર પડો. હિંમતથી દેશાટલુ કરો ને વિધાયત જાઓ અને તમારો દેશ કેટલો પાછળ પડી ગયો છે તે તપાસો. આ મારી વિનંતી ધ્યાનમાં લેશો તો હું ખાતરીથી કહી શકું છું કે આ પાછળ પડી ગયેલા દેશને આગળ વધારવાની તથા તેને ઉંચી સ્થિતિ ઉપર લાવવાની પ્રેરણા તમને થવા વિના રહેશે નહીં.

પ્રકરણ ૨.

II.-FROM BOMBAY TO LONDON.

મુંબઈથી લંડન.

મુંબઈથી ઇંગ્લંડ આમરે પાંચ હજાર માઈલ થાયછે. ત્યાં જઈ પોહ્યાંચવાને ટુકો રસ્તો “આવરલાંડ” એટલે સુવેજની જૂમી ઉપર થઈને છે. સુવેજની જૂમી ઉપર થઈને ત્રણ રસ્તે જઈ શકાયછે. એક સૌધાંપટની વાટે માધર્જ જવાયછે. બીજું માર્સેલ્સની વાટે ફ્રાન્સમાં થઈને જવાયછે. અને ત્રીજું ત્રિયસ્ટની વાટે આંસ્ટ્રીયા, જર્મની, બિસ્ત્રાયમ ઇત્યાદિ યુરોપખંડના દેશોમાં થઈને જવાયછે. આમાં સઉથી ટુકો રસ્તો માર્સેલ્સ થઈને જવાનો ગણાયછે. સુંદર પારિસ જોવું હોયતો આજ રસ્તે જવું. અગ્રે આ રસ્તે જવાની ચિઠ્ઠી લીધી હતી.

૧. આરબી સમુદ્ર.

THE ARABIAN SEA.

તા. ૧૩ મી માર્ચ સન ૧૮૯૩ ની સવારના અગિયાર કલાકે અગે મુંબઈનું બંદર છોડ્યું. મારી સાથે ત્રણ દક્ષીણ હિંદુ મિત્રો તેમના આકર સહિત હતા. એ વગેરે મારી સાથે એક ગુજગતી માણસ માતે પારવાર વાણિયો હતો. અગે બધા મળીને આઠ હિંદુઓ-તેમાં બે ફક્ષણી બ્રાહ્મણ હતા તે એકજ આગબોટમાં સાથે બેસીને ઇંગ્લંડ તરફ નિકળ્યા. અમારી સંગાતે બીજા આર. પારસી ગૃહસ્થો અને તેઓનાં ત્રણ પારસી આકરો હતા. એ વગેરે ઘણાક ઇંગ્રેજ ગૃહસ્થો અને તેમનાં બાયડી ડોકરોઓથી અમારી આગબોટ સાવ ભરાઈ ગઈ હતી.

મુંબઈનું બંદર છોડ્યું એટલે અગે આરબી સમુદ્રમાં પેડા. ઉપર આબ અને નિચે પાણી શિવાય બીજું કંઈ અગે દેખીએ નહી. જગ

વારમાં મને મોળ આવવા માંડી. માથું ફરવા લાગ્યું. ચાર પાંચ વારે ઓકાડી પણ થઈ. પેહેલો દાહાડો અમુખમાં ગયો. ખીતે દાહાડો જરા ફર પડ્યો પણ ઉઠવા, ખેંચવા કે ખાવાપીવા કંઈ ગમે નહી. એમ બે દાહાડો ચાલ્યું. પછી હલવે હલવે જરા મહવામ પડવા માંડ્યો. કંકણ મન કરીને હરફર કરે અને “કેપ્તીન” છોડી “ડક” ઉપર જઈ બેસું એટલે જીવને જરા ગમવા માંડ્યું.

તેહતાં વખત જલદીથી જલમ નહી, એકએક ક્ષણ એકએક દાહાડો જોડા લાગે. અમે જરાવાર વાંચીએ, જરાવાર વાત કરીએ, જરાવાર ફરિએ અને વારંવાર આકાશ અને દરીઆને જોવા કરીએ. મિમિમ નેમ્બિટ નામની સ્ત્રી કોઈ કોઈ વાર મારી પાસે મુજરાતી શિખવાને ખેંચતી હતી. તે તથા ખીત દેટલાએક ઇંગ્લેન્ડે જોયો માયાણુ કે મિલ-મોર હતા તેઓ અમારી ખખર પુછના ને અમારી આથે વાતચિત કરતા હતા. ઇંગ્લેન્ડનાં નાહાના છોકરાઓ આગખોટમાં અહાતહા રાડતાં ફરે તે જોઈને અમને ધણી ગમત થતી હતી.

૨. આગખોટ ઉપરનો હેવાલ.

ON BOARD THE STEAMER.

અમારી આગખોટ ધણી રૂડી અને ખંડુ મોટી હતી. “જેટો” તેનું નામ હતું. વિલાયતી મોટી આગખોટમાં કે વાહાણમાં જોયોએ મુસાફરી કરી નથી તેઓને ખખર નહી હશે કે ઉતારોઓનાં મુખને માટે તેમાં કેવી પ્રકારની મોઢવણ હોયત્રે. મુવાને તથા લુગડાં પેહેરવાં કરવાને તથા જરૂર જેટલો મામત મુકવાને નાહાની પણ મુંદર અને મુખદાયક ઓરડીઓ છે. એ ઓરડીને “કેપ્તીન” કહેછે. દરએક કેપ્તીનમાં ધણુંકરીને ત્રણ ઉનારનો સમાય થાયછે; અને ત્રણ પયાડી હંચે જડી લીધેલાં પાટિયાં ઉપર હોયછે. આ દરએક મુવાની જગ્યાને “બર્થ” કહેછે.

બર્થની ઉપર ખેંચવા દિવાડવાના મુંદર પડદા ટાંગેલાછે. આથી કરીને એક કેપ્તીનના ત્રણ ઉતાર એકખીતની મર્યાદા માયતી થકે. ધણુંકરીને ત્રણ મિત્રો અથવા ઓળખિતા આથે મળીને એકએક કેપ્તીન

રાજે. દરએક કેળીનમાં હાથ મોહ્યાં ધાવાને “ વાશિગેબજ ” હોયછે. તે ઉપર મોહ્યાં જોવાનો આરસો ને પાણીને મોટે કાચનાં વામણ મુકેમાં હોયછે. ઓકારી થાય તો તેમોટે પણ આલી વામણ તઈયાર છે.

આગમોટના જે માણુમને દરએક કેળીનનું કામ સોપ્યું હોયછે તે નિત્ય બે ચાર વાર આવીને હાથ મોહ્યાં ધાવાનું તથા ઓકારીનું વામણ માફ કરી જાયછે. તે નિત્ય કચરો વાળીને બિછાનું પાથરી જાયછે ને ધાયલો અંશુચો નિત્ય મુકી જાયછે. માંજ પડી એટલે તે ઈવા પેટથી જાયછે. તે દર અકવાડિએ જુની આદર અને જુનો ચોક્કાજ કાહાડી લઈ ને ધાયેલ આદર તથા ધાયેલ ચોક્કાજ પાથરી જાયછે. રાતના મુતી વેળા કેળીનની બાહાર આપણે આપણા બૂટ મુકીએ તો સવારના પરીશિયામાં કેળીનનું માણુમ ધ્રુવથી માફ કરીને મુકી જાયછે.

કેળીન મુખ્યકરીને મુવાને તથા લુગડાં પેહરવાં કરવાને મોટે હોયછે. જમવા બેસવાની જમ્યા જુદી હોયછે. ત્યાં એક માટી ટેબલ હોયછે. તે ઉપર પવનને મોટે મોટા પંખો ટાંગેલો. માટા આરસાઓ અને ઈવા પણ ટાંગાયે. આ ઓરડામાં જ્યારે જમવા બેસેછે ત્યારે દેખાવ જોવાજોગ થઈ પડેછે. ઇંગ્રેજ પોતાને ઘેર તો વેબલ ભાગવેછેજ; પણ મહા મસુદામાં પણ આવો વેબલ ભાગવેછે, એમ તમને લાગ્યા વગર રહેશે નહી. ગાતની વેળાએ આ મસુનમાં રાયની થાયછે. કોઈકોઈ વાર જીવને આનંદ પમાડવાને ઉતાડ્યો વાજીત વગાડેછે અને સ્ત્રી પુરુષો માથે મળીને ગાનતાન કરેછે. બોજનની વેળાએ પેરસનારાઓ ઉનાં ઉનાં અને ભાત ભાતના પકવાનો લાવમુક ને લઈજી કરેછે.

ફરવા હરવાને તથા ઉઘાડી હવામાં બેસવા કરવાને આગમોટ ઉપરનો મુકાન તરફનો ભાગ પેહલા વર્ગના ઉતાડને મોટે ઉઘાડો રાજેછે. તેને “ કુવાઈર-ડક ” કહીને કહેછે. આ ઉપર સહ કોઈ પોતપોતાની સાથે લીધેલી મુસાફરીની ખુરસી ઉપર જઈને બેસેછે તથા આરામ લેયછે. કોઈ વાચેછે. કોઈ વાતચિત કરેછે. કોઈ એતરંજ કે ગંજુફ રમેછે. કોઈ પસાર ફરેછે. ચારાંચ હરએક પ્રકારે અને જમ જોને મહવામ પડે તેમ સહ પોતપોતાનો નમ્મત કાહાડેછે.

નાહવા ધોવાને માટે જીદી ઓરડીઓ છે. તેમાં નાહવાં કરવાનું સુખ છે. નાહવાને પાણી હિનું કે તાહું બોધ્યે તેવું મળેછે. હંસું ડાહું રાખી લાંબા થઈ પાણીમાં પડી ચોળાને નાહી શકાય એવું એક મોટું વામણ એકએક નાહવાની ઓરડીમાં હોયછે. કજ ફેરવી કે તેમાં દરી-આનું તાણું પાણી ભરાઈ આવેછે અને નીચેથી ડોટા હંચકી લીધા તો પાણી પાણું દરીઆમાં ખાલી થાયછે. “શોઅર-ખાથ” એટલે વરસાદની ઝડીમાં નાહતા હોય તેમ નાહવું હોય તો તેની પછી ગોઠવણ કરેલીછે.

ઝાડેઝપટે જવાને, નાહવાં ધોવાની ઓરડીઓ પાસે, જીદી ઓરડીઓ છે. તેમને “વોટર કપોસ્ટ” કરી કેહેછે. તે ઓળખવાને વાસ્તે તેમની ઉપર જ. ડ. કરી અક્ષર પાડેલાછે. રાતની વેળાએ આખી રાત તેમાં દોઢા બની રહેછે. મંધકી ન થાય એ માટે આ જગ્યા વારંવાર ઝાફું કરવાને માટે ધણી સંભાળ રાખવામાં આવેછે.

સવારનું પોહોર થયું કે આગળોટનું માણસ એકએક કેમ્પીનમાં એક-એક ઉતારને માટે આહાનો ખાખો સુકી જાયછે. ધણાક ઇંગ્લેન્ડને એવી ટેવ હોયછે કે સવારના પથારીમાંથી ઉઠતાને વાર ઘાતણ પાણી કે ફ્રાગ્રેન્સ ક્રીમ વિના વાસી મોહિડે આહા પી જવી. તેઓની આ ટેવ પસંદ કરવાજોગ નથી. ઝાડા આક કે નવને સુમારે નાસ્તાનો વખત થાયછે. મધ્યાન-કાળે ટ્રિકિન એટલે ફુગાપાણી કરવાનો સમય થાયછે. પાછળા પોહોરના આર કલાકે મોટું બોજન તથાવા થાયછે. આ વેળાએ ધણી જાતનાં તાજાં અને ઉનાં પકવાન બનાવેલાં હોયછે. બોજન પૂરું થતે આરી પેડે મેવો તથા ફળ ખાવાને મળેછે. વળી માંજનાં દાા કસાકને સુમારે તાજી કાફી કે આહા પીવાનો સમય થાયછે.

જાતીએદનાં બંધનમાં આવેલા હિંદુ તથા કેટલાએક પારસીઓ શિવાય પેહેલા વર્ગના બધા ઉતારઓ આ બોજનમાં માન્ય થાયછે. તેઓ પોતાનાં ઘરમાં જમેછે તે કરતાં અહીં વધારે રૂકું બોજન તેમને મળેછે. ખીજા વર્ગના ઉતારઓ પાછળથી આગળોટના પાછળ ભાગમાં જમેછે. તેઓની આવે પેહેલા વર્ગના ઉતારઓના નોકરો માન્ય થાયછે. નાસ્તો, ફુગો, બોજન કે આહા એ આર વેળાએ પ્રથમ તથાવા

ધવાનો અને પછી ટેબલ ઉપર જમવા જવાનો ઘંટ વાગે છે. આ પ્રમાણે આઠ વેળા ટાણુંસર ઘંટ વાગતાં નિત્ય મંબળાય છે.

ભર દરીઆમાં પેઠા પછી આગમોટ એક નાહાના ને લાંબાં બેટ જોવી માલમ પડે છે. અરેખર જોશું તો ભર દરીઆમાં તે એક ચાલતું ગામ છે. આ ગામ વિસ્તારમાં અને વસ્તીમાં કેટલાંએક નાહાનાં ગામોથી ઉતરતું નથી. આમાં પાણી અને ખોરાકનો મોટો જથ્થો ભસ્કો છે. આમાં બકરાં, કુકડાં અને દૂગણી ગાય છે. આમાં માણસોની મોટી વસ્તી છે. આગમોટનો કપતાન આ ગામનો સરદાર ગણાય છે. કપતાનના હાથ નીચે માલમ તથા ઈન્જિનેર તથા કોઠારી તથા ઝાકટર હોય છે. એ દરએકના હાથ નીચે વળો ખીજા ધણા માણસો છે.

કામની જીદીજીદી વેઠેઅણીથી અને દરએક જણને જીકુંજીકું કામ સોંપીને તેનું જોખમ તેના ઉપર નાખ્યાથી કેવું ચારીરીતે અને બરાબર કામ થઈ શકે છે તેના નમુનો આ આગમોટમાં નજર પડે છે. દરએક જણ પોતપોતાનું કામ બરાબર મુમજીને કર્યો જાય છે. કોઈ કોઈનાં કામની વચ્ચે કે આડે આવી શકતું નથી.

માલમ નાવ હંકારવાની વિદ્યામાં કપતાનને મદદ કરે છે. કઈ જગ્યાએ વાહાણુ આવ્યું છે; કઈ જગ્યાએ ખરાબા અને ખડક છે એ જોવી કાહાડવામાં તે સાવધ રહે છે. તેના હાથ હેઠળ ધણા ખજાસિઆ છે. તેઓ પોત પોતાનું કામ બજાવે છે. સુકાન ફેરવનાર ખજાસીને માલમ હુકમ આપે છે તે પ્રમાણે વારંવાર તે સુકાનની દિશા ફેરવે છે. એક કક્ષાકમાં આગમોટ કેટલા માધલિ ચાલે છે તેની વારંવાર માપણી થાય છે ને નોંધ લેવાય છે. પવનની દિશા પ્રમાણે આગમોટના મડ ચહડાવવાં, ફેરવવાં કે ઉતારવાં વિષે ખજાસીઓ માલમના અથવા માલમની સુચનાથી મુખ્ય ખજાસીના હુકમ પ્રમાણે કામ કર્યા જાય છે.

ઈન્જિનેરનું કામ વરાળચંત્રની અખરદારી રાખવાનું છે. તેના હાથ હેઠળ સુતાર, લૂહાર, કોયલાવાળા અને બિજા ધણા માણસો છે. તેઓ બધા ચંત્ર ચલાવવામાં રોકાયેલા છે. જરૂર પ્રમાણે ચંત્રને ધિમે કે ઉતારવળે ચલાવવાનો હુકમ આ ઈન્જિનેર કરે છે. ચંત્રમાં કોઈ ટેકાણે જરા

બગાડ માલમ પડેછે તો આ ઇન્જનેર તરત તેને સુધારવાના ઉપાય કરેછે. યંત્રનો દરએક ભાગ આફ અને તકિયાર રાખવાને આ ખાતાના માણસોને તમે નિત્ય કામે લાગેલાજ જોયો.

કોઠારીનું કામ કોઠાર આચવવાનું તથા યોજન મુંબંધી તપાસ રાખવાનું છે. કોઠારી “પર્સર” નાં નામથી ઓળખાયછે. તેના હાથ નીચે રસોઈયા, પિરમનારાઓ - વગેરે ધણુએક માણસો છે. શું શું પકવાન બનાવવાં અને કેટલાં બનાવવાં તે વિષે કોઠારી હુકમ આપેછે. કોઈ ઉતારની તબિયત બિમાર હોવાથી કોઈ ચીતની પહરેજી પાળવી હોય તો તે વિષેની સુચના કોઠારીનેજ કરવી જોઈએ.

ડાક્ટરનું કામ આગમોટ ઉપરના માણસોમાંથી કોઈ પણ માણસની તબિયત બગડી અથવા ઉતારમાંથી કોઈને અમુખ થયું તો તેને આશડ આપવું. તેના હાથ નીચે એક દવાખાનું છે. તેને કંઈ ધણા માણસની જરૂર નથી. પેહેલા વર્ગના ઉતારમાંથી કોઈ બિમાર થયો તો તેની કેપીનમાં આ ડાક્ટર જાયછે ને તેને દવા આપેછે.

આખો દાહાડો અને આખી રાત આગમોટ આસપાસ કરેછે અને વરાળખંત્ર માણુ રહેછે. “ધબ ધબ ધબ” કરીને તેનો અવાજ થયા કરેછે. નિત્ય સવારના ઉજમ નિકળતાં આપણે ઉંઝમાંથી હજી ઉઠ્યા ન હોઈએ તો પેહેલાં એક ખીજો “ધબડ, ધબડ, ધબડ” કરીને અવાજ નિકળેછે. આ અવાજ પાણીના ખંખાનો છે. તે યંત્રવડે ચાલેછે. આગમોટની ડેક ઉપર ફરવા હરવાનો બધો ભાગ આંધી નિત્ય ધોવાઈને આફ યઈ જાયછે, અને પછી લુવાઈને સ્વચ્છ થાયછે. પિતૃકામ નિત્ય ધરપાત્રી મજકતું દેખાયછે. કોઈપણ ડેકાણેગંધકી કે કચરો જાણીતો નથી.

રવીવારને દાહાડે આગમોટમાં આઈરી કરનારાં બધા માણસોની હાજરી લેવાયછે. આ કારણુ માટે બધા માણસો વિશેષ કપડાં પેહેરી “કુવાર્ટ-ડેક” ઉપર બેઠુ બાજુ હારખંદ ઉભા રહેછે. તેમની હાજરી થઈ ગયા. પછી રવીવારની પુસ્તક બંધી કરવાનો વખત થાયછે ત્યાં પંટ વાગેછે. હવે સંપુતમાં બધા એકઠા થાયછે. તેઓમાં કોઈ ધર્મોપદેશકનું કામ ચલાવી શકે તેવો હોય તો ઠીક; નહીતો કપડાંન તેનું કામ ચલાવેછે.

અમારી આગમોટનો કપતાન તથા તેનાં માણસો ઘણા મોજા હતા. આ માણસોએ એક રાતના નાટક કરી દેખાડ્યું હતું ને નાટક કર્યા પછી “વિલિયમ્સની” નામનો એક ટોંગ કરીને બધાએને ખુબ હસાવ્યા હતા. આગમોટ બર દરીઆમાં ચાલતી હતી ને ઉપર આભ અને નીચે પાણી સિવાય એકેર કંઈ દેખાતું નહીં હતું. આવી જગ્યાએ નાટકની તથા ટોંગની રમુજ જોઈને હું મારાં મનમાં અચરત પામી બાલ્યો કે “આ..હા !! હથિરનો કેવો અમત્કાર છે !! માણસ જમીન ઉપર તો મોજ અને મજા ભોગવેછેજ પણ પાણી ઉપર તોફાન અને મોટાં મોજાંની દર પળે ધાસ્તીમાં રહીને આવી મોજ મારેછે.”

૩. આદન.

ADEN

તા. ૧૯ મીની સવારના આઠ કલાકે જ્યારે અમારા કપતાને કહ્યું કે આદન ખે ત્રણ કલાકમાં દેખાશે, ત્યારે અમારાં મનમાં હર્ષ પેદા થયો. પગમાં જોર આણ્યું. અમે ઉભા થઈ આતુરતાથી જોવા લાગ્યા. એ હર્ષમાં ખે કલાક નિકળી ગયા, અને પછી ઉજડ ઝુંગર અમારી નજરે પડ્યા. હવે બંદરમાં આગમોટ દાખલ થઈ. એક તરફ તોપ ફટવાની અને ખીજી તરફ લંગર નાખવાની તકવારી થઈ. વરાળયંત્ર ધિમેધિમે ચાલતાં બંધ પડ્યું. તેવામાં તોપ ફટી ને લંગર નખાણું. મુંબઈથી હવે અમે ૧૯૫૦ માઈલ આવી ચુક્યા.

લંગર પડ્યું કે તરત કેટલાએક મહત્વા અમારી આગમોટની અડા-અડ આવી ઉભા રહ્યા. કેટલાએક આરબના છોકરાઓ પાણીમાં તરતા તરતા અમારી આગમોટ પાસે આવીને ડુબકી મારવાની કરામત દેખાડવા લાગ્યા. આગમોટ ઉપરથી કોઈ બે-આની કે કોઈ ચાર-આની નાખે એટલે આ છોકરાઓ તરત ડુબકી મારી અરધાં પાણીમાંથી લઈ આવે. એવી તો ઝડપ રાખે કે એક સવલી કે પાવલી જવા દે નહીં. આ આજાકી અને ઝડપ જોઈ અમને ઘણી રમુજ તથા ખુશી ઉપજી. હવે અમે મહત્વામાં બેસી કિનારે ગયા. કિનારા ઉપર મુશાફરને

મં કેટલાએક વાણિયાઓને પુછી જોયું કે સુસલમાનના હાથનું બરેલું ને ચામડાંની પખાલમાં ગધેડાં ઉપર નાખીને આણેલું પાણી તમે પીવા કરવામાં કેમ વાપરી શકો છો ? તેઓએ કહ્યું કે “એમ જો ન કરીએ તો અમે પાણી વિના મરી જઈએ, અમે જાણીએ છઈએ કે આમાં ધર્મ રહેતો નથી, પણ પેટને વાસ્તે શું કરવું ન પડે ?” મં તેમને પુછ્યું કે “પેટને વાસ્તે એટલે કમાવવાને માટે વિલાયત જવામાં ત્યારે શી હરકત છે ? તમે જ્યારે એટલે વેર આવો છો અને સુસલમાનના હાથનું પાણી પીઓ છો ત્યારે વિલાયત કેમ જતા નથી ?” તેઓમાંથી એક જણે જવાબ આપ્યો કે “ખરચ બહુ લાગે અને એ દશ ધણો દૂર પડ્યો. વળી આ જંગમી લોકોમાં અમે જે પધયા પેદા કરી શકીએ, પણ ઇંગ્લેન્ડ જેવા પેહિચિયા અને ખરી કાનામાં પૂરા લોકોમાં અમારો ફાહોડો શું વળે ? અમારા જેવા વગર ભણેલ ત્યાં જઈને શું કરીએ ?” મં કહ્યું કે તમે જે કારણ જણાવ્યું તે સાચું છે. પછી તેઓને “જોગોપાળ” કરી હું ચાલતો થયો.

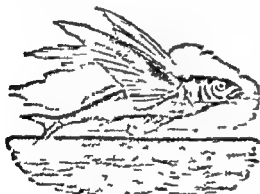
અમે પછી બગીમાં બેસીને ટાંકાં જોવાને ગયા. ટૂંક નિચે ઉતરીને જોયું. પાણીતો મુદલ હતાં નહી. આ બાંધવા પછવાડે બહુ ખરચ થયો હશે. આનું બાંધકામ જોઈને અમે બહુ ખુશી થયા. આસરે ખારસો વરસ ઉપર આ ટાંકાં બાંધવામાં આવ્યાં હશે. તે પુરાઈને નકામાં થઈ ગયાં હતાં પણ ઇંગ્લેન્ડ મરકારે મુધાસ્યા છે. તે મોટાં ડુંગરોની અડખે પડ્યે પથરો અણી લઈને બાંધેલાં જણાય છે. વરસાદનું પાણી ડુંગર ઉપરથી ઉતરીને આમાં એકડું થાય છે. એકએક ટાંકું મોટા તબાવ જેવું લાગે છે. તેની પાસે નાહાના કુંજ ધણા ચોબે છે.

આ જોઈને અમે પાછા ગામમાં આવ્યા. ત્યાં અમારાં માણસોએ ધર્મશાળામાં રસોઈ તઈયાર કરી હતી તે જમીને અમે આગખોટ ઉપર જવાને તઈયાર થયા. અમે પાછા ફર્યા ત્યારે સાંજ પડી હતી. આ વેળાએ કેટલાક લોકો ગધેડાં ઉપર બેસીને ફરવા નિકળ્યા હતા. તેઓએ ગધેડાં ઉપર સાંજ ધણો ચારો નાખ્યો હતો. અમે આગખોટ ઉપર જઈ પેહિચ્યા, પણ લંગર ઉપડવાને હજી એક કલાકની વાર હતી.

૪. લાલ સમુદ્ર.

THE RED SEA.

આદનથી માલના જા કુનાકે અમારી આગમોટ હિપડી. હવે અમે આગળી મુમુદ્ર છોડી “રેડમી” એટલે લાલ મુમુદ્રમાં પેલા. આ નામ ઉપરથી તમે જો એમ જાણતા હોયો કે આ મુમુદ્રનાં પાણી લાલ રંગના હોય તો તેમાં તમે જોઈ જુદા કંઈયે. લાલ મુમુદ્રમાં લાખત થતાં બિંદુ પડાયે જમીન દેખાયછે. તેમાં “પેરિમનો” નો ટાપુ પણ તમે જોશો. આ દેખાવ જોવાથી બહુ ખુશી ઉપજેછે. આ મુમુદ્ર પાણી માહિર છે. પેરિમનો ટાપુ આગળ તેની પેટિજાઈ માત્ર ૧૧ માઈલ હોય. જગા આગળ વરીએ છંદાયે ત્યારે જમીન દેખાતી પાછી બધ પડે; વળી હવે આખા અને નીચે પાણી દેખાયછે. ફરેછે કે આ મુમુદ્રની લંબાઈ ૧૮૦૦ માઈલ છે અને પાણી ૨૩૦ વામ હડા છે.

હજી માછી.

આ મુમુદ્રમાં હજી માછીઓ જોવામાં આવે. એ માછીઓ જવામાં કેટલેએક હોય ઉડે, અને પાછી પાણીમાં પડે. કોઈ કોઈ માછી હડીને આગ મોટની ઉપર પણ આવે. તે જવારે પાણીમાંથી બહાર નિસરેડે ત્યારે પછીએ

લામ શોધી તેમનો ગિધર કરે તે માહિરા જોવામાં આવે.

આ મુમુદ્રમાં વાહાણ ચલાવવાનું કામ બહુ મજા છે. કેમકે એમાં રેલીના અને ક્રેકના બહુ મેમુમાર છે. હાલકે હાલકે એ ખડોમાં વ પાડે અને જલે. જ્યાં પોણ વગર હજી તે નવી ફળો આં જા નિખાળે. કેટલાક કપાતને વાલ જુ અમાવવામાં મોટીપેટી મારીતવાની હતા અદનથી એક આગળનાખવાને આ મુમુદ્રમાં ધામીવા લાખ

સાથે લેવો પડે છે. આ નાખુદના હુકમ પ્રમાણે હવે આગખોટનું સુકાન ફરે છે. કેટલીએક મોસમમાં આ મુમુદ્ર મધ્યે બહુજ ગરમી પડે છે. તે વેળાએ જીવ ઘણો આકળ વાકળ થઈ જાય છે. આ મુમુદ્ર પમાર કરતાં ઓછા કે આઠ દિવસથી વધારે લાગતા નથી.

૫. સુવેજ-રેતીનું રણ.

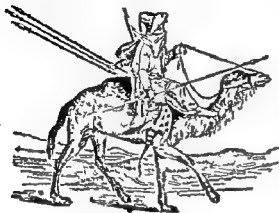
SUEZ—THE DESERT

તા. ૨૬ મી માર્ચની સાંજના અંતે જાણુ કે આજ પાછલી રાતના સુવેજ ખંદરમાં જઈ પેહિંચશું. આ ખબરથી અમે ખુશી થયા. અમારી આગખોટ રાતના બાર ઉપર બે કલાકે આ ખંદરમાં લંગર વાર થઈ. સવારના પેહિરમાં એક ખીજી નાહાની આગખોટ અમને લેવાને આવી. કેમકે સુવેજની ખાડીમાં પાણી ઉડા નથી તેથી આગખોટ ખંદરથી ઘણું આધું લંગર કર્યું હતું. આ નાહાની આગખોટ અમે નાસ્તો કરસ્યો ત્યાંસુધી ઓઠી રહી. પછી અમને લઈ જઈને સુવેજની જમિ ઉપર સવારના ૯ કલાકે ઉતાર્યા. હવે અમે મિસર દેશમાં આવ્યા.

સુવેજની જમિ ઉપર અમે ઉતર્યા અને અમારે માટે આગની ગાડી ત્યાં ખંદરનાં નાકાં ઉપર તઈયાર હતી. ગાડી હંકારવાને હજી જરા વાર હતી. તેથી અમે મહિ રેલવેસ્ટેશન પાસેનાં ઉતારામાં વિસામે લેવાને ગયા. સુવેજમાં ધમારત ઘણી થોડી છે. બાકી આ ગામ કંગાલ છે. એમાં જોવાનું કંઈજ નથી. આ ગામમાં પાણી પણ પીવાલાયક નથી. તેથી મિસર દેશના રાજ્યે ધરિયાપીયત વગેરે મુસાફરને માટે અહીં નીચ નદીનું પાણી પેહિંચાડવાની ગોઠવણ કરી રાખી છે.

અમારી આગની ગાડી સુમારે અગિયાર કલાકે હંકારી. આ ગાડીને “ગાર્ડ” એટલે રખવાળ મિસર દેશનોજ વતની હતો. તે ફ્રેન્ચ તથા ઇંગ્લેન્ડ જાણતો હતો. આ તરફ આગની ગાડી આપણા દેશની આગ ગાડી જેવીજ હતી. ગાડી ચાલી કે અમે રેતીનાં મોટાં રણમાં પેકા. જ્યારે અમે આગખોટમાં હતા ત્યારે ચોતરફ પાણી અને આકાશ દેખાતું હતું ; તેમ અહીં હવે રેતીનું રણ અને આકાશ દેખાવા લાગ્યું.

જાગે જાગે રેતીના કુંગર અને ઢગલા પડેલા. ગરમ પવન ડુંકે અને રેતી ઉડીને અમારાં મોઢિંડા ઉપર પડે. કેહેછે કે જ્યારે આ મેઘાનમાં મોઢું તોફાન થાયછે ત્યારે રેતીના કુંગર ને કુંગર એક ઢાણેથી ખસીને ખીન્ન ઢાણે બંધાયછે. આ રેતીનાં રણમાંથી ઉંટ ઉપર ખેસીને

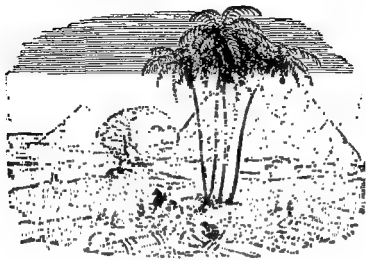

રેતીનાં રણમાં મુસાફર.

કોઈ કોઈ મુસાફર શા-
મધી આવતો દેખાયછે,
ને દાદીમાં રેતી ભાઈ
ન જાય તેટલામાટે તે
પોતાની દાદી ઉપરથી
નાક મુધી ઝીણું કપડું
ખાલીને ઉંટ ઉપર બેસેછે.
રસ્તામાં કેટલાંક ના-
દાનાં નાદાનાં ગામ આવે
ત્યાં કેટલેએકેકોઈ ગાડી

ઉભી રેલા. પણ ગામ છે એમ આપણે યોડીવાર માનીએ નહીં. માત્ર મુનાનાં ધાખાં કરી લીધેલાં; તે ઉપર નળીઆં કે વાંચ મુદત નહીં.

આવાં ઉજડ જંગલમાંથી જતાં અમને બહુ કંડાગો ઉપજે. પા-
છલા પોહારના આર વાગ્યાનો મુમાર થયો તે વખતે અમારી સાથે જ-
ડેલા ઇંગ્રેજ મુસાફરોએ કંઈ કે જુઓ ! મિસરદેશના “પિરામિડ”
દેખાયછે. અમે તરત આગ્રતાથી ગાડીમાં ઉભા થઈ જોવા લાગ્યા.
આમતી ગાડીએ ઘણે છેડેથી તે અમારી નજરે પડ્યા. જોયો પ્રાચીન
ઇતિવાસના અભ્યાસી છે તેઓને આ વિખ્યાત “પિરામિડ” જોવાથી
બહુ આનંદ ઉપજેછે. આ “પિરામિડ” ૫૩૫ જેવા આકારના છે.
કેરો નામનાં પ્રખ્યાત ગ્રંથમાં તે ૧૦ માઈલ થાયછે. તે ઘણું ઢંચા છે
પણ પાસે જઈને જોવા વગર તેમની ઢંચાઈનો ખરો વિચાર આવે
નહી. કેહેછે કે તે ૬૦૦ કુટ ઢંચા છે ને હજારો વરસના જુના છે.
વિદ્વાન લોકોને પણ કશું કંઈ પડેછે કે તેમને ખાતરાં મળ્યા વગર
લાગ્યા હશે ને આજમાં આજ તણ હજાર વરસનાં જુના હશે.

નિરંજન દેવના નિરંજન.

અધા મલીને આર “પિરામિડ” છે. કેહો છે કે તે એકએકથી આગ
આર કપાકની મજલે છે. આ મોટા “પિરામિડ” બાંધવાને કેટલાં
બધાં માણસો, કેટલાં બધાં વગર સુની કામે લાગ્યાં હશે !! ધુનાની લ-
ખનારાઓ લખી ગયાછે કે આ બાંધવા માટે એક લાખ આઠમી વિષ
વગર સુધી લાગ્યાં હતાં. આ “પિરામિડની” પડામમાં અરધું મા-
ણસ અને અરધા સિંહ એવા આકારનું કેહો છે કે એક મોટું ડાકું છે.
એ પણ ઘણા પ્રાચીન કાળનું છે. અમને એવું થયું કે આ “પિરા-
મિડ” ને પાસે જઈને જોઈએ, પણ ઝાટી થવાને વખત હતો નહી.

ઘોડી મિનિટમાં આ “પિરામિડ” દેખાતા બધ પડ્યા. જરા વા-
રમાં જમીનનું રૂપ બદલાઈ ગયું. ઉજડ રેતીનું મેદાન હવે પુરું થયું.
ઝાડ અને ઝાડિયોની ઘટાથી અમારી આખને તાલાડક વળી. આ :
હા ! આ કેવી કુળવત જમીન !! ચોતરફ વનસ્પતિ અને લિલોતરી !
આ વેળાએ યુજરાતની કુળવંત ભૂમિ અમને યાદ આવી. ઝાડપાનની
ઘટા અને પાણીની રેલછેવ જોઈને અમારો જીવ બહુ આનંદ પામ્યો.

ઉજડ જંગલમાં યારીને લોચ થઈ ગયા પછી એક ઝાડની છાંયા
તળે મેમવાથી જેવી ખુશી ઉપજે તેવી વધારે ખુશી અમને હવે ઉપજી.
પણ આ ખુશીના પ્યાવામા દલગીરીનું ટિપુ પડ્યું, મારી છાતીમાથી

સોહીનું બનખમ નિકલ્યું. આ અભાગિયું દરદ મને જે વામથી લાગ્યું હતું, તે એવું કે વરમમાં બેનણ વાર છાતીમાં સોહીની નગી ફાટીને બનખમમાં સોહી પડ્યું. આ દરદ આ ડોકાણે જણાઈ આપ્યાથી હું બહુ દલગીર થાઉં છું તેવામાં કેરો નામનું પ્રખ્યાત યૈહર દેખાયું.

૬. કેરો.

KAIRO

કેરોનાં રોશન ઉપર ચોહાઆ એટલે માતમ પડ્યું કે શિકંદરીવાનાં બંદરમાં અમારે વારતે આગમોટ તથ્યાર નથી; તેથી કેરોમાં અમને રાત રહેવું પડ્યે. હું જરા ખુશી થયો કે મને કંઈક આરામ મળ્યો. મુસાફરોને માટે બાંધેલા ઉતારામાં અમે ગયા. અમને દરએક જણને મુવાના જુદા જુદા ઓરડા મળ્યા. સુંદર છપરપતંગ ઉપર બીજાનું તથ્યારજ હતું તે ઉપર મેં તો આગમ લઈને દવા ચોપડી તથા પી રી.

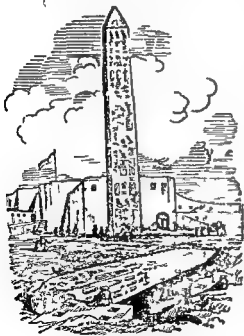
મિસર દેશની બાપડી.

મંધ્યાકાળને હજી મને થયો નહીં હતો તેથી માટ્ટા સોખતિઓ, મને જરા આરામવગેલો જોઈને, કેરો યૈહરમાં ફરી આવ્યા. મવારના મને આરામ થઈ ગયો. નાસ્તો કરી કારવી અમે રેલવેનાં રોશન ઉપર ગયા. અહીંના લોકો જાતે મુમલમાન છે. સ્ત્રીઓ પોતાનાં મોહાઈ ઉપર આંખની નીચેથી એક લાખો શુરજો બાંધે છે. તેઓ માત્ર આપ્ત અને કપાળ ઉધાડું રાખે છે અને નાકથી તે છાતી લગી શુરજો ઢાકે છે. આવી રીતે શુરજો પહેર્યાથી તેમનો જે હેરા, અમને બદસુરત લાગ્યો પણ તેઓ તેમાં ખુબસુરતી માને છે.

૭. શિકંદરિયા.

ALEXANDRIA

મુલાગના ૯ કલાકને અમને અમે કેરો શહેર છોડ્યું. નિવ નદીનાં નિર્મળ પાણી આપ્યા મિસ્ર દેશને ફગવંત કરેછે તે અમારી નજરે પડ્યાં. કેરોથી શિકંદરિયા જતાં પાછલા દાહાડા જેવો ડંટાળો ઉપજ્યો નહી. જતાં જતા વચમાં કેટલાએક ગામ અમે પસાર કર્યાં. ત્રણ વાગાને સુમારે અમે શિકંદરિયા શહેરમાં દાખલ થયા. આ નામ મોટા શિકંદર પાદશાહ ઉપરથી પડ્યું. કુરોપિયન તેને “આલેક્ઝાન્ડ્રિયા” નામથી ઓળખેછે. આ શહેરમાંથી પસાર થતાં એમ લાગેછે કે તે ઘણું મોટું અને આબાદ હશે. શહેરનો દેખાવ આરો છે. અહીંના ગભ આપ્યા મિસ્ર દેશનો “પાદશાહ” કહેવાયછે.

ક્રીસ્ટોપેટરા નિહળ.

શિકંદરિયામાં બે મોટાં અને પ્રખ્યાત સ્તંભો છે. જેનું નામ “પૉમ્પીઅ પિલર” છે તે રોમના મરદાર “પૉમ્પી” ની પાદશાહી માટે ઉભા કરેલાછે. બિજો સ્તંભ “ક્રિસ્ટોપેટરાઅ નિહળ” ના નામથી વિખ્યાત છે. આ મિનારો “ક્રિસ્ટોપેટરા” નામની ગણીની પાદશાહી માટે ઉભા કરવામાં આવ્યોછે. તેનો આકાર સોધના જેવો છે તે ઉપરથી તેને “ક્રિસ્ટોપેટરાઅ નિહળ” કહેછે. આ મોટી ગાડીમાંથી આ સ્તંભ અમને દેખાયો હતો.

આગની ગાડી કેક ખંદર સુધી અમને લઈ ગઈ. ખંદર આગળ

આપ્યા ત્યારે પવનચક્કીની હારની હાર દેખાવા માંડી. આ ચક્કીઓ પવનનાં જોરથી ફરેછે અને તેમનાં ફરવાથી લોટ ઘળાયછે. એવી ચક્કીઓ આ જગ્યાએ આમરે ૨૦૦ હશે. બંદર ઉપરથી પાંચાહનો મહેલ તથા ચિકંદરિયા શહેરનો મુંદર દેખાવ નજરે પડેછે.

આ ચિકંદરિયા શહેર અમુલ ઘણું મોટું અને પ્રખ્યાત હતું. કેહે-
છે કે “અમુલના વખતમાં આ શહેરમધ્યે ચાર હજાર મહેલ અને
ચાર હજાર હમામખાનાં હતાં. ચાર હજાર દુકાનો અને ચારસો નાટ-
કથાળાઓ હતી. તેની પુસ્તકથાળામાં માત્ર લાખ પુસ્તકોનો મંચ હતો.” *
રામની માથે લહડાઈમાં આગથી આ શહેરની ખરાબી થઈ હતી.
થોડાં વરસથી આ શહેર પાછું આબાદી ઉપર આવવા માંડ્યું.

૮. ભૂમધ્ય સમુદ્ર.

THE MEDITERRANEAN SEA.

ચિકંદરિયાનાં બંદરમાં આપ્યા પછી અરધા કે પોણા કલાકમાં “મ
સિનીયા” નામની આગબોટ ઉપર અમે સહડ્યા. મંજના પાંચ કલા-
કને અમને આ આગબોટ ઉપડી. હવે અમે ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં દાખલ
થયા. આ સમુદ્રમાં બોટ ભરતી થતી નથી તેજતાં અમને મોજનું
જોર બિલ્લ સમુદ્રનાં જોટલુંજ અથવા વધારે લાગ્યું. આ દરીઆમાં
મોજનાં તથા પવનનાં જોરથી અમારી આગબોટ ટોળવા માંડી. આગબોટ
ઉપર ચાલતાં એક લયણું એવું આવે કે જાણે હમણા પડી જશું.

જરા આગળ વધ્યા એટલે વળી “ઉપર આજ ને નીચે પાણી”
દેખાવા માંડ્યું. આ સમુદ્રમાં વાહાણ તથા આગબોટ બહુ ફરેછે.
અમારી આગબોટ ઉપરથી જ્યારે ત્યારે કોઈ નહીં તો કોઈ વાહાણ કે
આગબોટ દેખાયા વગર રહેજ નહીં. ચિકંદરિયાનું બંદર હોડ્યાને ત્રણ
રાત થઈ ને ચોથી રાત્રે અમે મંજળ્યું કે સવારના મોંઘરામાં જઈ
પોહિંચશું. આ ખજર મંજળી અમે મુઠ ખુશી થયાં. સવારનું પો-
હાર થતાં પેહલાં અમારી આગબોટ મોંઘરાનું બંદર કર્યું.

૯. માલતી.

MALTI

આ બંદરનો દેખાવ અને તેનાં નિર્મળ ખિલાર જેવાં પાણી જોઇ
અમને બહુ આનંદ થયો. બંદરમાંથી શહેરનો દેખાવ પણ ઘણો ખુબ-
સુરત દેખાયો. બંદર પણ બહુ રૂંદ છે. સુંદર નાહાના મછવાઓ અ-
મારી આગભીટ આગળ અમને લેવાને આપ્યા. એમાંના એકમાં બે-
સીને અમે કિનારે ઉતર્યા. શહેરમાં લઇ જઇને અમને ફરવી લાવવા
મોટે કિનારે બાકુલી (ફ્રીટ) ગાડી તથાવાર ઉભી હતી. ભામિયો પણ
તથાવારજ હતો. એક ગાડી તથા ભામિયો લઇ અમે ગામમાં ફરવા ગયા.

મોંપટા શહેરનો ઘાટ અને દેખાવ અજબજેબ જેવો છે. અહીંનાં
રસ્તા, દુકાન અને માણસ જોઇ અમને બહુ નવાઇ જેવું લાગ્યું.
શિકંદરિયા સુધી ધણુંકરીને આપણા દેશ જેવો ઘાટ ને દેખાવ હતો પણ
આઠકાણે બદલાઇ ગયો. હુરૂપમધ્યેનાં શહેરનો કંઇ ખ્યાલ આ મોં-
લટા જોવાથી પ્રથમ આવેછે. રસ્તામાં પથરની લાદી જડી લીધીછે.
કેટલીએક સેરી અને ગલી ઉંચીનીચી છે. રસ્તા સાફ અને ચોખ્ખો છે.
ગંદવાડ જેવી વસ્તુ નથી. સવારનું પોહાર હતું તેથી દુકાનદારે પોતાની
દુકાનનો સામન ગોઠવતા હતા. અમારે પોથાક તેમને વિચિત્ર લાગ્યો
ને પોતાનું કામ છોડી અમને જોવાને કેટલાએક દુકાનની બહાર આવ્યા.

મોંનટાનું શહેર ઇંગ્રેજ રાજના તાબામાં છે. અહીં ઇંગ્રેજ લશ્કર
અને લહડાઇના વાહાણુ જનશુક રહેછે. ઇમિલી મન ૧૮૦૦ થી આ
શહેર ઇંગ્રેજોના તાબામાં આવ્યુંછે. અહીં ગવરનરનો મહેલ અને મેંટ
જૉનનું દેવળ જોવાલાયક છે. અમે પ્રથમ આ મહેલ જોવાને ગયા.
આમાં લહડાઇના બપ્પતરે તથા લહડાઇનો સરંજમ એકઠો કરીને ગો-
ઠવી રાખ્યોછે. એ ખરેખર જોવાજોગ છે.

મેંટ જૉનનું દેવળ ટોપી કે પાઘડી ઉતાર્યા વગર જોવા દેતા નથી.
અમારી સાથેના પારસી સોજતિઓએ એ વિશે તકગર કરવાથી અમે
અટકી પડ્યા. પણ અમારા બિજા સોજતિઓએ કહ્યું કે એ ન જો-

વામાં તમે મોટી જાન કરી. આથી હું એક પામ્યો. પણ ઉમેદ રાખી કે ધન્ય કરશે તો આવતી વેળા એ જોતો આવીશ. આ ઉમેદ પૂરી પડી ને પાછો ફર્યો ત્યારે આ દેવળ જોવામાં આવ્યું.

અમે દિશા ઉપર ગયા. અહીંથી બંદરનો દેખાવ બહુ રમણીય તથા ખુબસુરત દેખાયો. એક ઇંગ્રેજ મિપાઈ પેહાડે જરતો હતો. તેણે અમને મુંબઈની ખબર પૂછી. તે મોલ્યો કે “મ હિંદુસ્તાનમાં ધણી વરસ ચાકરી કરીછે. મોંઘડામાં મને ગમતું નથી. તમારા દેશમાં પાછું આવવાને બહુ ગમે છે.” જોણે જો જમિ ઉપર ધણી વરસ કાઝમાં હોય ત્યાં તેને વધારે ગમે તેનો આ એક દાખલો જાણવામાં આવ્યો.

મોંઘડાની દવા મુમઘારણ છે. ધણી ગરમી નહી તેમ ધણી ઠંડી નહી. ત્યાંની ભાષા “મોંઘટિ” તે તુર્કી, અરબી અને દરિયાસિવત ભાષાના મિશ્રથી થઈછે. ઇંગ્રેજ રાજ હોવાથી ઇંગ્રેજ મુમઘાર તથા મોલનાર કેકાણે કેકાણે છે. સ્ત્રીઓનો પેરવેશ સૌંદર્યની સ્ત્રીઓને વધારે મળતો આવેછે; ફેર એટલો કે જુરબો રાખવાને બદલે તેઓ મોહિ ઉઘાડું રાખેછે. આ સ્ત્રીઓ જરત કામમાં હોશિયાર ગણાયછે.

આમરે પાછલા પેહોરના ચાર કપાકે અમે મોંઘડાનું બંદર છોડ્યું. બિજી સવારના અમારી આગબોટ ઉપરથી કોર્મિસ્ટ્રા અને માર્ડિનીયા નામનાં મોટાં એટ અમારી નજરે પડ્યાં. ઇટાલી દેશનો કિનારો પણ દેખાવા લાગ્યો. વિખ્યાત ગારિબાલ્ડીનું ઘર પણ દેખાઈ. આ જોયાથી અમને બહુ આનંદ થયો. તા. ૩ જુલાઈની સવારના પેહોરમાં અમારી આગબોટ માર્સેલ્સનાં બંદરની પાસે આવી. અમે બધા ખુશી થયા અને “ડેક” ઉપર જોવાને ઉઠ્યા. પણ જ-રાવારમાં અંધારાની પેઠે ચોતરફ ધૂમસ પથરાઈ ગઈ. અમારી-પડએ થઈને વાહાણ જાય તે પણ દેખાય નહી. સામેથી વાહાણ આવીને ન અથડે તેટલામોટે અમારી આગબોટ ઉપરથી વરાળની મિસોડી વાગવા માંડી. એવાં અંધકારમાં વરાળખંત ચાલતું બંધ પાડવાનો તથા આગ-બોટ ઉભી રાખવાનો કપતાને હુકમ કર્યો. આ પ્રમાણે આમરે ૧૧ કલાક રહ્યું. પછી ધૂમસ ઉઘડી ગઈ અને સુરજ દેખાવા માંડ્યો.

૧૦ માર્સેલ્સ.

MARSEILLES

અમારી આગમોટ ડેક અંદર પેડી. ખીજાં સંકડા વાહાણો લંગર થયાં હતાં તેની અડોઅડ કિનારે પણ મુકાય એવી રીતે લઈ જઈને તેણે લંગર કર્યું. આ દેખાવ જોવાનું હતો. તરતી-ગોદી એટલે શું અને મોટાં મોટાં વાહાણો એકખીજાને અથડાયા વગર અડોઅડ ઉભાં રહ્યા અને તે ઉપરથી કિનારે ડેકડો મારી ઉતરી થકાય એવા ડંકો પેહલે પેહલા અમે માર્સેલ્સમાં જોયાથી ઘણા ખુશી થયા.

હવે અમારો સામન ઉઘાડીને માંડવીમાં દેખાડવો જોઈએ. તેટલા મોટે અમને મછવામાં બેસાડીને માંડવી તરફ ઉતાર્યા. અહીં અમને ખોટી ધ્રુવું પડ્યું. બેસવાને મોટે અમને મોટા ઘોરડો મળ્યો. પણ અહીં ઘણો વખત લાગ્યાથી અમને કંટાળો ઉપજ્યો. આમરે બે કલાક આમ ખોટી થતાં નિકળી ગયા. તેટલા સુધીમાં અમારો સામન આગમોટ-વાળાઓએ ઉતારીને માંડવીના ખીજા ઘોરડામાં મુક્યો હતો.

પછી થોડાથોડા કરીને અમને તે ઘોરડામાં જવા દીધા. ત્યાં અમારા સામનની પેટી તથા કોથળી અમે ઘોષી કાઢાડી. ફ્રેન્ચ અમ-લદારો ઘણીજ ખારીકીથી મુસાફરનો સામાન તપાસેછે; એટલામોટે કે કોઈ દાન્યોરી ન કરે. આપણી પાસ જગાતની હરએક સીજ હોય તો તરત કહી દેવું. એવી સીજ ન લીધી હોય તો વધારે સારું. અમે અમારો સામન ઉઘાડો કરીને દેખાડ્યો. તપાસનારે સામન તપાસ્યા પછી એકએક દાગીના ઉપર પાસ થવાની નિશાની કરી આપી.

એક આખરવાળા હોટેલનો કારબારી ઇંગ્લેન્ડ બોલતો હતો તે અમારી પાસે આવીને અમને મદદ કરવા લાગ્યો. તેણે અમારો સામન હંકારીને બાહાર એક મોટી ગાડી ઉભી હતી તેમાં નખાવ્યો. અમને ગાડીમાં બેસાડીને પોતાનાં હોટેલ તરફ ગાડી હંકરાવી. ફ્રેન્ચ લોકોને સમજાવવાને તથા તેમની સાથે વાત કરવાને ફ્રેન્ચ બાષા ન જાણ્યાથી જ્યારે અડચણ પડેછે ત્યારે આવા બોમિયા વગર ચાલતું નથી.

હોટેલ તરફ જતાં જતાં અમે રસ્તામાંજ બહુ અચરત પામ્યા. માઠી માઠી હવેલિઓ, માટા માટા રસ્તાઓ, માઠી માઠી મુંદર કુકનો, માઠી માઠી ઓગ્નિખસો, માટા માટા ઘોડાઓ અને માલનાં ગાડાંઓ, આ નવો અને વિચિત્ર દેખાવ જોઈ અમે બહુજ અચરત પામ્યા.

હોટેલ આવ્યું ને તેમાં અમે ઉતારો કર્યો. ધરોપનાં હોટેલની મુંદર બાંધણી અને તે મધ્યેની સુખદાયક ગોઠવણ વિષે હું હવે પછી લખીશ. આ ડેકાણે માત્ર એટલુંજ જણાવું છઉં કે મુંબઈના કોઈ શ્રીમંતની હવેલી કરતાં આ હોટેલ કંઈપણ મીતે ઉતરતું નહીં હતું. અહીં નાહી ઘાંઘ નાસ્તો પાણી ફરી અમે પ્રથમ જરા આગમ લીધો.

પછી અમારી સાથેના એક દલાલી બ્રાહ્મણને પાછો મુંબઈ જાક લવાની બાંજગડમાં અમે પડ્યા. આ આકર ઘણે નકારે નિકલ્યો. તે માથાનો ફરેજ અને ખુશિમાં એહો હતો. તે આગમોટપર ધ્રેણ ખલાસીના હોકરાને છરીથી મારવાને તઈયાર થયો હતો. એને રવાને કરવા માટે ત્યાંના ધ્રેણ કોન્સલની મદદ લેવી પડી. પછી આગમોટ વાળાએ સાથે બંદોબસ્ત કરી તેને પાછો મુંબઈ મોકલી દીધો.

એટલામાં સાંજ થવા આવી. ચેહેરમાં ફરી આવવાનો આ મારો સમય હતો. હોટેલમાંથી બિમિયો લઈને તથા ગાડી કરીને અમે ફરવા નિસર્યા. ફરતાં ફરતાં એક ઉચી ટેકડી પાસે ગયા. આ ટેકડીને ક્યાંથી બહુજ ખુબસુરત બનાવેલાં છે. ટેકડીને નીચે પાણીનો ધોધવો પડતો હતો. આ જગ્યા “પાલે-નેપોલીયન” નાં નામથી ઓળખાય છે. અમે ઉંચે ચઢ્યા. ચઢીને જોઈએ છઈએ તો આ ટેકડીને એક બગીચા જેવી બનાવી છે. અહીં નેપોલિયન બોનાપાર્ટનું પ્રતિબંધ ઉત્તું કર્યું છે. ટક ઉંચે ચઢી ઉભા રહ્યા તો આખાં ચેહેરનો રમણીય દેખાવ અમારી નજરે પડ્યો.

આ વેળાએ સાંજ પડી હતી. સુરજ અસ્ત પામતો હતો. આંહી કેવો મુંદર અને ખુબસુરત દેખાવ !! ચોતરફ સોનેરી ચળકાટ યઈ રહ્યો હતો. આજ વેળાએ અને આજ ડેકાણે અમે બોલ્યા કે “તું આ ખરો દેખાવ છે કે ઉંઘમાં મગનું આવ્યું છે ?” આવી મુંદર નગરી અમે કોઈ કાગે દીકી નહીં હતી. આ ડેકાણે ખેમવા ને ફરવાની બહુ મજા છે.

કેટલાએક ફ્રેન્ચ પોતાની ખાચડી તથા ઓકરાઓની માથે કપ્પા આપ્યા હતા. તેઓ અમારી તરફ ધણી અચરતીથી જોતા હતા. આજેકાણે બાધિલું એક સુંદર મકાન છે તે મધ્યું ઉપર સુધી અમે જોઈ આપ્યા.

અમે હવે બહુ આનંદ તથા મંતોપ પામી પાછા ફર્યા. કેટલાએક રસ્તાઓની વચોવચ ઝાડની ઘટ્ટા લાગી હતી અને માણસો ફરતાં હતાં. એક રસ્તા ઉપર કુલ વેચવાની દુકાનો, આઠા કેવી ખુબસુરત અમે જોઈ !! હવે દીવા થવાનો વખત થયો હતો. ગ્યામનાઈટ એટલે કો-યલાના વાણી પેટવેલા દીવા અમે પેટલે વેટલા માર્ચેશ્વરમાં દીકા. આ દીવાની ભારે જોતથી દુકાનો દીવી ખૂબ રહી. અમે ફરતાં ફરતાં અને જોતાં જોતાં અમારે ઉતારે ગયા. ગરીબ ભીખારીના ઓકરાઓ પોતાની ડાકમાં વાજીવ વગાડવાની પેટી ખાંચીને હાથે ફેરવીને વગાડતા રસ્તામાં ફરતા હતા. બે ત્રણ ઓકરાઓ અમારી પાસે આવીને વગાડવા લાગ્યા અને અમને બહુ ખુશી કર્યા. તેઓને અમે થોડા પધમા આપ્યા તે તેઓએ મોટા ઉપકારથી લીધા.

કેટલાએક ઓકરાઓ રસ્તામાં લોકોનાં ખૂટ ધસથી ધસીને મારફ કરવાને માટે મામન લઈને ફરતા હતા. જેઓ પોતાનાં ખૂટને બ્લોક્કીંગથી મારફ કરાવવા ઈચ્છતા હોય તેઓ રસ્તામાં એક કોરે ખૂટ પગમાં પેટ્ટેરીને ઉભા રહે એટલે ખૂટ મારફ કરનાર ઓકરા વાંકો વળીને તથા જોરથી ધસ ધસીને નવા અકસ્માત જેવા કરી આપે.

માર્ચેશ્વરમાં વેપારીઓને મળવા માટે એકમથેન ખાંચીએ તે ધણીજ તોફાન અને જોવાજોગ છે. કેહ્યું કે આપ્યા પુરૂષમા એવી સુંદર “એક્સચેન્જ” ખીજી એકે નથી. માર્ચેશ્વરનાં કેટલાંએક હોટેલ તથા કાફીખાનના ખાહારનો દેખાવ જોઈ અચરતી ઉપજે. રાત્રીઓનાં મહેલના જેવા તેમનો ભપકો અને દબલો માલમ પડે. આપણી ગાયકવાડ સરકારના મહેલનો દેખાવ મેં જોયો છે તે આ હોટેલ કે કાફીખાનાં આગળ વટાવમાં જાય. થાંભલા અને બારી-બારણાંના ખુણા સોનાથી રસેલા દેખાય છે. ઘર પોરબંદર જેવા સર્વેત પથરનાં અને એક સરખા સુંદર ઘાટથી હારબંદ બાંધેલાં જોવામાં આવે છે.

અમે માત્ર બેઝર દિવસ માર્ચેલ્સમાં રહ્યા. ત્રીજે દિવસે એટલે તા. ૫ મી એપ્રિલની મવારના ઝટ નાસ્તો કરી લઈ રેલવેસ્ટેશન ઉપર ગયા. યુરોપમાં રેલવેસ્ટેશન કેવાં મોટાં અને બબકાદર છે તેનો પહેલો દેખાવ આ સ્ટેશન ઉપર માલમ પડ્યો. ઉતાવળે જનાર ગાડીમાં જવાની અમે પારિમ મુઠી ટિકેટ લીધી. નોકરેને વારતે પણ પેહેલા વર્ગની ટિકેટ સેવાની જરૂર પડી. કેમકે ઉતાવળી ગાડીમાં પેહેલા શિવાય બિન કે ત્રીજા વર્ગની ટિકેટ મળતી નથી. અમાગમાંથી એકાદલુ એકાંચે યવાથી અમને ૩ જણને એક આગો ખંડ મળ્યો.

માર્ચેલ્સથી પારિમ ૭૬૦ માઈલ છેલું છે. માર્ચેલ્સ ક્રાન્સની દબલુ દિશાએ છે. હવે બરાબર ઉત્તર દિશાએ જવું જોઈએ. અમારી ગાડી આલવા માંડી ત્યારે દસ વાગ્યાનો સુમાર હતો. એક કલાકમાં ૩૬ થી ૪૦ માઈલને સુમારે આ ગાડી દોડવા લાગી. જતાં જતાં ક્રાન્સનાં ગામે અને એતરેનો મુંદર દેખાવ નજરે પડવા માંડ્યો. કોઈપણ એતર ઉત્તર કે આવી મળે નહી. આપણા દેશ જેથી આ જમીન ગમી નહી તેછતાં એક તસુ પણ જગ્યા ખાલી કે નકામી મળે નહી. ચોતરફ ફૂળવંત એતરે અને નાહાનાં ગામેમાં નાહાનાં પણ મુંદર ધરે જોઈ અમે બહુ પ્રસન્ન થયા. ઉદ્યોગ અને આખાદાનીની નિયાની ચોમર માલમ પડી. કોઈ માણસ વચ્ચ વગર તો કોઈ દેખાવજ નહી.

આ જમિ ઉપર ધરવરની મોટી મેહર હોય એમ અમને લાગ્યું. રેલવેનાં નાહાનાં સ્ટેશન ઉપર અમારી ગાડી જરાય ઝાટી થતી નહી. મોટાં સ્ટેશન ઉપર ઝાટી થતી; કોઈકેકાણે માત્ર બે મિનિટ અને કોઈકેકાણે ૧૫ થી ૨૦ મિનિટ. અમે ફ્રેન્ચ બાપાનાં જ્ઞાન વગર જરા હેરાન થયા. ત્યાં ગાડી ઉભી રહે ત્યાં “આઈ” આવીને ઝટઝટ ખેલી જાય કે અહીં એટલી મિનિટ ઝાટી થશે. અમને સમજ પડે નહી કે શું ખોલે છે. આથી અમને હાજતપાણી કરવાની અડચણ કેટલાએક કલાક ખમતી પડી. પછી તો અમે દરકોઈ સ્ટેશનના નાહાનાં મોટા દેખાવ ઉપરથી જાણવા લાગ્યા કે “અહીં વધારે ઝાટી થશે કે નહી.” રેલવેના વખતની ટીપ અમે જો રાખી હતી તો અમને જરાય અડચણ પડત નહી.

૧૧ લાયન.

LYONS

લાયન જેને ફ્રેન્ચ લોક લિયાં કહેછે, તે મોટાં શહેર આગળ અમે રાતના જા વાગતાને સુમારે આવી પોહ્યાંયા. આ મોટાં શહેરનું મોટું સ્ટેશન જોઈ અમે ઇફ્ર થઈ ગયા. રેલવે સ્ટેશનનો આવી દબ્બામાં અને ભપકો જોઈને આ દેશનો મુશાકર પ્રથમ અચરતીમાં લ-પટાઈ ગયા વિના રહેતો નથી. ગ્યાંસની રાશનીથી આ સ્ટેશન ઉપર “દીવાળોના દીવા” કરતાં વધારે પ્રકાશ થઈ રહ્યો હતો. જાતી વેળા લાયન શહેરમાં અમે ઉતર્યા નહીં; પણ હું ઇંગ્લંડથી પાછો ફર્યો ત્યારે એક દાહાડો આ શહેરમાં રહ્યો હતોન.

લાયનમાં આશરે ૦૧ કલાક અમારી ગાડી ઝાટી થઈ. રાત પડવા આવી હતી અને તાહાડ વાગતી હતી. તેવામાં અમને હુંક વળે એટલા માટે રેલવેનાં માણસો અમારી ગાડીમાં ગરમ ઉકળતાં પાણીના ગોળ અને લાંબા “રોલ” મુકી ગયાં. તે ઉપર ગલિયા જેવું કપડું

† આ શહેર મોટું અને જોવાલાયક છે. માર્સેસથી તે ઘણું અંદડતું છે. રસ્તાની સંકાઈમાં તથા બીજી કેટલીએક વાતમાં પારિસની બરાબરી કરે તેવું છે. લાયનમાં કેવારાનો બાહાર કેટલાએક ચોક આગળ ખૂબ દીપો નિકળે છે. એક ઉંચી જગ્યા ઉપર મને મારો ભાભિયો લઈ ગયો હતો; ત્યાંથી શહેરનો દેખાવ બહુ રળીયામણો લાગે છે. રોહોન અને સોન નામની બે નદીનો સમાગમ અહીંથી દેખાય છે.

આ શહેરમાં રેશમી કાપડ બતાવવાના મોટા કારખાતા છે. ચીનાઈ રેશમી તા-નચોઈ ઉપર અથવા બનારસી કિતખાળ ઉપર તરેહવાર ભાત વણેલી આવે છે તે પ્રમાણે રેશમમાં વણેલી માણસની આબેહુળ તરેવીર એક કારખાતામાં તઈપાર થાય છે. આવતી વેળાએ હું આ કારખાતું જોવા ગયો હતો અને રેશમી કાપડના વણુરમાં કાન્થના રોહનથાહ લુઈ નેપોલિયનનો તરેવીર આબેહુળ પડતી હતી તે જોઈ હું બહુજ અચરત પામ્યો. એક બીજા સંચામાં કાન્થના રાજ કારખાતેયોની દસ બાર તરેવીર સાથે પડતી હતી. આવી રીતે વણવાની કળા માટે તે કળા શો-ધનારને ધન્ય છે. આ કળા શોધનાર ઘણો તર્જન છે; પણ સાદો ને બખીલ જોવા લાગે છે. પારગારી આટે એ ચોડાક કેટકા વેચાતા લીધા. મોટા આરસામાં જડાય એવી હખી પણ અહીં વણાઈને તઈપાર થાય છે, પણ તેની કિંમત મોંઘી પડે છે.

જડી લીધું હતું. આ રોજ હવેર પણ મુકાબી અમને હુંક વળી; ને તાહાડ ઓછી થઈ. મુકાબીઓનાં મુખને માટે આ તરફની આગમાં કંઈ ગોઠવણો હોય છે તેનો એક દાખલો માત્રમ પડ્યો.

હવે અમારી ગાડી ચાલવા માંડી. ગાડીમાંથી જોતાં પણ લાચન ચહેરોનો દેખાવ ઘણોજ ખુબસુરત લાગ્યો. રાત પડી હતી પણ ચહેરોમાં દીવાનો પ્રજ્વળત થઈ રહ્યો હતો. ગાડી પાછી ઝડપથી દોડવા માંડી. હવે રાત પડી; ગાડીમાં દીવાલ પણ બાહારનો દેખાવ દેખાય નહીં. બેઠા બેઠા ઉઘડના જોશ આવવા માંડ્યા. જરામાં આંખ મિચાપ અને જરામાં ઉઘડી જાય. આવી અવસ્થામાં અમે આખી રાત કાહાડી. હવે સવાર થવાનો પ્રકાશ નિકળ્યો. જરાવારમાં આશ્વતી ગાડીએ ખુબસુરત અને ખુશનુમા દેખાવ ચોતરફ દેખાવા લાગ્યો. આ દેખાવ પારિસ ચહેરોનોજ હવે એમ તરત જણવામાં આવ્યું.

૧૨. પારિસ.

PARIS

તા. ૧૬ ઠી એપ્રિલની સવારના અમે પારિસ જઈ પહોંચ્યા. આઃ હા !! હું તેના શું વખાણ કરું ! એવી મુંદર અને ખુબસુરત નગરી કોઈ દુનિયામાં નહીં હશે. પારિસ વિષે મેં વાંચ્યું હતું કે એનાં જેવું સોહામણું ચહેરો ખીજું એકે નથી. માર્ગે દર જોઈ એ વિષે મેં કંઈ ખ્યાલ બાંધ્યો હતો; પણ જોવામાં અને માંબજવામાં કેટલોજ વિચાર ? જે પ્રમાણે આવવાની કે પીવાની હરએક વસ્તુ આપ્યા વિના માત્ર જોવાથી તેનો સ્વાદ માત્રમ પડી શકતો નથી; તેજ પ્રમાણે નજરે જોવાની હરએક વસ્તુ જોવા વગર માત્ર માંબજવાથી તેની ખરી ખૂબી કદી માત્રમ પડી શકતી નથી.

હું આશ્ચર્ય કરું છું કે મારી નજર કદાચ મેં એક અંધારી એરડીમાંથી નિકળીને સુરજના તડકા આશ્ચર્ય જોતાં આંખ જોમ અંતર્ગત જાય છે તેમ મારી આંખ અંતર્ગત ગઈ. આપણા કવીઓએ લંકાપૂરી અથવા દ્વારિકાપૂરીનું વર્ણન કર્યું છે, પણ તેઓએ આ પારિસ જોયું હોત તો હું ખાતરીથી કરું છું કે તેનું વર્ણન તેઓ લંકા કે દ્વારિકાપૂરીથી

સોગાણું વધારે મારી રીતે કરી શકત. થોડીવાર મારી સુદ કે બુદ કે-
કાણે રહી નહી. જરા જરામાં મને સંશય પેદા થાય કે આ અરે
દેખાવ છે કે ખોટો; હું ઉધમાં છડું કે જાગૃત; આ દુનિયામાં છડું કે
ખીજી દુનિયામાં; આ નગરી માણસની છે કે દેવતાઓની? આવી રીતે
કેટલીકવાર મનમાં તરેહવાર શંકા થયા કરી. અંતે ચોક્કસ થયું કે હું મારી
સુદમાં છડું અને હું અરેખર એક મહા સુંદર દેખાવ જોઉં છડું અને
અતિ સોહામણી નગરીમાં આવી પોહુંએ છડું.

આગગાડીમાંથી ઉતરી ગાડી કરીને અમે એક પ્રખ્યાત હોટેલમાં
ગયા. હોટેલના બાબકાની હું સી વાત કરું? મુંબઈના ઘણાક મિત્રોનાં
ઘર મેં આવું બાબદાર જોયું નથી. પણ “લુવર” નામનાં એક ખી-
જી હોટેલથી આ ઉતરવું હતું. લુવર હોટેલની બરાબરી તો કોઈ
હોટેલથી થઈ શકે નહી. એની ઇમારતે બે એકર જમીન રાફી છે, એમાં
૮૦૦ થી વધારે સુવાના ઓરડા છે. ચાકરને બોલાવા કરવા વિજળીના
તારથી સંધેલા ચાલે છે. અમારું હોટેલ આથી ઉતરવું છતાં મારી આ-
ખ તો ચળી ગઈ. આ મહા સુંદર ઉતારામાં અમે નાસ્તો પાણી કરી
કારવી જરા આરામ લેવાના વિચાર કસ્યો. પણ મનમાં ન દોઢી એવી
સુંદર ને ઝગઝગાટ ભરેલી નગરી જોવી મુશ્કેલી આગમ લેવા કોને ગમે ?
અમે તરત એક ભામિયાને સાથે લઈ આ ઉત્તમ નગરી જોવાં નિકળ્યા.

આ : હા ! કેવા ધીરી અને ચોખ્ખા રસ્તા !! કેવાં રૂડાં ઘર અને
કુકનો !! રસ્તે રસ્તે કેવાં સુંદર કુવારા અને પુતળાઓ !! કેવાં જગે જગે
ઝાડો અને ખાગો !! કેવાં ઝગઝગતાં કાફીખાનાં અને રેસ્તોરાં !! એક
જોઈએ ને જીજું જૂની જઈએ. આ જોઈએ કે તે જોઈએ ! એક
જોઈને ખીજું જોઈએ ને ત્રીજું જોઈએ, પણ મન ધરાય નહી. મોટા
ધીરી રસ્તાનો દેખાવ કેવા ખુબસુરત !! ધરેની રાણુક અને કુકનોની
શોભા અને રસ્તાની ખુબસુરતી જોઈ જીવ ખુશ ખુશ થઈ જાય.
જાણે કોઈ મોટો તેહવાર હોય અને મુઠ્ઠા લોક મોજ મજા અને અમન
અમનમાં ફરતા હોય અને ડોઢાણે ડોઢાણે બિળા યયાં હોય એમ આપણને
લાગે. પણ આપો દેખાવ તો આ મોહરમાં નિત્ય નજરે પડે છે.

પારિશ્રમાં રસ્તાની રચના અને શોભા શિવાય ખીજું જોવાનું બેસુમાર છે. થોડા દાહાડમાં શું જોઈએ અને શું નહીં !! મવારના ૯ વાગાથી રાતના ૧૨ વાગા સુધી ત્રણ દાહાડા અમે જરાય વિચારો લીધા વગર એક ઢોકાણેથી ખીજે ઢોકાણે ને ત્યાંથી ત્રીજે ઢોકાણે એ પ્રમાણે કૃત્ત્યા પણ મન ધરાવું નહીં. વચમાં જરાવાર ડુંગોપાણી કરીએ તે માફ. પણ ભંપ વાળીને મુદ્દલ બેસતા નહીં. આ પ્રમાણે અમે ત્રણ દાહાડા કર્યું અને તેટલી મુદતમાં અમારાથી જેટલું બન્યું તેટલું જોઈ લીધું. હું મુંબઈ પાછો આવ્યો ત્યારે પણ પારિશ્ર થઈને આવ્યો અને ખીજા બે દાહાડા કૃત્ત્યો પણ હું માચું કહું છઉં કે માફ મન ધરાવું નથી. “પાછો જઈ અને પારિશ્ર જોઈ” એમ મનમાં ઘણી વાર યાપછે.

રાતની વેળાએ ગયામના દીવા યાપછે અને તેથી પારિશ્રની આખી નગરીમાં મોટી રાશની અને મોટી ધુમ મચી રહેછે. દીવાળીના તેહેવારમાં રાતની વેળાએ જેવા આનંદથી આપણે ફરવા નિમરીએ છઈએ તેથી વધારે આનંદથી લોકો નિત્ય ફરવા નિમરીએ. આપણી મુંબઈની દીવાળીતો આ નિત્યની દીવાળીના વટાવમાં જતી રહે. દુકાનદારોની દુકાનોનો ભભોક અને કાફીખાનાંઓનો દબ્બલો જોઈ આંખ દીપાઈ જાયછે. ઢોકાણે ઢોકાણે દીવાનો અગકાર ને ઝગકાર, ઢોકાણે ઢોકાણે રાગ, રંગ ને ઉર્મંગ અને ઢોકાણે ઢોકાણે ગાન તાન ને ચર થઈ રહ્યાછે. આવી રીતે મોજ મજા ને અમન અમનમાં પડેલું લોક દુનિયામાં થોડીજ જગ્યાએ હશે. આવા આનંદમાં પડેલા લોકમાં રહેવાથી આનંદ કોને ન થાય ?

પુતળાં અને કુવારા.—૨૨તે રસ્તે અને અકલે અકલે પુતળાં અને કુવારાનો બહાર જેવો પારિશ્રમાં મારેછે તેવો બહાર ખીજા કોઈ શહેરમાં નહીં હશે. ઉંચા સંભો કોતરીને તે ઉપર સુકેળાં પુતળાં અને કુવારાઓની ઉડતી ધારા—એમની શોભા હું વર્ણવી શકતો નથી. “પારિશ્રમાં મિનારા સાથેના આશરે ૪૦ અને સાદા ૧૦૦ કુવારા બાંધેલા હશે. તે ઉપરાંત ૨૦૦૦ નળનાં મોઢાંડાં નિત્ય ત્રણ કલાક ઉધાડાં મુકેછે” • તેમાંથી પાણીનો ધોધ ઢોકાણે ઢોકાણે છુટેછે તે દેખાવ ખુશીજરેલા લાગેછે.

ચેટલેટ નામનો પ્રસિદ્ધ અને ખુબસુરત કુવારો એક ઘણા ઉંચા અને ૩૬ સ્તંભમાંથી છુટે છે. આ કુવારાનો સ્તંભ આસરે ૬૦ ફૂટ ઉંચો ને તાડના આકારનો છે. આ સ્તંભના પાયા ઉપર ચાર પુતળાં એકએકનો હાથ પકડીને સ્તંભની આસપાસ વળગીને ઉભેલાં છે. ન્યાય, ખજ, ડાહ્યપણ અને અપળતા—આ ચાર ગુણના આ ચાર પુતળાં છે. સ્તંભને મથાલે એક ગોળા ઉપર સોનેરી રંગનું પુતળું ગ્રીત અથવા કૃતેહની નીશાણી દેખાડે છે. કંકોર્ડ નામના ચોક આગળ પણ કુવારાનો અને સ્તંભનો અને પુતળાઓનો ખુબ બાહાર મારે છે.

વેન્ડોમ નામના ચોકમાં એક સ્તંભ ૧૩૫ ફૂટ ઉંચો છે તે ઉપર નેપો-લિયનનું પુતળું છે. આ સ્તંભ ઉપર ચડીને બેસાથી પારિમ્નો દેખાવ મારી રીતે બેઠામાં આવે છે. બાસ્ટીય નામના ચોકમાં જ્યુલાઈ નામનો સ્તંભ છે તે પણ ઘણી શોભા આપે છે. આ સ્તંભને મથાલે “સ્વતન્ત્ર-પણ્યની પુષ્ટિ” (Genius of Liberty.) નું પુતળું છે. તેના જમણા હાથમાં મેસાજ ને ડાબા હાથમાં બાગેલી ચાંકળ છે. તે એક પગ ઉપર ઉભેલું જણે પાંખ ઉઘાડીને હમણાજ ઉડી જવું હોય એમ લાગે છે. આ સ્તંભ આસરે ૧૫૦ ફૂટ ઉંચો છે ને તે બાંધવાના ૧૨૦ લાખ ફાંક અથવા પાંચ લાખ રૂપિયા લાગેલા કહેવાય છે.

ફરવા હરવાની પ્રખ્યાત જગ્યાઓ.—પારિમ્માં ફરવા હરવાની જગ્યાઓ એવી છે કે તેથી ફરવા જનારાઓનાં જીવને ઘણો આનંદ ઉપજ્યા પગર રેલા નહી. ઉપર કહેલા ચોક કે કુવારા તરફ ફરવા ગયાથી જીવને ખુશી ઉપજે છે. વળી ચાંખ્સ હલેસીય નામની જગ્યા સહી મોટી અને ઘણી ખુશનુમા છે. આમાં ઝાડોની સુંદર હારની હાર લાગેલી છે. અદોથી ઇનવાલિડ નામનું હોટેલ તથા ઇન્સ્ટી નામનો મહેલ દેખાય છે તેનો ખુબ બાહાર મારે છે. માનસ્ક નામનું મોટું પાર્ક બહુજ ખુશી ઉપજાવનારું છે. દુધલરિનો બાગ તથા લુક્ષાઓનો બાગ તથા પોલિમ રૉયલ નામના મહેલનો બાગ વગેરે ફરવાની જગ્યાઓ મહિ લોકોને મોટું ઉઘાડી છે ને તેમાં ફરવા હરવામાં કોઈને અટકાવ થતો નથી.

બુવર્ડ નામની જગ્યાઓમાં ફરવા હરવાની બહુજ મજા પડે છે.

પારિમની આમુખામ આગાઉ કોઈ બાધેલા હતો તે પાડી નાખીને જે નવા
ગસ્તા બાધાએ તે જુનઈ નામથી ઓળખાયે. એક જુનઈનો રસ્તો
૫૦૦૦ વાગ અને હીને ૧૬૦૦૦ વાગથી વધારે લાંબો છે. આમા
ઝાડોની મામમાએ આગ હાગ એમગમ્મી જણાયે. વચમા ઝાડોની હાર
વચે ગાડીનો રસ્તો અને બને તરફ ઝાડોની વચે ફરવા હવાનો ગમ્તો
ઉતર તરફનો જુનઈ પારિમનો મઝથી મુદર અને રૂડામાં રૂડા ભાગ
જણાયે તે પારિમનુ નાક અથવા પારિમનો મુખ્ય મણુગાગ કેવાયે

પારિમની મઝથી મુદર દુકાનો, પારિમના મઝથી ઉચા અને ભપકા
દાઢ ધરે, પારિમના મઝની ચકચકિત કક્ષીખાનાઓ જેવા હોયતો અહીં
તમે જોયો અહીં સોડો ઉચો પોશાક પેરેડીને આવે, મોટે પારિમની
પ્રખ્યાત “ ક્યાવન ” જેડી હોય તો અહીં દેખાયે અહીં વાજીવનો
મુકુ ગાગ કાને પડે છે ઇગનિયન નામના જુનઈમા મઝથી મોજીના
ને ચો મીના ફ્રેન્ચ એકડા મોજે ને તે જગ્યા માજના સ્ત્રી પુરુષોથી બ
રાઈ જાયે અહીં તેઓ ભાડે ખુરમી નધને બેસે છે પુતળાઓનો નાચ
તથા દોરડા ઉપરનો નાચ જોયો હોય તો ટેમ્પન નામના જુનઈમા જવુ
જોઈએ આ જગ્યાએ દર રવીનાગને દાહાડે તો જાણે મોટે મોટે ભાગયે

ધગ અને દુકાનો — પારિમના ધરેની અને ધરે નીચે દુકાનોની
જો ચોભા મારે છે તેડી ચોભા મેં કોઈ ઠાણે જોઈ નથી કહે છે કે
પારિમમા ૬૦ હજાર ધગ અને ૩૦ હજાર દુકાનો છે થોડા વરસમા
જુના ધરેની જગ્યાએ નવા વરે નવા અને મુદર ઘાટે બધાયત્રિ તેથી
પારિમની આખી નગરી ખૂબ બિગળે છે એવો કાવરો છે કે દસ વગમમા
એક વખત જે ધરધણી પોતાના ધગનો બાહારનો અને આગગો ભાગ
ગગ કે મુનો લગાડીને જો સુવારે નહી તો તેને ચિક્ષા થાય તેમજ તે
જો પોતાના ધગ તરફના રસ્તાનો આગો ભાગ નિત્ય મગાગના ઝાડોને
માર ન કરે ને ઉનાળામા પાણી ન છીપેતો તેમોટે પણ તેને ચિક્ષા થાય
આ ગોઠવણથી ગસ્તાઓ ધણુ મ્વરુ રહે છે ને તે ઉપર કમરે ધણુ
રોને જણાતો નથી વળી ગસ્તા ઉપર દુકાનોની ચોભામા કઈ મણુ
નથી એકેક દુકાન જોઈને આપણુ મન આ ન ચકિત થઈ જાયે

કાફીખાનાં.—પારિચની મોટામાં મોટી શોખા તેના કાફીખાનાંઓ-
પી છે. બસો વરસની વાત ઉપર પારિચમાં એકે કાફીખાનું ન હોતું.
હાલ મહોલે મહોલે ને ચકલે ચકલે કાફીખાનાંઓછે. હરએક કાફીખા-
નાંના માલિકની પેદાશ તેનાં કાફીખાનાનાં ભભકા અને સણુગાર ઉપર
આધાર રાખેછે. જે કાફીખાનું ઘણું ખર્ચ કરીને જેમ ઘણું સણુ-
ગારેલું અને ઘણું ભભકાદાર તેમ તેની પેદાશ વધારે થાયછે. તેટલા
મોટા આ કાફીખાનાઓ એટલા તો દીવા નીકળેછે કે આપણે ચકિત થયા
વગર રહેતા નથી. જુલવડ તથા ખીન્ડેડકાણે જ્યાં મોજ મારનાર
લોકો એકઠાં થાયછે ત્યાંના કાફીખાનાંઓ જોઈને આપણે અચરત પા-
મીએ છઈએ. રાતની પેળાએ આમાં જ્યારે રાશની કરવામાં આવેછે
ત્યારે તે રાશનીનો એટલો બધો પ્રકાશ મારેછે કે બાહારથી કે અંદરથી
જોનારની આંખ દીપાઈ ગયા વગર રહેતી નથી.

આ કાફીની દુકાનોની બાહાર ખુરસીઓ અને નાહાની ટેબલ ના-
ખીને મોજની પેળા નિત્ય સ્ત્રી પુરુષા બેસેછે. કોઈ કાફી પીયેછે, કોઈ
આહા પીયેછે, કોઈ આઈમીક્રીમ (એટલે બરફથી ઠારેલું દુધ) અથવા
બરફથી ઠારેલા ફળનો માવો ખાયછે, કોઈ મીઠાઈ કે મેવો આરંગેછે, કોઈ
વાત કરેછે ને કોઈ બેઠા બેઠા આશપાશનો દેખાવ અને લોકોનો આ-
વગત જોયા કરેછે. આ દુકાનોની માંહની કોર જઈને જોઈએ છઈએ
તો જોવાના આરસા એટલા મોટા હોયછે તથા દીવા એટલા બધા પેટ-
પેળા હોયછે કે આપણે માનીએ નહી કે આ કોઈ દુકાન હશે.
સોનેરી “ગીલ્ડ” નો અને આરે કોર રાશનીનો એટલો ચલકાટ
અને ઝલકાટ મારેછે કે જાણે કોઈ મોટામાં મોટા રાજાના મહેલના
એક ચોરડામાં આપણે ગયા હોઈએ એમ લાગેછે.

દુધલિરીનો મહેલ.—પારિચના માત્ર કાફીખાનાં કે પોલિચખાનાં
જોઈને જ્યારે આપણી આંખ ચકિત થઈ જાયછે ત્યારે ત્યાંના મહેલ
જોઈને આપણી આંખ સાવ દીપાઈ જવી જોઈએ. હાલનો મહેલશાહ
લુધ નેપોલિયન જ્યારે ગામમાં હોયછે ત્યારે ઘણુંકરીને “દુધલિરી”
નામના મહેલમાં રહેછે. આ મહેલની શોખામાં અને આ મહેલના

બાગની રચનામાં કંઈજ મણા નથી. તેમણે શહેનશાહ રહેતો હોય તે છતાં મોટા બાગમાં ફરવા હરવાને અથવા મહેલનો કેટલોએક ભાગ જોવા જવાને આપણને કોઈ અટકાવનું નથી. આ મહેલના મોટા અને ખુલા બાગમાં નિશ્ચ માંજના ઘણા લોકો નવી નવી તરેહના પોશાક પહેરીને ફરવા જાય છે અને કેટલાક બાડુતી પુરસ્કી ઉપર જાયે પોતાના બાગમાં જોજ મારવા બેઠા હોય તેમ બેસે છે.

આ મહેલમાં દાખલ થતાં પેહેલાં એક મોટા દરવાજા આગળ બે ઘોડેસવાર પોહારાગીર સિપાઈઓ દરવાજાની બે પડએ ઉભેલા માનમ પડે છે. માત્ર આ દરવાજા બતાવવાના છ લાખ રૂપિયા લાગેલા કેહેવાય છે. એ દરવાજાને મથાલે “જય” અથવા “ફતેહ” નાં પુતળાને ગાડીમાં બેસાડ્યું છે. દરવાજાના દરએક યાંબના ઉપર નેપોલિયન બિનાબાઈનાં લશ્કરના સિપાઈઓમાંના એકએકનું પુતળું ઉભું રાખેલું છે. તે ચિંતાપખી છ નક્સીથી આ દરવાજાની શોભા વધારવામાં આવી છે. દરવાજામાં પેલા પછી આપણે બાગમાં જઈએ છઈએ ને ત્યાં ઉભા રહીને બાગનો તથા મહેલનો દેખાવ જોતાંજ આપણી આંખ દીપાઈ જાય છે. બાગમાં અને મહેલમાં પુતળાંઓનો સુમાર નથી. મરુથી પ્રખ્યાત કારીગરોના બનાવેલાં મુંદર પુતળાં અહીં જોવામાં આવે છે. તેની સાથે બાગમાં ઝાડપાનની અને કુવારોની શોભામાં અને રચનામાં કંઈ મણા નથી.

મહેલના માહેલા બાગમાં દાખલ થતાં આપણી અચરતીનો પાર રહેતો નથી. મહેલના મોટા હોવાનખાનાઓનાં છત્ર (સીકાંગ) જોઈએ કે તે મધ્યોના ઉંચા અને કિમતી મણુગાર જોઈએ ? પેહેલ વેહેલી નજર કરતાં આપણે જરાવાર ત્યાંના ત્યાંજ ઉભા રહી અચરત પામીએ. આ મહેલનો કેટલોક ભાગ નવેમરથી બંધાઈ તઈમાર થવા આવ્યો હતો તે ઉપરજ માત્ર બે કેરોડ રૂપિયાનો આશરે ખરચ બેમથે. આ ઉપરથી તમે એ મહેલની મોટાઈ અને ખુબમુરતી ત્રિષ કંઈક વિચાર કરી શકશો. આ મહેલને લગતો એક બાગ શહેનશાહના પોતાના ઉપયોગ માટે છે તેમાં ધાર્યુંકરીને જવા દેતા નથી. આ અને મોટા બાગની લંબાઈ બે હજાર કરતાં વધારે ફૂટની અને પોતાનાઈ આમરે એક હજાર ફૂટની હશે.

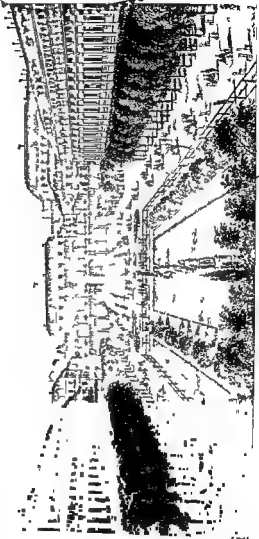
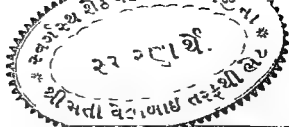
‘વરસેલીમનો પ્રખ્યાત મહેલ.—વરસેલીમનું ગામ પારિમથી આમરે
 ખાર માઈલ થાય છે તે ગામમાં આ પ્રખ્યાત મહેલ છે. કાન્સનો ઇતિ-
 હાસમાં આ મહેલ જેમ વિખ્યાત પામ્યો છે તેમ તે સુંદર અને જોવાલા-
 યક છે. આ મહેલ ઉપર લાખો તો શું પણ કેટલાક કરોડ રૂપિયા ખર-
 ચાયા હશે. આ મહેલને લગતા તમેજા એટલા મોટા છે કે તેમાં એક
 હાતર ઘોડા બંધાઈ શકે; તે ઉપરથી આ મહેલ કેટલો મોટો હશે તેનો
 કંઈક વિચાર તમને આવશે. મહેલમાં દીવાખનાંઓનો અને ઓરડાઓનો
 કંઈ સુમાર નથી. તેમના સણગારમાં અને શોભામાં કંઈ મણા નથી.
 દરએક ઓરડામાં હંચા અને બારે ચિત્રના મોટા તખ્તાઓ ટાંચ્યા
 આપણે જોશું. ઘણાખરા ચિત્રોમાંથી કાન્સનો ઇતિહાસ માલમ પડે છે;
 કેમકે તેમાં મોટી મોટી લહડાઈઓ ને મોટા મોટા ખનાવો ઘણી બારી-
 કાથી ચિત્રીને પાડ્યા છે. એ ચિત્રોનું અને મહેલ મધ્યેના સણગારનું
 જો હું વર્ણન લખું તો તેમાંજ આ પુસ્તકનાં ઘણાં પાના ભગઈ જાય.
 આ મહેલની આસપાસના બાગની તથા ફરવાની જગ્યાની આહા
 હું તમને શું શોભા કરું. ટૂંકાણે ટૂંકાણે પુતળાંઓ છે. તે વળી એટલાં
 બધાં અને એવાં સુંદર કે તેનું વર્ણન મારાથી થઈ શકતું નથી. ટૂંકાણે
 ટૂંકાણે કુવારા મુકેલા છે; જ્યુદ્ધજ્યુદ્ધ કુવારાઓનો ઘાટ અને તેમની નક્સી
 જોઈ આપણે અચરત થયા વિના રહીએ નહી. એક કુવારો વસંત
 ઋતુનો છે; તેમાં એક પુતળાના હાથમાં કુલની ટોપસી આપેલી છે. અને
 તેની આસપાસ છોકરાંઓ કુલના હાર લઈને ઉભાં રહ્યા છે. ઉનાળાના
 કુવારાને વળી જ્યુદ્ધ ગીતનો આકાર આપેલો છે. એક ખીન્ને ઘણોજ
 ખુબસુરત કુવારો છે તેની ઉપર ૧૫ લાખ ક્રાંક એટલે ૧ લાખ રૂપિયા
 કેહી કે લાગ્યા છે. એક મોટો અને ઘણો સુંદર ટેકડો ઉભો કરેલો છે.
 તેની અડખે પડખે સુંદર પુતળાંઓ છે. આ ખડકમાંથી પાણીનો ધોધ
 આદરૂની પેટ પયરાઈને પડે છે તથા તેમાંથી પાણીના અનેક ઝરા ફૂટે છે
 તે દેખાવ ઘણોજ રમણ અને ખુબસુરત લાગે છે. એક તલાવમાં ના-
 હાના છોકરાંઓ રમે છે ને તરે છે એવાં પુતળાં કરેલાં છે તેની વચે ૫૦
 ફૂટ હંચા પાણીનો ધોધવો ઉડે છે. બાગમાં ખીન્ને ટૂંકાણે પાણીના કુવા-

ગ છે તે ત્યારે ઉરે ત્યારે તેમથી એવું બધું પાળી નીકળે કે તેના અરથ દર વખતે ૧૦ હજાર કાંડ એવે ૪ હજાર રીયાનો થાય. આ મુદ્દા બાગમાં ફરતા ફરતા કે એવે માગતા માગતા જીવને જે મોટા આનંદ અને મંત્રાપ બિજાંને તેનું વર્ણન કરી ચક્રો નથી.

મીત્ત મેલે — પાત્રે મોંવ ન તથા લુહાનો તથા જીવ્યાન વગેરે મીત્ત મેલે પ્રસિદ્ધ છે. પાત્રે મોંવના બળકામાં પણ કંઈ મહા નથી. કેળીક વાગમાં તે દુર્ઘડનીના મેલે કળા બાહારથી વધારે ખી ગજી નીકળે. આમાં પણ લોને ફરવા હવે જવાની છુડે. આ મેલેમાં મોંવેન ગાહનો બનીને રહે. બાગમાં કુવાગનો બાહાર અને મોંવની હારખ નગના આખને દીપારી નાખે. આ બાગ આશરે ૭૦૦ ફૂટ લાંબો અને ૩૦૦ ફૂટ પોહોલો છે આમાં પણ નિચ્છ ધણી લોકો ફરવાને તથા સેજ માગવાને એકાં થાય છે આમાં ખુદની ૮૫ માત્ર બેનવાના બાડાના ૧૫૦૦૦ રૂપિયા મુકાને દર માત્ર ઉપજે છે અહીં પણ લોકો જાણે પોતાના બાગમાં બેઠા હોય એમ સુખચેતથી બેસીને આરામ પામે. લુહાનો તથા જીવ્યાન મેલે પણ ઇતિહાસમાં ધણી પ્રસિદ્ધ છે તેમાં દાગ મગ્ગકણ મળી મળા મળે.

દેવગ — પારિસમધે કેળાક દેવગ પણ ધણી જોવાજોગ છે. આ પણ દેવના હાંદુઓના કેળાક દેવગઓની નકમીને તે નજ પોહાયે. તે ઇના મહાકામાં અને કેટલીકરીતે ધાતમાં ચલકતા છે શાન્દનો મોટા બાગ રામન પ્રચેતિક ધર્મ માને છે મોટા ધણાખરા દેવગમાં મૂર્તિ જોવા મા આવે છે ધણી મોગ કાચ જે બાગીમાં જડી બીડા છે તે કાચગીન છે ને તે ઉપર તકીરી શિનેલી જોવામાં આવે છે એક પાદરી બાહાર બેસીને જનાર આવનાર માણસોને આપણા મદીર તથા દેવથાનેમાં જેમ “ચરણામૃત” આપે છે તેમ અહીં પણ ચરણામૃતના જેવું પાણી આપે છે, તે મોંવ પીપે છે ને મોંવ આપે કે જાતીએ લગાડે. પારિસમાં ગોંગમ તથા પામધિયનના દેવગ વખણાય છે તે જરૂર જોવા જોઈએ

નેપોલિયનનું અપમાન — નેપોલિયન નોનાપાર્ટ જેની બાહાદુરીથી કાન્સ દેવની મિર્તિ નીકળે અને જોણે એકેના આખા મુરોપને ધુલજી

હવું તેનું કબરસ્તાન જોવાલાયક છે, સુગ્રાફરને તે જગ્ગર દેખાડવામાં આવેછે. ફ્રેન્ચ લોકો નેપોલિયનની કબરને ઘણા માનથી જોયછે, એટલા માનથી કે કોઈ અજાણ્યો એમ સમજે કે તેઓ તેની પુંજ કરવાને એકલા થયા હશે. આ કબરસ્તાનમાં આરસ્પાહાન ઘણો વાપર્યોછે ને કેટલુંક કામ બહુ નકરીથી કરેલુંછે. માત્ર આરસ્પાહાન ઉપર ૨૦ લાખ ફ્રાંક એટલે ૮ લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ થયોછે ને આ પ્રખ્યાત શહેનશાહના આખા કબરસ્તાન ઉપર ૬૦ લાખ ફ્રાંક એટલે ૩૬ લાખ રૂપિયાથી ઓછો ખર્ચ થયો નથી ! આ કબરસ્તાનમાં પેશતાં પેહલાં અમને પાઘડી ઉતારી દાખલ થવા માટે કેહેવામાં આવ્યું પણ અમારા ભાભી-યાએ સમજાવ્યું કે પૂર્વ તરફના લોકો પાઘડી પેહેરી રાખવામાં માન ગણેછે.

પ્રાણી સંગ્રહસ્થાન.—પારિસનું પ્રાણી સંગ્રહસ્થાન સુગ્રાફર જગ્ગર જોવું જોઈએ. અમે તે જોવાને ગયા હતા. આ સંગ્રહસ્થાનમાં જુદીજુદી અનેક જાતનાં પ્રાણીઓનો સંગ્રહ કરેલોછે. યુરોપમાંના બીજી જાતના આસરે ૧૦૦૦૦ થી વધારે પક્ષિઓનો સંગ્રહ અહીં જોવામાં આવેછે. સરપ અને પેટે ચાલનારા બીજાં પ્રાણીઓ આસરે બે હજારથી વધારે હશે. ચારપગાં જનાવરોનો પણ મોટો સંગ્રહ છે તેમાં ઘાતકી વર પણ અહીં જોવામાં આવેછે. જીગફ જાતનું પ્રાણી પણ અહીં આપણે જોશું. કેહેછે કે એક ઘણું ઉંચુ જીરાફ અહીં હતું તે ૧૭ વરસ જીવીને મરણ પામ્યું. માછલીનો સંગ્રહ પણ ઘણો મોટો છે. અહીં બીજી મજાને આમરે પાંચ હજાર માછલીઓ હશે, અને બીજી જાતના જીવતા પ્રાણીઓ લઘુએતો બે લાખથી ઓછાં નહીં થશે.

નાટકશાળા.—ફ્રાન્સના લોકો મોજબા અને શોખીલા હોવાથી નાટકશાળાઓ તથા ગમત અને રમતના મકાનો ઉપર ઘણું ધ્યાન આપેછે. પારિસની નાટકશાળાઓ જોવાજોગ છે. અમે એક સુખ્ય અને પ્રખ્યાત નાટકશાળામાં ઓપેરાનો તમાશો જોવાને ગયા હતા. ઓપેરાનું નામ મેં સાંભળ્યું હતું પણ તે તમાશો પેહેલ પેહેલો પારિસમાં જોવા. ઓપેરાનું પ્યાન છઠા પ્રકરણમાં જોવામાં આવશે. આ કેકાણે એ વિષે હું એટલું જ કહું છઉં કે તે જોઈને અમારું મન ઘણું પ્રયત્ન થઈ ગયું. આ

નાટકશાળાનો દેખાવ પણ ઘણો ભબકાદાર હતો. તેમાં વળી પારિશ્રવ ધણીએક મોટા કુટુંબની સુંદર સ્ત્રીઓને સુંદર પોશાકમાં આડેકાણે બેવાની અમને જોગવાઈ મળી હતી. આ નાટકશાળાનું મકાન ઘણું મોટું હતું અને તેમાં મોટી બીડ છતાં કંઈ ગડબડ કે ઘોંઘાટ હતો નહીં. નાટકના દરવાજા આગળ ગાડી એક પછી એક તરત આવે કે તરત બેસીને આસવા યજું જોઈએ. એક મિનિટ બે બેસતા વાર લાગે તો સીપાઈ તેને ઓટી થવા દે નહીં. તમાચગીરની એટલી બધી બીડ.

એક રાત્રે પાગિસમાં અમે “સર્કસ” જોવાને ગયા હતા. ત્યાં આમરે દસ હજાર આદમીની ઠંડ આ તમાચો જોવા માટે મળી હતી. અમારો સાતે જણને પોશાક અને જુદીજુદી પાથડી જોઈ ધણીપર લોક પ્રથમ અમારી તરફ જોવા લાગ્યા. પછી એક ચક્ર થયો. દોડતા ઘોડા ઉપર નાચવા કુદવાની તરેહવાર કચરત એનાડીઓએ કરી દેખાડી. એવી કચરતો આપણા દેશમાં પણ અમે ધણીવાર જોઈ હતી તે તેમાં અમને અચરત થવા જેવું કંઈ લાગ્યું નહીં.

પણ ઘોડા ઉપર કચરત યજ રહ્યા પછી અરધા કલાકમાં મોટું અને ઠંડું પિંજરું વચમાં બાવીને આ તમાચો દેખાડનાર માણસોએ મુક્યું. તેમાં બે મોટા ને જખમ મિંદ અને તેવાજ ને નાચ હતા. આ કૂૂ પ્રાણીઓનો દેખાવ વિકાળ અને બચકાર હતો. જગવારમાં એક એનાડી રૂપેરી ઝકઝકતો અને કચકચતો પોશાક પોશીને તથા હાથમાં આખક અને પિસ્તોલ લઈને આવ્યો. તે જાતે ઇંગ્લેન્ડ હતો.

પિંજરાનું બારણું ઉઘાડીને આ એનાડી તરત અંદર પેદા અને બારણું પાછું બંધ કરી લાખું. મિંદ અને વાચને આખકથી ફરકાવી પ્રહાર્યા. એમના કોપનો બચકાર પોકાર યજ રહ્યો. અમારા પગતો યજ ધૂળવા મંડ્યા. અમને એમ લાગ્યું કે આવા કોપમાં આવેતાં આ ધાનકી જનાયર કદાચ આ એનાડીને ફાડી ખાઈ. જેવી અમને ધાનકી ઉપજ તેનીજ તમાચો જોવા આવનાર ધણીઓને ઉપજ દોષ એમ અમને માનમ પડ્યું. કેમકે તેઓ મરિયા પોકાર મારીને વારંવાર માનવા તમા કે “કચકચ” તેને મમામત મળે.”

હવે આ બાહાદુર બેવાડીએ શું કર્યું તે જુઓ. એક સિંહ તથા એક વાઘને મારીપેડે આબકા મારીને તેમની પાઠ ઉપર તે બેઠા, ને પછી તેની પાઠ ઉપર એક પગ મુકી ઉભા રહ્યો. ને વળી તેમને આબકેથી મારવા મંડ્યો. આ ક્ર-
ટકાથી એ ઘાતકી જનાવ-
રેા ખિલક પામી પિંજરાનાં
ડાંડા ઉપર પોકાર મારતાં
મારતા ઉભા રહ્યાં.

સિંહનો તમારો દેખાડનાર બેવાડી.

તે બેવાડીએ પછી એ જનાવરની સામે એક પિસ્તોલનો બાહાર કર્યો. તેથી ભયંકાર પોકાર થઈ રહ્યો. આમાં શરીર કંપવા માંડ્યું. પણ પેલા બાહાદુર બેવાડી તેજ વેળા એક સિંહના મોઢિાડાં આગળ જાળને તેનું ઉધડણું મોઢિા બે હાથે પકડીને ઉભા રહ્યો. અને પછી પોતાનું ડાકું તેનાં મોઢિામાં મુક્યું ! આ જોઈને અમે તો બહુ અચરત પામ્યા ; અને બહુ ખુશી પામી અમારે મનને ગયા.

ઉનનાં ભરતથી માણુચની આબેકુબ તસ્વીર પાડવાનું કારખાનું જરૂર કરીને જોવાજોગ છે. એને ટેપસ્ટ્રી (Tapestry) કરીને કે-
હે છે. આ જોવાને અમે ગયા હતા. અહીં ઉંચા ગાલીચા પણ બ-
નાવવામાં આવે છે. આ કારખાનું ચરકાર ચલાવે છે ; કેમકે એનો ખરચ
મણેા મોટા છે. હરએક માણુચની ચામડીનાં રંગ રૂપ પ્રમાણે જુદા
જુદા રંગની ઉનની દોરીઓથી તસ્વીર પાડવી એ કામ ખરેખર અચ-
રતીબરેલું લાગે છે. આ ભરતની તસ્વીર જોઈ પ્રથમ આપણે છેતરાઈ
જાઈએ છઈએ અને એમ ધારીએ છઈએ કે આ તસ્વીર કોઈ ઘણાજ
ખખરદાર ચિતારાએ રગથી હાથે ચિતરીને પાડી હશે.

આ કેમ બનાવેછે તે જોવામાં આવેછે. હાથે પાડેલી તથા ચિત્રેલી છબી માં મે મુકીને તે પ્રમાણે ઉત્તના દોગ લઈને મુંબઈ. આ કામ બહુ કડાણ છે અને તે બનાવવામાં વખત પણ બહુ રોકાયછે. અરમ મરકાર આવેછે માટે તઈયાર થયેલા માલ મરકાર પોતે વાપરેછે અથવા ખીજા દેશની મરકારને બેટ મોકલેછે. આમરે ૧૨૦ માણુમ આ કારખાનામાં જાયુક કામે લગાડાયછે; એકએક કારીગરને ૧૫૦૦ થી ૩૦૦૦ ફાંક ૬૨ વરસે પગારના મળેછે. આમાંથી કોઈ કારીગર કામ કરવાને અશક્ત થાયછે ત્યારે તેને ૬૦૦ થી ૧૦૦૦ ફાંક સુધી પેન્શન મળેછે, અને તેની જગ્યાએ ખીજાને રાખેછે. શેહનશાહને માટે ગાંધી આ પણ આજ કારખાનામાં બનેછે. કોઈકોઈ માલીયો તઈયાર કરવાને ૧૦ વરસ લાગેછે અને તેની દિંમત ૧૫ લાખ ફાંકથી વધારે પડેછે.

કાન્મનો શેહનશાહ લુધ નેપોલિયન ઘણુંકરીને પારિસમાં રહેછે. એની મતા આખા કાન્મ દેશ ઉપર આવેછે અને આખા પુરોપમા તે ઘણો વિખ્યાત અને ચંચલ રાજ્યાધિકારી ગણાયછે. ગાજપ્રકરણમાં એના જોવા અમરકાર અને લાંબી નજરનો પુરુષ આજે મળવો કડાણ છે. તે ૬૦૦૦ ૧૮૦૬ માં જનમ્યો હતો અને તે કાન્મની ગાંધી ઉપ ખીરાજશે એવું કોઈ વીસ વરસ ઉપર ધારતું નહી હતું. કાન્મનું ગાજ લુઈ કિલિપના હાથમાં હતું તે લઈ લેવાનો વિચાર તેના મનમાં પ્રથમ થીજ હતો. રાજબંદના અપ્રાધ માટે તે બે ચાર વાર પકડાયો હતો અને છેલ્લી વાર (૧૮૪૬ માં) કાન્મના બંધીખાનામાંથી સ્ત્રીના વેશ લઈને હંગ્ગંડમાં જઈ ભરાયો હતો અને લંડનમાં અડી કે વણુ વરસ એક ખાતગી ગૃહસ્થ ધાખત રહ્યો હતો.

ઈ ૪૦ ૧૮૪૮ માં કાન્મ મધ્યે જ્યારે બચ્ચો ઉડ્યો ત્યારે તેનો લાખ લેવાને લુધ નેપોલિયન પારિસમાં ગયો અને તે જોનાપાર્ટના વંશનો હોવાથી કિલિયને ઉડાડી મેજાને ગાંધી ઉપર તેને જેમાડવાનો વિચાર ઘણા લોકોને થયો. એ વિષે ૮૦ લાખ માણુસોનાં મત લેવામાં આવ્યાં તેમાં ૫૫ લાખ મત લુધ નેપોલિયનની તરફ પડવાથી તે ગાંધી ઉપર બેઠો અને ૧૮૫૨ માં તેને “વીન્સ નેપોલિયન શેહનશાહ” નો ખિતાબ

રધિતની તરફથી મળ્યો. એજ વરસમાં તે સ્પેન દેશના એક અમીરની કુળના નામની ઘણીજ સુંદર કન્યાને પરણ્યો. આ શેહનશાહાબાદી હુસૈનમાં ઘણી ખુબસુરત ગણાય છે. ફિલિપની ટોળીવાળા ક્રાન્સમાં હજી ધણુ છે અને કેટલાક જસુસો તેનો જીવ લેવાની તજવીજમાં ફરતા ફરે છે, તેછતાં મોટી રધિતનો વિચાર લુધનેપોલિયનની તરફમાં વધતો જાય છે અને હમણા ક્રાન્સની મોટી વસ્તીને તે વાહાલો થઇ પડયો છે.

ક્રાન્સનો રાજકારભાર.—ઈંગ્લંડમાં જેમ પાર્લિમેન્ટ મધ્યે “હાઉસ ઓફ કોમન્સ” અને “હાઉસ ઓફ લૉડ્સ” કારભાર ચલાવે છે તેમ ક્રાન્સમાં “લેજિસ્લેટિવ બોર્ડ” અને “સિનેટ” મળીને રાજકારભાર ચલાવે છે. “લેજિસ્લેટિવ બોર્ડ” માં ૨૬૨ અધિકારીયો બેસે છે તેઓને રધિત પસંદ કરે છે. ૩૫૦૦૦ માણસની વસ્તીને પોતાની તરફથી એક અધિકારી ડેરવવાનો હક છે. આ કચેરી વરસમાં ત્રણ મહીના ઉઘાડી રહે છે. “સિનેટ” માં ગ્રાહાબાદ, અમીર, ધર્મોપદેશકો ઇત્યાદિ બેસે છે. તેના બધા મળીને ૧૭૦ અધિકારીયો છે અને દરએક અધિકારીને દર મહીને ૨૫૦૦ હજાર ફ્રાંક અથવા એક હજાર રૂપીયા લવાજમ મળે છે ને તેઓનું કામ બારે માસ ચાલે છે. “લેજિસ્લેટિવ બોર્ડ” ના દરએક અધિકારીને એટલુંજ લવાજમ મળે છે પણ તે આખું વરસ નહી પણ વરસમાં ત્રણ મહિના કામ ચાલે ત્યાંસુધી. “લેજિસ્લેટિવ બોર્ડ” ના અધિકારીઓ દર છ વરસે બદલાય છે અને સિનેટના અધિકારીઓ બદલાતા નથી. કામ જલદીથી કરવાને “સિનેટ” માં પાંચ પાંચ અધિકારીઓની અને “લેજિસ્લેટિવ બોર્ડ” માં નવ નવ અધિકારીઓની કમીટી ચાય છે. “લેજિસ્લેટિવ બોર્ડ” હાઉસ-ઓફ-કોમન્સને અને “સિનેટ” હાઉસ-ઓફ-લૉડ્સને મળતી આવે છે.

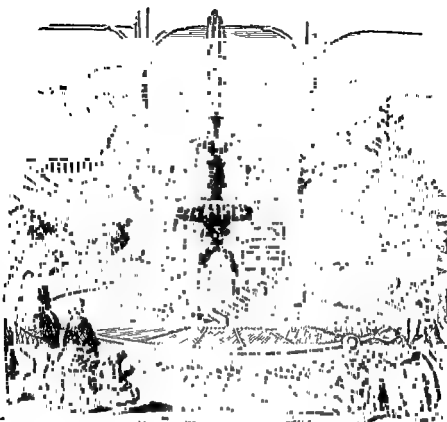
રાજપ્રકરણની ઉપર ક્ષેત્રી બે સુખ્ય કચેરી ઉપરાંત એક “કોન્સિલ ઓફ સ્ટેટ” હોય છે તેમાં ક્રાન્સનો શેહનશાહ પ્રમુખની જગ્યાએ બીરાને છે. પ્રધાનોએ જે કાંઈ “બીલ” અથવા રાજપ્રકરણનું કામ ધારીને “લેજિસ્લેટિવ બોર્ડ” તથા “સિનેટ” આગળ રજુ કર્યું હોય તે આ કોન્સિલ તપાસે છે ને ઠીક લાગે છે તો બાહાર રાખે છે. કોન્સિ-

હામાં ૨૬ અધિકારીઓ બેસે છે અને દરએક અધિકારીને દર વરમ ૨૫ હજાર ક્રાંક મળે છે. પ્રધાનની ટોળીમાં એક મુખ્ય પ્રધાન અને જુદા જુદા ખાતાના આઠ ઉપપ્રધાન હોય છે. દરએક પ્રધાનને લવાજમ દર વરમ એક લાખ ક્રાંકનું મળે છે. શેડનવાદની મતા ધણી મોટી છે અને ધણુંકરીને તેની મરજી પ્રમાણે દરએક કામ થાય છે. તે પોતાના ખર્ચને માટે દર વરમ ૨૫ કરોડ ક્રાંક એટલે ૧ કરોડ રૂપિયા ઉપાડે છે અને રાજકુટુંબના દરએક માહાજનદારને દર વરમ ૧૫ લાખ ક્રાંક અથવા ૧ લાખ રૂપિયા ખર્ચના બાંધેલા હોય છે.

કેન્સ લોક વિવેકપણામાં અને મિયનમારીમાં ઇંગ્લેન્ડ કરતાં બહુ ચહડતા છે. બાહારની મુશ્કેલી અને બાહારના બબકામાં પણ તેઓ ઇંગ્લેન્ડ કરતાં ચહડે છે. તેઓ ધણુંકરીને તકલીફી મામલ વાપરે છે પણ તે ધણે બમકાદાર. તેઓ ધણા મોટા અને ચોખ્ખા છે. ધણુંકરીને તેઓ પોતાનાં ઘરમાં જમવા ખાવાનું રાખતા નથી. ધણાખૂણા મધ્યમ સ્થિતિના અને ગરીબ લોક પોત પોતાને લાયકના અને ખર્ચમાં પોશાય તેવાં હોટેલ અને રેસ્તોરોમાં ભણે જોઈએ ત્યારે જીમી કામે.

ગમે તેવા આધારણ માણસની જમવાની છતાં જોઈએ જોપણ એમ લાગે કે મોટા દમામથી જમવા બેઠેલા મોટા રાજવર્ગી કુટુંબો હશે. બોગન કરી લે એટલે તેઓને માટે વાંચવાને વર્તમાનપત્રો રૂબરૂ ઉપર તઈયાર પડેલાં હોય છે. જોઈએ તેવું ઉંચું બોજન કરવું હોય તો તેઓ હોટેલ અથવા રેસ્તોરોમાં કરી શકે છે. આવી છતાં અને આવું મુખ્ય આપણા દેશીઓ કેવે દાહાડે બોગવશે? આંખે જોયા વિના બોગવવાનો વિચાર તો ક્યાંથીજ આવે ?

કેન્સ લોક મુજબ અને ટુંકી ડાઘી રાખે છે. અમે ધણે ટુકાણે ફરવા હરવા કે જોવા જતાં પણ અમારે પોશાક જોઈને કે અમને પરદેશી જાણીને અમારે કોઈ અપમાન કરવું નહીં હતું. એક રાત્રે અમે એક હવાયવી ગાડીમાં જતા હતા અને એક હાફો કેન્સ આંખીયમ ઉપર બેસીને જતા હતા તે અમને જોઈને કંઈ મરકેરીમાં મોટેથી બોલ્યો; પણ તરત તેને ખીજત લોકોએ ચિફારી કાઢાડ્યો.

માછળી કેળવવાનો કુવારો.

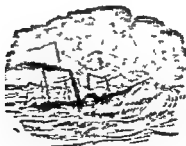
પારિમની વસ્તી આશરે ૧૫ લાખની છે. ત્યાં ઇંગ્લેન્ડના જેવી સરદી નથી; તોપણ આપણા દેશ કરતાં વધારે છે. મિઠાં પાણીના કુવારામાં કે કળાથી બનાવેલા નાળામાં અનેક જાતની સુંદર માછલીઓ કેળવવાનો શોખ ફ્રેન્ચ લોકોમાં વધ્યો છે. આ કુવારામાં માછલીનો પે દાગ વધે છે. આ સુંદર હિંમતનો કુવારો જોવાજોગ છે.

અમે પારિમથી તા. ૦ ■ મી એપ્રિલની સવારના નાસ્તો કરીને લંડન જવાને નિકળ્યા, ને રેલવેમાં બેસીને “ક્યલિસ” ગયા. સવારના ■ કનકે નિકળેલા ક્યલિસમાં અમે પાછલા પોહારના એક કવાકે પોહોચ્યા. અહીં આપ્યા એટલે જાણું કે ફ્રાન્સના છેડા ઉપર આપ્યા. હવે “ડા-

વર" ની ખાડી આવી. એક નાહાની આગખોટ તઈયારૂ હતી તેમાં અમે બેઠા એટલે આગખોટ ઉપડી. હવે અમે ક્રાન્ડનો કિનારો ઓડ્યો. આ ખાડી એટલી માંકડી છે કે સામેથી ઇંગ્લંડનો કિનારો દેખાતો હતો. આ ખાડી એવી ખરાબ છે કે તેમાં આગખોટ બહુ ઉઠાળા મારે છે.

શીતળ પવનની લહેર હવે આવવા માંડી. તે વેળા મારાં મનમાં આવ્યું કે હું સ્વર્નત્રણમિની શીતલ હવાનો પેહલુ વેહુલો સ્વાદ ભડે છઉં. જરાવારમાં સામેથી મપેન-ખડી (સાક) ના ડુંગર દેખાવા લાગ્યા. તેવામાં કિનારો આવી લાગ્યો ને અમારી નાહાની આગખોટ લંગર કર્યું. આમરે ત્રણ વાગે ઇંગ્લંડ દેશની જમી ઉપર અમે પગ મુક્યો. આઠ્ઠા !! આ વેળાએ મારાં મનમાં ઠેરલો આનંદ અને હર્ષ પેદા થયો !!

આ ડોવરનો કિલ્લો હતો. અમે અહીં અરધા કલાકથી વધારે ઝાડી થયા નહી. આગની ગાડી તઈયાર હતી. અમારો સામન તેમાં નખાયો એટલે અમે ચઢી બેઠા. ગાડી ઉપડી. માંજના માડા પાંચને સુમારે ઇંગ્લંડની રાજધાની લંડન શહેરનાં ધુમાડિયાં દેખાયાં. ત્યારપછી જરાવારમાં લંડન-વિહાજ-રેલવે-સ્ટેશન ઉપર આવીને અમારી ગાડી ઉભી રહી.

પ્રકરણ ૩.

III.-LONDON—ITS EXTERNAL VIEW.

લંડન અને તેનો બાહ્યરનો દેખાવ.

તા૦ ૯ મી એપ્રિલની સાંજના આશરે પાંચ કલાકે અમે હંથાંડની રાજધાની લંડનની ભૂમી ઉપર પેહલ પેહલો પગ મુક્યો. ઓહો ! આ વેળાએ અમને કેવો આનંદ અને હર્ષ પેદા થયો ! તે આનંદ અને હર્ષનું વર્ણન કરવાને મને ઘટતા શબ્દ જડતા નથી. અમારા એક પારસી મિત્રે પારિશથી તારનો સંધિસો ચાકલ્યો હતો ; તે બહો મિત્ર અમને ભેટવાને તથા લેવાને આ રેલવે સ્ટેશન ઉપર આવીને ઉભો જ હતો. અમે તેને મોટા હર્ષ અને ખ્યારથી ભેટ્યા. અમારે પ્રામન ઉતરીને માંડવીમાંથી પામ્યું થયો તેટલીવાર અમને જોડી થવું પડ્યું. સવારના અમે પારિશથી નિકળેલા યાત્રીને લોધ લેવા ચર્ચ ગયા હતા ; તેછતાં અહીં જોડી થતાં અમને જરાય કંટાળો ઉપજ્યો નહી.

અમે પંદર કે વીસ મિનિટ જોડી થયા તેટલીવાર આ લંડન પ્રિન્સેસ-સ્ટેશન ઉપરનો કારભાર જોયા કર્યો. આ કારભાર જોઈને અમારી નજર ચકિત થઈ. એક પાટીયું મારેલું હતું અને તે ઉપર ચેતવણી લખેલી હતી ત્યાં અમારી નજર ગઈ. બહુજ મોટા અક્ષરે લખ્યું હતું કે “BEWARE OF PICK-POCKETS.” એટલે ખિસાં-ચોરોથી ચેતતા રહેજો. જે દેશમાં બધી જાતની કળા પૂરી ત્યાં ચોરીની અને ઠગવાની કળા પૂરી હોય એમા નવાઈ નથી. કોઈ ચોર કે ઠગના સપાટામાં કોઈ નવો સુસાફર આવી ન જાય તે માટે આ ચેતવણી અગત્યની છે. પણ કેહેવાને ખુશી છે કે આશરે ૬ મહિના હું વિલાયતમાં રહ્યો તેટલી મુશ્કેલીમાં કોઈ ઘાહડે મારાં ખિસાંમાંથી એકે વસ્તુ ચોરાઈ નહોતી.

૧. દેશી મુસાફરોને થોડીક મુશ્કેલી.

A FEW HINTS TO INDIAN TRAVELLERS

રેલવે સ્ટેશનની બાહાર “ડ્રાપ્” એટલે બાકુલી ઘોડાની ગાડી તરફિયાર હોયછે. તેમાંની કોઈ પણ ગાડીમાં બેસીને આપણું ઉતરવાનું ઠેકાણું હાંકનારને આપણું તો તે આબાદ લઈ જઈને ઉતારશે. કોઈ મિત્રને ધર ઉતરણું હોય તો તેનાં રહેવાનાં ધરનું નંબર તથા મોહોલાનું કે સેરીનું નામ જરૂર જોઈએ. અને ત્યાંસુધી કોઈ મિત્રને ધર ઉતરવા ન જાયું. કેમકે આ દેશમાં રહેવાની રીતે ને છતાં આપણા દેશ કરતાં બહુ જુદી છે. આપણે આપણું ધર કરીએ ત્યાંસુધી હોટેલમાં રહેવું એ દેશના રવાજાને વધારે અનુકુળ પડેછે, એટલુંજ નહીં પણ આપણા મિત્રને અનેક પ્રકારની અડચણમાં નાખવાથી આપણે દુર રહેશું. તેમ કરતાં મિત્રને ઘેર ઉતરણું હોય તો તે વિષે પ્રથમથીજ મોકલવું રાખીને તેને અગાઉથીજ ખબર મોકલવી જોઈએ.

આ મોટાં ગૃહોની મોટી વસ્તી છતાં અહીં બાડનાં ધર મળવાને મુશ્કેલી પડતી નથી. મુંબઈમધ્યે આ બાબતમાં હાલ જોઈ અડચણ પડેછે તેમ અહીં નથી. અમલત જ્યાં મોટા શ્રીમંત અને વૈભાગી ભોકો રહેછે ત્યાં રહેવાને બાકું ધણું બેસેછે. પણ જ્યાં ધંધાદારી કે મધ્યમ સ્થિતિના ભોકો રહેછે ત્યાં બાકું મુંબઈના હાલનાં ભાગ કરતાં સસ્તું પડેછે. ધર બાડે આપવા માટે ઠેકાણે ઠેકાણે આડતિપાઓની દુકાન છે. ત્યાં પ્રજાવાથી મણુગાર અને મામન મુધાં અથવા ખાખી ધર સેહેવાઈથી બાડે મળી શકેછે. જન્યુક કે બહુ બાંખી મુલત મુડી રહેવું ન હોય તો મણુગાર ને મામન મુધાં સિવામાં કીક પડયે. કેમકે આપણી ગાંઠનો મણુગાર મામન ખરીદ કરીને આપણું ધર વસાવીએ તો ત્યાંની રીત પ્રમાણે પાંચ હજાર રૂપિયાથી પચીસ હજાર રૂપિયાનો ખરચ થાય. પણ તેમ વગી આ પણ વાત જાનમાં રાખવી કે બાડે રાખેતો મણુગાર અથવા મામન વાપરવામાં આપણે હાથે કંઈ નુકસાન કે બગાડ થાય તો તેનું દામ તેટલું આપવું પડે કે તે અંતે મોડુંજ પડે. અને કયામડન ટોનમાં એક ધર બાડે ગમ્યું હતું. તે મણુગાર ને

મામન સુધાં હતું. તેમાં એક દિવાનખાનું; એક જમવા બેસવાનો ઓરડો; એક-રસોડું; સુવાના બે મોટા અને ચાર નાહાના ઓરડા; એક નાહવાની-ઓરડી; આટલો બધો સમાય. તે ઉપરાંત આગળ તથા પાછળ ઝાડપાન મોટું ફાલતુ જગ્યા. ઘરમાં કોચ, ખુરસી, ટેબલ, મુશ્મર આરસા, કબૂત્ર, ગલિયા, વાજીવ, છપર-પલંગ, તલાઈ, આદર, ચોકાળ, ગરમ બનુસ, ટોચેન એટલે અંશુચા ઇત્યાદિ મામન ને સલુગાર. આ બધાનું ભાડું દર મહિને અમને આશરે ૧૨૫ રૂપિયા બેસતું હતું. હાલ મુંબઈમાં એવું એક ખાલી ઘર પણ એટલે ભાડે મળતું કાણુ છે.

જેને જાતીબેદની દરકાર ન હોય અને જેમ અને તેમ થોડે ખર્ચે રહેવું હોય તે કોઈ ખાનગી કુટુંબ સાથે બંદોબસ્ત કરવામાં થયો ફાયદો થયે. દર અડવાડિયે ઠરવેલો ભાવ આપીએ તો સુવા બેસવાનો ઓરડો તથા ખાવા પીવાનું પ્રદે પાડનાર લંડનમાં ઠોકાણે ઠોકાણે આબરુવાળાં ખાનગી કુટુંબ મળી આવશે. ખાવાપીવામાં મધ્યમપણે રહેવું હોય તો દર મહિને રહેવા તથા ખાવાપીવાનો ખર્ચ ૧૦ રૂપિયાથી વધારે થયે નહી. એટલા ખર્ચે મધ્યમ સ્થિતિના ગૃહસ્થ પ્રમાણે રહી શકાય. એવાં ખાનગી કુટુંબ સાથે રહેવાથી સુધરેલા લોકોની રહી તથા છટા ખરાબર જાણવામાં આવશે. પણ રહેવા જવાની અગાઉ તે કુટુંબની આબરુ વિષે સારું ઠોકાણેથી ખાતરી કરી લેવી જોઈએ.

છેક ગરીબ અવસ્થામાં રહેવું હોય તો તેમ પણ થઈ શકે. "એથિ-યાટ્રિક-હોમ" નામની ધર્મશાળા આપણા દેશ તરફના ગરીબ મુસાફરોને મોટે બાવેલીછે. આ ધર્મશાળા આપણા દેશની ધર્મશાળાઓ કરતાં વધારે સારી છે. એમાં ઉતારા કરનારનાં સુખ મોટે રીતે ગોઠવણ છે. જાતીબેદ પાળનાર હિંદુ રાધવાની જીવી જગ્યા માગે તો તેમ તેને આપવામાં આવેછે. એમાં અડચણ એટલીજ છે કે તે ખલાસી-વાડામાં છે અને તે લત્તા તરફ હલકા અને ગરીબ લોકો રહેછે. આ ધર્મશાળાનો લાભ પૂર્વ તરફના ખલાસી ધણકુંડરીને લેયછે. એમાં રહેનારને ખાવા-પીવાનો તથા રહેવાનો ખર્ચ તેની મરજી પ્રમાણે થાયછે. વધુમાં વધુ દર મહિને ૨૫ રૂપિયા બેસેછે. ધર્મશાળાના ઉપરી તરફથી પરદેશી

દાખલ તેને રૂડી અને જરૂરની ચવાહ મળે છે. એક ગરીબ બગારી આ ધર્મશાળામાં પોતાના ડોકા ગાયે રહેતો હતો અને લડન મધ્યે રસ્તામાં નાટાની ચોપડીએ વેચીને પોતાનું યુજ્જાણ ચલાવતો હતો.

૨. લંડનનો દેખાવ.

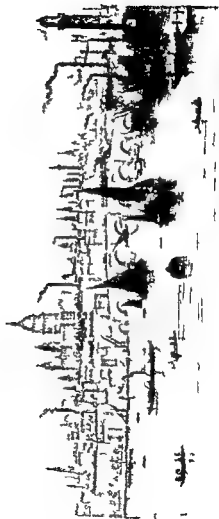
VIEW OF LONDON

લડનનો દેખાવ પારિમના જેવો મુદત નથી તેજા કેળીએક વાન મા એના જેવો દેખાવ પારિમમાં કે કોઈ ગીજે દેખાણે નથી. ધર અને રસ્તાનો દેખાવ પારિમથી ઉતરતો છે, પણ લોકોનો ઉદ્યોગ અને આનંદ, લોકોની ભીડ અને હઠ જેઈ આમણી નજર નહીં થઈ ગઈ કે જે છે કે એનો ઉદ્યોગ અને એની ભીડ પૃથ્વીના કોઈ ભાગમાં નથી.

ધરે ઉપર ધુમાડિયાના જાન યુગળા બપોળની આહાર નિમરેના ચોતરફ દેખાય છે. તેમાંથી ધુમાડો નિકળે છે. એ ધુમાડિયામાંથી ધુમાડો આપ્પા શેરમાં ઘણો પડે છે. ધુમાડાથી ધરનો રંગ આહારથી કાળો મારે છે. એટલો બધો ધુમાડો પડે છે કે આજે દાહારો આહાર ફરીને બાજુ ધર જઈ મોટો ધોળો તો કાળો રંગ હાથ ઉપર દેખાય. પ્રથમ મને એમ અચરત લાગ્યું કે માગ મોટો ઉપર એની એમ કે માર્ક મોટો ચોપડી ને રોડમાં એટલો ધુમાડો દેખાય ત્યાં આહારનો દેખાવ કાગળ ઉપર માર્યા વગર રહેજ નહીં.

તેજા ધરેની આનખી અને શેણુક તથા હાજબધ દુકાનોની રચના અને ગોળા કઈ જેવી તેની નથી. એ જોવાથી રમતે આનખાનું મન રાજગણ થઈ જાય. ઓઝિયસ ગાડીમાં હવે ઉપર આહાર મેમીને સુખ્ય વાગી રમતા ઉપર ફરવા નિમરેએ તો લડનનો આહારનો દેખાવ નજરે પડે. એક એવ લડન મિડજથી તે મેમ વોગ મુડી, મીજ એ મેમ વોગથી તે પાર્લીમેન્ટના મેડન મુડી, અને મીજ એ પાર્લીમેન્ટના મેડનથી તે રીજર-એક્શનના નાક મુડી લીડી તોય તો લડન શેરનો આહારનો દેખાવ અને બજારો જોવામાં આવશે. તેમજ વગી રોમ નહીંમા એ કનારી અનેક આગવામાંની એક આગવામાં

LONDON FROM BLACKFRIARS BRIDGE

મેસીને લંડનની મોઢીથી તે બાઈરસી બ્રિટન સુધી એક એપ મારી હોય તો લંડનની કેટલીએક મુંદર અને નામીયી ઇમારતોનો બાહારનો દેખાવ જોવામાં આવશે અને જીવને ઘણો આનંદ ઉપજશે.

૩. વસ્તી અને વિસ્તાર.

EXTENT AND POPULATION

લંડનની વસ્તી મોટી અને વિસ્તાર મોટો છે. ડોકાણે ડોકાણે માણસોની મોટી ભીડ અને ઠંડ જોવામાં આવે છે. જાણે કે મોટી જગ્યામાં મોટા મેગા બરાથો હોય. લંડન બ્રિટન-આગળ તથા “બ્યાંક આંવ ઇંગ્લંડ” આગળ ભીડનો કંઈ સુમાર નથી. લંડન બ્રિટન ઉપરથી આખા દાહાડામાં “આમરે ૧ લાખ ૧૦ હજાર માણસો તથા ૨૦ હજાર ગાડીઓનો નિત્ય આવજાવ ચાલે છે.” એ ઉપરથી જ એ ભીડનો વિચાર આવશે. કેટલેએક ડોકાણે એની ભીડ કે આપણો રસ્તો કરવાને વિવંચ લાગે. કોઈ કોઈ ડોકાણે ભીડ ઓછી પણ જ્યાં જઈએ ત્યાં ભીડ ખરીજ. તમે જોઈએ તો મોટા ખગીઆમાં ફરવા જાઓ ; જોઈએ તો ખિતોરી મેટ્રુપમાં જોવા જાઓ ; જોઈએ તો કોઈ સંમ્રહસ્થાનમાં જાઓ કે જોઈએ તો કોઈ નાટક થાળામાં જાઓ પણ જ્યાં જશો ત્યાં મોટી ભીડ દેખાશે. લંડનમાં ખરી મગીને આમરે ૩૦ લાખ આદમીની વસ્તી ગણવામાં આવી છે. તેમાં દર વરસ વધારે થતો જાય છે. આવી મોટી વસ્તી દુનિયામાં ખીજે કોઈ ડોકાણે નથી.

આ મોટાં શહેરની મોટી વસ્તીનો કંઈક વિચાર આણવાને આટલું જાણવું જરૂર છે કે “લંડનમાં ૨૪૦૦ મરકારી મનદવાળા ડાકટર છે. આમરે ૩૦૦૦ થી વધારે વકીલ છે. આમરે ૪૦૦૦ ખારિમટર છે. ૩૦૦૦ મોટા દુકાનદાર મોટી ને તેટલાજ મોટા દુકાનદાર દરજી છે. ૨૫૦૦ પોશાક વેચનાર કાપડિયા છે. ૧૫૦૦ દુધ વેચનારા છે. ૧૫૦૦ ખાનગી નિથાળ છે. ૪૦૦૦ દારૂના પીકાં છે. ૨૫૦૦ કરીયાસુ વેચનાર (કેમિસ્ટ) છે. અને આમરે ૨૬૦૦ આદા વેચનારાઓની દુકાનો છે.”*

આ મોટાં શહેરની મોટી વસ્તી પ્રમાણે વિસ્તાર પણ મોટો છે. લાંબા ને લાંબા આલ્યા જમણે ને એમ લાગે કે લંડનનો છેડો નથી. “આ મારે ૧૨૦ ચોરસ માઈલમાં લંડન ફેલાઈ ગયું છે. તેમાં ૧૦૦ થી વધારે કમળા અથવા લત્તા આવી ગયા છે.” + “ડેડ માત માઈલ” એક છેડેથી ખીજા છેડા સુધી, ઉતરથી દક્ષિણ અથવા પૂર્વથી પશ્ચિમ દિશાએ આ લીઆ જમણે ત્યાંસુ રી લંડન ખુદે નહી. વસ્તી અને વિસ્તાર ઉપરથી આપણાં મનમાં આવ્યા વિના રહેવું જ નથી કે આ બહુ જમણું શહેર હશે. આ મોટા અને પ્રખ્યાત શહેરને કેટલાએક લખનારાઓ “MIGHTY LONDON” એટલે “જમણું લંડન” કહે છે તે આજું નથી.

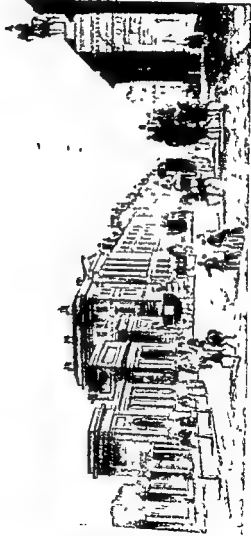
૪. રસ્તા અને ચોક.

STREETS AND THOROUGHFARES

કેટલાએક રસ્તા અને ચોકનો દેખાવ જોવાનું છે. રસ્તાં ધણું કરીને મોટા અને ફરમવંદી છે. ગાડી ઘોડા આપવાના રસ્તા ઉપર જાડી ઇંટના જોવા પથર ઉભાને ઉભા ખાસીને જાડી લીધા છે. રસ્તાની બેઠું કોઈ આપવાને મોટે મોટા પથરોઓની લાદી ધસીને નાંડી લીધી છે. આ ઉપર આપવાની મજા પડે છે. ઈંટી કાતમાં જ્યારે બધાઈ ગયું પાણી જેને “સ્નો” કહે છે તે પડે છે ત્યારે આ ઉપરથી આપતાં કેટલાએકના પગ લપસી જાય છે. નવા આલનાગ કેટલીએક વાર પડી જાય છે. ત્રીણો ત્રીણો વરમાદ વરમની બવી કાતમાં પડે છે તેથી રસ્તામાં થતો કાલ્લ સાફ કરવાનું લાંબું ઝાડુ બચનાં જોવું હોય છે.

ધોરી રસ્તા ચિવાય સેરી અને ગલી એટલી બધી છે કે બૂવા પડ્યા વગર રહીએ નહી. કેટલાએક દિવસ ખખર પડે નહી કે ફાણા રસ્તા ઉપર ધસીને ફાણા સેરીમાં કે પોલમા આપણે ગયા હતા કે નહી. લંડનના નકસા જોઈએ તેટલા મળે છે તેમાંથી એક લખને ધોરી રસ્તા મમલ્ડ સેવા જોઈએ. પણ ઘણા દિવસ ગહા વગર અને અહીં તહી રહ્યા વગર લંડનની સેરી તો શુ પણ ધોરી રસ્તા પણ લખનાં રહેશે નહી.

સ્મરણીયે.
શ્રીમતી વેદાબાઈ તરુકીભાઈ

HYDE PARK CORNER

કાવતું નથી. કેટલેએક ઠોકાણે પગે ચાલનાર પાસેથી પણ ચાલો લેવાય છે. સુધરેલા દેશમાં આવી અડચણથી અચરતી તથા કંટાળો ઉપજે છે. કેટલીએક કંપનીઓ રસ્તા કે પુન બાંધે છે તેઓ કેટલીએક મુદત સુધી ચાલો વસુલ કરવાનો સરકાર સાથે બંદોબસ્ત કરી રાખે છે.

જે ઠોકાણે ગાડી ઘોડાનો નાર એછો છે તે ઠોકાણે ફરમખંડી રમતા નથી. ત્યાં આપણા દેશ જેવા સાદા રેરતા છે. કેટલીએક એરી ધણી માંકડી છે તેમાંથી બે આંખિયત્ર અથડા વગર મુરદેખીથી પામ થઈ શકે છે. આવી માંકડી એરીના મોઢાલામાં ત્યાંના ગરીબ અને કંગાળ લોકો રહે છે. તેમની દુકાનોનો દેખાવ પણ તેવાજ કંગાળ લાગે છે.

૫. ગાડી અને ઘોડા.

HORSES AND COFFEYACERS.

એટ્ટોની વસ્તી પ્રમાણે ગાડી ઘોડા ઘણા છે. આપણા દેશ જેવા બળદના ખટારા મુદત નથી. માત્ર બગવાના ગાડામાં પણ ઘોડા વપરાય છે. માત્ર બરવાનાં ગાડામાં કદાચ અચર અચવા ગરબી નેટું હોય પણ બગદ મુદત નહીં. માણસની આંધ ઉપર પાલખીમાં કે ડાળીમાં બેઠવાનો રવાજ આ દેશમાં છેલ્લ નહીં. તેમજ મુંબાની જેવા નકારા અને રેલીવાળ રેલ્વેના કે ખટારા અહીં મુદત જણાતા નથી.

હંડનમાં ગાડી ઘોડાનો જગરો આવડતવ થાય છે. ધાડી રેરતા ઉપર આજો લાલડો ગાડી ઘોડા ફૂફૂર કચાજ કરે છે. આજો લાલડો ધડધડ ધડધડ બરેલા તેમના અવાજથી પ્રથમ આપણા કાનને તાત બરેલો કંટાળો ઉપજે છે. મેંટ પોલના દેહમાં ઉપથી ગાડીઘોડાનો અવાજ સાંભળ્યો હોય તો એક મોરો રેંટ ધડડડડડ અનાજથી ફરતો રોય એમ લાગે છે. આનગી તથા બાકીની ગાડીઓ બધુ ફરે છે. બાકીની ગાડી પણ ધાડી રોય એરી રૂડી દેખાય છે. તેના ઘોડા ઘણા જોરાવાર અને કદાચ રાય છે. માત્ર અંચવાનાં ગાડામાં જ ઘોડા વપરાય છે તે પશુ ઘણા મોટા ને જાવર લાગે છે. આપણી મુંબાની બાકીની ગાડા તેમની આમજ સાથે મુદતજ જેવા જણાય છે.

ધીપ ભરવાડું ગાડું.

છતરવાળું ગાડું.

કમાનડું ગાડું.

માત્ર ભરવાનાં ગાડાં આપણા દેશનાં જેવા રૂઢિચાલ નથી. કેટલાંએક ગાડાંએને કમાન હોયછે અને કેટલાંએને હોતી નથી. ગાડામાં માત્ર બ્યારે ચિત્તર ભરેલો હોયછે ત્યાં રે ગાડું હાંકનાર નીચે ઉતરીને હાંકેછે. ઘણો ભારે માત્ર હોયછે તો એક પછી એક એમ બે વાલુ ઘોડા બોડેછે. ગાંક બાજી વગેરે હલકો માત્ર ભરવાના ગાડાં નાહાનાં હોયછે. છતરવાળાં ગાડા ઉપર નાસી આવળીનું છતર નહીં પણ જગડા કંતાન વગેરેનું છતર જેવામાં આવેછે.

બાકીની બેઝવાની ગાડી ધણુંકરીને વાલુ જાતની જેવામાં આવેછે. એક ઓમ્નિબસ અથવા મોટો જનરથ જેમાં ઘણા માણસો બેસી શકેછે; ખીજી “ઓહમ” નામથી ઓળખાતી ચાર માણસ બેસી શકે એવી ગાડી; અને ત્રીજી હાન્સમ અથવા ક્વાર્ધ નામથી ઓળખાતી ગાડી જેમાં બે માણસ બેસી શકે. જનરથ ઘણો મોટો હોયછે. તેની માટે અથવા તેના ઉપર બાગ ઉપર પણ લોકો બેસેછે. એવા એકએક મોટા જનરથમાં ૩૬ માણસ બેસી શકેછે, નાહાના જનરથમાં ૨૮ બેસેછે.

માહિ આમસામે અને ઉપર અડોઅડ પિક ફેરવીને હાઈવેડ બેસાય છે. આટલાં બધાં માણસો બેસવા છતાં તેમાં બે કે ત્રણ ઘોડા જોડે છે. ઘણાખરા લોકો આગ્નિજ્વળના આગલા અક્ષર આઈ નઈ “બમ”

આગ્નિજ્વળ અથવા જનરથ.

નાં નામથી ઓળખે છે. “બમ” થી લોકોને ઘણું મસ્તું અને મવળ પડે છે. એમાં નિત્ય હજારો માણસ આવજાવ કરે છે. ઘોડી રસ્તાઓ ઉપર ડોકાણે ડોકાણેથી ૬મ ૬મ મિનિટ કે ૦૧ પા ક્યાકે જનરથ પાસ થાય છે. ક્યાણે જનરથ ક્યે ક્યે રસ્તે થઈને આવનાર તથા જનાર છે તે જનરથની બાજુઓ ઉપર લખે હોય છે. એનું છેલ્લું અક્ષર ક્યાં જવાનું તથા આવવાનું છે તે વળ માટા અક્ષરે લખેલું હોય છે. આ ગાડી એટલી મસ્તી પડે છે કે લંડનમાં એક નોકેથી જોઈએ તો ડોક બીજે નોકે ઉતરીએ તેણે ૬ પેન એટલે ત્રણ આનાથી વધારે બાકું બેસવું નથી.

બી મળીને ૧૫૦૦ જનરથ લંડન શહેરમાં ફરે છે. મુંબઈમાં હાલ ૧૫ બાયગે હથે માટે ૧૫૦૦ તો ક્યાંથી હોય? લંડનમાં સવારના આ વાગતાથી તે રાતના બાર વાગા સુધી ફરે છે. ઘોડા વખતે વખત બદલાય છે. જુદીજુદી કંપનીઓ ઉભી થઈને આ ગાડીઓનું કામ ચલાવે છે. તેઓને ૪ કે ૬ આનાનું પણ વ્યાજ છૂટું હોય એમ મને લાગતું નથી. પણ રૈયતનાં સુખને માટે તેઓ આ કામ ચલાવે તથા નીભાવે છે. આપણે જે ડોકાણે જવું હોય તે ડોકાણેના જનરથ ઓળખી ન શકીએ તો હાંકનારને અથવા “પાછળ ઉભીને ગાડીમાં બેસાડનાર” ને આપણી જગ્યાનું માત્ર નામ મંબળાવવું. તે જગ્યાએ જવાની હથે તો તરત ઉભી રાખીને તમને બેસાડશે. આવતી ગાડીને ઉભી રાખવા માટે આદ પાડવાની જરૂર નથી; માત્ર આપણા હાથનો કે આપણી આંખોનો ધમ્મારો કરશું એટલે તરત હાંકનાર ઉભી રાખશે.

આવતા જનરથમાં સોફા ઝોટાઝટ ખેસી જાય છે અને બાહાર છતરી ઉપર ચઢી જાય છે તે દેખાવ જોવાનું છે. જનરથનાં ઉપલા ભાગ ઉપર ચઢીને ખેંચવાને પ્રથમ જરા બિહિંક લાગે છે, પણ ખેંચાર વખત ખેડા ઝેડે પતીજ આવે છે. વરસાદ ન હોય અથવા બહુ તાઢ ન હોય તો બાહાર ખેંચવાની મત્રા પડે છે. સ્ત્રીઓથી તથા નખળા પુરુષોથી ઉપર ચઢીને બાહાર ખેસી શકાય નહીં; માટે અંદરની જગ્યા તેઓનાજ લાયકની ગણાય છે. તેછતાં કોઈ જુવાન પુરુષની મરજી મહિ ખેંચવાની હોય તો કોઈથી ના પાડી શકાય નહીં. માટે જગ્યા બરાઈ ગઈ હોય અને કોઈ સ્ત્રી ખેંચવાને આવે ત્યારે તેમાંથી એકાદ જણ ઝટ પોતાની ત્રેજે ખુશીથી બાહાર નિમગ્નિને ઉપર ખેડે. આવી રીતે એ સોફા અખળા જાતનું માન રાખવાને હંમેશ તઈવાર હોય છે.

જનરથમાં ચોટાડેની અનેક પ્રકારની જાહેરખબરોય તેમાં ખેંચનારનું મન દોડે છે. ગાડીની અંદર તરેહવાર જાહેર-ખબરના સુંદર કાગળ ચોટાડેલા હોય છે. “ફનાણો માલ ફનાણો ઠુકાણો વેચાય છે”— “ઘોડ પેસે તમારું પોતાનું ઘર કરવું હોય તો ફલાણી કંપનીને મળો.” ઇત્યાદિ જાહેર-ખબર દરએક જનરથમાં મારેલી દેખાયે. આ જાહેર ખબર મારનારાઓ પાસેથી જનરથની કંપનીવાળાઓ ડરવેલો બાવ લેય છે અને આ રીતે પણ તેમની પેદાશ વધે છે. બાકું ચુકવવાની બાબદમાં જનરથમાં ખેડાડનારની ચાળાકી જોવાનું છે. ચોવીશથી છત્રીશ માણસોમાં ફનાણું માણસ કયે ઠુકાણેથી ખેડું તે બરાબર ધ્યાનમાં રાખે છે અને તે ઉતરે છે ત્યારે તે પ્રમાણે તેની પાસેથી બાકું ચુકાવી લે છે.

હાન્સન અથવા ફનાઈ.

બાકુલી અંગત ગાડી કરવી હોયતો એક બ્રોહમ ઘાટની, કે ફનાઈ અથવા હાન્સન નામની પાછળથી હાંકવાની કરશું તો તે ઠીક પડે છે. હાન્સન હલકી હોવાથી

મોહમ

બહુ હિતાવળી હોય છે. આ બંને જાતની ભાડુની ગાડી “કયાબ” નામથી આધારણ છે. તે ઢોઢાણે ઢોઢાણે મળે છે; અને એક માઇલના ચાર આના પ્રમાણે ભાડું લે છે. મુંબઈની રેલીવાળા બગીચાં ભાડું

આ “મોહમ” કે “હા-મમ” જેટલુંજ આપવું પડે છે તેછતાં મુંબઈના બગીચાવાળાનો મિત્તમ આચરવો પડે છે. લંડનના ભાવે મુંબઈમાં લંડન જેવી રૂડી ગાડી ન મળે એ અચરજની વાત લાગે છે. લંડનમાં બરી મળીને આશરે ૫૦૦૦ કયાબ હવે તે દરએક ઢોઢાણે ફરતી ફરે છે.

ફેટન.

મોટા શીમંત લોકોની ગાડી ઘણી “બજાદાર” હોય છે. હાઈડપાર્કમાં શીમંત લોકો ફરવા નિમરે છે અથવા રીમંડ-સ્ટ્રીટ વગેરેના જોહોલાઓમાં તેમની સ્ત્રીઓ દુકાન ઉપર ખરીદ કરવા જાય છે અથવા રાતના વ્યારે તેઓ ઓપેંગ કે નાટકગાળામાં જાય છે ત્યારે તે

બમ ક્રાઈ.

મની ગાડીઓનો બાહાર જોવાજોગ છે. મુંબઈના જેવી બગી અને મિગ્રામ નજરે પડતી નથી. બે અથવા ચાર લોકો જોડેલી મોટી મોહમ અથવા ફેટન મુખ્યરીતે ત્યાંના શીમંતો વાપરે છે.

મોટા શીમંતો વગર કોઈ પોતાની ગાડી ધણુંકરીને રાખતા નથી. તેઓને આપણે એક કે બે લાખ રૂપિયાની આમાંની ગણીએ અથવા હજાર પાંચસો રૂપિયાની દરમિદને તેઓની પેદાશ જાણીએ તેઓ પણ

પોતાની ગાડી ધણુંકરીને રાખતા નથી. કેમકે ખર્ચ ઘણો થાય છે— આમરે દરવરસે રૂ. ૧૮૦૦ થી ૨૨૦૦ એક ગાડી તથા ઘોડા રાખવાનો ખર્ચ છે. માત્ર ઘોડાજ રાખવાનો ખર્ચ દર વરસના એક હજાર રૂ. થી થાય છે. આવા મોટા ખર્ચને માટે વચલા વર્ગના સહકર્તા લોકો ધરની ગાડી રાખતા નથી. પણ બાકીની ગાડીથી તેઓની બધી ગરજ ઝરે છે.

મુંબઈમાં ૨૦૦ કે ૨૫૦ રૂપિયા દરમહિને પેદા કરનારને અથવા વિષ કે પચીસ હજાર રૂપિયાના આમ્રામીને ધરની ગાડી રાખવાની જરૂર પડે છે, કેમકે બાકીની ગાડીથી તેમની ગરજ પૂરી પડતી નથી. પોતાનાં કુટુંબ કમીષને ત્રીજે કે ચોથે દાહાડે બાહાર મોકલવાની જરૂર પડી તો ધરની ગાડી વગર બજાનો ખર્ચો અથવા ત્રણ કે ચાર રૂપિયા ખર્ચાને “તમેલાની ખર્ચા જેવી શિયામ” વગર ખીજાં તેઓના બોજ પ્રમાણેની ગાડી મળતી નથી. વળી તેઓ જો પોતાના રાજગારની જગ્યાથી ૧૧ કે ૨ માઈલ કરતાં જરા વધારે દૂર રહેતા હોય તો રેડીપાળ બગી પણ જ્યારે જોઈએ ત્યારે મળવી કઠણ પડે છે. વિલાયતમાં આવી અડચણ છેજ નહીં. જોઈએ તો માત્ર માઈલની વેગળાઈ ઉપર રહેતા હોઈએ તોપણ બાકીની ગાડી ધણી સહેલાઈથી મળી શકે છે, અને તે વળી એવી કે ધરની ગાડી હોય તેવી.

એક જગ્યાથી ખીજી જગ્યાએ જવા આવવાનું ધણું મુશ્કેલ અને સહેલું છે. જોઈએ જોઈએ તેઓ ક્યાંયમાં ખર્ચે કે આગ્નિબ્રુમાં. આ ઉપરાંત શહેરમાં કેટલેક ઠેકાણે રેલવેની ગાડી ફરે છે. કેટલેક ઠેકાણે રેલવેની ગાડી જમીન ઉપર અને કેટલેક ઠેકાણે જમીનની અંદર ભાંયરામાં. હરએક સ્ટેશન ઉપરથી દસ દસ મિનિટ અથવા ૦૧ ૦૧ કલાકે અગ્નીરથ દોડે છે. એક અગ્નીરથ ચુક્યા તો દસ કે પંદર મિનિટ પછી ખીજો તઈઆર. ભાંયરામાંથી અગ્નીરથ ચાલે છે તેને “અંડરગ્રાઉન્ડ રેલવે” કહીને કહે છે. ઉપર ધર અને મોહાલાઓ અને માણસો; નીચે “ટનલ” ની પેઠે ભાંયરું ખોદીને રેલવે મુકેલા. તેમાં અંધારું તેથી દાહાડે પણ ગાડીમાં આસના દીવા બજે છે. પાંચ કે સાત વખત હું આ “અંડરગ્રાઉન્ડ રેલવે” નાં અગ્નીરથમાં બેઠા હતા.

આ ઉપરાંત નદીમાં નાહાની નાહાની આગવોટ આગો દાહાડો ફરે છે અને એક પેતીમાં એક ઠોકણેથી બીજી ઠોકણે ઉતારે છે. વાસ્તે એક ઠોકણેથી બીજી ઠોકણે લંડનમાં જવા આવવાનું સુખ અને સહેલું છે. તમારે જોઈએ તો ક્યાબમાં કે આગ્નિવત્રમાં બેસો. અગ્નીરથનું મકાન પામે પડતું હોય તો અગ્નીરથમાં અથવા નદીની આગવોટ પાસે પડતી હોય તો તે આગવોટમાં બેસીને જવાય. એક જનરથ ચુક્યા અથવા એક અગ્નીરથ કે નદી ઉપરની આગવોટ ચુક્યા તો દમ કે ખાર મિનિટમાં બીજી આપણે વાસ્તે તૈયાર છે. વળી તરત અને તાકીથી જવું હોય તો ક્યાબ ઉભીજ છે.

૬. દુકાન અને બજાર.

SHOPS AND MARKETS

લંડનનો બાહારનો દેખાવ સુંદર દુકાનોથી બહુ ઘીની નિકળે છે. આ દુકાનોનો બાહાર અને બપોલો બરાબર જોવો હોય તો ગાડીમાં બેસવા કરતાં પગે ચાલતાં જવું. મોટા મોટા મોહોલાઓમાં એક નોકી બીજી નોકી સુધી સુંદર અને ચમકિત દુકાનોની હાર લાગી ગઈ છે. દુકાનોમાં વેચવાની જાણુસો એવી રીતે ગોઠવીને ચુક્યા હોય છે કે તે ઉપર આપણું મન ગયા વિના રહેજ નહીં. ચાલતાં જઈએ અને જોતાં જઈએ પણ આપણું મન ધરાય નહીં. દુકાનોનો મજાગાર ને સામન જોઈને આપણને આકર્ષતાં ચાલતાં થાક ચઢવાને બદલે ખુશી ઉપજે છે.

વિચામતમાં દુકાનદારોની ધરાકી રાતની વેળાએ ધણુંકરોને વધારે હોય છે. તેટલામોટે ગાયના દિવાઓથી બધા દુકાનદારો પોતાની દુકાનોમાં નિ ય મોટી રાશની ફરે છે. તેથી દુકાનો ખૂબ ઘીની નિકળે છે અને જાણે દિવાળીના તેહેવાર હોય એમ નિત્ય રાતના રાશનીનો મોટો ઝબકાટ યદ રહે છે. મોટે લંડનમાં દુકાનોનો પૂરો બાહાર જોવો હોય તો રાતની વેળાએ ફરવા નિકળવું. પાગિસની દુકાનો સાથે મગાવીએ તો લંડનની દુકાનો ઉતરતી માથમ પડશે તેજતા આપણા દેશ તરફના રહેવાસીને એ દુકાનો ધણી સુંદર લાગ્યા વિના રહેતી નહીં.

વાળ કાપનાર તથા હોળનાર દુકાનદારની નિશાની.

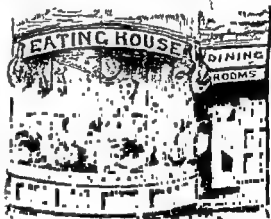
દુકાનોની બાહારથી દુકાનદારોનાં નામનાં સોનેરી હરફમાં લખેલાં પાટિયા મારેલાં દેખાયછે. તે સાથે વળી તે દુકાન ઉપર કઈ જાતનો માન વેચાયછે તેની નિશાની પાડેલી હોયછે. જો કે કોઈ દુકાન ઉપર અક્ષમાં ટાંગેના, તે ઉપરથી કહી શકાય કે અક્ષમાં, દુરખીન અને જોવાના કાચ વગેરે આ દુકાન ઉપર વેચાતા હશે. કોઈ દુકાનના બહાર આગળ ઘેરાતું બચું ટાંગેતું તે ઉપરથી એ દુકાને ગરમ કપડાં વેચાતાં હશે એમ માન્ય પડે. કોઈ દુકાન આગળ જતી ટાંગેલી તે ઉપર વર-

તાય કે અહીં જતી વેચાતી હશે. કોઈ દુકાને ચીની માહા તોળીને આપતો હોય એવું ચિત્ર પાડેલું કે તે ઉપરથી જાણવામાં આવે કે આ ગારીની અથવા માહા વેચનારની દુકાન હશે. કોઈ દુકાન ઉપર બૂટ ટાંગેતું તે ઉપરથી જાણાય કે અહીં બૂટ વેચાયછે. આ પ્રમાણે બાહ્ય ચુકેલી નિશાની ઉપર-

ધીજ દુકાન જોળખી શકાય. એવી નિશાનીઓથી રસ્તે જનાર તથા આવનારનું મન તે દુકાન તરફ ખેંચાય એ મુખ્ય મતવચ્ચ હોયછે,

ઝવેરીની દુકાન, ઘડીયાળીની દુકાન, ચોકસીની દુકાન, મોના-રૂપા-થી રસેવા મામલુ વેચનારની દુકાન, કાફી પીવાની દુકાન, દારૂ પીવાની દુકાન, આ બધી રાતની વેળાએ ઘણાજ બાહાર આપે છે. કાપડીયાની દુકાન તથા કસીયાણું વેચનાર કેમીસ્ટની દુકાન કાંઈ ઓછો બાહાર આપતી નથી. દરજીની કે હજમની દુકાનનો બબડો કંઈ ઓછો નથી. આ અને ખીજ બધી દુકાનો રાતની વેળાએ ખૂબ ખીની નિકળે છે. આપણા દેશમાં કાપડ વેચનારની તથા કસીયાણું વેચનાર ગાંધીની દુકાનનો સુકાળવો આ દુકાન આગળ મુદ્દલ થઈ શકેલ નહી. જેટલા મહેડાં અને ઘોડામાં ફેર એથી વધારે ફેર ચમત્તનો. સાધાગલુ વિસીખાનાં જે ઇટિંગહૉમનાં નામથી ઓળખાય છે અને જે ફ્રાન્સના “રેસ્તોરાં” ને મળતાં આવે છે તે પણ ઘણા સ્વચ્છ અને દેખાવમાં મારાં હોય છે. રસ્તે જનાર આવનાર લોકો આખી દુકાનોમાં જ્યારે જો-છએ ત્યારે જમી આવે. બાજી તરકારી વેચનારની દુકાન અથવા પ્લાટકીની દુકાનની મ-કાઈ જોઈને અચરતી થાય છે. આવી દુકાન પણ જ્યારે સુંદર અને સુચોખીય જાગે છે ત્યા-

જમવા જવાની સાધારણ દુકાન.

રે ખીજ દુકાનો કેવી જાગતી હોય તેનો વિચાર તમેજ કરી લો.

મારાંજ દુકાનોની યોગ્ય અને સ્વચ્છ વધારવામાં વિજ્ઞાપવના લોકો કંઈપણ કમર કે મણા રાખતા નથી. દરએક દુકાનદાર એમજ મનને છે કે મારી દુકાનનો મલુગાર અને બપોલો જેમ વધારે હોય તેમ મારી ધ-રાકી વધારે થયે. એવી મનમથા દરએક જલુ પોત પોતાની દુકાનની અમરતી વધારવાને ધરી મેટલન કરે છે. દુકાનનો મલુગાર અને

તેમાં રચનાથી રચેલા આમન બાહારથી આવી જનારનો નજરે બરાબર પડે એવી મતલબથી બિલોરી કાચના આખા ને આખા તખ્તના જડી લીધેલા દેખાય છે. કોઈ દુકાન નાહાની હોય પણ તેમાં મોહિા જોવાનો મોટો આરસો એવી રીતે ઠાંગે અને દુકાન મધ્યેનો આમન એવી રીતે ગોઠવે કે રસ્તે આવી જનારને એમજ લાગે કે તે મોટી દુકાન હશે.

દુકાનોની રચના તથા શોભાથી મુખ્યકરીને લંડન શહેર દીપી તથા ખીલી નિકળે છે. દુકાનોની રચના અને શોભા કાહાડી નાખો તો આ મોટા શહેરના મોટા અને બાહારના દબદબાબરેલા દેખાવમાં ફરીઆના દશ કે બાર આના શોભા કાહાડી લીધી એમ ગણાશે. વેચવાનો આમાન માંડવામાં ને રચવામાં અને બિલોરી કાચના તકતા ને બારણા ધસીને સાફ કરવામાં દુકાનદારોનો વખત ઘણો શેકાય છે.

દુકાનદારો પોતાનો માલ અપાવવાને અનેક યુક્તિઓ વાપરે છે. મંડીથી સારામાં સારા નમુનાથી દુકાનનો આગલો ભાગ ભરી નાખે છે. કાચ એવા સાફ કે અંદર ગયા વગર બાહાર ઉભાં ઉભાં તે આપણે સારી પેઠે જોઈ શકીએ. ઝવેરીઓ ઝવેરકામ પણ આવીજ રીતે રસ્તે આક નારને દેખાય તેમ ઉધાડું ગોઠવીને મુકે છે. બારણા ઉપર આખા ને આખા ને જડા કાચના તખ્તના જડેલા તેથી તે ઉપર કચરો પડવાની કે કોઈ લખતે ભાગી જાય તેની જરાય ધાસ્તી રહેતી નથી.

કેટલાએક દુકાનદારો પોતાની દુકાન ઉપર પાટ્યું અથવા લાંબુ પાનુ મુકી તે ઉપર લખે છે કે મંડીથી મસ્તો માલ અહીં વેચાય છે; કેટલાક દુકાનદારો લખે છે કે માલ જેમ જશે તેમ વેચી નાખવામાં આવશે; કેટલાએક લખે છે કે “દુકાન કાહાડી નાખવી છે મોટે અહીં પાણીને મુલે માલ વેચવામાં આવે છે.” માલ અપાવવાની આ યુક્તિઓ છે મોટે તે ઉપર પરદેશી મુમાફરે બુલવું નહી. આખરવાળા દુકાનદારોની દુકાને ઠગાવાની મુદ્દલ ધાસ્તી રહેતી નથી; ને તેવા દુકાનદારો ઘણા મળે.

લંડનમાં મોટાં બજાર ભરાય છે. ફલ, ફળ અને તરકારી વેચવાનું એક ઘણુંજ મોટું બજાર છે. તે કોવેન્ટ-ગાર્ડનનાં નામથી મસહુર છે. નિત્ય મોટી સંખ્યામાં આ બજારમધ્યે બીડનો કંઈ સુમાર નથી. આ

બજારમાં કુલ, ફૂલ અને તરકારી વેચવાને આવેછે તેનો પણ કંઈ પાર નથી. અહીં એ શિવાય બીજું કંઈજ વેચાતું નથી. કુલ, ફૂલ અને તરકારીનાં ગાડાં ને ગાડાં ભરીને નિત્ય એટલાં બધાં આવેછે કે તેથી આપણુ અચરજ પામીએ. આ બજારનો પૂરો બાહાર જોવો હોય તો મંગળ, શ્વેતરુપત અથવા સુનીવારે સવારના ૩ થી ૭ વાગા સુધીમાં ઉડીને જવું. કુલ, ફૂલ વગેરેના ગાડાં ને ગાડાં આવીને અહીં ખાલી થાય છે એજ જોવાથી આપણો ફરો સફળ થશે. માત્ર કુલની રચના અને મુગંચીનોજ બાહાર લેવો હોય તો દાહાડમાં હરએક વખતે જવું.

બીજાં બજારો જુદેજુદે ઢાણે છે. લેડનહૉલ-મારકેટ તથા ફારિંગ-ટન-મારકેટ નામનાં બજારોમાં તરકારી તથા ગોશ એ બંને વેચાયછે, પણ લેડિને સ્વજ પડે એટલામાટે કુલ, ફૂલ, તરકારી અને ગોશની જુદી જુદી ડુકાનો ઢાણે ઢાણે અને રસ્તે રસ્તે છે. માટે બજાર લેવા બજારમાંજ જવું પડે એમ નથી. ઘણુંકરીને જે માણસ માટે ઉકડો બાંધ્યો હોય તેજ માણસ નિત્ય ઘર આગળ આપણને વોર્ડમાડી જાય.

જેમ તરકારી વગેરેનું એક બજાર હેલાયનું છે તેમ ઘણો વેચવાનું એક ઘણું મોટું અને સુંદર બજાર છે. તેમજ વળી ગોશ વેચવાનું એક મોટું બજાર જુડું છે. તેમજ માછલીનું એક બજાર જુડું છે. ગોશનું મોટું બજાર પાટરનોઈટર નામની સેહેરી આગળ છે અને માછલીનું બજાર લંડનશ્ચિજ આગળ છે. ગોશ વેચવાનું બજાર ન્યુમેટ-મારકેટ નામથી ઓળખાયછે. આ બજારમાં બકરાંઓને મારવાની રીત ઘણીજ ખરાબ છે. કેહેછે કે જીવતાં બકરાંઓને ઉપરથી હડસેલા મારીને નીચે ત્રાંપરામાં ફેંકી દેછે એટલે તેમના હાથ પગ બાંગી જાયછે અને પછી તેમને કાપવામાં આવેછે. આ વાત આચી હોય તો આવી કરીણ રીતથી લંડનની કિર્તિને ઝાંખ લાગેછે. માછલી વેચવાનું બજાર “બિલિંચુ-ગેટ મારકેટ” નામથી મહુર છે. તે ઘણું મોટું અને આરી રીતે બાંધેલું છે. આમાં ખરાબ હવા એકઠી થઈ હોય તે કાઢાડી નાખીને ચોખી અને તાજી હવા દાખલ કરવાનું યંત્ર તથા એક કલાકમાં ૩૩૦૦૦ ગ્યાલન પાણી નદીમાંથી ઉંચું ચઢી શકે એવી ગોઠવણ જોવામાં આવેછે.

જીવતાં બકરાં ને ઢોર વેચવાનું બજાર ધણુંજ મોટું અને પ્રખ્યાત છે. એ બજાર. “મિર્ચા પાંક્લીટન-ક્યાટલ-મારકેટ” નાં નામથી પ્રસિદ્ધ છે; આ બજાર એટલું મોટું છે કે તેણે ૩૦ એકર જમીન રોકી છે. આ બજારમાં નિત્ય મોટી ભીડ ભરાય છે અને દર અઠવાડિયે ૩૦૦૦૦ બકરાં તથા ૩૦૦૦ ઢોર વેચાય છે. આ બજારની વચે એક ધડીયાળનો ઉંચો સ્તંભ તાર આફ્રીસમાંથી ઉભો કરેલો દેખાય છે. બજારનો દેખાવ આથી ભભકાદાર લાગે છે. આ બજાર ક્યામડનટ્રોન નામના મોહલામાં છે. તે અમારા ઘરથી ધણું વેગળું નહીં હતું.

ઉપર જણાવેલાં બજારને ત્યાંના લોકો માર્કેટ કહે છે. પણ જોને એ લોકો બજાર (Bazaar) કહે છે તે જુદી તરેહનાં હોય છે. આવાં બજારમાં તરેહવાર ઉંચી વસ્તુઓ વેચાય છે. આ બજારની દુકાનો રસ્તા ઉપરથી દેખાતી નથી. આંવું દરએક બજાર મોટી ઇમારતમાં ભરાય છે. કેટલાંક બજાર માર્કેટ નામથી પણ ઓળખાય છે. “પાલિયન” નામનું બજાર ઓક્સફર્ડ સ્ટ્રીટમાં ધણું મોટું અને પ્રખ્યાત છે. આ બજારના મકાનની અંદર ગયા પછી નાહાની નાહાની ચેંકડો દુકાનો માંડલી નજરે પડશે. દરએક દુકાનમાં એકએક જીવવાન સ્ત્રી વેચવાને ઉભેલી કે બેઠેલી જણાયે. આપણુ મન કંઈપણ વસ્તુ લેવાનું યાચ એવી રીતે કેટલીક વસ્તુ દરએક દુકાનદાર સ્ત્રી આપણી નજરે પાડશે. આ બજારમાં બધી જાતનો માત્ર અને સામન વેચાય છે. ઝવેરકામ, પેહરવાના વસ્ત્ર, અનેક તરેહના ચિત્ર, અનેક તરેહનાં રમકડા, અનેક તરેહના રાગ વગાડવાના હાથીવાર, છગી કાતર વગેરે અનેક તરેહનો સામન અહીં વેચાય છે. નીચેના એક ભાગમાં કુલના કુંડાં અને રોપા અને ખીજા ભાગમાં જીવતાં સુંદર પક્ષીઓ, વાંદરાઓ, સોનાની પાંખવાળી માછલીઓ અને મેંપેત રંગના ઉદર વગેરે વેચાય છે.

સોહા નામનું ખીજું બજાર ખીજી ઠેકાણે છે તે પણ મોટું અને પ્રખ્યાત છે. તેમાં ૮૦૦ સ્ત્રીઓ દુકાન માંડીને બેઠેલી અથવા ઉભેલી જોવામાં આવે છે. આમાં ચાર ચાર ફૂટ લાંબી દુકાનો છે અને દરએક દુકાનનું બાહુ રોજના બે રૂપિયા બેસે છે. (આતો મસતુ બાહુ કહેવાય)

મડમ ટૂમાનું બજાર તથા બર્લિંગ્ટન આર્કેડ તથા સેયર આર્કેડ વગેરે ખીલ્લું ફેટલાક બજારો જુદેજુદે ઠેકાણે છે. મડમ ટૂમાવાળા બજારમાં દર વસ્તુ “ફિક્સ્ટ પ્રાઇઝ” ઉપર પાળેલા દોરો તથા ખેડવાના દેખાવાને દેખાડવાને તથા વેચવાને મુકે છે. બર્લિંગ્ટન આર્કેડ નામના બજારમાં યુરોપિયન પરદેશીઓ ઘણુંકરીને અનેક તરેહનો મામન વેચે છે.

૭. વર્તમાનપત્ર અને જાહેરખબર.

NEWSPAPERS AND PLACARDS

લંડન મધ્યે મોહોલો મોહોલો, અને ગલીઓ ગલીઓ વર્તમાનપત્ર અને જાહેરખબરના કામન જોવામાં આવે છે. રસ્તામાં તાહાના તાહાના છોકરાઓ જુદાંજુદાં વર્તમાનપત્રોના પોક ને પોક લઈને ફેરી ફરતા ફરે છે. તેઓ મોટા મોટા ચક્રના કે ચોટા આગળ ઉભા રહે છે અને ગાડીમાં બેસનારાને તથા પગે ચાલનારાઓને રોકડ પૈસા છુટી નીકળ વેચે છે. “મોરનિંગ પે-પર, ઇવનિંગ સ્ટાર, ઇવનિંગ સ્ટાર્ડ-ડ-ડ, ઇમ-પોર્ટન્ટ ન્યુઝ ક્રોમ અમેરિકા-આઆ. ઇમ પોર્ટન્ટ ન્યુઝ” આવી રીતે પોકાર મારતા ફરે છે. એ રીતે વર્તમાનપત્રો ઘણા ખપે છે.

વર્તમાનપત્ર વેચવાની રીત અહીં મુંબઈ કરતાં જુદી છે. વર્તમાન પત્ર પ્રગટ કરનારા માલિકો પોતે વેચતા નથી અથવા વેચવાને પોતાનાં માણસો મોકલતા નથી. ફેટલાએક ધંધાદારીઓ પોતપોતાને હિસ્સાને વર્તમાનપત્રના ડેરેનેના ભાવમાં અમુક ટકા બાદ કરીને મોટી ને મોટી રકમ ખરીદ કરે છે અને તેઓ પછી પોતપોતાના જતા તરફના જાણકાર ધરાકોને અથવા છુટક લેનારાઓને વેચે છે. આથી આ ધંધાદારીઓને પણ લાભ થાય છે અને વર્તમાનપત્ર પ્રગટ કરનારાઓને ઘણું મોંઘેલું અને મનન પડે છે. તેઓને માત્ર જાણવાનું જ કામ, વેચવાની તથા ઉધરાણી કરવાની કડાકુટ અને માથાકુટ તેમને કરવી પડતી નથી.

અહીં વર્તમાનપત્રો ઘણા નિકળે છે. જુદાંજુદાંની ટીપ આપવાની અગ-ય નથી. ટાઈમ્સનું પત્ર બહુજ ફેલાવો પામેલું અને મોંઘેલું. સચ્ચી બોલવાનું પત્ર ટાઈમ્સનું ગણાય છે. તેની નિશ્ય ૧૦૦૦૦ નકલ

ખપેછે. તે દાહાડામાં બે વખત છપાયછે. સાંજના છપાયછે તે સવારના છપાયલું ફરીથી છપેછે; ફર માત્ર એટલોજ કે નવા અને તાજા સમાચાર મળ્યા હોય તે ઝોછી અગત્યની બાબદો કાહાડી નાખીને તેની જગ્યા ઉપર ગોઠવવામાં આવેછે. જેઓ સવારની પૂતળા ધરાક હોયછે તેઓ સવારના લેછે અને સાંજની પૂતળા ધરાક હોયછે તેઓ સાંજે લેછે અને કેટલાક બેવડો ખરચ કરીને સાંજ સવાર બે વખતની પૂત લે છે. એ વગેરે ડલીનુસ, ટેલીગ્રાફ, મૉરનિંગ હેરલ્ડ, મૉરનિંગ સ્ટાર, ઈવનિંગ સ્ટાર, ઈવનિંગ સ્ટાર્ડડ વગેરે વર્તમાનપત્રો નિત્ય નિકળે છે.

આ બધાં પત્રો નિત્ય ઘણાં ખપેછે. એક એકની કિંમત ઘણુંકરીને ૧ થી ૪ પેન્સ મુઘી છે. ઈક્સપ્રેસ-સંડન-પુસ દર મનીવારે નિકળેછે તેની બે લાખ નકલ ખપેછે. ઈક્સપ્રેસ-પુસ-આવ-ધિ-વરલ્ડ તથા ઈક્સપ્રેસ-ટાઈમ્સ દર અઠવાડિયે નિકળેછે અને દરએકની પચાસ પચાસ હજાર નકલ ખપેછે. આ ત્રણ પત્રો અનેક ચિત્ર સહિત દર વેળા પ્રગટ થાયછે. પંચ અથવા ઠંડા કરનાર પત્ર નિકળેછે તેમાં રાજ્યાધિકારી તથા અમલદારોની બેડાજ સિકલ પાડીને તેમનાં કોઈ તરફદારીના કે તેવાંજ અયોગ્ય કામને માટે તેમના ઠંડા કરેલા હોયછે. તેમણે લોકોના કેટલાએક અનાચાર માટે પણ ચિત્ર સહિત ઠંડા કરવામાં આવેછે.

વર્તમાનપત્રોમાં અનેક પ્રકારની જાહેર-ખબરો છપાયછે. જીદાજીદા ધંધાદારીઓને પોતાના ધંધા સંબંધી જાહેરખબરો છપાવવામાં મોટા ફાયદો થાયછે. હરએક સીજ જોઈતી હોય અથવા હરએક સીજ વેચવી હોય અથવા હરએક સીજ ભાડે આપવી હોય, અથવા હરએક સીજ જોવાઈ હોય, અથવા હરકોઈને ચાકરી જોઈતી હોય, અથવા હરકોઈને દાસી કે ચાકર રાખવો હોય તે પછીજા ખરચીને વર્તમાનપત્રોમાં જાહેર ખબર છપાવવાનો ચાલ ઘણો સાધારણ છે. કેટલાક ધંધાદારીઓ જાહેર ખબર ઉપર હજારો રૂપિયા ખરચેછે. હાલોવેની જાહેરખબર પૃથ્વીના ચારે ખંડમાં છપાયછે અને તેને હજારો રૂપિયાનો ખરચ બેસેછે તેતો તમે જાણતાજ હશે. પણ હાલોવેના જેવા વિલાસતામાં ઘણા છે; તેની ચેક જાહેરખબર ઉપર મોટા ખરચ કરવાને તેઓ અચકતા નથી.

તે વગેરે મોટા અક્ષર
રે છાપીને તથા પાટીયા
ઉપર ચોટાડીને ઢકાણે ઢ-
કાણે અને ચકલે ચકલે કે-
ટલાએક લોકો આમો દા-
હાડો જાહેરખબર ફરવે છે.
આની રીતે રંગવનાર મા
ણસો રસ્તામાં પાટીયા
ઉપર અને તથા પોતાની ડા-
કમાં ધાલીને ફરતા ફ-
રે છે. આ પ્રમાણે ઢકાણે
ઢકાણે જાહેરખબરના પા-
ટીયા ફરવ્યાથી ધધાદારી-
ઓને ધણે લાભ થાય છે.
કેટલીએક જાહેરખબર ધ-
ણજી ભભકાવેલા ર
ગીન અક્ષરો અને ચિ-
ત્રોથી છાપેલી હોય છે.
હવે એક રીતે લોકોની ત
ઉપર નજર પડે અને તે
વચાવ એની મતનબથી
જાહેરખબરોને ભભકા-
દાર કરે છે. રેલવે સ્ટેશન
ઉપર તથા આંતરખબર માટે
એવી જાહેરખબર મારેલી
હોય છે એટલું જ નહીં પણ
ખિસોરી મહેલ કે એવા-
જ ખિજા ગમત કે રમ

તનાં મકાનમાં મારેલી જોવામાં આવેછે. માત્ર દુકાનદારો તથા કુટકલ ધંધાદારીઓજ નહીં પણ મોટા કારખાનાવાળાઓ અને મોટી કંપનીઓના ડરેક્ટરો પણ આ રીતે જાહેરખબરો ફેલાવેછે.

કેટલીક સાધારણ વાતમાં પણ એ લોકો જાહેરખબર છપાવેછે; અને કેટલીક જાહેરખબર એવી હોયછે કે તેથી આપણને હસવું આવ્યા વિના રહેજ નહીં. કોઈ સ્ત્રી કે પુરૂષની લગ્ન કરવાની મરજી હોય તો તે છપાવે કે મારી આટલી ઉંમર છે, મારું આવું રૂપ છે અને મને આટલો વારસો મળ્યો; જેણે મારી સાથે પરણવું હોય તેણે પોતાની હકીકત લખી મોકલવી. આવી અનેક તરેહની જાહેરખબરો ત્યાંના વર્તમાન પત્રોમાં વાંચીને આપણને અચરતી ઉપજ્યા વગર રહેતી નથી.

૮. કુંજવન અને બગીચા.

PARKS AND PUBLIC GARDENS

આવાં મોટાં શહેરની મોટી વસ્તીનાં સુખને મોટે ભાગે સર્વ પ્રકારની ગોઠવણ છે; તેમાં ફરવા હરવાની ને આરામ પામવાની ગોઠવણ હોવીજ જોઈએ. શહેરના જીવંતજીવ ભાગમાં ગ્રાડપાનની રચનાથી રચેલાં મોટાં કુંજવન છે; કુંજવન એટલે વન અથવા અર્ધ જંગલ જેવા મોટા ભાગ જેને ત્યાંના લોકો “પાર્ક” નામથી ઓળખેછે. એવાં બધાં મળીને ૭ પાર્ક છે અને તેઓ સર્વ મળીને ૧૯૫૦ એકર જમીન આમરે રોકેછે. મોટાંમાં મોટું કુંજવન ૪૭૨ અને નાહાનાંમાં નાહાનું ૯૦ એકર છે. આવાં કુંજવન ઉપરાંત સરકારી બગીચા છે ત્યાં લોકોને ફરવા હરવાની છુટ છે.

મુકાબી મોટું “રીજન્ટ્સ-પાર્ક” નામનું કુંજવન છે. તે ૪૭૨ એકર મોટું છે. એવી રીતે ગ્રાડપાનની રચના આ અને બીજાં પાર્કમાં રચેલી છે કે તેમાં ફરવાથી ખુશી ઉપજે. એમાં પગે ફરવાને તથા ગાડીમાં બેસી સેલ મારવાને બહુ સરસ રસ્તા પાડ્યાછે. આ કુંજવનનો કેટલોક ભાગ બીજાં કામમાં રોકેલોછે. એક તરફ “લુઓર્ડ્સશકલ ગાર્ડન્સ” એટલે પ્રાણી સંગ્રહસ્થાન છે તેમાં બધી જાતનાં જીવતાં જનાવરો અને પક્ષીઓનો સંગ્રહ છે. બીજી તરફ “બોટાનિકલ ગાર્ડન્સ”

એટલે વનસ્પતીનો બગીચો છે તેમાં બધી જાતનાં ઝાડપાનના સંગ્રહ રચેલાં છે. “બોટાનિકલ ગાર્ડન” ની આસપાસ ગોળ વિટ્રીના આકારમાં ફરવાને રસ્તો બાંધેલો છે. આ ફૂલવનમાં કેટલેક ઢોંઢાણે ઝાડોની હાર આવી રહી છે અને તેમની પાસે યજ્ઞને ફરવાથી જીવને ખુશી ઉપજે છે. આ ફૂલવનને ફરતો રસ્તો બાંધેલો છે તે બે માઈલ યાવે છે. નિચ સ્નાંત સ્વાર હજારે લોકો આ ફૂલવનમાં ફરવાને જાય છે.

“હાઈડ-પાર્ક” નામના ફૂલવનમાં શીખંતો અને ઘણા મોટા લોકો ધાઈફરીને ફરવા અને સેત્ર મારવા જાય છે. તેથી આ ફૂલવનનો ભભકો વધારે મારે છે. તેણે વિસ્તારમાં ૩૮૮ એકર જમીન ઢાકી છે. લોહિડાની સુંદર જાળી ને ભભકાદાર દરવાજાથી આ ફૂલવનની શોભા બહુ દીપી નિકળે છે. વરમમાં ચાર મહિના—“મે” થી “ઓગસ્ટ” સુધી આ ફૂલવનમાં ફરવા હરવાની તથા સેત્ર મારવાની ભર, રૂઠ મણાય છે. સ્વારના ૧૨ થી ૨ અને સ્ત્રીનાં ૫ થી ૭ વાગતા મુન્ડી ઇંગ્લંડ દેશના શીખંતો પોતાનાં કુટુંબ પરીવાર માથે ફરવાને નિકળે છે.

આ ફૂલવનમાં બાકુની ગાડીને જવાનો હુકમ નથી. કોઈ માલતા જાય છે; કોઈ પોતાની ગાડીમાં જાય છે; ને કોઈ ઘોડા ઉપર જાય છે. વાજીત્ર વાગે છે ત્યારે કોઈ કોઈ વેળાએ એટલી તો ભીડ એકઠી થાય છે કે ૭૦૦ આસામી ત્યાં ઘોડા ઉપર બેસી એકઠાં મળે છે. આ ફૂલવનમાં સાપના આકારની એક નાહાની નદી કળાથી પેહોતી કરેલી છે. એક ઢોંઢાણે વચમાં ઝાડોને ગોળ આકારમાં ગોઠવેલ છે. જીન કે જીપાઈમાં લશ્કરની ક્યાવત થાય છે તે જોવાલાયક યજ્ઞ પડે છે. આરમ્પાહાણનો બનાવેલો દરવાજો અગાઉ રાણીના મેહુલમાં હતો તે હવે ધરીને આ ફૂલવનમાં કંબરનાં ઝરોઈ આગળ મુકાયે છે. એ દરવાજાની કિમત ૮ લાખ રૂપિયાની હતી અને તેને ખસેડવાનો ખર્ચ ૧ લાખ રૂપિયાથી વધારે થયો છે.

લેમ્સ-પાર્ક તથા ગ્રીન-પાર્ક એ બંને ફૂલવન ઉપરાંત ફૂલવનની પાસે પાસે આવ્યા છે. લેમ્સ-પાર્ક ૯૧ એકર અને ગ્રીન-પાર્ક ૧૦ એકર છે. આમાં પણ ફરવાને ઘણા લોકો જાય છે. વિટ્ટોરિયા-પાર્ક નામનું એક નવું ફૂલવન રચવામાં આવ્યું છે તે ૨૬૫ એકર છે. માહારાણી

વિક્ટોરિયાનાં રાજ્યમાં તેયાર થવાથી તેનું નામ વિક્ટોરિયા-પાર્ક પડ્યું છે. આ કુંજવન ઈશાન ખુણામાં આવ્યું છે. “બાર્ડસ્લી” નામનું છઠ્ઠું કુંજવન ૧૮૫ એકર છે. આત્યંત કુંજવન ગ્રીનીચ પાર્કનાં નામથી ઓળખાય છે.

ચીન્ડ્રમ-પાર્કની પાસે “પ્રિમ રોયલ હિઝ” નામની એક ઘણી સુંદર ટેકરી છે ત્યાં પણ ઘણા લોક ફરવાને જાય છે. કેન્ઝીંગ્ટનનો જગીચો હાઈડ-પાર્કની પાસે છે. એમાં ફરવાની ઘણી મઝા પડે છે. જ્યારે એમાં વાજીત્ર વાગતું હોય ત્યારે આંખજવાને ઘણા લોકો એકઠા મળે છે. “રોયલ હાર્ટ્રિક્લેવઅલ સોમાયટી” નો બાગ પણ ઘણો સુંદર અને જોવાજોગ છે. આ બાગ બનાવવાને ૭ લાખ રૂપિયા ખર્ચવામાં આવ્યા છે.

“ક્યૂ” નામનો જગીચો હાઈડ-પાર્કથી પાંચ માઈલ વેગજો છે તે પણ ખડું જોવાલાયક છે. એમાં એક વાગ્યા પછી બધા લોકોને ફરવા દે છે. આ બાગમાં “પામ હોઝ” એટલે ઉંચા તાડના ઝાડ માટે બાંધેલું મકાન તથા બાગના ક્યાસઓની સુંદર ગચ્છા મુખ્યકર્તાને જોવાજોગ છે. ઉંચા તાડને વારંતે જે મકાન છે તે તમામ કાચનું અથવા બિલારકામનું બાંધેલું છે અને તે ઉપર ત્રણ લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ ખેઠા છે ! આ વાત જાણીને આપણા દેશીઓ કદાચ અજબ થયે અને કહેશે કે વળી તાડને માટે આવા મોટું અને ભારે મકાન બાંધવાની શી જરૂર ? પણ વિભાવતની શિવજી હવાને લીધે તાડના ઝાડ ઉગી શકતા નથી, માટે ત્યાંના લોકોને એ ઝાડ નવાઈ જેવાં લાગે છે અને હરેક નવાઈ જેવી વસ્તુ માટે મોટો ખર્ચ કરવો પડે તો એ લોકો પાછળ હસતા નથી.

આ “પામ હોઝ” અથવા તાડનું મકાન ૩૬૨ ફૂટ લાંબું, ૧૩૭ ફૂટ પોહોળું અને ૭૦ ફૂટ ઉંચું છે. તે ઉપરાંત તેની બે પડખે કાચના બે મોટા ઓરડા છે, એકએક ઓરડો ૧૧૨ ફૂટ લાંબો, ૫૦ ફૂટ પોહોળો અને ૩૩ ફૂટ ઉંચો છે. આ બધું મકાન કાચનું હોવાને લીધે તેનું અપરં પણ કાચનું જ છે. આમાં એવો જડો કાચ વાપરેલો છે કે વરસાદના કરા પડે તોપણ તે ભાગે નહીં. આમાં વચોવચ તાડના ઝાડ છે અને અડખે પડખે બીજાં અનેક ઝાડપાન જે ગરમ હવા વગર ઉગી ન શકે તે મોટી જાતની અહીં મોટાં કરવામાં આવ્યા છે. આ બધાં ઝાડપાન

મુકવામાં અને રાખવામાં એવી રચનાબરેલી કુક્તિ અને મકાઈ વાપરવામાં આવી છે કે તે જોઈને આપણે અજબ થયા વગર રહીએ નહીં.

આ મકાનની બાહાર ગમે તેવી તાહાડ પડતી હોય અને ગરમીની સીસીના પારે ૨૦ અંશ સુધી ઉતરેલો હોય પણ તેની અંદર એટલી ગરમી કે ૮૦ અંશ સુધી તેમાં પારે ચઢેલો જોવામાં આવશે. આટલી બધી ગરમી ઉત્પન્ન કરવાને આ મકાનની નીચેથી ૧૨ ભટ્ટી હંમેશ મજગાવેલી રાખેલી હોય છે અને તેમાંથી ઉઠતાં ગરમ પાણીની ગરમી આખા મકાનમાં ફાપત થઈ શકે તેમજ ઠા માઈલ લાંબી નળી મુકી છે અને તેમાં એવા ગોઠવણ છે કે જે આડપાનને જેવી અને જેટલી ગરમી જોઈએ તેવી અને તેટલી ગરમી તેને પોહાવે. આ મકાનમાં જેવાં આપણે પેસીયે કે તરત એમ ભાગે કે આપણે આપણા ગરમ દેશમાં જ હઈએ.

આખા બાગમાં ખીજ નાહાના નાહાના કાચના મકાનો જે કે બાર છે તે વળી જુદાં. આમાના એક મકાનમાં એક નાહાનું તકાવ બાંધેલું છે તેમાં પાણી ઉપર કમળના પાન તથા ફુલ ખીલેલાં જોવામાં આવે છે. આ બાગમાં એક ઢોળાણે આડપાનની પેદાશના પદાર્થોનું મુંગદસ્થાન છે. એક ઢોળાણે ચીનાઓના દેવળ જેવા ઘાટનો અથવા માત કે આઠ માલનો દૂધમાળ જેવો મીનારો છે. આ કુલ બાગના બે ભાગ કુદશા છે તે બંને ભાગ મળીને ૨૦૦ એકર જમીન રોકી હશે. મોટો ભાગ “સેન્ટ્રલ ગ્રોન્ડ” એટલે મોજની જગ્યા એવા નામથી ઓળખાય છે.

આ “કુલ” નામના બાગની મોટામાં મોટી ચોખા કુલના ક્યારા જે જુદાજુદા આકારમાં રચેલા છે તેમાં છે. એક ક્યારામાં એક જાતના અને એક રંગના ફુલ હોય છે તો ખીજ ક્યારામાં ખીજ જાતના અને ખીજ રંગના અને ત્રીજામાં ત્રીજી જાતના અને ત્રીજા રંગના. એ પ્રમાણે જુદીજુદી જાતના અને જુદાજુદા રંગના ફુલોના જુદાજુદા ક્યારાઓથી આ બાગ ઘણો જ દીપે છે. એકએક ક્યારામાં ફુલ એવાં મરખાં કે જાંણે જમીન ઉપર જુદાજુદા રંગનો ગાલેચો ખીજાઓ હોય એમ દેખાય. આ મુંદર રચનામાં વળી એક નાહાનું મરેશ્વર આ ઢોળાણે છે તેમાંથી પાણીના ધોધ વચોવચ ઉઠે છે તેથી આખા બહુ મંતોષ ઉપજે છે.

PA W HOUSE KIW GARDENS

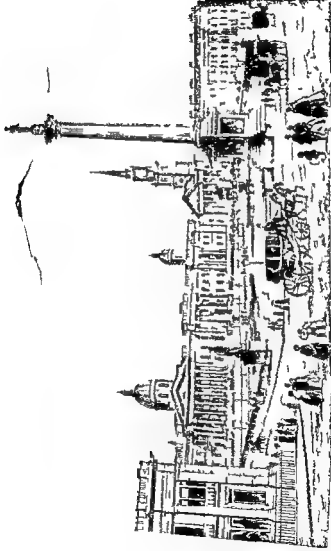
“ॐ नमो भगवते वासुदेवाय”
(११४)

છે તે ઘણો સુંદર છે. એક સ્ત્રીનું પુતળું ઉંચું કરેલું છે, તે સ્ત્રી વાંકી વળીને કુળ અથવા ચંબુમાંથી પાણીની ધારા આજો દહાડો રેડવા કરે છે અને જેઓ તરસ્યા હોય છે તેઓ પાણી પીતા જાય છે. કેટલાક પાણી પીવાના કુવારા રસ્તા ઉપર કોઈ મકાનની દેવાળમાં જડી લીધેલા હોય છે અને તેમાં કેટલાક કુવારા મારી કારીગરીથી બનાવેલા જણાય છે.

ત્રફાનગર ચોકથી એક તરફ જરા આગળ ચાલ્યા તો ખીજો ઉંચો સ્તંભ આવે છે. આ સ્તંભ ઉપર યુક-આવ-ચોંડનું પુતળું ઉંચું કરેલું છે. આ સ્તંભ ૧૨૫ ફુટ ઉંચો છે. એજ ચોકથી જરા ખીજી તરફ આગળ ચાલ્યું તો ચેર્ચગર્લેસ આગળ પેહેલા ચાર્સ તથા રીન્ડ જૉન્સ, આ બંને રાજાઓના પુતળાં ઘોડા ઉપર છે તે આવશે. જરા વધારે આગળ ચાલતાં ચેસ્ટરમિનિસ્ટર-આખી આગળ કીમીવાની લડાઈમાં મરણ પામેલા મરદારોની યાદગારી માટે ઉંચું કરેલું એક મોડું પુતળું આવશે. પાલ્સી-મંટના મહેલ પાસે “ રીઅર્ડ ઓ બાયન ” નું ઘોડા ઉપર પુતળું છે. આપણા પ્રખ્યાત લૉર્ડ ક્યારિંગનું પુતળું મહેલના ચોકમાં છે.

યુક-આવ-ચેન્ડીગટન જોણે આખા પુરોપખંડમાં જાય ઉપજાવનાર નેપોલિયન બોનાપાર્ટને હરાવીને કેદ કર્યો હતો અને જેની બાહુડીને માટે ઇંગ્લંડના ચોકો ફિદા છે તેનાં પુતળાં ઘણીજ પ્રગિહ જગ્યા ઉપર સુકેમ છે. રાયલ એકમચેન્ડ જ્યાં નિત્ય હજારો લોકોનો આવજા થાય છે ત્યાં ઘોડા ઉપર એક ઉંચું કરેલું છે; ખીજું પુતળું હાઈડ-પાર્કના એક ખુણા ઉપર મરિયામ રસ્તામાં ત્રાયમફલ આર્યના મોટા દરવાજાને માથે ઘોડા ઉપર છે તેનું સોનેરી ચિત્ર આ પુસ્તકનાં પૃષ્ઠા ઉપર આપ્યું છે. આ પુતળાનો ઘણોજ ભબકો મારે છે. એજ બાહાદુર યુકની યાદગારી માટે વળી હાઈડ પાર્કમાં ત્રિજું પુતળું ઉંચું કરેલું છે.

ખીજા કેટલાએક નામાંકિત પુરોવાનાં પુતળાં કેટલીએક મરિયામ જગ્યા ઉપર ઉભાં કરેલ છે. ઇંગ્લંડના ચોથા વિલિયમ રાજાનું પુતળું લંડન શ્રિહર આગળ છે. ડાક્ટર જેનર જે ગણિતવાનો શોધ કરવાથી જગત પ્રગિહ થયો છે તેનું પુતળું ડ્રેન્સિંગન બાગમાં છે. રાણી વિક્ટોરિયાનું આરમ્પાહાણનું પુતળું ગૅલ્લ-એકમચેન્ડમાં છે. એનિસ્ટ્રાથ રા-

TRAFALGAR SQUARE

ત્રેફલગર ચત્વર—જે રામચંદ્ર (૨૧૬)

છીનું પુતળું પણ આઠકણે છે. ખીજા જેમ્સ રાજનું પુતળું “હાઈડ હૉલ” નામના મરકારી મકાનના ચોકમાં છે. આન નામની રાણીનું પુતળું પેરર મિનિસ્ટર પાસે છે. સોહા નામના ચોકમાં ખીજા આર્થર રાજનું પુતળું છે. સેંટ જેમ્સ વાળા ચોકમાં ત્રીજા વિલિયમ રાજનું છે. ધેગ્ગંડની બધાંકમાં પણ એજ રાજનું પુતળું છે. પોર્ટલેંડ બેઝમાં “ડ્યુક ઓફ કેટ” જે મહારાણીનો પિતા થાય તેનું પુતળું છે. ગિલ્ડ હૉલ, ટેપલ બાર, વેસ્ટમિનિસ્ટર આખી વગેરે પ્રમિદ્ધ જગ્યાઓમાં પ્રખ્યાત પુરોનાં પુતળાં ખીજાં અનેક છે. પાર્લિમેંટના મેમ્બરમાં તથા સેંટ-પૉલના દેવળમાં પણ ઘણાક નામાંકિત પુરોનાં પુતળાં છે. માત્ર પાર્લિમેંટના મેમ્બરમાં છે તેટલાજ ગણ્યું તો ૪૫૦ થી વધારે થયે.

લંડનમધ્યે ૬૦ મં ૧૧૬૬ માં મોટી આગ લાગી હતી અને તેથી લંડનનો મોટો ભાગ બળીને નાશ પામ્યો હતો તેની યાદગારી માટે એક મિનારો બાંધેલો છે. તે ૨૦૦ ફુટ ઉંચો હતો. જે જગ્યા આગળથી એ મોટી આગ લાગી હતી તેજ જગ્યા ઉપર તે બાંધવામાં આવ્યો છે. તે “મૉન્-યુમેંટ” નાં નામથી મશહુર છે. તે બાંધવા માટે ૧૩૦૦૦૦ રૂપિયા ખર્ચ થયો છે. જે મોટી આગને માટે આ મિનારો ઉભો કરેલો છે તે આગ ઘણીજ ભયંકાર હતી. આર કે પાંચ દાહાડ સુધી તે ચાલુ રહી હતી. એ વખતમાં આખાં લંડનનો વિસ્તાર ૫૦૦ એકર હતો તેમાં ૪૨૫ એકર, સુધી એ આગ ફેલાઈ ગઈ હતી. ૧૩ હજાર ઘર ને ૪૦૦ માલખાઓ મળગી ગયાં હતાં. સેંટ-પૉલનું મોટું દેવળ પણ બળી ગયું હતું. આ મોટી આગથી બધું મળીને ૧૨ કરોડ રૂપિયાનું નુકસાન થયું હતું.

આ “મૉન્-યુમેંટ” ના ઉપરના ભાગ ઉપર ધાતુનો સોનેથી ગસેલો આગના ભયુક જેનો મોટો ગોળો મુકેલો છે. આ મિનારો ઉપરથી નીચે પડીને જ માણસોએ જુદેજુદે વખતે આપઘાત કર્યો હતો એમ કહેવાય છે. આ અને ખીજા બે મિનારાથી લંડન ચોળી નિકળે છે. તેમાં “ડ્યુક ઓફ યૉર્ક” તથા “નેશન” આ બે મિનારા ઘણી મુંદર જગ્યા ઉપર હોવાથી વધારે બિરાજી નિકળે છે. આ મિનારો ઉપર ચહડીને જોઈએ છઈએ એટલે લંડન સંહરનો દેખાવ સારી રીતે જોવામાં આવે છે.

૧૦. નદી અને પુલ.

THAMES AND ITS BRIDGES

લંડનમાં ટેમ્સ નદી વહેતી છે. આ નદી મોટી છે અને તેમાં મોટાં વાહાણો ચાલે છે. લંડનનું નગર અને ત્યાંના બધા ગંદવાડ આ નદીમાં પડે છે તેથી લંડન પાસે આ નદીનું પાણી ધણું મેલું અને ગંદું રહે છે. એ પાણી પીવાવાચક નથી તેટલામાટે પીવાનાં કામમાં મુદત આપતું નથી. આ નદીનો પટ આશરે ૦૪ માઈલ છે. નદીની ઉપરનો દેખાવ જોવાજોગ છે. દાહાડો આજો આ નદી ઉપર નાહાની નાહાની આગ-ખાટ દાડદાડ કરે છે તે જોવાથી ઘણી ખુશી ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાંની એક આગખોટમાં એનમીથી કનાકર્વોન એટલે લંડનના એક છેડેથી ખીજા છેડામુડી એન કરવા નિકળ્યા તો ૧૧ કનાકથી વધારે લાગ્યો નહી, અને એટલી સેન માગવામાં બહુ મત્રા તથા ગમત થયે.

આ પ્રમાણે સેન મારવા નિકળ્યું તો નદીને કાંઠે જે મોટી મોટી ઇમાગન આવી છે તેમનો મુદર દેખાવ નજરે પડે છે. પાર્લિમેન્ટના મેલેય, મંડપોંગનુ દેવળ વગેરેની મોટી ઇમાગતનો ભબકો મારશે. નદી ઉપરના બધા પુન માનમ પડશે અને દરએક પુનની હેઠળથી આગખોટ પસાર થશે. નાહાની નાહાની આગખોટની દાડદાડ જોઈ અચ્ચતી ઉપજશે. એક આગખોટ યાત્રેથી આવતી દેખાય છે અને આપણી પાસેથી ગઈ નથી તેનામાં વળી ખીજા આગખોટ અને ત્રીજા અને ચોથી એમ ઉપરા ઉપરી આવતી અને જતી દેખાય છે. આ આગખોટમાં કાઈ બધા લોક સેન કરવા નિકળતા નથી. ઘણાખગ તો પોતપોતાના કામ માટે લંડનના એક ભાગમાંથી ખીજા ભાગ ઉપર ગાડીમાં બેસી જવાને બદલે આગખોટમાં જાય છે. નદીના કાંઠા ઉપરની જુનીજુની જગ્યાએ ઉપર જેઓને જવું કે આવવું હોય છે તેમને આની રીતથી ઘણાજ સેહેલું અને મસતુ પડે છે.

આવી રીતે લંડન મધ્યે નદી ઉપર આગખોટમાં બેસી આવજાય કરનારા દરરોજ હજારો આદમી થાય છે. નવ કે દસ મથક ઉપર આગ-ખોટ મોટી રહે છે. દરએક મથક ઉપર ઉતારોઓ ઝોટા ઝોટા ઉતરે છે અને નવા બેસે છે. એકએક આગખોટ એકએક બેઠામાં ૭૫ થી ૧૦૦

માણુમ બાવેજે અને બધાં જાણે છે. ધ મુકરૂનિ એકએક માણુમ પાસેથી એકએક રૂગની ૮ પઈ એવે બે ફીલાળ બાકુ લેવામા આપે એવી મરપથી કામ થાયજે અને એવો મોટો કારભાર ચાલેજે કે આપણે અચરત થયા વગર ગીએજ નહી. એવ કતી લેજા મને એમ લાગે કે જેમ આ મોટા મેન્ટમા એકેકેકાણેથી ખીજેકેકાણે જવા માટે આપણી આપણી આગમો કહેજે અને એવના ખરા માણુમે તેનો લાભ લેજે તેમ આપણા દેશમા નદી કે દરિયા કાગના મેન્ટમા જવા આવવાને આગમોટા થરી જોઈએ અને તેનો નાબ દેગીએએ લેના જોઈએ.

લડન મેન્ટમા ગત્તા ઉપરથી નદીનો ૫૪ પચાઝ કાવા માટે જો જો પુન બાવેનાજે બધા મળીને એવા નનકે દસ પુન જે મરપથી મોટા પુન “લડનમિડન” નામનો જે આ પુન ઉપર માણુમ તથા ગાડી ઘોડાની આવજન બેસુમાર જે નિચ આ પુન (આગન જોવી ભીડ જોવામા આપેજે તેની ભીડ કોઈકેકાણે નહીજ દેશ કહેજે કે નિત્ય ૨૪ કનાકમા આમરે ૨૦ હજાર ગાડી ઘોડા અને ૧ લાખ માણુમે પગે ચાનનાર આવજન કરેજે આ પુન નવાઈમા આમરે એક હજાર કુટ અને પોલોનાઈમા ૫૪ કુટ જે ને તે આવવા માટે બે કરેડ રૂપીયાનો ખર્ચ થયો હતો આ પુન ઉપર ગાડી ઘોડા માટે એવો બદાબસ્ત કરેલોજે કે ઉનાળે ગાડી ચાનવાની હોય તો વચેથી અને ધીમે ધીમે ચનાવની હોય તો પડખેથી લેવી જોઈએ.

ખીજા પુલોમા વેસ્ટ મિનિસ્ટા મિડન નામનો પુન જે પાર્લીમેન્ટના મેન્ટન પાસે જે તે ધણો ભળકદાર જે તેની લખાઈ આમરે ૧૧૦૦ કુટ અને પોલોનાઈ ૮૫ કુટ જે તે આવવા માટે આમરે ૨૧ લાખ રૂપીયા ખર્ચ થયોજે એ વિનાય વાટરલુ મિડન, તથા એગિંગ કોસ મિડન, તથા લાનેથ મિડન વગેરે પુલો જે લાનેથ-મિડન લોહોડાના તાર ઉપર જૂનતો ૨૧ મીને નીચેથી ટેકાન વગર ઉભા કરેનાજે એ બાધવાને આ ૬ લાખ રૂપીયા ખેડા હતા મોટામા મોટો પુન વોંગલુનો ૧૩૨૧ કુટ લાગો અને ૫૪ કુટ પોલોનાઈ જે નાહાનામા નાહાનો પુન મોથનકના જે તે ૭૦૦ કુટ લાગો અને ૪૨ કુટ પોલોનાઈ જે માત્ર

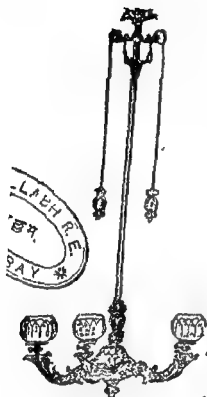
એકજ પુલ જરા નીચે છે બાકી ઘણાખરા તો ૫૦ ફૂટ કરતાં વધારે હોવામાં છે. હંગર ફોર્ડનો પુલ ૧૩૦૦ ફૂટ કરતાં વધારે લાંબો છે તેનો ટેકાવ માત્ર ૩ આરકાં ઉપર છે અને પેરટ મીનીસ્ટરનું પુલ જે ૧૧૦૦ ફૂટથી લંબાઈમાં ઓછો છે તેનો ટેકાવ ૧૫ આરકાં ઉપર છે. કેટલાક પુલો આગળ રાહાદારીઓને ચીલો અથવા “ટોલ ” આપવો પડે છે.

૧૧. રાતનો દેખાવ અને ગ્યાસ-લાઈટ.

VIEW BY NIGHT—GASLIGHT

લંડનમાં રાતનો દેખાવ જ્યો ખુબસુરત અને આનંદકારક લાગે છે તેવો દાહાડે લાગતો નથી. નિત્ય ગ્યાસના દિવાનો એવો તો બહુક અને પ્રકાશ મારે છે કે આપણા દેશની દિવાળીના દિવાનો પ્રકાશ વટાવમાં બધા દિવાળીમાં ઘગની બારી ઉપર આપણે દિવા ટાગીએ છધએ તેવી રીતની આ રીશની નથી પણ દરએક મોટા મોહોલામાં દુકાનની હાર ને હાર હોય છે અને દરએક દુકાનમાં ગ્યાસના એટલા બધા દિવા પેટપે છે કે તેથી મોટો બહુક થઈ રહે છે અને નિચ લંકા મજગી હોય એમ લાગે છે. રાતની વેળાએ જનરથને મથાલે ખેસીને ફરવાથી જેવી મત્રા પડે છે તેની મત્રા લંડનનો બાહારનો દેખાવ જોવામાં ખીજી રીતે પડવી કાણ છે. કેટલાએક મોહોલાઓ અને કેટલીએક શેરીઓ રાતની વેળા બહુજ દીરી નિકળે છે. તેમાં દર થનીવારે ગ્યાસ-દીપક વધારે દીપે છે.

ગ્યાસના દિવાની ખુબીનું વર્ણન થઈ ચકે એમ નથી, મુંબઈમધ્યે ગ્યાસના દિવા થવાએ પણ એનો ઉપયોગ વિનાયતમાં જેવી ક્રગમત અને મુલુગાર-જુદીવી થાય છે તેવો ઉપયોગ મુંબઈમાં થવાને હું ધારું છઉં કે ખીર્ન ઘણા વરસ જોઈએ. તરેહવાર આકારમાં એ દિવાઓ કેટલાએક ગમતનાં કારખાનામાં પેટપે છે. ગ્યાસના દિવામાં નામ પણ પડી મુકે છે. દરએક રીતનો આકાર આ દિવાથી પડે છે. ગ્યાસના દિવામાં તેજની કે વાટની જરૂર નથી. નજીનું મોંહ ઉઘાડીએ તો તેમાંથી કોપલામાનો વાયુ નિકળે છે. તેને દિવાની જોત લગાડી કે તરત મળે છે. આખી કુંચી ફેરવીએ તો આખી જોત મળે અને થોડી ફેરવીએ તો થોડી મળે.

ગ્વાસનું સાધારણ ઝુંબર.

ગ્વાસનું ઈશુ ઝુંબર.

ટાંગવાનાં ઝુંબરમાં અથવા મુનલ્યાં-
પમાં અથવા ભીંત ઉપર વાંચથેડમાં
અથવા ટેબલ ઉપર મુકવાના દિવામાં
ગ્વાસ લેવી હોય તો આપણે હાલ જે
ઝુંબર તથા મુનલ્યાંપ તથા વાંચથેડ
તથા શીડીંગ લ્યાંપ વાપરીએ છીએ તે
આલે નહીં. તેઓને માટે જુદીજ રી-
તના દિવા જોઈએ એવા કે તેની માં-
હેથી ગ્વાસની કીલ્કી નળી પસાર થા-
ય. એવા દિવા ટાંગવાના તથા ભીંત
ઉપર વજગાવવાના ઘણા શોભાપમાન
અને તરેહવાગ ધારના બને છે. ટાં-
ગવાનાં ઝુંબરમાં કે મુનલ્યાંપમાં બિલ્કીંગ
(જન) માંથી ન દેખાવ એવી રીતે એ
નળી ઘખપ કરવામાં આવે છે.

ગ્વાસના દિવા બાજવામાં મંબાજ
રાખવી પડે છે. દિવા હોતની નાખ્યા
પછી જૂનથી કુંચી ઉઘાડી ગ્લી મઠ
હોય અને નળીમાંથી વાકુ નિકળીને
હરકોઈ એરડામાં કે ઘરમાં એકોઠા થ-
પો હોય તેને જગા જે દિવાની જોત
લાગે તો આજો એરડો અથવા આ-
ખું ઘર તરત મળતી ઉઠે. પણ એ-
રડું ઠીક છે કે નળી ઉઘાડી હોય અને
ગ્વાસ ખાખી નિકળ્યા કરતો હોય તો

એક જાતનો એવો નકારો વાસ મારે છે
કે ઘરમાં રહેનાર કહી શકે કે ગ્વાસ ખાખી નિકળી જાય છે. વળી દર-
એક આગામી જોઈએ ગ્વાસ બાજે તેટલાનો દિશાબ બગાવર ગ્લી શકે છે.

એક ઘરમાં અથવા એક કારખાનામાં ગયાઓ નજ લઈને તેમાં ખીજી જોઈએ તેટલી નજી મુશી હોય અને પછી દરએક નજીનો દિવા પેટવો હોયતો તે સજગયે. તેમાં વધારે ખુખી એ છે કે દરએક નાહાની નજીની કુંચીથી દરએક નજીનો દિવા વધતો ઓછો થાયછે કે હોલવાઈ જાયછે એટલુંજ નહીં પણ મોટા નજીની કુંચી વધતી ઓછી ફરવ્યાથી બધા પેટવેલા દિવા એકદમ વધતા ઓછા થાયછે કે હોલવાઈ જાયછે. આ કરામત વિલાયતની મોટી નાટકશાળાઓમાં બહુ ઉપયોગી થઈ પડીછે.

કોઈ મોટી ખુશાલીનો કે કોઈ મોટા તેહવારનો દાહાડો હોયછે તે દાહાડે ગયાઓના દિવાઓનો અને ગયાઓની રોશનીનો ખુરે આહાર જોવામાં આવેછે. દરએક મોટાંઘર તથા મકાનનો આગણો ભાગ ગયાઓના દિવાના ભખુકથી પ્રકાશી રહેછે એટલુંજ નહીં પણ ગોળ મેટુરાપના આકારમાં કે ચક્રના આકારમાં કે ઝાડના આકારમાં કે વાવટાના આકારમાં અને એ જગેરે તરેહવાર આકારમાં ગયાઓની દીવા પેટવેછે અને તેનો ભખુક દુરથી એવો તો સરસ મારેછે કે તે જોઈને આપણે એમજ કહેશું કે દિવાની આવી રચના આગળ આપણી દિવાળી શી ગણતરીમાં ?

૧૨. હવા અને રૂઠું.

CLIMATE AND SEASONS.

હંડનની ને આખા ઇન્ડિયન દેશની હવા ખુશી થવાજોગ નથી. હવાનું ઠંડાણું નથી ; તે જરા જરામાં બદલાઈ જાયછે. સૂર્ય મોટા તેજથી હમણા પ્રકાશતો હોય તેવામાં વાદળ થઈ આવે ને ઠંડી હવા કુંકવા માંડે. તમામ સુકો દાહાડો દેખાતો હોય અને જરા વારમાં વરસાદના છાંટા પડે. કોઈ મોટા દિવસ હોય અથવા કોઈ ઠંડાણે મોટો મેજો બરાવાનો હોય ને દાહાડો ઉઘાડો છે એવા ઉર્મંગથી આપણે સેવ કરવાને અને મોજ મારવાને જઈએ પણ ત્યાં ગયા પછી અથવા રસ્તામાંજ વરસાદ લાગે અને પવન ફૂટે, મેજો મુંઝાઈ જાય અને રંગમાં ભંગ પડતાં વાર ન લાગે. મારાંશ જેમ વરસમાં ચાર રૂઠું બદલાયછે તેમ દાહાડામાં ચાર રૂઠું બદલાતી હોય એવો ફરફાર હવામાં ધણકરીને સેજ થઈ જાયછે.

કોઈ મોટા દાહાડો ઉઘાડો અને કોરો ચુસ્ત્યો તો મોટા બાથગની વાત ગણાય. કોઈ કોઈ વેળાએ જાડાં વસ્ત્ર પેહેરવાની અથવા છત્રી લઈને બાહાર જવાની જરૂર માલમ ન પડે પણ ગરમ અને જાડાં વસ્ત્ર વગર અથવા છત્રી વગર બાહાર નિકળીએ અને એકાએક તાહડી હવા ડુકે કે વરસાદ પડે તો ફૂંસી પડીએ મોટે બાહાર નિકળતી વેળા ઉનાળાની હવામાં પણ ગરમ વસ્ત્ર પેહેરવાં અને છત્રી સેવી જોઈએ.

ઘરમાં કે આશ્રિતમાં બારીબારણાં આપણા દેશની પેઠે ઉઘાડાં મુકીને બેસાય નહીં. કામની બારી બંધજ કરીને બેસાય. ઉઘાડી બારી મુશી હોય અને ખવતની ડુંક આવી હોય તો પછી ખાટસો સેવ્યા વગર છુટકો નહીં. તાજી હવા દાખલ કરવાને અને વાસી હવા કાઢાડી નાખવાને (આપણે બાહાર જઈએ અથવા ખીજા ઓરડામાં બેસીએ એટલે) કેટલો-એક વાર બારી બારણાં ઉઘાડાં મુકાય ને તેથી તાજી હવા આવે. પણ જ્યારે આપણે ઓરડામાં હોઈએ ત્યારે બારી બંધજ રાખવી જોઈએ.

બાહાર ઉઘાડી હવામાં ફરવાને હરકત નથી પણ ઉલ્ટો ફાયદો છે. સંભાળ માત્ર એટલીજ રાખવી કે ગરમ વસ્ત્ર પેહેરવાં હોય અને હાથ ને મોંહ ચિવાય શરીરનો બીજો ભાગ ગ્રાસી રીતે ઢંકાયલો હોય. એ હવા એવી છે કે બાહાર પગે ચાલીને જરૂર ફરવું હવું જોઈએ. ઉઘાડી હવામાં ફરવા હરવાની કશરત ન રાખી તો પેટમાં બારી થાય અને તબિયત બગડે. ઘરની બાહાર નિકળવાને પ્રથમ મન ન થાય તેજતાં બાહાર નિકળ્યા પછી ખુશી ઉપજે અને તબિયત ગ્રાસી રહે. ઘણું ફરવાથી શરીરમાં એવી ઉર્જા આવે છે કે જાણે તાહાડ મુશ્કેલ છેજ નહીં.

જ્યારે તાહાડ હોય છે ત્યારે ખીજાનામાં સુવાને પ્રથમ ગમે નહીં; કેમકે તે ઘણુંજ તાહાડું લાગે. પણ બહુમુશ્કેલ હોવા પછી થોડાવાર રહીને શરીરને ઉર્જા આવે છે અને તેથી તાહાડ જતી રહે છે. તાહાડ હોય ત્યારે ઓરડામાં સગડી સળગાવ્યાથી તાહાડ ઓછી થાય છે. કેટલેએક ઉકાળે સેફ્ટાગની નળીઓ મુકીને તેમાં ગરમ વરાળ દાખલ કરે છે તો આપણા દેશના જેવી ગરમી લાગે છે. કેટલાંએક આડપાનને એવી ગરમી જોઈએ મોટે ને ઓરડામાં અથવા ને જગ્યામાં એવા આડપાન રાખ્યાં હોય ત્યાં

આગળ જાણ્યા પ્રમાણે એવી નળીની ગોઠવણ કામે લગાડે છે. એવી રીતે ગરમી દાખલ કરેલી જગ્યાને " હોટ-હાઉસ " કહે છે. .

વસંતરૂપના દાહાડા બેકા ને તરત અમે વિલાયત પોહ્યા હતા. એ વખતે તાહાડ હતી ખરી. હું શું વસ્ત્ર પહેરતો હતો તે જણાવું એટલે એ તાહાડનો વિચાર આવશે. પહેલ પહેલું બાંહિ વગરનું ફ્લાનલનું બદન; તેની ઉપર ગરમ શર્ટ; તેની ઉપર બેવડી બનાત જેવાં ગરમ કપડાનું બદિયાન અને તે ઉપર ડગલો. પગ ઉપર ગરમ સુરવાળ અને તે ઉપર પાટલુન અને બેવડાં ગરમ મોજાં. એ ઉપરાંત કોઇવાર " ઓવરકોટ " વધારે તાહાડ હોય ત્યારે બાહાર નિકળતી વખત પહેરતો હતો. એટલાં વસ્ત્ર હું જો મુંબઈમાં પહેરું તો ગરમીથી જીવ અકળાય તો અકળાય પણ ઉચ્ચક્રાંતે બહુ બારે પડે. વિલાયતમાં એનો બાર જણાતો ન હતો. શિયાળામાં એથી વધારે તાહાડ ખરી પણ મને જો છાતીનું દરદ ન હત તો હું ધાર્ડ જઈ કે મારી રીતે તે ખમી શકત.

વિલાયતની હવા વિશે ખીજું જાણવાનું એ છે કે કોઇ વખત વાદળથી આકાશ એવુંતો ઘેગાઈ જાય છે કે દાહાડો છતાં સુમકાર જેવું થઈ પડે અને કોઇવાર દિવો પેટવવો પડે. કોઇ કોઇ વાર એટલીતો ધુમધુ પડે કે તમે માથેથી આવના હો અથવા પાસેજ ઉભા હો પણ હું તમને ઓળખી શકું નહી. વળી એ દેશમાં પાણીની તરમ ઝાઝી લાગતી નથી. જ્યારે પાણી પીસો ત્યારે હીમ (બરફ) જેવું તાહાડ લાગશે.

ઉંહાણામાં દાહાડા ઘણાંજ મોટા અને રાત ઘણીજ નાહાની માલમ પડે છે. બર ઉંહાણામાં સવારે ૩ કે ૩૫ વાગતામાં સુર્યનો ઉજ્જમ નિકળે છે, ને રાત્રે ૯૫ કે ૧૦ વાગતા સુધી ટકે છે. પ્રથમ હું એમજ મન જ્યો કે ઉજ્જમ નિકળ્યો એટલે ઉઠવાનો વખત થયો પણ જોઈ જઈ તો ૩૫ વાગેના ને બધા સુતેનાં. શિયાળામાં એથી ઉજ્જમ બનાવ બને છે.

વસંતરૂપ—માર્ચ, એપ્રિલ અને મે-આ ત્રણ માસ વસંત રૂપના ગણાય છે. માર્ચ મહિને આ રૂપમાં ગરમી ૪૧ થી ૫૧ અંશ સુધી ઘણુંકરીને હોય છે. ઝાડ ઉપર પાન અને ફુલ આવવા માંડે છે. ' એપ્રિલ ' માં ૨૫ થી ૩૫ અંશ મહિને શરૂ થાય છે. મે મહિનામાં ૫૫ થી ૬૫ અંશ મહિને શરૂ થાય છે.

ઉનાળો—જુન, જુલાઈ અને ઑગસ્ટ-આ ત્રણ મહિના ઉનાળાના કહેવાય છે. આ રૂઠુમાં ૫૭ થી તે ૬૧ અંશ પાસે હોય છે. જુલાઈ તથા ઑગસ્ટ મહિનામાં ઝાડ, અને ડુળનો પૂરો બાહાર મારે છે. ઝાડ પાનને ફેળવવાથી તેમની શોભા એટલી તો વધે છે કે આપણા દેશના ઝાડ પાનને પાછળ મુકે. આ રૂઠુમાં ત્યાંના લોકો મુઝાફરી કરવા માટે બાહાર ગામ નિકળે છે. ઑગસ્ટ મહિને કાપણી થાય છે.

ચોમાસુ—સપ્ટેમ્બર, ઓક્ટોબર અને નવેમ્બર-આ ત્રણ મહિના ચોમાસાના ગણાય છે. આ રૂઠુમાં પાસે ૫૫ થી ૪૩ અંશ સુધી ઉતરે છે. ઝાડ ઉપરના પાન ખરવા માંડે છે અને નવેમ્બરમાં ઝાડ તમામ બોડકાં થઈ જાય છે. વરસાદનો ધણુંકરીને બારેમામ થોડો થોડો પડે છે પણ આખાં વરસમાં ૩૦ ઇંચથી વધારે પડતો નથી.

શિયાળો—ડિસેમ્બર, જાનવારી અને ફેબ્રુઆરી-આ ત્રણ માસ શિયાળાના કહેવાય છે. ગરમીની મિંસી ૪૦ થી ૩૭ અંશ સુધી ઉતરે છે. જાનવારીમાં સડકથી ઘણી તાહાડ પડે છે. પાણીનો ખરક થઈ જાય છે. ચિતલ દેશના શિયાળો ધણેજ ચિતલ હોયો જોઈએ પણ તે કેવો ચિતલ તેનો અનુભવ મને થયો નથી. પણ મારા કેટલાક મિત્રો જોયાને એ દેશના શિયાળાનો અનુભવ થયો છે તેઓને જોણેડથી આ ચિતલ રૂઠું સંબંધી કેટલીક વાતો ઝાંખળીને મને એમ થયું કે શિયાળામાં વિકાસતના વિચિત્ર દેખાવનો મને અનુભવ થયો હોત તો હું ખુશી યાત. શિયાળા વિષે કેટલીક વાત જે મેં ઝાંખળી છે તેમાંની થોડીક જણવાળેગ અને જણાવીને હું આ ત્રીજું પ્રકરણ પૂરું કરું છું.

શિયાળો જ્યારે એમવાનો હોય છે ત્યારે રાતના જે ઘર પડેલો હોય છે તે સવારના એવો લાગે છે કે જાણે કીણી રાખ બધે ફેલાયે પથરાઈ ગઈ હોય. પણ શિયાળો બેડા પછી રનો વરસે છે એ દેખાવ અરેખર જોવાળેગ છે. આપણા દેશમાં “રનો” વરસતો નથી એટલે તેનું નામ ક્યાંથી હોય ? કુવીનિન અથવા સડકથી મપેત ખાંડ જોયો જુકો વરસાદની પેડે વરસે છે. એ ખુકો રસ્તા ઉપર તથા રસતે આસનારા માણસો ઉપર અથવા તેમની છત્રી ઉપર, તથા ઘરના છાપરાં ઉપર પડે છે

અને જ્યારે પડવા માંડે ત્યારે કોઈ મને જરા વારમાં એટલો બધો પડે છે કે આજો રસ્તો અને ઘરના છાપરાં તેથી તમામ જરાઈ જાય.

એ જુકો ઘણો હપકો હોય છે પણ તે દાખ્યાથી બંધાઈને કંઈ બરફ જેવો થાય છે. રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં આપણા જોડાના તળિયાને તે વળગે છે અને તે ઉપર તેનું થર બંધાઈ કંઈ બરફ જેવો થઈ જાય છે તેથી નબળા માણસો અથવા જોડાને સ્ત્રો ઉપર ચાલવાનો અભ્યાસ નથી તેઓ ચાલતાં ચાલતાં સેજ પડી જાય છે. પગે ચાલવાના બંને તરફના રસ્તા ઉપર જે સ્ત્રો પડ્યો હોય છે તે કાઢાડીને ગાડીના રસ્તાની કોર ઉપર જ્યારે એકઠા કરવામાં આવે છે ત્યારે ગોઠણ સુધી અથવા તેથી વધારે તેના ઢગ ને ઢગ એકઠા થાય છે. આ સ્ત્રો પડ્યા પછી તેનું પાણી થવા માંડે ને તેવામાં ચિતળ પવન પુકે છે એટલે તરત તે બંધાઈને બરફ થઈ જાય છે, રસ્તામાં જ્યારે સ્ત્રોનો બરફ થઈ જાય છે ત્યારે ગાડી જોડાને ચાલવાને ઘણીવાર ઘણી હરકત પડે છે.

શિયાળામાં બધા ઝાડો ઉપરથી પાન ખરી જાય છે એટલે ઉપર પણ સ્ત્રો પડીને ઝાડોનો દેખાવ ઘણો વિચિત્ર ક્ષી થાય છે. ઘરના નેવાં ઉપરથી સ્ત્રો પગળીને પાણી થઈ સિંચવાના હોય તેવામાં તાઠ પડે તો નેવામાંથી પડતું પડતું પાણી નીકળે અને નેવામાંથી બરફની લાંબી સળિયો નિકળી હોય એવું દેખાય છે. જે માણસની લાંબી ડાઢી ઉપર સ્ત્રો પડ્યો હોય તેનો દેખાવ પણ જોવાજોયો થઈ પડે. જે તરફ પવન પુકે તો હોય તે તરફ સ્ત્રો વધારે ઉડે. કોઈ અણુઅણુનો તો એમ જ મનને કે સ્પેન ૩ જેવી આંડ (લોફ શુગર) આકારમાંથી વરસે છે.

શિયાળામાં બંધાયેલા પાણી અથવા બરફ ઉપર સ્કેટ નામની કસરત વિનાયતના લોકોમાં ઘણી સાધારણ છે. આ કસરતને માટે જોડા જુની તરેહના આવે છે. લોકડાનાં તળીયા હેઠળ કોયતાના આકારનું લોહાડાનું પાનું જડી લીધેલું હોય છે અને લાંબી ચાંચની પેઠે તે લોહાડાની અડધી બાહાર નિમરેલી હોય છે. ચપળની પેઠે તે પગે બાંધવામાં આવે છે અને પછી જુકા પાનાની જુકી ધાગ બરફમાં બેરબીને પગ તેના ઉપર મુકી તેને જરા આંચકો આપતાં એટલા ઝડપથી પગ લપમે છે કે જાણે પગમાં

આગની ગાડીના ભેવી ગતી આવી હોય. પણ ભેખોને આ પ્રમાણે ચાલવાનો અભ્યાસ હોયછે તેઓજ આવી શકેછે અને ખીજાઓ તેમ કરવા બળછે તો તરત પડી બળછે અને તેમની ફાલેલી થાયછે.

આ પ્રમાણે બહુ ઉપર કોયતા ભેવા લોહોડાના ભેડાથી ચાલવાની કમરત ત્યાંના લોકોને બહુ ખચી છે. એ કમરત ત્યાંના લોકો બાળપણથીજ શિખેછે અને ભેખોને “સ્કેટ” કરતા આવડતું ન હોય તેની બહુ મશ્કરી થાયછે. કેટલાએક જુવાન પુરુષો આ કમરતમાં એવા હોશીયાર હોયછે કે એક પગ ઉંચે રાખીને પણ ચાલી શકેછે. નવા શિખનારાઓ વારવાર પડી બળછે અને તેમના ડાચા ઘણીવાર રંગાયછે અને ઘણીવાર તેમના હાડકાં પણ બાગેછે. શિયાળામાં વિખાયતા લોકોની મોઢામાં મોઢી રમત “સ્કેટ” કરવાની છે; કેમકે ઠંડાણે ઠંડાણે ધણા લોકો આવી રમતમાં શામેલ થઈ બહુ આનંદ પામેછે.

પ્રકરણ ૪.

IV.--PRIVATE AND PUBLIC BUILDINGS.

રહેવાનાં ઘર તથા પ્રસિદ્ધ મકાન.

એક વાર પારિસ જોયા પછી લંડનનાં ઘરો તથા પ્રસિદ્ધ મકાનો વિષે રૂઠો વિચાર આવ્યો કકણ છે. તે છતાં આટલી વાત બાણી જરૂર છે કે મુંબઈનાં ઘરો તથા પ્રસિદ્ધ મકાનોની શોભા કરતાં લંડનનાં ઘરોની તથા પ્રસિદ્ધ મકાનોની શોભા વધારે મારી અને વધારે ભભકા ભરેલી છે. મુંબઈનાં કેટલાંક પ્રસિદ્ધ મકાનો અને થોડાંએક ઘરો લંડનની ખરોખરી કરે અથવા લંડનથી અહીં, તે છતાં તથા લંડનના કેટલાંક ઘરોનો અને તેમના બેડાળ ધુમાડિયાનો નકારો દેખાવ છતાં લંડનનાં ઘરોની અને પ્રસિદ્ધ મકાનોની શોભા મુંબઈનાં ઘરો તથા પ્રસિદ્ધ મકાનો કરતાં ઘણીજ અહડતી છે એમાં કંઈપણ સંશય નથી.

૧. ઘર બાંધવાની કળા.

ARCHITECTURE

ઘર બાંધવાની કળા અથવા શિલ્પ-વિદ્યા જેને હંગામંડના લોકો “આર્કિટેક્ચર” કહે છે તેમાં જેટલો સુધારો અને વધારો વિજ્ઞાપત તરફ જોવામાં આવે છે તેટલો આપણા દેશમાં નથી. આપણા દેશમાં કેટલીક જુની ઇમારતોનું તેમાં સુખ્યકરીને ડોહરો, મસજીદો અને કબરસ્તાનોનું બાંધકામ ધણુંકરીને વખણાય છે તે છતાં એ વિદ્યામાં જેટલો સુધારો તથા વધારો થયો જોઈએ તેટલો આપણા દેશમાં થયો નથી. પ્રસિદ્ધ મકાનો શિવાય રહેવાનાં ઘરોની શોભા અને રચના સુધારવા તથા વધારવા ઉપર આપણા દેશમાં ધણુંજ થોડું ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. પણ વિજ્ઞાપતમાં રહેવાનાં ઘરોની બાહારની શોભા અને માંદેલી કોરની રચના ઉપર ધણું કરીને સુખ્ય ધ્યાન આપવામાં આવે છે.

હરએક યેહેરમાં અથવા ગામમાં પ્રમિદ્ધ મકાનો કરતાં રહેવાનાં ધરોની સંખ્યા હંમેશ વધારે હોયછે, તેટલામાટે પ્રમિદ્ધ મકાનો કરતાં રહેવાનાં ધરોની શોખા ઉપરથી તે યેહેરની અથવા ગામની વધારે શોખા કેહેવાયછે. આ શોખામાં મુંબઈ યેહેર ઘણુંકરીને, અને આપણા દેશનાં ખીજાં યેહેરો અને ગામો મુખ્યકરીને છેકળ પાછળ પડી ગયાછે. મુંબઈની ટોનહોંવની ખંને તરફની જે નવી ઈમારતો, ખંચેકો તથા આફિસોને માટે બાંધવામાં આવીછે એવી સુંદર ઘાટની સુંદર ઈમારતો લંડનમાં ઘણી જોવામાં આવશે નહીં, તે છતાં મોટા અને મુખ્ય મોહોલાઓમાં હારિબંદ બાવિજા સુંદર બાંધણીના ધરોની જેવી શોખા અને જેવો બબડો મારેછે તેવી શોખા અને તેવો બબડો મુંબઈનાં ધરોનો માર્ગતો નથી.

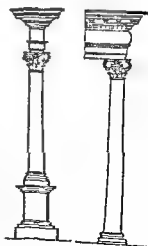
ધરનો ઘાટ અને દેખાવ શોખાયમાન કરવાને વિજ્ઞાપતના લોકો "ટ્રેસ્ટ" એટલે સણુગાર જુદિ વાપરેછે. એક મોહોલામાં ઉંચાં નીચાં અને જુદા જુદા ઘાટનાં ધર બાંધવાને બદલે ઉંચાઈમાં એક સરખાં અને એકજ ઘાટનાં ધરો એક એક મોહોલામાં બાંધેછે. વળી આપણાં ધરોની પેઠે તેઓ એકએક ઘેર વચે ગળી અથવા ખાંચો રાખતા નથી. આપણા દેશમાં કેટલાક મજાટો અથવા ધર બાંધનાર કડિયા અથવા સુધારે ઘણા હોશિયાર અને અંચળ હોયછે પણ કુરોપમાં ધર બાંધવાની કળા કેટલી વધી અને સુધરીછે તેનું તેઓને ખરે માન નથી; અથવા તે માન તેઓ મેળવતા નથી અને પોતાની વિદ્યામાં વધારે કરતા નથી.

વિજ્ઞાપતના મજાટો અથવા શિલ્પ-વિદ્યા બણનારાઓ, ધર બાંધવાની વિદ્યામાં જે કઈ સુધારે તથા વધારે થયોછે તે વિષે, પ્રથમથીજ વાકફ થાયછે એટલુંજ નહીં પણ જુદાજુદા દેશોની ને જુદાજુદા વખતની વખણાવતી ઈમારતોના નકશા મેળવીને તેથી પણ વાકફ થાયછે. અમદાવાદ તથા વિજ્ઞપુર તથા ધારવાડ અને માહસોરની વખણાવતી ઈમારતોના ફોટોગ્રાફ સાથે જે ત્રણ સુંદર અને મોટી કિંમતના પુસ્તકો એ લોકોના ઉદ્યોગથી પ્રમિદ્ધ થયાછે, તે પુસ્તકોના લાભ વિજ્ઞાપતના મજાટો સેવાને સુકવે નહીં. આપણા દેશના મજાટોને આપણાજ દેશની પ્રખ્યાત ઈમારતોનું માન નથી તો કુરોપની પ્રમિદ્ધ ઈમારતોનું ક્યાંથીજ હોય ?

ત્યાંના લોકો ઘર બાંધવામાં મુખ્ય નિયમ એ રાખે છે કે ઘરનો પે-
હેલો અને બીજો મજલો જેમ અને તેમ ઉંચો રાખેવો, બારિયો જેમ
અને તેમ વધારે મુકવી અને છાપરાંનો ભાગ જેમ અને તેમ નકારે.
ન દેખાય તેમ કરવો. મારાં ઘરો સુધેત પથરથી બાંધે છે અથવા ઘણું
કરીને સુધેત પથર જેવા રંગ તેને આપે છે. ધોરી રસ્તા ઉપર ઘણાંપર
ઘરોની નીચે દુકાન હોય છે; પણ એ દુકાનો એવી હોય છે
કે ઘરને એમ લગાડવાને બદલે શોભા આપે છે. આ-
પણાં ઘરોને જેવા ઓટલા હોય છે તેવા એ ઘરોને હોતા
નથી. આપણાં ઘરોને જેવા બારી બારણાં છે તેવાં બારી-
નાં બારણાં એ ઘરોને નથી.

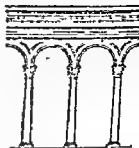
એ બારણાં બાહાર રસ્તાની તરફ ઉઘડતા નથી પણ દરએક બારીની માહે
કાચના ચોકાં બને બેઝાડવા હોય છે. એ ચોકાં નીચે ઉતાસ્યાથી અથવા
ઉપર મહડાવ્યાથી બારીનો ઉપરનો કે નીચેનો ભાગ ઉઘડી શકે છે.

ઉંચા અને નકશીવાળા સ્તંભો અથવા ધાં-
ભવાઓથી ઘરની બાંધણીના ઘાટ તથા દેખાવ
ધણે રૂડા દેખાય છે. ઘણુંકરીને પાંચ જાતનાં
સ્તંભો આવે છે. કેટલાએક મોટાં ઘરોને આવા
ઉંચા સ્તંભો હોય છે અને તેથી તેવાં ઘર વધારે
શોભી નિકળે છે. પાંચ જુદીજુદી જાતના સ્તં-
ભ વપરાય છે તેમાં કેટલાક સાદા અને કેટલાક
નકશીદાર હોય છે. કેટલાક સ્તંભ ઉપર માણસ
અથવા જનાવરોના મોહોડાં કોતરેલાં હોય છે.
એવા નકશીદાર મોહોડાં છુટાં મળે છે અને
સ્તંભો ઉપર જગાડ્યાથી તેની શોભા વધે છે.

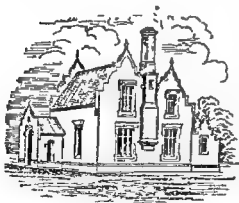

ઉંચા સ્તંભ.

વિલાપતમાં ધણાખરાં ઘરોને બારીબાગણ; ગોળ કમાન જેવા આકારના હોય છે. કેટલાએક ચોટા આગળ એટલે જ્યાં ચાર રસ્તા મામ મામેથી મળતા હોય ત્યાં આપણી મુંબઈની ટૌનહૉલ પાસેની નદી ઉમારત જેવા ગે બાકારે ઘર બાંધેલ છે. કેટલીએક મોટી શેરીઓમાં ચંદ્રની કોર જેવા આકાર આપીને ઘરો બાંધેલ છે; તેવાં ઘરોનો બહુ ગોળ કમાનદાર બારીઓ.

બમકો મારે છે. ચંદ્રની કોર વાળી શેરીઓનાં નામ કેમુંટથી ઓળખાય છે. કેટલેએક ઢેકાણે વચમાં ચોક રાખીને ઘરો બાંધેલ છે તે ઉપરથી તે મોહાલાઓનાં નામ “સ્કુવેર” એટલે ચોક ચબ્દથી ઓળખાય છે. કેટલાંએક ઘરોની ઉપર ઝરખા મુકેલાં હોય છે. ઘણાંએકને એ કે તણ માળના ઘરો હોય છે અને માળ ઉંચા હોવાથી ઘરોમાં દેખાય છે. નીચેનો માળ ઉપરના માળ કરતાં વધારે ઉંચો રાખવામાં આવે છે.

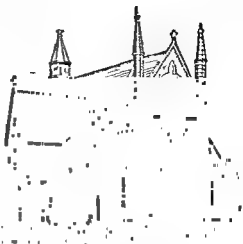

વિધા સભા કોટેજ.

કેટલાએક મધ્યમ સ્થિતિના લોકો શહેરથી ધણા દુર રહે છે તેઓ નાહાનાં અને સાદાં ઘર બાંધે છે. એવાં ઘરોને વિલા અથવા કોટેજ કહીને કહે છે. એ ઘર સાદાં હોય છે પણ તેમની બાંધણી મુંદર દેખાય છે. આવી બાંધણી અથા આવો ઘાટ વિલાપતમાં અમલવારીનો કહેવાય છે. હમણાના વખતમાં આવાં

ઘરો એ દેશના ગામડાંઓને અથવા ખેતીવાડી તરફની છુટી જગ્યાઓને વંધારે મળતાં આવે છે. કેટલાએક લોકો પોતાની સાદાઈ દેખાડવાને અથવા જુની વસ્તુ ઉપર પોતાનો ખચ જણાવવાને આવા જુના ઘાટના ઘરમાં રહેવાને વંધારે આહે છે. તેને તેઓ કોટેજ એટલે મુપડી કહે છે પણ ગામડાના મજૂરની મુપડીમાં અને આ મુપડીમાં ઘણો ફેર હોય છે.

કેટલાંએક ધરે દેવળ ને-
વા ઘાટના જોવામાં આવે-
છે. તેમાં ફર એટલો કે દે-
વળ નેવો ઉંચો મિનારો
નહી. આવાં ધરો પણ
બહુ શોભી નિકળેછે. એ-
વાં ધરો લંડન શહેરની બા-
હાર વધારે મોકળામવા-
ળી જગ્યાએમાંજ ધણુંક
રીને માલમ પડેછે. શહે-
રની અંદરના ધરોના ધા-
ટમાં અને આ ધરોના ઘાટમાં ધણુ કરીને ધણો ફર હોયછે.

રહેવાનું ધર—દેવળ ઘાટનું.

વિનાયતમાં ધર ધણું જનવીથી બંધાઈ શકેછે. મોટાં ધરો ને મુખ-
ધર્માં બે ત્રણ વરસે પુરાં યઈ શકતાં નથી તે વિનાયતમાં બે ત્રણ મહિ-
નામાં ઉમાં યઈ તઈયાર થાયછે. નાહાનાં ધરો તો થોડાં અથવાડિયાં-
માંજ તઈયાર યઈ શકેછે. હું રહ્યો તેટલી મુદતમાં મેં ધણું ધર થોડા
વખતમાં તઈયાગ થયનાં જોયાં. હું જો તમને એમ કહું કે “અહીં
ધરો ઉગી નિકળેછે” તો એમાં કંઈપણ મસ્કરી નેવું નથી. તમે બે
મહિના લંડનની બાહાર ફરી આવો. અને કેટલેએક કેટલાં તમે ખાલી
જગ્યા અથવા જીતાં ધર દીકાં હશે તેની જગ્યાએ નવાં ધર તમે જોશો.
લંડનમાં બધાં મળીને આશરે ૩ લાખ ૩૦ હજાર ધર છે તેમા દર
વરસે આશરે ૪ હજાર અથવા તેથી વધારે નવાં ધરો બંધાતાં હશે.

આવી રીતે જનવીથી ધર બંધાઈ તઈયાગ થાયછે તેનું મુખ્ય કારણ
એ છે કે ધરને મોટે લાકડકામ ઈત્યાદિ સામન તઈયાગ મળેછે. તમને
કેટલું મોટું અને કેટલી રકમમાં ધર જોઈએછે એ મુમાર ઉપર તેનાં
ખારી ખારણાં, યાંબતા, બારવડીઆ એ બધું તઈયાર મળયે; ધંટ,
તથા ખરમીચુનો અથવા પ્લાસ્ટર પણ તઈયાર મળયે. ધર બાંધવું
હોયતો બનો સામન ગ્રાવીને ગોડવવાનીજ અને ઉંચું કરવાનીજ વાગ.

૨. રેહેવાનાં ઘર.

PRIVATE BUILDINGS

વિધાયતમાં રેહેવાનાં ઘરોની માટેલી ગોઠવણુ જેમ અને તેમ સુખ-દાયક કરવાને વિધાયતના લોકો ધણી કાળજી રાખેડે. જુદાજુદા ઓરડાઓની અને જુદીજુદી ઓરડીઓની ગોઠવણુ ધણી રીતે કરેલી હોય છે. ગમે તેવાં નાહાનાં અને હાથકી કિંમતનાં ઘરમાં એક “ડ્રૉઇંગ-રૂમ” અથવા બેસવાનો ઓરડા, એક જમવાનો ઓરડા, બે વણુ સુવાના ઓરડા, એક રસોડું, એક કોઠાર, ખજાતણુ અથવા કોથળા ભરવાનું એક ભોંયરું ને એક સંગ્રામ એવું તો ઓછામાં ઓછું હોવું જોઈએ. આતો એક ઘણુંજ નાહાનું અને સાધારણુ ઘર રેહેવાય.

પણુ જેમ ઘર મોટું તેમ તેમાં વધારે સમાય અને વધારે ઓરડા અને ઓરડીઓ. ઉપર જણાવ્યા કરતાં જરા અહડતાં ઘરમાં વાંચવા લખવાનો એક જુદો ઓરડા, વસ્ત્ર પેહેરવાં ઉતારવાનો એક જુદો ઓરડા, નાહાનાં ખાળકોને સુવા બેસવાનો જુદો ઓરડા, એક નાહાવાનો ઓરડા, આકરોને સુવાની બે ત્રણુ જુદી ઓરડી, ગંધવાના વાસણુ ધોવા કરવાની જુદી ઓરડી, વધેવું ભોજન હાંપી રાખવાની જુદી ઓરડી; કાચનાં ને કોડીનાં વાસણુ મુકવાની જુદી ઓરડી, છત્રી કાંઠા ને અમચા મુકવાની જુદી ઓરડી; મદીરા (દાર) રાખવાની જુદી ઓરડી-એટલું પેહેલા એટલે નાહાના અને સાધારણુ ઘર કરતાં વધારે.

આથી વધારે અહડતાં ઘરમાં “પિક્ચર ગેલરી” એટલે ચિત્ર મુકવાનો ને ઠાંગવાનો એક જુદો ઓરડા, ટેબલ ઉપર બેઠે રમવાનો જુદો ઓરડા, ચવારના બેસવાનો જુદો ઓરડા, શિક્ષિત અથવા કૃત્રી કરવાનો જુદો ઓરડા, જાડખાનનાં કુંડાં મુકવાનો જુદો ઓરડા, પેહેરવાનાં વસ્ત્ર મુકવાનો જુદો ઓરડા; દહીં દુધ ને માખણુ મુકવા કરવાની જુદી ઓરડી, અથ માસીને કપડાં ઝાડુ કરવાની જુદી ઓરડી, ખૂટ એટલે જેડા મુકવાની તથા તેને ખજાકિય લગાડવાની જુદી ઓરડી, ઇત્યાદિ. આટલું ઉપર જણાવેલાં પેહેલા તથા ખીર્જા ઘર કરતાં વધારે.

મેસવાના અને જમવાના ઓરડા ઘણુંકરીને (લંબાઈ પોહાલાઈમાં) સરખા હોયછે. બાર હજાર રૂપીયાની કિંમતની બાંધણીનાં ધરમાં મેસવાનો આગણો ઓરડો ઘણુંકરીને ૧૮ ફૂટ લાંબો અને ૧૫ ફૂટ પોહોણો હોયછે. ઓરડાની બારીઓ ઘણુંકરીને કાચની હોયછે. જેમ શિયામ જેવી ગાડીમાં ચહડાવવા ઉતારવાનાં કાચનાં બારણાં હોયછે, તેમ આ ધરની બારીઓને બારણાં હોયછે. મહિલી કોરથી છુટાં વિનિશિયન (વિનિજર) બારીને માથે હોયછે અથવા જામદાનીના અથવા ઝીણા પડદા હોયછે. જ્યારે જોઈએ ત્યારે એ વિનિશિયન અથવા પડદા બંધ થાય અથવા ઉઘાડે. એથી લાકડાંની બારીની ગરજ રહેતી નથી. બારીનાં ચોક્કાંના કાચ બારી જેવા મોટા હોયછે, તેથી તે વધારે ચોભી નિકળેછે. એ ઉપર પડદા ઘણા “ટેસ્ટ” અથવા સણગારબુદ્ધિથી ટાળેલા હોયછે.

દરએક ઓરડામાં ધંટનો તાર ખેંચવાને સુંદર હાથો દેવાજ સાથે જડી લીધેલો હોયછે. એ ખેંચાયાથી તાર ખેંચાયછે અને તેથી ચાકરવાળા ઓરડામાં ધંટ વાગેછે. દરએક ઓરડાનો જીદોજીદો ધંટ હોયછે મોટે અમુક ધંટના અમુક અવાજથી ચાકર જાણે કે ફલાણા ઓરડામાં મને બોલાવેછે. તે પ્રમાણે તેજ ઓરડામાં તે હાજર થાયછે.

દરએક ઓરડામાં તાપણી કરવાની સગડી દેવાજ સાથે જોડેલી હોયછે. જ્યારે તાહાડ પડેછે ત્યારે એ સગડી પેટવેછે. મેસવાના, જમવાના અને સુવાના ઓરડામાં વારંવાર એ સગડી પેટવવાથી તમે એમ ધારણો કે ધર અને ધરનો સણગાર પ્રમાણથી કાજો થઈ જતો હશે અથવા પ્રમાણથી મેસવા ઉઠવાને કંઠાજો ઉપજતો હશે. પણ તેવું કંઈજ નથી. ધરમાં પ્રમાણ જેવી ચીજ કોઈ દાહાડો દેખાતી નથી. દરએક ધરમાં પ્રમાણીયું હોવાથી પ્રમાણે એમનો એમ બાહાર નિકળી જાયછે અને રસોડામાં પણ તેની અસર માલમ પડતી નથી. પ્રમાણીયાં વગરનું કોઈ ધર બાબી નહીં હશે. આપણા દેશમાં પ્રમાણીયાં મુકવાનો રિવાજ નથી તેથી રસોડામાં અને આખાં ધરમાં પ્રમાણે પચારીને કંટાજો ઉપજતેછે. તે છતાં હજી આપણા ભોડો પ્રમાણીયાં દાખલ કરવાને સાહતા નથી એ કેવી દલગીરી અથવા અનઅન્ય જેવી વાત છે !

દરએક ઘરમાં પાણીનું તથા દિવાનું તથા મંડાસનું માટું સુખ હોય છે. પાણી લાવવું પડતું નથી. કેમકે દરએક ઘરમાં પાણીના નળ લીધેલા હોય છે. એ પાણી ટેમ્પ નદી લંડનમાં દાખલ થાય છે તેની કેટલેક દુરથી તેમાંથી તથા એક નવી નદી મોટી હિંકમતથી ખાંચી છે તેમાંથી નળ મુકીને લી-હારના પાણીની પેઠે આણ્યું છે. મોટે પાણી લાવવા અથવા ભરવા માટે કોઈને ધરની બહાર જવું પડતું નથી. તેમજ ઘણુંખરાં ઘરોમાં મ્વા-ચના નળ લીધેલા છે મોટે દિવાનું સુખ ધણું છે. મંડાસનું સુખ ઓછું નથી. કોઈ ઘરમાં ટેડાને જવું પડતું નથી. મોટા નળમાં પાણીની સાથે નઈ પોતાની મેજે સાફ ધઈ જાય છે. એક આદમી હાજતે જઈ આવ્યા પછી તેની જરા પણ નિધાન કે ગંદકી રહેતી નથી.

ઘરની-માટે જીદાજીદા ઓરડાઓની વેહંચણી ધણુંકરીને ઘણીજ પાતળી દેવાયથી કરેલી હોય છે. એ દેશમાં સુવાના ઓરડામાં ખાસ અ-થવા મોરી બિઝકુલ હોતી નથી. એની ગરજ એક કોર્ટી કાચનાં મોટાં વાસણથી મરે છે. હાથ મોહા ધોવાની ટેબલ હેપ અથવા એ મોટે બનાવેલી પેટીમાં એ વાસણ હોય છે અને તે ધરની દાસી નિત્ય બે વણ વાર સાફ કરી ધોઈને મુકે છે. મોરી સાથેના એક સાફર એ વાસણ પેહેલ વેહેવાં વરતું નહીં અને તેમાં કંઈ ચીજ મુકવા જતો હતો તેવામાં તેને મુક માલમ પડી. મુંબઈમાં કેટલાએક દેશીઓ એવાં કોડી કાચનાં વપરાયલાં અથવા કોરાં વાસણ ખાવા કરવાની ચીજ મુકવામાં વાપરે છે પણ હંમેશાં લોકો તે શું કામમાં વાપરે છે તે તેઓ સુદય જાણતાં નથી.

કેટલાએક ઘરોને આગળ પાછળ થોડી જગ્યા હોય છે તેમાં ગ્રાડ પાન વાવીને સુંદર બાગ જેવો બાગ રખાય છે. લંડનમાં આગળ પાછળ થોડાંજ ઘરોને જગ્યા છે અને જેઓને છે તેઓને ઘણીજ થોડી. ઘરમાં ખેસવાનું બારણું ઉઘાડ્યું તો તરત ખેસવાના ઓરડામાં જઈ ચકાશે નહીં પણ ત્યાંનાં ઘરોને નાહાની પડ્યાજ અથવા ચાલ હોય છે તેમાં યદને ખેસવાના ઓરડામાં જવાય છે. ત્યાંનાં ઘરોનાં બારણું હમેશાં બંધ રહે છે. જેને ઘરમાં આવવું હોય છે તે બહારથી ધંટના તાગનું કું ખેંચે છે એટલે ધંટ વાગ્યાથી ચાકર દરવાજો ઉઘાડે છે. ચાકરને જવા

આવવાને ઘણુંકરીને જીવું ખારણું હોયછે ને તેનો ઘંટ પણ જીવે હોયછે. દરએક ધરની ઉપર સોનેરી અથવા રંગીન આંકડાંએ ધરનો નંબર લખેલો અને ખાહાર ચાલી જનારાઓ વાંચી શકે એવી રીતે પાડેલો હોયછે. કેમકે નંબર વગર દર કોઈનું ધર શોધવાનું કામ બહુ મુશ્કેલ છે.

ધરનું રસોડું રસ્તાની જમીન કરતાં ઘણુંકરીને નીચું હોયછે. એ દેશની ઠંડી હવાને લીધે ભોંયરાંમાં કેટલોએક સમાસ થઈ શકેછે. અમે જે ધરમાં રહેતા હતા તે ધરમાં રસોડું, જમવા બેસવાનો ઓરડો તથા કોઠાર તથા નાહવાની ઓરડી એ બધું જમીનના ટેકવના ભાગમાં હતું. આપણા દેશમાં આવી રીતની ગોઠવણ ચાલી શકે નહી. બખતણ અથવા કોયલાને વાસ્તે પણ જમીનમાં ભોંયઈં હોયછે. તે ભોંયરાંનું મોહોડું રસ્તામાં પગે ચાલવાની વાટ ઉપર હોયછે. તે બંધ રહેછે ત્યારે રસ્તાની જમીન બરાબર થઈ જાયછે. માત્ર કોયલા બરવા માટે તે કોઈકોઈ વાર ઉઘાડવામાં આવેછે. રસ્તામાં ચાલતી વખત એવા ભોંયરાંનાં મોહોડાં ઝાંઝુ જોતાં જવું જોઈએ. કોઈકોઈએ ભોંયરાંનું મોહ ઉઘાડું હોય ને પગ પેસી જાય માટે સંભાળ રાખવી જોઈએ. એક પારસી મિત્રનો નાહનો છોકરો એ પ્રમાણે ચુકવાથી પડી ગયો તેની ઇંદ્રિને એટલી ઇજા થઈ કે ઘણી મુદતમુધી એ બિચારો બહુ કુખી રહ્યો.

ધર ખાધવાનો ખર્ચ—હાલ મુંબઈમાં ખાંધકામ કરવાનો ખર્ચ વધી પડ્યોછે તે ઉપરથી તમે જાણવાની ઇચ્છા રાખતા હશે કે વિજ્ઞાનમાં ખાંધકામ કરવાને કેટલો ખર્ચ થતો હશે. તમે સંભળીને કદાચ અચ્ચરત થયો કે લંડનમાં ધર ખાંધવાનો ખર્ચ મુંબઈ કરતાં વધારે થતો નથી. “ઇંગ્લીશ નેટવર્કમન હાઉસ” નામની ચોપડી જે મારા જોવામાં એકવાર આવી હતી તેમાંથી વિજ્ઞાનમાં ધર ખાંધવાના ખર્ચની વિગત મેં ઉતારી લીધીછે. લંડનમાં દર ચો. ફુટે ૪ થી ૧૦ રૂ. ચોટાં ખાંધકામના, ને ૩ થી ૫ રૂ. હલકાં ખાંધકામના ઘણુંકરીને થાયછે. ખાર હજાર રૂપિયાની કિંમતનાં ખાંધકામમાં નીચે પ્રમાણે સમાસ થઈ શકે. મુંબઈમાં એટલી કિંમતે ધર ખાંધવાનું કોઈ મિસતરીને કેહેશે તો તેમાં એટલો સમાસ કરી આપવાનું તે કદી માથે લેશે નહી.

મુખ્ય બાંધકામ.

કૂદ લાંબું પોલોયું. ચોરસકૂદ.

૧ કોઈંગ-રૂમ એટલે બેઝવાનો ચોરડો.. ..	૧૮ X ૧૫ =	૨૭૦
૧ ડાઈનિંગ-રૂમ ,, જમવા બેઝવાનો ચોરડો. ૧૮ X ૧૫ =		૨૭૦
૧ પોર્ચ ——— ,, નાહાની ચાલ	૮ X ૫ =	૪૦
૨ દાદરની જગ્યા	૧૨ X ૭ =	૧૧૮
૨ મુવાના ચોરડો.. .. .	૧૬ X ૧૩ =	૪૧૬
૨ મુવાના નાહાના ચોરડો.. .. .	૧૨ X ૧૨ =	૨૮૮
૧ કપડાં પહેરવાનો ચોરડો.. .. .	૮ X ૮ =	૬૪
૧ છોકરાંઓને મુવાબેઝવાનો ચોરડો.. ..	૧૮ X ૧૪ =	૨૫૨
૧ નાહાવાનો ચોરડો તથા મંડામ	૧૦ X ૧૦ =	૧૦૦
૧ મુવાના ચોરડામાં જવાનો રસ્તો	૧૨ X ૪ =	૪૮
દેવાળ અને પગથુરણ જગ્યા		= ૩૭૦

૧૩ ચોરડો.

જુમલે ચોરસ કૂદ ૨૨૩૦

દર ચોરસ કૂદે ૩૦ ૪ પ્રમાણે ૨૨૩ ચોરસકૂદના ૩૦ (૯૨૦) થયા.
હવે કૂં બાંધકામ. -

૧ રસોડું	૧૧ X ૧૪ =	૨૨૪
૧ રાધવાનાં વામણ પાવાની જગ્યા	૧૮ X ૧૪ =	૨૫૨
૧ કોઠાર	૮ X ૬ =	૪૮
૧ મંડામ	૮ X ૬ =	૪૮
૧ બગીચા અથવા કોમવાનું બોમડ	૧૦ X ૭ =	૭૦
૧ આકાને મુવાનો ચોરડો.. .. .	૧૨ X ૧૦ =	૧૨૦
૧ રસ્તો		= ૫૩
દેવાળ અને પગથુરણ જગ્યા.. ..		= ૨૩૦

૬ ચોરડો.

જુમલે ચોરસ કૂદ ૧૦૦૦

દર ચોરસ કૂદે ૩૦ ૩) પ્રમાણે ૧૦૦૦ ચોરસ કૂદના ૩૦૦૦ રાખ્યા
થવા તેમાં રાખ્યા ૨૩૫ કમીએ તો ૩૦ (૧૨૦૦૦) ને આગરે થયે

ઘરનું ભાડું.—લંડનમાં ત્રીસ લાખ માણસની વસ્તી હોવા છતાં મુંબઈ કરતાં ભાડેનાં ઘર વધારે સહેલાઈથી અને વધારે સસ્તી કિંમતે મળે છે એ વાત મેં આગળ જણાવી છે. (જુલો ૫૦ ૯૦,—૯૧.) આ બિના અમરજ જેવી પ્રથમ લાગશે પણ એનો ખુલાસો સેજ થઈ શકે છે. મુંબઈની વસ્તી લંડનની વસ્તીનો ત્રીજો ભાગ ભાયગે હશે તે છતાં ઘર એવાં કદંગા અને જગ્યાનો સુમાર રાખ્યા વિના બાંધેલાં છે કે છતી જગ્યાએ એ લાખ માણસોનો પણ પૂરો સમાય થઈ શકતો નથી.

પ્રથમ મેદાન મુકીને મુંબઈનું કાપડબજાર તપાસીએ. આ કાપડ બજારની નકારી અને રેડીયાળ હાલતથી મુંબઈનું મોટું નાક કપાઈ જાય છે. બેડાળ અને હુપડી જેવી દુકાનોને બદલે મુંદર ઉંચી ઈમારતો બાંધીને નીચે મોટી દુકાનો હોય તો કેટલો ખર્ચ સમાય એટલામાંજ વધી શકે ? તેમજ ઘોખીતકાવ અને કાળકાદેવીનાં મેદાન તરફનાં નાકાં ઉપર કેટલાં બધાં હુપડાં જેવાં નાહાના ધરો છે ? તે બધાં નવેસરથી ઉંચાં બંધાય તો કેટલો સમાય વધે ? તેમજ ભાયખાલા અને માહાલક્ષ્મી વચ્ચે કેટલી મોટી જગ્યા ખાલી પડી રહી છે. એની પુરણી ફરવાનું સેહેલું કામ છોડી હવે દરિયો પુરીને મોકળાસ વધારવાનું ભારે મુશ્કેલ કામ મુંબઈની વસ્તીને ધેરના દીવાનાપણામાં મુજબ હવું.

પણ જરા આગળ ચાલ્યો તો માલમ પડ્યો કે ગીરગામ, ખેતવાડી, ચોપાડી, વાળકેશર, ગ્રાંટરોડ, ઈરિયાદિ લક્ષ્યાં ઉપર એક એક ઘર અથવા બંગલાની આસપાસ કેટલી ખર્ચ જગ્યા નકામી રોકાય છે ? લંડન ગ્રેહરમાં એવી રીતે કોઈ પણ જગ્યા નકામી પડી નથી. તમે કદાચ પૂછશો કે “ત્યારે શું વિલાયતમાં વાડી બંગલા નથી.” લંડન ગ્રેહરમાં જુદેજુદે ઠેકાણે પાર્ક એટલે ફૂંજવનો છે પણ આપણાં વાડી બંગલા જેવું તમે થોડી જગ્યાએ જોશો. શ્રીમંતો ઉનાળામાં લંડન મધ્યે આવી રહે છે ને ઉનાળો ખવાસ થઈ કે ઇંગ્લંડના જુદાંજુદાં નાહાનાં ગામોમાં પોતપોતાનાં મોટા મહેલ કે કિલ્લા જેવાં ઘરમાં જઈને બગીચાનો વૈભોગ ભોગવે છે.

મુંબઈમાં વળી મેહમ તરફ દીરીએ કાંઠે કેટલી ઉત્તર જગ્યા પડી રહી છે ? એ જગ્યામાં ધરો બંધાય તો કેટલો ખર્ચ સમાય વધે ? મુંબ-

ધનો વિસ્તાર મહિમ મુન્ની ગણાય છે અને તેમ ગણીએતો જગ્યાની કંઈ જોટ નથી. મુંબઈની ૬ લાખ માણસની વસ્તીને નાહાનાં મોટાં મળીને માત્ર ૨૦ હજાર ઘર છે. લંડનની ૬૦ લાખની વસ્તીને આમરે ૧ લાખ ૩૦ હજાર ઘર છે. એજ પ્રમાણ લઈએતો મુંબઈમાં ૨૦ હજાર ઘરને બદલે ૪૦ હજાર ઘર હાલની વસ્તીને માટે યથા જોઈએ.

૩. દેવળ.

૨૮૮

૬ માગતોની રચનામાં દેવળ મુંબઈ	$૮ \times ૮ =$	૬૪
મોટાં ચહેરામાં દેવળોની કંઈ અને રાણા	$૧૪ \times ૧૦ =$	૧૪૦
૧૦૦ દેવળ લંડનમાં હશે. એ	$૧૦ \times ૧૦ =$	૧૦૦
વેસ્ટ મિનિસ્ટર આ	$૧૨ \times ૪ =$	૪૮

ખીનું દેવળ પણ ઘણું મોટું, પ્રખ્યાત અને જીનું છે. આ ખંન દેવળોનું વર્ણન તેમના ચિત્રોની સાથે પાંચમાં પ્રકરણ મધ્યે આપવામાં આવ્યું છે. મેંટ પોંનું જીનું દેવળ મોટી આગમાં બળી ગયું તેની જગ્યાએ ફરીથી જે નવું બાંધ્યું તેને ૧૭૫ વરસ થયાં હશે. તે બાંધવાને મોટા ખર્ચ થયો છે. આ દેવળની બાંધણી એક પડખેથી બાંધી અને ગોળ ઘાટની છે અને તે કેટલીક વાતે હિંદુના ડહેરાને મળતી આવે છે.

વેસ્ટ મિનિસ્ટર આખી—દેવળ.

તે છતાં હિંદુના ડહેરાઓમાં અને આમાં ઘણો ફેર હોય છે. હિંદુઓના કેટલાંક ડહેરાઓની બાંધણીના ઘાટ અને દેખાવ વખાણવાળેજ છે એટલુંજ નહીં પણ કેટલાંક ડહેરાઓની બરાબરી વિખાવતાના મા-

ટામાં મોટાં દેવજો કેટલીક પાતમાં કરી ચકચે નહી. ઘણાખરાં ખ્રિસ્તી દેવજોનાં મંડપોની ઉંચાઈ અને મોટાઈ અને મફાઈ જોઈને ખુશી ઉપ-જ્યા વિના રહેતી નથી. તેમાં કેટલાંએક દેવજોમાં રંગીન કાચના તખ્તતા અને મંડપનું છત્ર ઇત્યાદિ જોઈને આપણે અચરત થયા વિના રહેતા નથી. વિશેષ કરીને ક્યાયાલિક શાખાના દેવજ વધારે મોટાં અને ભભ-ધાર લાગે છે. તેમાંના કેટલોક ઠાઠ હિંદુઓના ડહેરને મળતો આવે છે.

વિભાષતનાં લોકો ખ્રિસ્તી ધર્મ માને છે પણ ધર્મ મંબંધી મર્વ લોકો પૂર્વ ધર્મ ચકતા નથી. તેથી જેમ આપણા દેશમાં હિંદુ ધર્મના તેમ ખખરની માં ખ્રિસ્તી ધર્મના જુદાજુદા પંથ થયા છે. આ જુદાજુદા પંથે, જુદાઓનાં જુદાંજુદાં દેવજો છે; જે પંથમાં ક્રિયા માર્ગ વધારે તે બાંધીને દેવજો ઠાઠ વધારે હોય છે અને જે પંથમાં ક્રિયા માર્ગ ઓછો તે શકે ૧. દેવજ દેખાવમાં વધારે મોટાં હોય છે. ઇંગ્લેન્ડ લોકો શિવાય ખીજી પ્રજાના દેવજો પણ લંડનમાં છે. કેમકે ઇંગ્લેન્ડ રાજમાં મર્વ લોકોને પોતાના ધર્મ તથા વિચાર પ્રમાણે ચાલવાની છુટ છે. જર્મન તથા ફ્રેન્ચ તથા સ્વીડિશ તથા ડાનિશ તથા પોલિશ એઓએ પોત પોતાની કોમને મોટે લંડનમાં જુદાંદેવજ બાંધ્યા છે. હું ધારું છું કે હવે એવો પણ વખત આવશે કે જ્યારે આ દેશના પારસીઓ તથા મુસલમાનો તથા હિંદુઓ પોત પોતાનાં ધર્મના મકાનો વિભાષતમાં બાંધવાને તકવાર થશે.

ઉપર જણાવેલાં બે પ્રસિદ્ધ દેવજો ઉપરાંત સેંટ સેવિયર નામનું દેવજ લંડનમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે આઠમાં હેન્રી રાજના વખતમાં બંધાયું હતું. આમાં પણ કેટલાંક પ્રખ્યાત પ્રશ્નો ડરાયા છે. ટેમ્પલ મર્વ નામનું દેવજ પણ પ્રસિદ્ધ છે. તે ૧૧૮૫ માં કહે છે કે બંધાયું હતું. આ દેવજ આ-સરે ૨૫ વરસ ઉપર મુધારવામાં આવ્યું હતું તેનાજ માત લાખ રૂપિયા ખરચ થયો હતો. સેંટ હિલ્-સનું દેવજ પ્રસિદ્ધ છે પણ એમાં કંઈ જાણું જોવાજોગ નથી. “સેંટ પાનક્રાસ ઇન ધિ શીલ્ડ” નામનું જુનું દેવજ લંડનની ઉતર દિશાએ છે. આ દેવજની આસપાસની જગ્યા ડાટવાનાં કામમાં આજ ૨૦ પેઢી થયાં આવે છે અને તેમાં ઘણા લોકોનાં મુડાં ડાટ્યાં હશે. આ શિવાય ખીજા પણ દેવજ લંડનમાં પ્રસિદ્ધ છે.

દેવગનો મંડપ

તે વેળાએ બધા ગંભીર અને એક અવાજે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કે સ્તુતિ ગાય છે તે તેની સાથે વાણનના મધુર માદ નિકળે છે તે વેળા એ દેખાવ જોવાજોગ થઈ પડે છે. આવા દેખાવથી જોનારનાં મન ઉપર ઘણી અસર થવા વિના તથા ભક્તિભાવ ઉપજ્યા વિના રહેજ નહીં.

ઉદ્યોગોનાં કેટલાએક દેવજ ને કાથનિક શાખાના છે તે દેવગોમાં ઇશ્વર કાષ્ઠરતની તથા તેની કુવારી માતા “મેરી”ની તથા ફરેશ્તાઓની મૂર્તિઓ બેસાડેલી છે. આ મૂર્તિની પ્રજામાં અને હિંદુ મૂર્તિ પુજે છે તેની પ્રજામાં કેટલીએક રીતનો ફર છે પણ તે એકબિજા સાથે ઘણીક વાતે મળતી આવે છે. હિંદુના રહેઠામાં જેમ ચરણામૃતનું પાણી અપાય છે તેમ આ દેવગોમાં પણ દરવાજા આગળ એક પાદરી જેમીને પાણી આપે છે તે તેઓ આંખે લગાડે છે. આ દેવગમાં કેટલાએક વેદીની સ્ત્રી પુરુષો પોતાના પાપ ધર્મચુર પાસે કજ્જલ દરવાને જલપાડે, અને તેઓના કાનમાં પોતાનાં પાપ પ્રગટ કરીને એમ મનજે છે કે અમે એ પાપમાંથી છુટાં થયાં!! પ્રૌટેસ્ટન્ટ શાખાનાં દેવગમાં મૂર્તિ અથવા આવા વેદીમ જેવું કંઈ નથી; પણ એ શાખામાં પણ અનેક પંથો હોવા થવા છે અને તેમની ધર્મક્રિયા તથા વાવજ કરવાની રીતી અનેક પ્રકારની એકએકથી જુદી પડી છે.

૪. મહેલ.

PALACES

દરએક દેશની મોટી ઇમારતોમાં પાદચાલી મહેલ મરદારી ભાગ-વેછે. અટકામટિ એ મહેલનો દેખાવ કેવો હશે એ જ્ઞેવાની આશુરતા થયી જોઇએ. મહારાણી વિક્ટોરિયા લંડનમાં હોયછે ત્યારે ઘણુંકરીને “બાર્કગ્રહામ” નામના મહેલમાં રહેછે. આ મહેલ ઘણો મોટો અને ખુબસુરત છે. ચોથા જર્જ રાજાના વખતમાં આ મહેલ બાંધવા માંડ્યો હતો પણ ચોથા વિલિયમ રાજાના વખતમાં પુરો થયો. આ રાજાને આ નવો મહેલ ગમ્યો નહી. પણ નામદાર મહારાણી વિક્ટોરિયાને એ જગ્યા પર્વદ પડ્યાથી તેમાં કેટલોક વધારો તથા સુધારો કર્યો.

આ મહેલ જોવાને હું ઘણો આહતો હતો અને તે જ્ઞેવાની પરવાનગી મેળવવા માટે ઇંડિયા કાઉન્સિલવાળા મારા મિત્ર ક્યાપટન ઇસ્ટવિકે મહેનત લીધી હતી. પણ મહારાણીજી પોતાના બરધારના શોકમાં અને દલગીરીમાં હતાં તેથી લારડ કેમ્બરલેન પાસેથી આ બંધો ગૃહસ્થ અમારે માટે જ્ઞેવાની રૂબ મેળવી શક્યો નહી. આ મહેલનો મોટો દાદર આરમ્પાહાન એટલે સંગેમરમરનો બનાવેલોછે. આ મહેલના દિવાનખાનાં ઘણાં મોટાં અને સુંદર છે. નાચવાનું દિવાનખાનું એટલું મોટું છે કે તેમાં ૨૦૦૦ સ્ત્રી પુરૂષો નાચી શકે. જે દિવાનખાનામાં રાણી માહેબનું તખ્ત છે તે કેહેછે કે ૬૪ ફૂટ લાંબુ છે અને તેમાં માટીનના પડદા ટાંગેલાછે. આ મહેલમાં ચિત્રવાળા ઓરડામાં ઘણા મોટા ચિત્રો બાંધે ચિત્ર છે. આ મહેલને લગતો તમેલો એટલો મોટો છે કે તેમાં ૪૦ ગાડીઓ રહી શકેછે અને ઉપાં ઘોડા રહેછે તે જુદાં. એક ગાડી એવી બાંધે છે કે તેના ૭૬ હજાર રૂપિયા બેઠાછે.

સેન્ટ-જેમ્સ નામનો ખીજો મહેલ ઉપલા મહેલની પડામમાં છે તેમાં મહારાણી રહેતાં નથી પણ તે દરબાર બરવામાં અથવા એવાંજ ખીજાં કામમાં આવેછે. દરબાર બે જાતની બરાયછે :—એક “લેવી” અને ખીજી ટ્રોઈંગ-રૂમ. લેવીમાં માત્ર ગૃહસ્થોજ મહારાણીની મુલાકાત કરવા-

ને જાય છે અને દ્રોઈંગ-રૂમમાં પ્રવેશ તથા સ્ત્રી બંને જાય છે. સ્ત્રી ઘણું કરીને બુધવારને દાહાડે અને દ્રોઈંગ-રૂમ બેસ્પતવારને દાહાડે ભરાય છે. ને દિવાનખાનામાં મહારાણી મુલાકાત લે છે તે ચારી રીતે મણગારણું પણ એટલું પ્રિયના ચોટા રાજને અને ચોટા નામને જાણે તેવા તેના ભબેકા નથી. “કે-સીમટન” નામનો ત્રીજો મહેલ છે તેમાં મહારાણી વિક્ટોરિયાનો ૪૦ મં ૧૮૧૯ માં જન્મ થયો હતો. હાલ એમાં પાદશાહી કુટુંબ રહેતું નથી. વાહાઈટ-હોય નામનો ચોથો મહેલ છે તેમાં આઠમાં હેનરીના વખતથી તે ત્રીજા વિશ્વયમ રાજના વખત સુધી રાજ્યો રહેતા હતા. એ મહેલ રાજકુટુંબને રહેવા લાયક નથી ને તેમાં હવે કંઈ રહ્યું નથી. “માર્ગ્યોરે હોય” નામનાં મુકામમાં નામદાર મહારાણી વિક્ટોરિયાનો ચોટા પુત્ર પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ રહે છે.

લંડનથી ૨૧ માઈલ “વિંડસરકાસ્ટલ” નામનો કિલ્લો ધારેલો મહેલ છે તેમાં મહારાણી જ્યારે ત્યારે રહેવાને જાય છે. આ મહેલની રચનામાં પણ કંઈ મણા નથી. “આઈવિ-ઓવ-વાહાઈટ” માં “આસનોર્ન-હાઉસ” નામનો મહેલ છે તેમાં પણ મહારાણી જ્યારે ત્યારે રહેવાને જાય છે. “હામટન-કોર્ટ” નામનો એક જુનો મહેલ લંડનથી ૧૩ માઈલ છે તેમાં રાજકુટુંબ મુદત રહેતું નથી. પણ એમાં જુના વખતના પાદશાહી મહેલનો આમન જોવાળેગ છે. આ મહેલની પાસે એવી એક જગ્યા બાંધેલી છે કે તેમાં લખાયેલાં બુલા પડી જઈએ.

એ શિવાય પાર્લિમેન્ટનો મહેલ તથા ખિલોરી મહેલ એ બે ચોટા મહેલ કહેવાય છે. એ મહેલ બધા મહેલોનાં કરતાં વધારે ચોભાયમાન અને વધારે ભજકાદાર છે પણ તે પાદશાહી કુટુંબને રહેવા માટે બાંધાઈ નથી. પાર્લિમેન્ટમાં રાજ્યસંબંધી સર્વ ગોઠવણ કરવાને રાજ્યમંત્રી મળે છે અને ખિલોરી મહેલમાં રહિતને માન તથા ગમત હોય છે. પાર્લિમેન્ટના જેવી મુંદર અને રાણકદાર ઇમારત આખા ઇંગ્લંડ દેશમાં એકે નથી તેમજ ખિલોરી મહેલની બરાબરી કરનાર એકે ઇમારત નથી. ખિલોરી મહેલનું માળેકપણું એક કંપનીનાં હાથમાં છે એટલામાટે એ પાદશાહી મહેલ ગણાતો નથી. તેજતાં તેને મહેલનું નામ બની રીતે યોગ્ય છે.

૫. સરકારી ઈમારત.

PUBLIC OFFICES

ઉપર જણાવેલા મેટ્રીક શિવાય લંડનમાં ખીજી કેટલીએક સરકારી ઈમારત છે, તેમનો ભભકો પણ કંઈ ખોલો નથી. લૉર્ડ-મેયર જેની પદવી એક રીતે રાજ્યથી ખીજી ગણાય છે તેને માટે “ગ્રાન્ડશન-હાઉસ” નામનું મોટું મકાન ત્યાંની મોટી બંધાંક આગળ છે. તેમાં લૉર્ડ-મેયર રહે છે તથા એક ભાગમાં પોલીસ અથવા ફોજદારી ખાતાનો તે ધનસાફ કરે છે. લૉર્ડ-મેયર આ પ્રમાણે ત્યાંના સુખ્ય માણસોનું કામ ચલાવે છે પણ તેની ગાડીનો અને તેના પોશાકનો ભભકો કંઈ નોંધો તેવો નથી. તેની સાથેના આદરમેન પણ ઘણો ભભકાભરેલો પોશાક પહેરે છે. તેને ૮૦ હજાર રૂપિયાનું વરસાણ મળે છે અને દર વરસે નવેમ્બર મહિનામાં જ્યારે નવા લૉર્ડ-મેયર હરે છે ત્યારે મોટું સાહજન રસ્તામાં નિકળે છે. લૉર્ડ-મેયરને રહેવાનો “પ્રિન્સિપલ” હોંસ નામનું મોટું ઘીવાનખાનું આ મોટા મકાનમાં ઘણું વખણાય છે.

ગિલ્ડ હોંસ નામનું ખીજું મકાન છે તે પણ ઘણું ભભકાદાર છે. તેનું બાંધકામ જોવાજોગ છે. ઉપલા મકાનથી તે ઘણું દુર નથી. આ મકાન લંડનની ટોન-હોંસનું કામ સારે છે. આ મકાનના મોટા ભાગમાં લૉર્ડ-મેયર વરસો વરસ મોટું ખાનું આપે છે. આ મકાનમાં “કોર્ટ-ઓફ-એક્સચેન્જર” તથા “કોમન-કૌન્સિલ-ચેમ્બર” ભરાય છે. તે ઘોરડા-ઓ જોવાજોગ છે. આ મકાનનો આગનો હોંસ ઘણો ભભકાદાર બનાવેલો છે.

ત્રેનરી-વાહાઈ-હોંસ નામનું એક ત્રીજું સરકારી મોટું મકાન છે. આ મકાનમાં સરકારી ખજાનોને લગતું સર્વ કામકાજ ચાલે છે. આપણા દેશની હાઇકોર્ટના ચુકાદાની વિરુદ્ધ જે “પ્રીવિ-કૌન્સિલ” માં “અપીલ” ચાલે છે તે “પ્રીવિ કૌન્સિલ” ની “જુડીશિયલ કમીટી” આ મકાનમાં બેસે છે ને અપીલ ચાંબળે છે. એ વગેરે લૉર્ડ-હાઇચેમ્બરની-આફિસ, તથા હોમ-આફિસ તથા પેન્શનર-જેનરલ આફિસ, તથા ફોરેન-આફિસ એ બધી આફિસો આજ મકાનમાં છે.

આ “ત્રેશ્વરી-વાહાઈ-હોલ” ની સુંદર ઇમારતની સામે “હોર્સ-ગાર્ડ” નામનું સરકારી મોટું મકાન છે. એમાં કમાન્ડર-ઇન-ચીફ તથા આડમિટ્રન્ટ-જેનરલ તથા કુવાટર-માસ્ટર-જેનરલ એઓની આફિસો છે. આ બબકાબરેશન મકાનના દરવાજાને બે યડએ નિત્ય સ્વારના ૧૦ થી તે માંગના ૪ વાગા સુની બે ઘોડે સ્વારના પોહારા ઉભા રહે છે. એવી રીતે અહીં ઘોડેસ્વાર ઉભા રહે છે કે જાણે પ્રતિજ્ઞા ઉભા હાય. ઘોડાપણુ ધણુંકંડીને હવતો નથી. કમાન્ડર-ઇન-ચીફ એટલે સેનાપતીને આસરે ત્રણ હજારનો દરમાઓ મળે છે. આ બેહુ મોટી ઇમારતો જે એકબીજાની સામે સામે આવેલી છે તે પાર્લિમેન્ટના મહેલથી ઘણી દુર નથી.

ઇંડીયા આફિસ પ્રથમ બેંક-ઓફ-ઇન્ડિયા પાસે “લૅડન-હોલ ચીફ” નામના ગ્રાહકોમાં હતી તે ત્યાંથી કાઢાઈને પાર્લિમેન્ટના મહેલની પડાસમાં વેસ્ટમિનિસ્ટર હોટેલનાં મકાનમાં બાંધ્યા હતા. ન્યુ-યૅન્-લિક-આફિસ તરફવાર થયેથી તેમાં એ જનાર હતી. ઇંડીયા કૉમિયુનિ મેમ્બરની આફિસો વેસ્ટમિનિસ્ટર-હોટેલનાં મકાનમાં હતી. ત્યાં સર અર્મ્સ્ટ્રોન્ગ પેરી તથા કયાપરન ઇસ્ટવિક જે ઇંડીયા કૉમિયુનિ મેમ્બર છે તેમની સુધાકાવને મોટે હું ગયો ત્યારે એ આફિસો મેં જોઈ હતી.

સરકારી આફિસમાં બે આતાંની આફિસ ઘણી મોટી કેહેવાય છે. એક કસ્ટમ-હાઉસ એટલે માંડવી અને બીજી પોસ્ટ-આફિસ. કસ્ટમ હાઉસની ઇમારત ઘણી મોટી અને બબકાદાર છે. આમાં ગયાં નવ વરસમાં જકાતની ઉપજ કેહે છે કે ૨૦ કરોડ રૂપિયાની થઈ હતી. એમાં ૨૨૩૦ માણુઓ રાજીએ લાગેલા છે અને તેઓના પગારના દર વરસ ૨૭૫ લાખ રૂપિયા સરકારને ખસે છે. એ આફિસમાં એક મોટો “હોલ” છે તે આસરે ૨૦૦ ફૂટ લાંબો અને ૭૦ ફૂટ પોહોળો છે.

જેનરલ-પોસ્ટ-આફિસ ઝેટપોલના કહેરાની પાસે છે. એ પણ મોટી ઇમારત છે. આ આખું એટલું મોટું છે અને તેનો કારબાર એટલો બાહુલ્યો ચાલે છે કે તેની કલ્પના તમારાથી થઈ શક્ય નહી. આસરે ૨૫૦૦૦ માણુઓ આ આતામાં લાગેલા છે. દર વરસે બે કરોડ રૂપિયાનો ખરચ અને કમાઈ ૩૫ કરોડની છે. દર વરસે ૬૦ કરોડ

કાગલ અને જા કરોડ ન્યુસ્પેપર એ પોસ્ટ-આફિસની મારફતે વેંહેં આપે છે. લંડનમાં ને લંડનમાંજ સવારના કોઈ મિત્ર ઉપર કાગલ લખ્યો હોય ને ટપાલમાં નાખ્યો હોય તો તેજ સંજોગના તેનો જવાબ કરી વળે. એવી ત્રડપથી આ ટપાલ આતાનું કામ ચાલે છે.

સરકારી આફિસોનું એક ખીજું મકાન સમરસેટ હાઉસ કરીને છે. તે એટલું મોટું મકાન છે કે તેની ૩૬૦૦ ખાડીઓ છે. એ બધી ખાડીઓ ગણવાને કેહે છે કે એક માણસને ત્રણ દિવસ લાગ્યા હતા. ઑડિટ-આફિસ તથા જન્મ, મરણ અને લગ્ન નોંધવાની રેજીસ્ટર આફિસ વગેરેની આફિસો પણ આજ મકાનમાં છે. આ ઇમારત “આંડ” નામના મોહોલામાં છે. આ ઇમારત ચોખંડ આકારમાં બાંધેલી છે અને બાહારથી તેના દેખાવ ઘણો શોભાયમાન લાગે છે.

પેમાસ્ટર જનરલની આફિસ તથા આડમિરાલ્ટીની આફિસ વાઈટ હોલ નામનાં મકાનમાં છે. દરીવાઈ તથા ખુમરી તથા તોપઆતાનાં લશ્કરને પગાર આપવા વગેરેનું કામ પેમાસ્ટર જનરલનું છે. પગાર ત્રણ ત્રણ મહિને ચુકે છે. દરીવાઈ લશ્કર સંબંધી પત્રવેહેવાહાર તથા હિમાય રાખવાનું જીતું ખાતું છે તે આડમિરાલ્ટીની આફિસ કેહેવાય છે. સરકારી દસ્તાવેજો રાખવાની આફિસ વળી જીદે ઠેકાણે છે.

સરકારી તંકશાળનું મકાન પણ મોટું અને જોવાન્નેગ છે. આ તંકશાળમાં સોના, રૂપા અને ત્રાંખાના મિકા પડે છે. આ મિકા ગ્રેટ બ્રિટનના આખા દેશમાં અને કેટલાક ખીજા દેશોમાં પણ ચાલે છે. કુલાણો મિકો ફલાણી ટમ્બો છે કે નહી તે જાણવાનું યંત્ર ઘણીજ ફારીગરીથી બનાવેલું છે. સોનાના મિકામાં એક વાળ જેટલો ફેર હોય તો માત્રમ પડી આવે. એક મિનિટમાં ૬૦ કે ૭૦ અરવી શિલિંગો એટલે પાવલિયો છપાઈને તઈયાર થાય છે. એ યંત્રનું કામ પણ જોવાન્નેગ છે. જે લોકોને સોનાના મિકા પડાવવા હોય છે તેઓને મુક્ત પાડી આપવામાં આવે છે. આ કારણ માટે મંગળ, બેસ્પત અને શનીવારે ૧૨ થી ૨ ગાગતા સુધી સોનું તોલી લેવામાં અને આપનારનાં નામ નોંધી લેવામાં આવે છે. તે વખત બીડનો કંઈ મુમાગ હોતો નથી.

વસિયતનામાની આફિમ પણ હેવાયદી અને જુદી છે. જુદાજુદા લોકોએ જુદાજુદા વખતમાં વસિયતનામાં કરેલાં અને સગકારમાં નોંધાયેલાં તેના અમલ દસ્તાવેજો આ આફિમમાં ઘણી સંખ્યાથી રાખવામાં અને સાચરવામાં આવ્યાં છે. આ વસિયતનામાંઓ ઉપરથી કેટલાક પ્રખ્યાત પુરૂષોની અને તેમના વારમાં હિન્દુઓની અને તેમના વખતના રિવાજની માહિતગારી મળી શકે છે. માટે જુના વસિયતનામાંઓ જેને જોવા હોય તેઓને જોવાની રજા મળે છે. ઈ. સ. ૧૭૦૦ ની અગાઉના જે વસિયતનામાંઓ જોવાને આવતા હોય તેઓને વગર પધસે જોવાની તથા તપાસવાની રજા મળી શકે. એકસ્પેસર તથા નુરન વગેરે પ્રખ્યાત પુરૂષોના વસિયતનામા અહીં જોવામાં આવે છે.

૬. વેપારનાં મકાન અને ગોદી.

COMMERCIAL BUILDINGS AND DOCKS.

વેપારનાં મકાનમા “બ્યાંક-ઓફ-ઇન્ડિયા” મુખ્ય અને મહત્ત્વ ડેહવાય છે. એનાં જેવું વેપારમાં માદું અને મોહિલું મકાન ખીજું એકે નથી. તેમજ એ મકાન વેપાર રાજગારના મહત્ત્વ ભાગમાં આવ્યું છે. એ મકાન એટલું માદું છે કે તેણે ચાર એકર જમીન ઝાંઝી છે. આ બ્યાંકમાં કેવી રીતે કારભાર ચાલે છે તે જોવા માટે તેના ડરેક્ટરનો પગલાનો મેગવવાની જરૂર પડે છે. એક દેશી મિત્રની મારફત તે મેગસીને હું મારા ખીજા મિત્રો સાથે જોવાને ગયો હતો.

આ બ્યાંકમાં જે કારભાર ચાલે છે તે જોઈને મારી નજર અળી ગઈ. સોનાની માટી લગડીને લગડીઓ પડેલી. દરએક લગડી ૧૯ રતલની ને આશરે ૮૦૦૦ રૂપિયાની. આશરે પંદર કરોડ રૂપિયાની ખરી નગદી હશે. એક માટા ઓરડાની માટે મિલ્કત તોડાતા હતા. આહા ! તોડવાની શી આપાકી !! એક કાંટામાંથી દરએક મિનિટે ૩૩ મિલ્કા એક પછી એક તોડાઈને નિકળે છે !! એમાં એની કમમત છે કે જે મિલ્કા તોડવામાં એક વાગ જોડા પણ ઓછા હોય તે પોતાનાં મોઝે એક જુદીજ પેટીમાં પડે; અને યુરેપમાં તોડવા મિલ્કા ખીજી

મોટી પેટીમાં પડે. એવા એવા દસ ત્રાજવામાં અને ખીજ ત્રાજવામાં તોત્રવાનું કામ જખરું ચાલે છે. દાહાડા આખામાં આ બધાં ત્રાજવા-આમાં મળીને આસરે ૭૦ હજાર સિકા કેહે છે કે તોલાઈને નિકળે છે.

અળણી નોટ પાડવાનું કામ પણ આજ મકાનમાં ચાલે છે. નોટના નંબર વગર મુક થવે પડે છે એ જોવાજોગ છે. આસરે ૧૮ કરોડ રૂપિયાની નોટ ફરતી રહે છે. આસરે એક હજાર માણસો આ બધાંકની રાજી ઉપર લાગ્યા છે. આ બધાંકનો એક ગવરનર, એક ડેપુટી ગવરનર અને ૨૪ ડેરક્ટર છે. આ બધાંક ઈ ૨૦ ૧૯૯૪ માં સ્થાપવામાં આવી હતી. આખાં દેશમાં આ સંકી મોટી બધાંક ગણાય છે.

- “રૉયલ-એડમ્સૉન” નામનું વેપારીઓ તથા સરારીને મળવાનું અને સોદા કરવાનું એક મોટું અને ખુબસુરત મકાન છે. એ મકાન “બધાંક-ઓવ-ઇન્ડ” ની પડોશમાં જ છે. આ ઇમારતનો ધણીજ બાહાર મારે છે. એ બાંધવાનો ખર્ચ ૧૮ લાખ રૂપિયાનો થયો હતો અને તે ઈ ૨૦ ૧૮૪૪ માં બંધાઈ હતી. તેની મહિલી ગમ વચોવચ મોટા ચોક છે તેમાં મહારાણી વિક્ટોરિયાનું પુતળ આરસ પાહાણમાં કોતરીને ઉભું કરેલું છે. આ ઇમારતની બાહારની બાજુ દુકાનો છે. તે જુદા જુદા દુકાનદારોને ભાડે આપવામાં આવી છે.

વેપારી અને સરારી નિત્ય પાછલા પોહોરના ૩ થી ૪૫ વાગા સુધી માંહિલા ચોકમાં એકઠા થાય છે. તેઓને મોટે બેસવાની જગ્યા કરેલી છે. મંગળ અને મુક એ દિવસો ઉપર બહુ કામ ચાલે છે. રૉયલ-આઈલ્ડ વાળા પ્રખ્યાત વેપારીઓ આ ઇમારતની દક્ષિણ દિશા તરફનો ભાગ રોકાને બેસે છે. ટાઈમ્સ નામનાં ત્યાનાં પ્રસિદ્ધ પત્રનાં હિંમતવાનું અધિપતીએ વેપારને લગતી એક મોટી કૉન્સ-પિરેસી (એટલે તગડ) પ્રગટ કરીને તેનો મુકદ્દમો ઘણાં હિંમતવાંચલાઓ હોતો તેનાં માનની યાદગીરી આ મુકામમાં એક દેવાળ ઉપર કોતરી ગણેલી છે.

આ મકાનનો એક સુખ્ય ભાગ “લૉઇડ સુપ્રમક્રિપ્શન રૂમ્સ” થી રોકાયે છે. કેટલાએક સુખ્ય વેપારીઓ, પાહાણવાળાઓ અને વિમે હનારનારાઓ અહીં આવીને નિત્ય એકઠા થાય છે. આ મંડળીનું કામ

૯ ગૃહરથો મળીને ચઢાવેછે. તેના બધા મળીને આસરે ૨૦૦૦ મેમ્બર અથવા મળાસદો છે તેઓ દર વરસ (એક એક આસામી) ૮ થી ૧૦ ગીની લવાજમ ભરેછે. તે ઉપરાંત દાખલ થતી વેળા ૨૫ પાઉંડનું લવાજમ આપેછે તે જુદું. લંડનમાં મોટામાં મોટો વેપારી એવો કોઈ નહીં હશે કે જે આ મંડળીમાં પ્રવેશ થયા વગર રહ્યો હોય. આ મંડળીને દર વરસ ૧ લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ થાયછે.

“ટ્રિનિટી હાઉસ” નામનું એક ખીજું વેપારનું મથક છે: એતું કામ એ કે વાહાણ ચઢાવવાના કામમાં સુધારે તથા વધારે કરવા ઉપર ધ્યાન પોહિંઆડવું. દીવાડાંડી વગેરે વાહાણ ચઢાવવામાં તથા દરીયાને આરંગે વહેવાહર વધારવામાં સુચના તથા મદદ કરતાં રહેવું તથા નિરાશીત ખામિઓને અથવા તેમની નાવારમ વિધવાઓને આશરે આપવો એ મુખ્ય મતનબધી આ ખાતું ઉઠું કરવામાં આવ્યુંછે.

ચેરના વેપારીઓ અથવા મહાખાત્તેને મળવાની જુદી જગ્યા છે. એ “ટ્રોઈ-એક્સચેન્જ” નામથી ઓળખાયછે. આ ઇમારત પણ “બ્રાંક-ઓવ-ઇંગ્લંડ” ની પાછેજ છે. મેમ્બર શિવાય એમાં ખીજા કોઈને દાખલ થવા કે મોટા કરવા દેતા નથી. તેના આસરે ૮૫૦ મેમ્બર છે. દરએક મેમ્બરને દર વરસ ૧૦૦ રૂપિયા ભરવા પડેછે. કોઈએ દિવાળું દાહજું હોય અને તે રૂંધીયાના ત્રણ આના સુધી પણ ચુકવે તોજ તે મેમ્બર દાખલ રહી શકે, નહીં તો તેનાથી રહેવાય નહીં. દલાલ દલાલીના મેંકડ જે આના લેછે. આમાં નવા મેમ્બરને દાખલ થવું હોય તો જુના મેમ્બરે તેને પસંદ કરે તોજ દાખલ થઈ શકે.

આ “રૂડીમ-ની માર્કેટ” એટલે રોકડા પહચાનું બજાર કહેવાયછે. દરએક દરવાજા ઉપર ખજાર મારેલી હોયછે કે મેમ્બર શિવાય ખીજા કોઈએ દાખલ થવું નહીં. કોઈ અજાણુયો માણસ દાખલ થાયતો તરત પકડાઈ આવે. જોણે મેમ્બર થવું હોય તેણે ત્રણ જુના મેમ્બરોની ઓળખાણ તથા ત્રણ ત્રણ હજાર રૂપિયાની જામીનગીરી આપવી જોઈએ.

દાણો તથા અનાજના વેપારીઓને મળવા તથા સોદા કરવા માટે “ડોર્ન-એક્સચેન્જ” નામની એક જુદી ઇમારત છે. તેમજ કોપવાના

વેપારીઓને મળવા તથા સોદો કરવા માટે એક જીદી જગ્યા છે તે “કોલ-એકમર્ચન્ટ” નાં નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તે ઈમારતો પણ મોટી છે.

વેપારી તથા ચરાફોની તથા ખીજી બધાંકોની આફિસો “બ્યાંક-ઓફ-ઇંચાંડ” ની આસપાસ છે. એક એક ઘરમાં ઘણી ઘણી આફિસો છે. “ગ્રેશમ-હાઉસ” નામનું એક મોટું-ઘર છે તેમાં આસરે ૧૫૦ આફિસો હશે. આપણા કામાજી વગેરેની આફિસ આ ઘરમાં છે. મી૦ દાદાભાઈ નવરોજજીની આફિસ “ગ્રેટ-સેન્ટ-હિલ-સ” માં છે. આ બધી આફિસો કંઈ ધોરી રસ્તા ઉપર નથી. નાહાની નાહાની ગલી ખુંખીમાં પણ મોટા મોટા વેપારીઓની આફિસો છે. જે ઘરમાં આફિસ હોય તે ઘરમાં રહેવાનું બને નહીં; કેમકે આ લતા ઉપર ભાડું વધારે બેસે ને વળી રહેવા લાયક સુમાસ ધર્મ ન શકે. તેછતાં આપણી તરફના એક બાજની પેહુડીએ આફિસ તથા રહેવાનું સાથેજ રાખ્યું હતું.

બ્યાંક ઓફ ઇંચાંડની આસપાસ થોડી જગ્યામાં વેપારીઓની જે સુમાર આફિસો છે તેમાં કરોડો રૂપિયાનો વેપાર નિત્ય ચાલે છે. દરએક આફિસ પોતાનો ચરાફ અથવા બેંકવાળો ડેરથી રાખે છે અને તેની ત્યાં પોતાની થાપણ રાખે છે. કોઈને રૂપિયા ભરવા હોય છે તો તે પોતાની ડેરવેલી બેંક ઉપર એક એક સે બિઝી લખી આપે છે. તે બિઝી પછમા લેનાર ઘણી પોતાની બેંક ઉપર ખીડે છે અને દર શનિવારે દરએક બેંક પોત પોતાની તરફથી એક એકના ઉપર લખેલી બિઝી (ચેક) રજી કરીને જમ ઉધાર કરી વાળે છે. આ પ્રમાણે કરોડો રૂપિયાની ઉચલ પાચલ માત્ર હવાલાથી અથવા ચિઠ્ઠીથી ચાલે છે.

આ દેશમાંથી ૩ વગેરે જે માલ વિલાયત જાય છે તે ધણુંકરીને બારોબાર વખારમાં ઉતરે છે અને તેના નમુના ચિવાય આફિસવાળાઓના જોવામાં તે ધણુંકરીને આવતો નથી. બેડાં બેડાં માત્ર નમુના ઉપરથી અને સેજ વાતચીતથી કરોડો રૂપિયાનો વેપાર હોહાકાર થવા વગર ચાલે છે. ઘણાખરા દેશી વેપારીઓ પોતાના માલની ખરી વીગત પોતાના આડતિયા ઉપર લખી મોકલતા નથી અથવા નમુના પ્રમાણે માલ મોકલતા નથી તે વિષે ત્યાંના વેપારીઓ અને આ દેશના આડતિયાઓ ઘણા

નારાણ રહેલે અને આ દેશના વેપારીઓને પણ એથી ઘણું નુકસાન થાય છે. એથી આ દેશના વેપારીઓની આંટને અને તેમની આખને ધક્કો પેટિયે છે માટે દેશી વેપારીઓએ આ બાબદમાં સાવધ રહેવું જોઈએ.

વાહાણો રાખવાને વાસ્તે લંડનમાં મોટી ગોદી અથવા મોટા ડંકા છે તે જોવાનું છે. બધી મળીને ૪ ગોદી છે અને તેણે ૭૦૦ એકર જગ્યા રાખી છે. આ બધી ગોદીઓ બાંધવાને કરોડો રૂપિયા પેસા છે. આ બધી ગોદીઓ આ ચાલુ મૅકમાંજ એટલે આસરે ૬૦ વરસની ખુદતમાંજ તર્કિયાર થઈ છે. તે વળી સરકારના ખર્ચે નહીં પણ જીલ્લાદી કંપનીના ખર્ચે બાંધવામાં આવી છે. તેની પેદાશ પણ તેજ કંપનીના માલિકોને મળે છે.

વેસ્ટ ઇન્ડિયા ડૅન્કસ નામની ગોદીએ ૨૯૫ એકર જગ્યા રાખી છે. તે ૯૦ મં ૧૮૦૨ માં તર્કિયાર થઈ હતી. આમાં ત્રણમું ત્રણમું ટનના ૪૦૦ વાહાણુ ગ્રાથે રહી શકે એટલો મમામ છે. એનું માલિકપણું “વેસ્ટ ઇન્ડિયા વેસ્ટ ઇન્ડિયા ડાક કંપની” અપાવે છે અને તેમની યાપણ બે કરોડ રૂપિયાની છે. તેની ઉપજ દર વરસે ૩૦ થી ૪૫ લાખ રૂપિયાની કહેવાય છે. દર વરસમાં આસરે ૧૨૦૦ વાહાણુ આ ગોદીમાં દાખલ થાય છે. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા ગોદીએ ૧૬ એકર જગ્યા રાખી છે.

સ્ટ્રાથેરિન નામની ગોદી ૧૮૨૮ માં બંધાઈ હતી. તેનો ખર્ચ ૧૧૧ કરોડને આસરે કહે છે કે થયો હતો. આ ગોદી ધણી મોટી નથી કેમકે તેણે માત્ર ૨૮ એકર જગ્યા રાખી છે, પણ તે હડા એટલી છે કે તેમાં ૭૦૦ ટન બારનાં વાહાણો રહી શકે છે. આમાં દર વરસે ૬૦૦ વાહાણુ દાખલ થાય છે અને તેની પેદાશ ૨૬ લાખ રૂપિયાની છે. લંડન ડાક નામની ગોદી આથી મોટી છે. તેણે ૬૦ એકર જગ્યા રાખી છે. તેની ઉપર કહે છે કે ૮ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ થયો છે. તેની દેવાળ બાંધવાનો ખર્ચ ૧૧ લાખ રૂપિયા પેસા છે. આ ગોદીના માલિકોની યાપણ પાંચ કરોડની કહેવાય છે. કોઈ કોઈ વખત આમાં ત્રણ ત્રણ હજાર મજૂરો કામે લાગેલા હોય છે. આ ગોદીની વખારમાં દારૂનો મોટો જથ્થો હંમેશ જોવામાં આવે છે. કેમકે લંડનમાં દારૂ જેવી કદી વખરો ઉપયોગ માત્ર બાબતે ધણીજ ફાઈ ગયો છે.

કોમરશિયલ ડૉક્ટર જે આશરે ૫૦ એકર મોટી છે તે ૪૦ સે ૧૮૦૭ માં તબીબાર થઇ હતી. નવી અને બબકાદાર ગોદી વિક્ટોરિયા ડૉક્ટ નામથી ઝોળખાયે છે. તેણે ૨૦૦ એકર જમ્યા રોકીએ. ૧૮૫૪ માં તે તબીબાર થઇ હતી. તે બાંધવાનો ખર્ચ એક કરોડ રૂપિયા બેઠો હતો. કમરશિયલ ડૉક્ટની પાસે સરે ડૉક્ટ નામની ગોદી છે. તેની ઉપર ખર્ચ માત્ર ૧૦ લાખ રૂપિયાનો થયો હતો. આ બધી ગોદીઓથી વિભાવતનો વેપાર થોડાં વરસમાં ધણેજ વધી પડ્યો છે.

૭. ન્યાયની દરખાસ્ત.

COURTS OF LAW AND JUSTICE.

ન્યાયની દરખાસ્ત લંડનમાં દસ કરતાં વધારે છે. “વેસ્ટ મિનિસ્ટર હોલ” જે પાર્લામેન્ટની ઇમારતમાં છે તે મધ્યે નિવાયની સહી મોટી દરખાસ્ત ખેંચે છે. વેસ્ટ મિનિસ્ટર હોલનું દીવાનખાનું ધણુંજ મોટું અને સુંદર છે. આશરે ૩૦૦ ફૂટ લાંબુ, ૭૦ ફૂટ પોહોળું અને ૧૦૦ કરતાં વધારે ફૂટ ઉચું છે. તેમાં ખૂબી એ છે કે વચે એકે થાંભલો અથવા સ્તંભ નથી. “કોર્ટ ઓફ ચાન્સરી” ન્યાયની સહી મોટી દરખાસ્ત કેહેવાય છે. તેથી ઉતરતી “કોર્ટ ઓફ કુવીન્સ બેંચ” કેહેવાય છે. ત્રીજી “કોર્ટ ઓફ કોમન પ્લીઝ” અને ચોથી “કોર્ટ ઓફ એક્સચેકર” કેહેવાય છે. આ ચાર મોટી કોર્ટની સાથે અગીલ કરવી હોય તો “હૌસ ઓફ લોર્ડ્સ” અથવા અમીરોની પાર્લામેન્ટમાં કસાય.

પ્રમુખ ન્યાયાધિશ “લાર્ડ ચાન્સેલર” કેહેવાય છે. તે “કોર્ટ ઓફ ચાન્સરી” માં ખેંચે છે અને “હૌસ ઓફ લોર્ડ્સ” માં પણ તેજ પ્રમુખ ગણાય છે. તેને એક લાખ રૂપિયાનું વરસાન મળે છે. તેનાથી ઉતરતો “લોર્ડ ચીફ જસ્ટિસ” કેહેવાય છે. તે “કોર્ટ ઓફ કુવીન્સ બેંચ” માં ખેંચે છે અને તેને ૮૦ હજાર રૂપિયાનું વરસાન મળે છે. તેનાથી ઉતરતો ન્યાયાધિશ “ચીફ જસ્ટિસ” કેહેવાય છે તેને ૭૦ હજાર રૂપિયાનું વરસાન મળે છે. અહીંની કોર્ટમાં ખારિસ્ટરે સપેત વાળની ટોપી કાળા અને લાંબા ઝળા સાથે પહેરીને ખેંચે છે. રૂપિયાનો સહનશાહ જ્યારે

કંડનમાં હતો અને આ મોટી ન્યાયની દરબાર જોવાને ગયો હતો ત્યારે આ ખારિસ્ટરોની મોટી મંખ્યા જોઈને કેહેછે કે અચરત પામ્યો હતો.

વેસ્ટ મિનિસ્ટર હોય મધ્યેની ન્યાયની દરબારમાં ઘણાએક પ્રખ્યાત અને મહા પુરોનો તપાસ થઈ હતી. મર દામય મર તથા પ્રોટેક્ટર મામરસેટ નામના પ્રખ્યાત પુરોનો આ દરબારે ફાંસીની મજા આપી હતી. પેહેલા ચાર્લ્સ રાજની તપાસ પણ આ કોર્ટ કરી હતી અને તેને ગુને-દુગાર ટેરવ્યો હતો. આજ કોર્ટમાં કેટલાક અમીરોની તપાસ થઈ હતી. લોર્ડ બાઈગનની તપાસ એક પુરોનો માગી નાખવા માટે થઈ હતી. વારન હેસ્ટિંગ્સ નામના આપણા દેશના ગવર્નર જનરલની તપાસ પણ અહીંજ થઈ હતી અને તે વેળાએ ત્યાંના મહા પુરો હાજર થયા હતા.

“ઓલ્ડ બેચી સેશન હોય” નામની ન્યાયની દરબાર ન્યુગેટની પાસે છે. આમાં બે કોર્ટ બેસેછે. એક જુની કોર્ટ અને એક નવી કોર્ટ. જુની કોર્ટમાં વેસ્ટ મિનિસ્ટર હોલમાંના એક કે બે ન્યાયાધિશ બેસેછે અને નવી કોર્ટમાં “રિકોર્ડર” અને “કૉમન મારજન્ટ ઓફ ધિ કૉરપો-રેશન ઓફ લંડન” એ પદવીના ન્યાયાધિશ બેસેછે. આ કોર્ટમાં જોવા જનારને એકાદ શિપિંગ કોર્ટના માણસને આપવો પડેછે.

સેવડ દેવડના નાહાના મુકદ્દમાંઓને માટે મિત્રો પોલિટન કાઉંટિ કોર્ટમાં નામની નાહાની દરબાર છે. તે આપણી સ્મૃતિ કોર્ટની જગ્યાએ કામ આવેછે. આવી બીજી મળીને આસરે ૧૧ કોર્ટો છે. તેઓના અધિકાર પાનસો રૂપિયા મુખીના કજીયા તપાસવાનો છે. આ શિવાય “બાંકરપસિ કોર્ટ” તથા “ધેન્ચાલવંટ ડટરર્જ કોર્ટ” નામની અન્ય કાપતો નાદાર કરજદારોના છુટકો કરવા માટે જુદી બેસેછે. તે બંને જુદેજુદે ટકાણે એટલે લંડનના જુદાજુદા બાગમાં બેસેછે.

આ ઉપરાંત પોલિસ કોર્ટ બીજી મળીને બાર કે તેર છે. મિટિ પોલિસ કોર્ટ માન્યન હોય તથા ગિલ્ડ હોયમાં બેસેછે અને તેમાં લોર્ડ મેયર તથા આલ્ડરમન ન્યાય ચુકવેછે. મિત્રો પોલિટન પોલિસ દમ કે અગિયાર છે અને તેમાં ૨૩ માજસ્ટ્રેટો ન્યાય કરેછે. જેઓએ માત્ર વરસ ખારિસ્ટરનું કામ કર્યું હોય તેઓનેજ આ મોટા ઓધા મળેછે.

કાપદાની માહેતગારી મેળવીને જેમાં બારિસ્ટર - તકરાર ચાલે તે “ઈન્સ ઓફ કોર્ટ” તથા “ઈન્સ ઓફ ચાન્સરી” નામથી ઓળખાય છે. બધી મળીને આવી ચાર ઈન્સ અથવા બારિસ્ટરની અભ્યાસ શાળાઓ છે. એક “ઈનર ટેમ્પલ”, બીજી “મિડલ ટેમ્પલ”, ત્રીજી “લિંકન્સ ઇન”, અને ચોથી “ગ્રેજ ઇન”. આ ચાર શાળાઓનું કામ ૩૦૦૦ કરતાં વધારે બારિસ્ટરોનાં ઉપરીપણા હેઠળ ચાલે છે. આમાં એકત્રિસ વરસની અંદરના વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરતા નથી. આમાં ઓછામાં ઓછા પાંચ વરસ રહેવું જોઈએ. ધુનિવરમિટ્રીમાં પાસ થયલા વિદ્યાર્થીઓને ત્રણ વરસથી વધારે રહેવાની જરૂર નથી. આ ચાર “ઈન્સ ઓફ કોર્ટ” ની સાથે નવ “ઈન્સ ઓફ ચાન્સરી” જોડાયેલી છે પણ તેમનો હાલ એકબીજી સાથે ઘણો જ થોડા મંબંધ રહ્યો છે.

૮. પાઠશાળા તથા નિશાળ.

COLLEGES AND SCHOOLS

ગ્રેટ બ્રિટનમાં વિદ્યાના મુખ્ય અને પ્રખ્યાત મંદિરો ઓક્સ ફોર્ડ તથા કેમ્બ્રિજના કહેવાય છે. આ વિદ્યાના મંદિરના દર્શન કરવાને હું આહતો હતો તેજતાં કરી શક્યો નહી પણ બીજી વાર મારું ઇચ્છંદ જવાનું થાય તો એ મંદિરોનાં દર્શન કંઠા વગર પાછો ફરું નહી. લંડનમાં માત્ર એક વાર ધુનિવરમિટ્રી કૉલેજમાં વૈદકશાસ્ત્રની પગિક્ષામાં પાસ થયલા વિદ્યાર્થીઓને ઇનામ તથા સ્કૉલરશિપ આપવાને જે સભા બરાઈ હોતી તેમાં હું ગયો હતો. ધુનિવરમિટ્રી કૉલેજનું મકાન ઘણું મોટું અને ભભકાદાર છે. આ મોટી પાઠશાળા ૪. મ. ૧૮૨૮ માં બંધાઈ હતી અને તે ઉભી કરવાનું માન મુખ્યકર્મીને લૉર્ડ બ્રોહમ નામના પ્રખ્યાત મહા પુરુષને આપવું થયું છે. આમાં ધર્મનો તથા જાતિનો ભેદ ન રાખતાં સર્વ જાતના અને સર્વ ધર્મના વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરવામાં આવે છે. ધર્મ વગર આમાં બધી બાબતો શિખવવામાં આવે છે; અને વૈદકશાસ્ત્રની કેળવણીમાં આ પાઠશાળાએ મોટું માન અને નામ મેળવ્યું છે.

મે મહિનાની તા. ૧૧ મી ને મોખવારને દાહાડે ત્રણ કલાકે ઇનામ

આપવાની મુખ મળવાનો વખત હતો. તે વેળા હું હાજર થયો હતો. મુખાપતિની જગ્યા ડાક્ટર પાર્ટિસે લીધી હતી. મુખાપતિ બાપલુ કરવાને હોયો ત્યારે અને બાપલુ કરતો હતો તેવામાં ઘણીવાર વિદ્યાર્થીઓ એટલોતો ચોંદાર અને ઘોંઘાટ કરતા હતા કે તેમની સમ્મતા સંબંધી વર્તણુક વિષે હું રૂડા વિચાર આપી ચક્રતો નથી. મુખાપતિ નર્મનતાધારી યુગા રહેવા વિષે અને પગદેશી આગળ રૂડી ચાલ દેખાડવા વિષે ભક્ષામલુ કરતો હતો પણ વિદ્યાર્થીઓ આનંદની તાળીમાં અને ‘ખુશીના’ પોકારમાં તેનું કશું કંઈ ગણુદારતા નહી હતા. વિદ્યાર્થીઓની આવી ચાલ વિષે ખીન્ને દાહાડે વર્તમાન પત્રમાં ટિકા ચારા વાંચવામાં આવી હતી.

આ પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓને “ડાક્ટર ઑવ લૉ” તથા “માસ્ટર ઑવ આર્ટ,” તથા “બાયેયર ઑવ લૉ” તથા “બાયેયર ઑવ મેડિસિન” તથા “બાયેયર ઑવ આર્ટ” ની પદવી લંડનની યુનિવર્સિટીની તરફથી મળેછે. આમાં થોડાએક દેશી વિદ્યાર્થીઓ પણ અભ્યાસ કરેછે. આ કૉલેજની સાથે જુદા ભાગમાં પણ તેજ મકાનમાં નિયાળ પણ છે. તે જુનિવર્સિટી નામથી ઓળખાયેછે. અભ્યાસનો વખત ૬ થી ૩૩૩ વાગતા સુધી છે. દરએક વિદ્યાર્થીને અહીં દર મહીને રૂ૧૫) પ્રમાણે લવાજમ આપવું પડેછે. આમાં ઇંગ્લેન્ડની સાથે લાટિન, ગ્રીક, ફ્રેન્ચ, તથા જરમન તથા સંસ્કૃત વગેરે શિખવવામાં આવેછે. ભુગોળ, વ્યાકરણ, ગણિત, નામુકામુ (અથવા બુક કીપિંગ) તથા ચિત્રવિદ્યા તથા નાચતાં પણ શિખવેછે.

ખીજી વિદ્યાશાળા “કિંગ્સ કૉલેજ ઑફ રુકુન” નામથી આવેછે. તે મુમરસેટ હાઉસના મકાનમાં પૂર્વ તરફના ભાગમાં છે. આ પાઠશાળા પણ ૧૮૨૮ માંજ ઉઘડી હતી. આમાં ધર્મ સુબંધી કેજવણીને ‘મુખ્ય ગણુવામાં આવેછે. આમાં ખીજી કેજવણીની સાથે વૈદકશાસ્ત્રની પણ કેજવણી મળેછે. આમાં ૬ થી ૧૬ વરસની વયના છોકરાઓને સામેલ કરવામાં આવેછે. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ ખાવા અને સુવાનું અહીંજ રાખેછે. આ “પ્રોપ્રાઇટરી” અથવા ખાનગી માલિકપણાથી આવેછે. તેમાં દરએક માલિકને બે વિદ્યાર્થીઓ દાખલ કરવાનો અખત્યાર છે.

આ ઉપરાંત ન્યુ કૉલેજ નામની ખીજી પાઠશાળા છે. પણ આમાં તેમજ કિંગ્સ કૉલેજમાં અસુક ધર્મ મતનાંજ વિદ્યાર્થીયોને ધણુંકરીને દાખલ કરવામાં આવેછે. કિંગ્સ કૉલેજમાં “ચર્ચ ઓફ ઇન્ડ” વાળો પંથના અને ન્યુ કૉલેજમાં “ઇન્ડિયેન્ડ” વાળા પંથના વિદ્યાર્થીયો દાખલ થાયછે. યુનિવર્સિટી કૉલેજ તથા આ બે કૉલેજમાં ધણુંકરીને સામર્થ્યવાનના છોકરાઓ ગિએછે. જેઓ ગૃહસ્થમાં ખપે તેઓના છોકરાઓ ધર્મની અથવા સરકારી નિશાળોમાં ધણુંકરીને શિખતા નથી. યુનિવર્સિટી કૉલેજ તથા ઉપર જણાવેલી ખીજી બે પાઠશાળા કંઈ સરકારી નથી કેમકે તેમનો ખર્ચ તેમની ઉપજમાથી ધણુંકરીને ચાલેછે.

“ગ્રામર સ્કુલ” નામની નિશાળો આસરે ૨૫ છે. આ નિશાળોમાં પણ ઉંચી જાતનો વિદ્યાભ્યાસ થાયછે તેમાં પણ ગૃહસ્થોના છોકરાઓ શિખેછે. આમાં લાટિન અને ગ્રીક ભાષા શુખ્ધકરીને શીખવવામાં આવેછે. ફ્રેન્ચ અને જરમન ભાષા પણ આજ નિશાળોમાં શિખવેછે. દરએક આવી નિશાળ સાથે ધણુંકરીને કસરત શાળા હોયછે; તેથી છોકરાઓની મનની શક્તિની સાથે તનની શક્તિ પણ ખિલેછે.

“વેસ્ટમિનિસ્ટર સ્કુલ”; ઇંગ્લંડ દેશની રાણી એલિઝાબેથના વખતમાં આ નિશાળ સ્થાપવામાં આવીછે. આ નિશાળના ૪૦ વિદ્યાર્થીયો “ક્રુવીન્સ સ્કૉલર” કેહેવાયછે. કૉલર, લૉર્ડ જૉન રસલ વગેરે પ્રખ્યાત મહાપુરુષો આ નિશાળના શિક્ષકો થઈ ગયાછે. આ નિશાળના ઉપર કહેવા ૮૦ વિદ્યાર્થીયો દર વરસ ક્રિસ્ટમસના તેહવાર ઉપર રાજ્યસંબંધી ખાસ તકરાર કે ખનાય ઉપરથી એક નવો બિલ રચીને એક નાટક કરી દેખાડેછે. આ રિવાજ ધણું વચ્ચે યયાં ચાલતો આવ્યોછે.

“સેંટ પૉલ સ્કુલ” નામની નિશાળ સેંટ પૉલના દેવળના એક ભાગમાં પૂર્વ દિશાએ છે. આ નિશાળ સ્થાપ્યાને ૩૫૦ વરસ કરતાં વધારે સુદત થઈછે. આમાં ગરીબોનાં ૧૫૩ છોકરાઓને કેળવણી મળેછે. ઈસુ ક્રિસ્ટના સિબ્બ સેંટ પીટરે ૧૫૩ માછળી લીવી હતી એ ઉપરથી ૧૫૩ છોકરાઓજ આ નિશાળમાં રાખવાનો ઠરાવ થયેલોછે ! આ નિશાળ ચલાવતા માટે કોઈ ગૃહસ્થે જમીન આપી હતી તે એવી

શરતથી કે તેની પેદાશમાંથી એનો ખર્ચ ચલાવેલો. હાલ એ જમીનની કિંમત ૫૦ હજાર રૂપિયા ગણાય છે. આમાં ૧૨ વરસની ઉંમરના છોકરાઓ દાખલ થાય છે અને ૧૬ વરસની ઉંમર પછી તેમાં કોઈ વિદ્યાર્થીને ગામવામાં આવતો નથી. મુખ્ય શિક્ષકને ૫૦૦ રૂપિયાનો દરમાયો મળે છે, તેથી ઉતરતા ત્રણ શિક્ષકોને ૨૦૦ થી ૨૫૦ રૂપિયા મળે છે. જાન મિલ્ટન નામનો નામીયો કવિ આ નિશાળમાં શિખ્યો હતો.

નિરાશીત બાળકોને માટે કાર્પસ્ટ હિસ્ટીતાલમાં નિશાળ છે. તે “બ્લુ કોટ સ્કુલ” નામથી ઓળખાય છે કેમકે આમાં શિખવા જનાર છોકરાઓ બ્લુ એટલે આસમાની રંગનો ડગલો પેહેરે છે. બદિયાન પિળા રંગનું અને ટોચી કાળા રંગની. આ નિશાળની સ્થાપન ઈ. સ. ૧૮૨૬ માં થઈ હતી. આ નિશાળના છોકરાઓને શિક્ષકરૂપે હોય છે તો તેઓને એક પથર પાસે ઉભા રાખે છે.

“મરચંડ ટેલર સ્કુલ” નામની નિશાળ ૧૫૬૧ માં સ્થાપન થઈ હતી. આ નિશાળમાં ૨૬૦ છોકરાઓ કેળવણી લે છે અને દરરોજ છોકરા પછાડે કેળવણીનો ખર્ચ આ નિશાળમાં દર વર્ષે ૧૦૦ રૂપિયા થાય છે. ૧૬ વરસની અંદરના નિશાળિયાઓને લખેલ કરવામાં આવે છે. આમાં લેખણ તથા ગણિતની સાથે હિંદુ તથા જીહુની બાપાઓ શિખવવામાં આવે છે. ફ્રેંચ તથા ઇતિહાસ પણ શીખવવામાં આવે છે.

“શિટિ ઓફ લંડન સ્કુલ” આબરવાળા ગૃહસ્થોના છોકરાઓને માટે ૧૮૩૫ માં સ્થાપવામાં આવી છે. આમાં વેપારની તથા ધંધાને લગતી કેળવણી આપવામાં આવે છે. આ નિશાળનું લવાજમ દર મહીને આશરે ૬ રૂપિયા બેસે છે. આમાં ઇંગ્રેજી, ફ્રેંચ, જર્મન, લાટિન તથા ગ્રીક બાપાઓ શીખવે છે. આમાં ૮ સર્કોવરશિપ દરરોજ દર વર્ષે ૩૫૦ રૂપિયા ઉપજાવી સ્થાપેલી છે. એક “ટાઈમ્સ” સર્કોવર શિપ ૬૦ મહીને ૨૫ રૂપિયાની છે તે ટાઈમ્સ પત્રની માલગીર્યને માટે સ્થાપવામાં આવી છે. આ વગેરે બીજી ઘણી નિશાળો છે.

મારુડિંગ સ્કુલ એટલે જે નિશાળોમાં બાલકું અને રૂરૂં (ગિરમ) શિખવું અને ખાલું રીવું અને મુત્ર પાત્ર ત્યાંજ એવી ખાનગી નિ

શાળો ધણી છે. લંડન અને તેની આસપાસ ૫૦ ફ્રાઈશન સ્કુલ, ૭૦૦ ન્યાયનલ અને પારિશ સ્કુલ, ૨૦૦ મિટ્રિશ એંડ ફ્રાઈન સ્કુલ છે.* આ બધાઓની સાથે કેટલીક ઇફ્ટ સ્કુલ અથવા બાળકોને માટે નિશાળો છે. ૭૦૦ મન-રે અથવા આદીતવારની નિશાળો કેહેવાય છે. રજલતા બીપારિયોના છોકરાઓને માટે ૯૦ રંગેડ સ્કુલ છે.*

ધણાખરા મરીખોનાં છોકરાઓની કેળવણી ચર્ચ અથવા પંદર વર-સની ઉંમરે બંધ પડે છે એટલે તે ઉમરમાં તેઓ નિશાળ છોડીને કામ ધંધે લાગે છે. પણ તેઓના લાભને માટે સાંજે શિખવાના વર્ગ કાઢાડેલા છે. જુદાજુદા ધંધાધરીઓને માટે જુદીજુદી નિશાળો છે તેમાં “રેગિયમ એન્ડ્રુકેશન” એટલે ખાસ ધંધાની કેળવણી આપવામાં આવે છે. આંધજાઓને શીખવવા માટે પણ લંડનમાં નિશાળ છે. આ નિશાળમાં ૭૫ રૂપિયા આપ્યાથી ૬ મહિનામાં આધારણ બુદ્ધિનો છોકરો ને, આંખે આંધલો હોય તે પોતાના હાથે ઉપસેલા અક્ષરો વાંચી શકે છે.

છોકરાઓની તેમ છોકરીઓની નિશાળો ધણી છે. મોટી ઉંમરની સ્ત્રીઓને માટે પાઠશાળા છે. કેટલીક દલકી નિશાળોમાં છોકરા તથા છોકરીઓ સાથે બણે છે પણ ઉંચી નિશાળોમાં માત્ર છોકરીઓ જ બણે છે અને તેમને બહુવનાર સ્ત્રી શિક્ષકો હોય છે. સ્ત્રીમંતોની છોકરીઓ ધણુકરીને પોત પોતાને ઘેર શિખે છે. સ્ત્રી કેળવણીમાં વાંચવા લખવાની વિદ્યા સાથે નિતિની, ગાવાની, મિત્ર પાડવાની, નાચવાની, શીવવાની તથા ભરવાની અને ફ્રેચ બાષાની કેળવણી અગત્યની ગણાય છે.

છોકરા તથા છોકરીઓને શીખવનાર શિક્ષકો તકયાર કરવા માટે તથા તેમને તેમના કામને લાયકની કેળવણી આપવા માટે જુદી નિશાળો છે. તે “ત્રેનિંગ સ્કુલ” નામથી ઓળખાય છે. એવી નિશાળોમાં કેળવણી બંધને ને શિક્ષકો તકયાર યાય છે તેઓ પોતાનું કામ બરાબર કરી બણે છે. આપણા દેશમાં બોરડિંગ તથા આવી નિશાળોની ભારે જરૂર છે. સ્ત્રી શિક્ષકો તકયાર કરવાની ધણી જરૂર છે તે માટે નૉરમલ સ્કુલ અથવા આવી પાઠશાળા આપણા દેશમાં જરૂર ઉઘડવી જોઈયે.

૯. કલબ હૌસ

CLUB-HOUSE.

પરસ્પર પ્રીત વધારવાને અને ગમત તથા માન મેળવવાને કેટલાં એક માણસો મળીને એક “કલબ” ઉભું કરે છે અને તેઓના મળવાના મદ્દનને “કલબ-હૌસ” કહે છે. મોટા પાયા ઉપર ઉભાં યથા લંડન શહેરમાં આશરે ૩૦ કરતાં વધારે “કલબ હૌસ” અથવા કલબના જુદાજુદા મકાનો છે. એ મકાનો કંઈ આધારણ અથવા જોવા લેવા નથી.

અગાઉના કલબોમાં અને હમણાના કલબોમાં ઘણો ફેર પડી ગયો છે. સૌ વરસ ઉપર વિભાગતમા કલબો હતા તેઓની મુખ્ય મતલબ એ હતી કે ઘણાં આપો કામ કરીને યાદી ગયા પછી યોગ્યેક મિત્રો સાથે મળીને વિશામો લેવા અને ખુશીની વાતચિતમાં વખત કાઢાડે. કોઈ કલબમાં આઠ કે નવ મેમ્બરો અને કોઈ કલબમાં ત્રીસ કે પાંત્રીસ. તેઓ દર અડવાડિયે કે દર પખવાડિયે ઉજવણી કરીને સાથે જમતા હતા અને રૂઝા વિચારની વાતો કરીને ગંભીર મેળવતા હતા. એ યેજા મન સ-ક્તિના ઉપયોગ કરતાં મદીરા અથવા દારૂનો વધારે ઉપયોગ થતો હતો.

પણ વિભાગતમાં હમણા જે પ્રખ્યાત કલબો કેહેવાય છે તે જુદી ત-રેહના છે. હમણાના કલબોની રીતબાત જુદી છે એટલુંજ નહીં પણ તેઓ ઘણુંકરીને મોટા પાયા ઉપર આવે છે. આઠ આઠ કે પંદર પંદર ઘણાં મળવાને બદલે હંમેશ મળવાના અને માન તથા ગમત મેળવવાના આ મુખ્ય સ્થિતિ થઈ પડ્યા છે. આઠ દસ કે ત્રીસ પાંત્રીસ આજખીતાઓને બદલે પાંત્રસો કે છગેથી પંદરશો પંદરશો માણસો એક એક કલબમાં ગણાય છે. હમણાના દરએક મોટા કલબમાં સુવાની પુરી ગોઠવણ થિ-વાય એક મોટા સીમંતના ઘરને લાયકની બરી ગોઠવણ જોવામાં આવે છે.

કલબ હાઉસમાં એ મોટા આગડા મુખ્ય કેહેવાય છે, એક વર્તમાન ૫૪ વાંચવાનો અને બીજો ક્રફ્ટ પીઠાનો. તે ઉપરાંત તેમાં પુસ્તકશા-ળાનો ઓરડો અને એક લખવાનો ઓરડો, એક ટ્રાઈંગ રમ અથવા ગાંજના મળવાનો અને મેમ્બરોનો ઓરડો; એક પાના રમવાનો ઓરડો

અને એક બિલિપડેય રમવાનો ઝોરડો; એક વજ્ર પેહેરવા મુકવાનો ઝોરડો અને એક એકાંતે જમવા બેસવાનો ઝોગડો, એક તમાકુ પીનાનો ઝોરડો અને એક કમીઠીને બેસવાનો ઝોરડો ઇત્યાદિ અનેક ઝોરડાઓ અનેક ચોભાથી મણગારેલા દરએક કન્ય હૈમમાં જોવામાં આવશે. તે ઉપરાંત વળી ભોજનમાળા અને નાહવાની ઝોરડીઓ જીદી.

આ કન્યોમાં શાગમા સાઈં ભોજન અને ઉચ્ચામાં ઉંચુ પકવાન મસ્તામા મસ્તી કિમતે મળેછે. કોઈ ગૃહસ્થ પોતાને ઘેર જો એવું ઉંચું ભોજન કરે તો તેને વધારે ખર્ચ થાય. દરએક મેખર જ્યારે કન્ય બમા જમે ત્યારે જમવાનો ખર્ચ જીદોજ આપવો પડેછે. ભાડાનો તથા ધણાક માણસોનો ચાલુ ખર્ચ દાખલ થવાના ફંડમાંથી તથા વારસિક લવાજમમાંથી પુરો પડેછે. આ કન્યોના કાળ્યાર કષ્ટિણુ ગુચવણ કે ગડબડ થયા બગર એકસરખો ચાલેછે. એક યત્રની પેઠે એકસગમ્પી રીતે બધું કામ ચાલેછે. દરએક માણસને જીદુજીદુ કામ એવી રીતે વહેચી આપેવું હોયછે કે તેને આજમુ રહેવાનો જરાય વખત મળતો નથી.

દરએક કન્યના ચાર મુખ્ય કારભારીઓ હોયછે. એક સેક્રેટરી અને બીજો પ્રુસ્ટકશાળા રાખનાર, ત્રીજો કોઠારી અને ચોથો ધર માચનાર. તે ઉપરાંત એક દરવાજાની આગળ ખખર રાખનાર અથવા લાવનાર મુકનાર, એક ગ્રાફ કાલાડનાર, એક બટલર અને અડર બટલર; એક રસોડાનો મહેતો, કેટલાક રસોયા અને કેટલીક દાસીઓ અને કેટલાક હજીર રહેનારા ચાકરો. આ બધા પગારવાળા માણસો અને તેઓના ઉપર ઉપરીપણુ ચનાવવાને વારા ફરતી એક કારભારી મડળી હરેછે. તેઓ ખર્ચનો ખરાબર હિસાબ રાખેછે અને દર વરસ તે હિસાબ બારીકીથી તપાસનારા જીદા “આઉટર્સ” ઠેરવવામાં આવેછે.

કેટલીક મુખ્ય બાબદોમાં એક વિચારના અને એક પકડીના ગૃહસ્થો મળીને એકએક કન્યમાં સાચિય થાયછે. તેઓ ધણીએક અગત્યની બાબદો વિષે મોહામોહ તકરાર કરીને એકબીજાના વિચાર પ્રગટ કરેછે અને એથી ગમતની સાથે માનને ખિલવેછે. આપણા ગર્વનર સર બાર્ડલ કિમરે પોતાના એક બાબલુમાં આ કન્યો વિષે જણાવ્યું કે—

"I have frequently thought they (the Clubs) take a very important part in preparing Englishmen for that political life which is more or less the lot of every one of us. We are trained in our Clubs to habitual respect for the verdict of the majority. When a question has once been fairly discussed and voted on and decided, there is for the time at least an end of it in every well ordered Club, and this alone is a habit of no small value in political life. Then, again, in every club there is habituated respect for the authority of the ruling body chosen by the members themselves as the most fit to govern them."

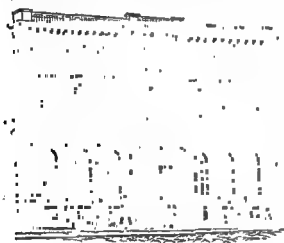
Speech of H. H. Sir Bartle Frere.

એટલે "ઇંગ્લેન્ડે રાજ પ્રકરણની બાબતમાં તકવાર કરવામાં કદ-બધી ધણી પુટી મળે છે. ધણી મતથી કોઈ વાતનો નિર્ણય કદબધમાં થયો હોય તેને આપણે માન આપીને ચાલીએ છઈએ. દરએક બાબતની ચારી રીતે તકવાર કયા પછી તે વિષે મત લેવામાં આવે છે એટલે તે વખતે તે તકવારનું શેવટ આવેલું મળવામાં આવે છે. રાજ પ્રકરણમાં આ ટેવ ધણીજ અમલની થઈ પડે છે. વળી તેઓને કદબધનો કારવાર અમાવવાને ડરવવામાં આવે છે તેઓને માન આપીને ચાલવાની ટેવ પણ ધણી ઉપયોગની થઈ પડે છે."

• એક ગ્રંથ કરનાર કહે છે કે :—

"The moral influence of club life is, upon the whole, a favourable one; if there be no longer that heartiness of sociality which characterized the clubs of the last century, there is more of the polish of gentlemanly manners and decorum, and infinitely less of intemperance, or rather intemperance is banished altogether as a low and disgraceful vice, and what, if openly indulged in so as to exhibit its effects, would disqualify for companionship, and lead to loss of caste."

સાગંથ એ કે કન્યોથી નીતિ સંબંધી પરિણામ ધણુંકરીને સારું નિપજાય છે. સો વચ્ચે ઉપરના કન્યોમાં જેવું મિતનચારણું જોવામાં આવતું હતું તેવું હમણા કદાચ જોવામાં આવતું નહીં હોય તોપણ એવી ગૃહસ્થ સંબંધી વર્તણુક વધારે મુઠરેલી જોવામાં આવે છે અને દાડ અથવા ગદીરાનો ઉપયોગ થોડો કરવામાં આવે છે. કોઈ માણસ એટલો દાડ પીવે કે તે છાકો થાય તો કોઈપણ સાગ કન્યમાં તે રહી શકે નહીં. તે કન્યમાંથી તેને તરત કાઢાડી ચુકવામાં આવે છે.

આકસકે એક કેમ્બીન-કન્ય હૌસ.

એક મોટું અને ગા-
ભાવમાનું કન્ય-હૌસ
ખાંધવાને ઘણો ખર્ચ
લાગે છે. દરએક આ-
સામીને દાખલ થવાના
૧૦૦ થી ૩૦૦ રૂપિયા
અને દર વાસે લવા-
જમના ૧૦ થી ૧૦૦
રૂપિયા સુધી આપવા
પડે છે. માત્ર મકાન
ખાધવા પડવાડે એકથી

દસ લાખ રૂપિયા ખર્ચ કરવાને તેઓ આંચકો ખાતા નથી. એક
કન્ય-હૌસમાં માત્ર ગગવાનો ખર્ચ ૨૧૦૦૦ રૂપિયા થયો હતો.

૨૮ ધણાંખરાં કન્ય હૌસ શ્રીમંત અને મધ્યમ સ્થિતિના લોકોને માટે
છે. ગરીબોને માટે પણ એક બે મોટા કન્ય-હૌસ ઉભા થયે છે.
વિદ્યાર્થીના કન્ય ગરીબ લોકોએ શામેલ થઈને ખાધું છે. કેટલાંક કન્યો
વિદ્યાર્થીઓના, કેટલાંક લમ્કરી મરદારોના અને કેટલાંક રાજપ્રકારુ ખા-
બદોમાં શામેલ રહેનારા પુરોના હોય છે. હંડગંડાં “ટોરી” તથા
“વિહિંગ” એવી બે ગણ સંબંધી મંડળી છે તેમાં કેટલાંક એક કન્ય ટોરીના
અને કેટલાંક વિહિંગનાં છે. કેટલાંક એક કન્યવાળાઓ બાહારના માણ-
સોને જમવા દાખલ કરે છે, અને કેટલાંક એક કન્યા નથી. દરએક ક-

લખમાં ધણુંકીને પુરવો દોવછે, સ્ત્રીઓ હોતી નથી. મારા એક મિત્રની સાથે એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થને તેનાં કલ્પ-હોમમાં મળતા ગયો, ત્યારે તે મધ્યેનો બબડો જોઈ હું ધણો અચરત થયો હતો.

૧૦. મુસાફરોને વાસ્તે ઉતારા.

NOTES

મુસાફરોને ઉતરવા માટે રૂકાણે રૂકાણે હોટેલ નામના મુંદર ઉતારા બાંધેલા છે. આપણા દેશમાં મુસાફરોને માટે ધર્મશાળા બાંધવાનો શિર-સ્તો છે. એ ધર્મશાળામાં વેગાગી ઉતરે અને ગૃહસ્થ પણ ઉતરે. આ રૂઢિવાળા ધર્મશાળાનો મુગ્ધબલો કોઈ પણ રીતે હોટેલ સાથે થઈ શકે નહીં. તેમજ આ આપણા દેશના પોહાયખાનાનો પણ મુકાબલો બિ-લામતના હોટેલ સાથે થઈ શકે નહીં. અને યાદ છે કે એક વેળા એક મુગ્ધના પાગસીએ “ફર્ટ-કનામ-હોટેલ” બાંધવાની જગ્યા માટે મુસા-ફરોને આજીવન માટેની જગ્યા મુકારની તરફથી એ પારખીને એ મ-ળ્યો કે તે તમે વિધાયત ગયા નહીં હશે તો “ફર્ટ-કનામ-હોટેલ” કેરી રીતનું થાય છે તેનો તમને ખ્યાલ નહીં હશે.

હોટેલનો બાહારનો દેખાવ મુંદર હોય છે તેમ માહેલી મોડવણમાં કંઈ મણા નથી. તમે પ્રથમ એવા એક હોટેલમાં જાઓ તો એમજ સમજાશે કે આ કોઈ મંડિરી મોટા શ્રીમંતનું ઘર હશે. મોટા અને પોહાળા દાદર ઉપર ગાંધીયા જડયા અને મુંદર પુતળાઓના હાથમાં દિવા આપીને દાદરના ચોક ઉપર મુકેલા. તમે ગાંધીયાથી ઉતરો કે તમારો મામતો દિવ્યમવવાને માણસો તરફવાર ઉભા છે. માત્ર તમારું નામ લખાનો અને ખાલી નમસ્વાળા ઓરડાની કુચી લઈને એક જગતમને ઉપર લઈ જાય. કહ્યા ઓરડા ખાલી છે અને કહ્યા રોકાવવા છે તેનો બરાબર દિશા ન મળે. તમારા નંબરના ઓરડામાં પેમલાને વાર કે થઈ જાય. મુંદર મોંઘેરી છપા-પવગ ઉપર નરમ અને ગરમ ખીજનું તમારે વાસ્તે તઈ-વાર છે એક ઉચો ગાલીઓ પાથરેલો છે. ટેબલ તથા ખુરસી મુકી છે. માખું તથા ફૂવાન તથા પાણી તઈવાર છે. મોઠો પિવાનું વાસણ ચોખું

અને સાફ કરેલું ને મોઢ જોવાનો - ટાંગેલો આરસો, એ બધું ગોઠવી રાખેલું છે. સારાશ મુશાફરને જરૂર પડે એવી થોડી પણ મુંઢર ચીજો મું-
દર રીતે ગોઠવીને આવા અનેક ઓરડા સંલગાડેલા છે.

આવો સુખદાયક ઓરડા તમે વાપરો તેનું એક દાંહાડાનું લવાજમ ધણુંકરીને બે અથવા ઘણામાં ઘણી ચાર શિર્કાંગ આપવી પડે. બે સી-
લીંગનો એક રૂપીયો. પણ એક રૂપીયામાં ચાકેલા મુશાફરને કેટલું બધું સુખ ! હાજત પાણી કરી તથા હાથ મોઢો ધોઈ વચ્ચે સાફ કરી અથવા બદલી નીચે ઉતરો ને જમવા બેસવાના કે ચાહે પીવાના સંલગાડેલા ઓરડામાં જાઓ એટલે ચાહે કુધ કે જે માગો ને જે ખપે તે તઈયાર. કંઈ તથા જીના સમાચાર જાણવાને વર્તમાનપત્ર પણ તઈયાર છે. એક ચાકર તમારી હાજરીમાં ને ખીજમતમાં ઉભો રહેયો. જરા તેજ ઓર-
ડામાં તે ખીસેલો હાથ ને કામ પડે ને “વેટર” કહીને બોલાવો તો “સર” કહીને તમારી પાસે હાજર થયે. તમે મુલાના ઓરડામાં હો ને ધંટનું કડું ફરવો એટલે ઘસી કે કોઈ ચાકર તમારા ઓરડા આગળ આવીને હાજર થયે. જીદાજીદા નંબરના ઓરડા પ્રમાણે જીદાજીદા ધંટ આગળ નંબર હાથે એટલે જે નંબરનો ધંટ વાગે તેજ નંબરવાળા ઓરડામાં ચાકર કે ઘસી જઈને હાજર થાય છે.

જમવાની કે ચાહે કાફી પીવાની જીદીજીદી “ફી” હાય છે. જે-
ઓને દારૂ પીધા વગર ચાલે છે તેમને ખમ્મમાં ઘણો બમાવ થાય છે. આવાને ફળ માગો તો ફળ. તે પણ તરત લાવીને મુકે છે. આવાની પૂજા સારી ચીજો હોટેલમાં વપરાય છે. દર વેળાએ જમતી વખત ધો-
મતા દુવાન લાવીને ટેબલ ઉપર મુકે છે. જેઓને બધાંની માથે જમવું નહાય તેઓ એક જીદીજી ટેબલ ઉપર જમે છે. એ માટે ખરચનો આંક-
ડો જરા વધે છે. તમે જે ખાઓ કરો તે બધું ચાકર પોતાની મેજે જ-
ઈને નોંધાયે છે અને તમે જવાને તઈયાર થાઓ એટલે તમારા હાથમાં આંકડો મુકે છે. મોટાં અને આખરવાળા હોટેલમાં ઠરવેળો અમુક બાવ હાય છે. હોટેલમાં બાવ પઠવાનો કે પુછવાનો ધણુંકરીને રિવાજ નથી. કોઈ કોઈ હોટેલમાં ત્રણસો ત્રણસો મુશાફરોનો સમોશ થઈ શકે

છે. લંડનમાં વેસ્ટમિનિસ્ટર હોટેલ મુકીથી મોટું કેહેવાયછે તેમાં ૩૦૦ ઓરડા છે. પારિઝમધે ડીલુવર, હોટેલમાં આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે ૮૦૦ ઓરડા છે. લંડનમાં ઉપલાં હોટેલ ચિવાય મોટાં હોટેલ ખીન્નં પણાં છે તેઓમધે “ગ્રેટ વેસ્ટર્ણ રેલવે હોટેલ” તથા “વિક્ટોરિયા હોટેલ,” તથા “ક્લેર-ડન હોટેલ” વગેરે મુખ્ય કેહેવાયછે.

૧૧. નાહવાનાં તથા ધોવાનાં મકાન.

BATHS AND WASH-HOUSES

આપણા દેશની પેઠે તમાવ ઉપર કે કુવા કંઠે ઉઘાડી જગ્યામાં મુકી દેખે તેમ નાહવાનો અથવા ધોવાનો આશ વિનાયતમાં બિલકુલ નથી. નાહવા ધોવાને માટે સુંદર જગ્યાઓ બાંધેલીછે તેમાં જને જોઇએ તે બે આના કે આર આના કે આઠ આના આપીને નાહી આવે. કેટલાક રહેવાનાં ઘરોમાં નાહવાની જગ્યા હોવી નથી ને કેટલાંએક ઘરોમાં સારી રીતે નાહવાનું મળતું નથી. તેમજ હોટેલમાં ઉતરનાગએને હોટેલમાં નાહવાનું ઘણુંકરીને હોતું નથી માટે આવી બાંધેલી નાહવાની જગ્યાઓનો લાભ ધણા સોકો ધણી ખુશીથી લેછે.

હું સ્નાત આઠ વખત આવાં બાથમાં નાહવાને ગયો હતો. આવાં ઘરમાં પેલા એટલે માટે એક ચોકમાં તમે દાખલ થયો. ચોકની આસપાસ નાહના નાહના જુદાજુદા ઓરડાઓ છે. દરએક ઓરડામાં નાહવાનું લાંબું વામણ જેમાં લાંબાં પડીને પાણીમાં નાહી શકાય. તેવાં વામણમાં બે નળી દાખલ કરેલી હોયછે. એક ગરમ ઉકલતાં પાણીની અને બીજી તાંદાડા પાણીની. આપણે વાસ્તે માણુ તથા દુવાય નાહવાની ઓરડીમાં મુકેલા હોયછે. મુખ્ય કપડાં બાહાર ચોકમાં ઉતારી ઓરડીમાં જાયો અને અરવા કે પોણા કપાક મુવી જોઇએ તેવાં પાણીમાં નાહા કરો. કેટલાંએક બાથનાં મકાન મોટાં હોયછે અને તેમાં તરવાની પણ ગોઠવણુ કરેલી હોયછે. મુકે પોતપોતાની ઓરડી બંધ કરીને નાહી છે તેછતાં સ્ત્રીઓને માટે જુનીજ જગ્યા હોયછે. અથવા કેટલાંએક બાથ ગૃહઓનેજ માટે અને કેટલાંએક સ્ત્રીઓનેજ માટે હોયછે.

નાહાવાનાં તથા ધોવાનાં મકાન આમરે વીસ વરસ થયાં બંધાયેલ છે. આમાંના ધણીખરાં મકાન ગરીબ વસ્તીને માટે બાંધવામાં આવ્યાં છે. આવાં મકાનોમાં ગરીબ વસ્તીને નાહાવા ધોવાનું ઘણું ફાયદાભરેલું થઈ પડ્યું છે. ધોવાના મકાનમાં ધોવાની, સુકવવાની અને અમતરી કરવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. વેસ્ટ મિનિસ્ટર નામનું જે નાહાવા ધોવાનું નવું મકાન બંધાયું છે તેમાં ૧૪ નાહાવાની ઓરડિઓ અને ૧૦ ધોવાની ઓરડિઓ છે અને તે બાંધવાનો ખર્ચ ૧ લાખ ૩૦ હજાર રૂપિયા થયો છે. આપણા દેશમાં આવાં મકાનોની ઘણી જરૂર છે.

૧૨. રેલવે-સ્ટેશન.

RAILWAY-STATIONS

લંડનમાં છ મોટાં રેલવેસ્ટેશન છે. તે ઉપરાંત તેઓની શાખાનાં વળી જુદાં. તેમજ અંડર-ગ્રાઉન્ડ-રેલવે ઓટલે જમીનની નીચે રેલવે મુકાયેલે તેનાં સ્ટેશન જુદાં છે. મહત્ત્વ મોટું રેલવેસ્ટેશન “લંડન-એડ નોર્થ વેસ્ટર્ણ” રેલવેનું છે. તેનાં એક સ્ટેશન ૧૨ એકર અને બીજાં સ્ટેશન ૩૦ એકર જમીન રોકાયેલ છે અને બંને ઉપર હંસી લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ ખર્ચાયેલ છે. બીજાં સ્ટેશનો લંડન-ગ્રિન્જ; કિંગ્સ-ક્રોસ, ગ્રેટ વેસ્ટર્ણ મિડલેન્ડ, અને એરિંગ-ક્રોસ એ નામનાં છે. ગ્રેટ-વેસ્ટર્ણવાળા સ્ટેશનનાં બિરામનો દેખાવ મારે છે અને તેના બળકો ઘણા મારે છે.

એકએક રેલવેસ્ટેશન ઉપર જાહેરખબરોનાં મોટાં મોટાં પાટીયાં રેપાયે. આપણા દેશમાં રેલવેસ્ટેશન ઉપર બંને તરફના પ્લાટફોર્મ માગળ દેવાળમાં મોટાં તખ્તના જેવા ખાંચા પાડેલાં છે એ ખાંચા જાહેરખબરોને માટે છે. વિશ્વાયતમાં એવા ખાંચાઓ બલકાદાર રંગીન અને તરેહ તરેહનાં જાહેર ખબરોથી ભરપૂર છે.

એકએક રેલવેસ્ટેશન ઉપર પુસ્તક વેચનાર તથા વર્તમાનપત્ર વેચનારની એકએક દુકાન હોય છે. જે ઘણીએ બધાં રેલવે સાથે આવી જોતની દુકાન માંડવાનું કો-ટ્રાફ્ટ લીધું છે તેને દર વરસ મોટી પેદાશ હોય છે. લાખો વર્તમાનપત્ર અને લાખો નાવલની ગોપડીઓ આવી

ગીતે ખપે છે, રેલવેમાં લાંબી મજલ કરનારને ગાડીમાં વખત કાઢાડવા માટે વર્તમાનપત્રના બે કુદિયાં કે બે આના અને ચોપડીના અંરેથી રાપો કે બાર આના ખગમવાને ઘણુંકરીને બારે ખડતું નથી.

એકએક રેલવેસ્ટેશન ઉપર મિઠાઈ મેવા વેચવાની પણ દુકાન હોય છે. સુસાફરને ભુખ લાગી તો કોઈપણ સ્ટેશન ઉપર તેને “રિક્લેશન્ટ” મળ્યા વિના રહેતું નથી. ને ને મોટાં સ્ટેશન ઉપર “રિક્લેશન્ટ” ને માટે ગાડી વધારે બાઠી રહે છે તેવાં સ્ટેશન ઉપર મિઠાઈ મેવાની ઘણી મોટી દુકાનો હોય છે. વળી રેલવેસ્ટેશનના બેચવાના ઓરડા ઘણા સુખદાયક કંઈકા હોય છે. ઈંડીના દાહાડામાં તાપણી કરવાની સગડી પણ હોય છે. કેટલાંએક સ્ટેશન ઉપર પુતળાંઓ મુકેપાડે, લંડન-અંડ-નોર્થ-વેસ્ટર્ન સ્ટેશનમા રૉમર્ટ સ્ટીફ-મનનું પુતળું છે. આ સ્ટેશનો ઉપરનો મોટો અને બારે કારબાર જોઈ આપણને અચરલી ઉપગ્યા વિના રહેતી નથી.

પ્રકરણ ૫.

V.--PRINCIPAL INSTITUTIONS AND SIGHTS

જ્ઞાનશાળા તથા જોવાની જગ્યા.

જ્ઞાનશાળા અને જોવાની જગ્યા લંડનમાં ઘણી છે. લંડન એટલું મોટું છે અને તેમાં જોવાનું એટલું બધું છે કે લંડનમાં ફરવું એ જાણે આખી દુનિયામાં ફરવા બરાબર છે. લંડનમાંજ જ-મીને મોટા થયલાં લંડનથી પૂરા વાકેફ નહીં હોયે, એમ મેં ત્યાંના કેટલાએક ઇંગ્લેન્ડને મોહોડે સાંભળ્યું છે. એકે કહ્યું કે મેં હજી ટેમ્પ્લનની નીચેના રસ્તા જોયા નથી ને બીજાએ કહ્યું કે હું હજી જમીનની નીચેના રેલવેમાં બેઠા નથી. આમાં અચરત થવા જેવું ઘણું નથી. અમુક વખતમાં જેટલું બને તેટલું જોવું એ વિષે એક મુસાફર જેવી આતુરતાથી કાળજી રાખે છે તેવી હમિયતો રહેનાર રાખતો નથી. “કાસે જોઇયુ; બીજે મનિવારે અથવા ત્રીજે મનિવારે તો જરૂર” એમ તે આગા ઉપર જોયા વિનાનો રહી જાય છે.

૧. સંગ્રહસ્થાન.

MUSEUM

ખ્રિષ્ટિય મ્યૂઝીયમ.—મેં આગરે ચાર વરસ ઇંગ્લેન્ડ સ્કૂલમાં અને અઢી વરસ કોલેજમાં અભ્યાસ કર્યો તે સુદતમાં કેટલુંક જ્ઞાન જે થયું ન હતું તે આ ખ્રિષ્ટિય મ્યૂઝીયમ જોયાથી થયું છે. જે અનેક પદાર્થોના મેં માત્ર નામજ્ઞ માબખ્યાં હતાં તે અને બીજા હજારો નવા પદાર્થો મારી નજરે પડ્યા. કોઈ હજારો તો શું પણ લાખો વસ્તુનો અહીં સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. તમે જે વસ્તુ જોવા આહાતા હોશો તે ઘણુકરીને આ મ્યૂઝીયમમાં મળશેજ. જુનામાં જુની વસ્તુ જોવી હશે અથવા નવામાં નવી વસ્તુ જોવી હશે તો તે આ સંગ્રહસ્થાનમાં મળશે.

આ મૂર્તીપ્રમમાં ગયા પછી એમ યાચકે શું જોઈએ અને શું નહીં; આ વધારે જાણ્યે કે પેલું ? એકથી વધારે દાહડો રોકવાને આપણાથી નહીં બનતું હોયતો આવો ગજરાટ થયા વિના રહેજેજ નહીં. ઘણા-

મમી.

જ અમુકના વામતમાં દર્શાવ, મિમર તથા યુનાન વગેરે દેશોના લોકો કેવા હતા તેઓ કેવો મામન અને કેવાં હથિયાર વાપરતા હતા એ બધું આ ડેકાણે નજરે પડે. જેમકે અમુક મિમર દેશના લોક કેવી ગાડી વાપરતા હતા તે અહીં જોવામાં આવેછે. આ લોકો મુઝદાને સુ-ગંધથી ભરીને એક લાકડાની પેટીમાં જતનથી પોતાનાં ધરમાં ગળતા હતા. આ મુઝદાને તેઓ “મમી” કહેતા હતા. દેશી ઓશડની “મુખી” તે આ “મમી” ઉપરથીજ હશે. અમુકના વામતની એવી કેટલીએક “મમી” હાથ લાગીછે તેનો મુંઝવે આ ડેકાણે છે. આ પેટીની ઉપર બાહ્યથી મુઝદાનો આકાર કોતરેલો હોયછે.

મિમર દેશના પ્રખ્યાત રાજા રેમિસિમના કેટલાક ચિત્ર એક મોટા ઓરડામાં ભીત ઉપર કોતરીને અમુક પ્રમાણે પાડ્યાછે તે અહીં જોવામાં

રેમિસિસ અને બધીવાન.

આવેછે. એક ડેકાણે આ રાજા લહડાઈની ગાડીમાં બેઠાછે; બીજે ડેકાણે તે તખતની ઉપર બેઠાછે; તેની સાંભેની કેવાળ ઉપર એ રાજાએ એથિયાખંડના રાજાઓની ઉપર ફતેહ મેળવી હતી તેનાં ચિત્ર જોવામાં આવેછે. એક બંધીવાન તેને પગે પડેછે તેછતાં તેનું મસ્તક છેદવ કરેછે તેની તરવીર પાડેલીછે. એક ડેકાણે તેણે પોતાની માથે બંધીવાનોને ઉ-

લા ગળેલા માલમ પડેછે. જેઓએ ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરેલો હોયછે તેઓને આવી પુરાતન વામતની થી-જોના ખગ નમુના આ ડેકાણે જોવાથી બહુજ આનંદ ઉત્પન્ન થાયછે.

આશિરીયાન લોકો પણ અમૃતના વખતમાં ઘણા પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. તેઓના દેશની પુરાતન ચીજોનો પણ અહીં મોટો મંત્રહ કરેલો છે. આ દેશના અમૃતી લોક પુતળાં બનાવવામાં ઘણા હોશિયાર ગણાતા હતા. તેઓ એક વિચિત્ર આકારનું પુતળું બનાવતા હતા અને તે બનાવવામાં માઠી કાડીગીરી વાપરતા હતા. તેઓ મોટા ગોધાને કે સિંહને પાંખ આપીને તેને માણસનું મોહોડું આપતા હતા. એવું એક માટું પુતળું આ મ્યુઝીયમના એક ઓરડામાં પેચનાંજ નજરે પડે છે.

એ દેશમાં એ વખતનો રાજા કેવો પોશાક પહેરતો હશે તે જાણવું હોયતો તે પણ અહીં જોવામાં આવે છે. સારાંશ હું જણાવું છઉં કે અમુકના પ્રખ્યાત દેશોના લોકો તેઓના દેવ, તેઓના ગજા, તેઓનાં વાહાણ, તેઓના મછવા, તેઓના એડવાનાં તથા લડવાનાં હથિયાર તેઓના પોશાક, તેઓના વાપરવાના વાગણ, તેઓના પેહેવાનાં ધરેણા, તેઓના રાગ અથવા વગાડવાના યંત્ર, તેઓના રહેવાનાં ઘર, તેઓના દેવના દેવળ, તેઓમાં જુદીજુદી જાતનાં હુન્નર વગેરે કેવાં હતાં એ બધાનો દખાવ અને નમુના આ મંત્રહસ્થાનના કેટલાએક ઓરડામાં નજરે પડે છે.

હિંદુના દેવોની અનેક મૂર્તિઓનો મંત્રહ છે તેમાં બુદ્ધની પણ મૂર્તિ છે. આ ઓરડામાં પેચતાને વાર એમ લાગે કે હિંદુના કોઈ મોટાં દેહેરમાં જુદાજુદા દેવોની મૂર્તિનાં દર્શન કરવાને લોક-એકાં થયા હશે. વિષયના અનેક અવતારની અનેક મૂર્તિ અહીં છે.

કેટલાએક ઓરડાઓમાં જુદીજુદી જાતની અનેક ધાતુઓનો મોટો મંત્રહ મુકાયે છે. જમીનમાંથી ખોદી કાઢેલી વગર સાફ કરેલી ધાતુઓનો કેવો દખાવ અને કેવો રંગ હોય છે એ બધાંના નમુના તથા સાફ અને ચોખ્ખી કરેલી ધાતુઓના નમુના અહીં મુકેલા છે. કોહિનુર અને એ વગેરે મોટા મોટા કેટલાક પ્રખ્યાત હીરાના જોવાજા આટા હીરા એ ખરા હીરાનું સ્વરૂપ દખાડવા માટે અહીં મુકેલા છે. કેટલાએક ઓરડાઓ જુદીજુદી જાતના પથ્થરોના નમુનાથી ભરેલા છે. આકાશમાંથી પડેલા પથ્થરો જેને આપણે “ખરતા તારા” કહીએ છીએ તેના પણ મંત્રહ અહીં મુકેલા છે. તેમાંના એક મોટા પથ્થરનું વજન ચકિલ્સો રતલ છે. કેટલા-

એક ચોરડાઓમાં જીલીજીલી વનસ્પતીના જીદાજીદા પદાર્થોનો અને જીલીજીલી જડીજીદીનો મોટો અને જોવાજોગ સંગ્રહ ગોઠવેલો છે.

કેટલાએક ચોરડાઓમાં “ફોર્મિય” એટલે ગ્રાડ કે જનાવરના પદાર્થ ધણા વરસથી જમીનમાં ડટાઈને પર્યટર જેવા ધર્મ જામણે તેવા અનેક “ફોર્મિય” પદાર્થોનો અજબ જેવો મોટો સંગ્રહ જોવામાં આવે છે.

એક “ફોર્મિય” જનાવર.

કેટલાક “ફોર્મિય” જનાવરો એવાં હાય લાગેલાં છે કે તેવાં હાય પૃથ્વીના કોઈ ભાગમાં જીવતાં પ્રાણી જોવામાં આવતાં નથી. એક “ફોર્મિય” જનાવર એવું વિચિત્ર છે કે

તેનું મોઢાં હાથીના જેવું અને બાકીનો ભાગ ડુફરને મળતો આવે છે. એક હરણ જાતના “ફોર્મિય” જનાવરનું હાડપીંજર તથા ઘોડા વગેરેના હાડપીંજર પણ અહીં જોવામાં આવે છે.

પણ મહિથી અગન્યનો અને અધાગણુ શ્રદ્ધિના જોનારને પણ ખુશી તથા અચારતી ઉપજાને એવો સંગ્રહ “આચરલ હીસ્ટરી” નો છે. આ સંગ્રહમાં બી જાતનાં જનાવરો જોવામાં આવે છે. તેઓને જોતાં વાર તમે એમજ કેહેશો કે આટલાં બધાં જીવતાં પ્રાણીઓને અહીં કેમ લાવી ચકયા હશે. પણ જરા વારમાં ખાતરી થશે કે આ કંઈ જીવતાં પ્રાણી નથી. તે એવાં લાગે છે કે જાણે જીવતાં હોય અથવા જીવ મુકવાનું જ બાકી હોય. બધાં જનાવરોની આમડી તથા તેઓનું આખું સરીગ ખરેખરે અજબ છે. પણ તે બધાઓનાં આખાંઓમાં ધાંત્ર જેવો પદાર્થ બરીને એની ચીત ગોઠવેલો છે કે તે જીવતાં હોય તેવાં લાગે. એવાં જનાવરોને “સ્ટ્ર” કરેલાં ઇંચેજમાં કેહે છે. દુનિયામાં એવું કોઈ પણ જનાવર કે પક્ષી નહીં હશે કે તે અહીં જોવામાં નહીં આવે.

એકએક જાતના અનેક જનાવરો અહીં જોવામાં આવે છે. વાંદરો તો એકજ નહીં પણ જીલીજીલી જાતના અનેક વાંદરા. માખર તો એકજ નહીં પણ જીલીજીલી જાતના અનેક માખર. મરોમ્બી તો કંઈ એકજ

કાચડો.

નહી પણ અનેક જાતની અ-
નેક ધરેલી. જેને “ફિલ્ડ
અગામા” કહેછે તે એક ધ-
રાણીની જાત કહેવાયછે. તે
ગુજરાતમાં કાચડાને નામે
જાણખાયછે. તે જ્યારે ધ-

ણું ચીડાય છે કે ખુસીમાં આવેછે ત્યારે તે પોતાની ડાકની આરે તરફ
ગોળ છતરીના આકારમાં પોતાના શરીર ઉપરના ભાગ ઉંચો કરેછે.
એવાં એવાં અજબ તરેહના અનેક જનાવરો અહીં જોવામાં આવેછે.

પણ આથી પણ વધારે સુંદર અને આનંદ ઉપજાવનારો મંત્રહ પ-
ક્ષીઓના છે. જુદીજુદી જાતના અનેક પક્ષીઓને એવી રીતે ગોઠવીને
મુકેબછે કે તેમાં પણ જાણે જીવ મુકવાનુંજ બાકી હોય. પોપટ તો કંઈ
એકજ નહી પણ ઘણી જાતના ઘણા પોપટ. કાકાટિયા તો કંઈ એકજ
નહી પણ ઘણી જાતના ઘણા. સુંદર માર પક્ષી પણ અહીં જોવામાં

આવેછે. કેટ-
લાક વિલાયત-
ના તથા ખી-
જા દેશના ‘પ-
ક્ષીઓ જે આ

લાંબી પુંછડીનું પક્ષી.

પણા દેશમાં મુદ્દલ જોવામાં આવતા નથી તેનો પણ મોટો
મંત્રહ જોવામાં આવેછે. એક ઘણીજ લાંબી પુંછડીનું પ-
ક્ષી જે ઘણુંકાંઈ ચીનના પાહાડી અને શીતલ ભાગમાં
ઉત્પન્ન થાયછે તે ઘણું જોવાલાયક છે. એવા એક પક્ષીને
જે નમુનો આ મંત્રહસ્થાનમાં મુકેલાછે તે નમુના જેવું
સુંદર પક્ષી કહેછે કે પીઝીનમાં પણ કવચિત માત્રમ પડેછે.
તેની પુંછડી તેનાં કદ કરતાં આર ગણી મોટી છે !! રીવ્ર
નામના ગૃહસ્થે પેરેલ પેરેલું કુરોપમાં ચીનથી મોકલ્યું હતું
તે ઉપરથી તેને “રીવ્ર ફેન્ટ” કહેછે.

જેવડી પંડીત' પક્ષી. આપણે જોઈ ચક્રશું.

આ મોટા સંગ્રહસ્થાનનો એક ભાગ ઘણી જાતના પુતળાઓથી ભરેલો છે. કેટલાંક પુતળાં ઘણા જુના છે અને કેટલાંકના હાથ પગ હીડી ગયા છે. યુનાન દેશના જુદાજુદા અનેક દેવ તથા દેવીઓના પુતળાનો મોટો સંગ્રહ અહીં જોવામાં આવે છે. આમાંના ઘણામંડા પુતળાં આરસ્થાહાનના બતાવેલા છે. કેટલાંકનો ધાર એવા મુંદર બતાવેલા છે કે આપણે તે જોતાં વાર એમજ કહેશું કે તે બતાવનારાઓની જુદીને ધન્ય છે. જેમ હિંદુઓના કેટલાક દેવ ઘણા પ્રસિદ્ધ છે તેમ યુનાની લોકોના પણ કેટલાક દેવ ઘણાજ પ્રસિદ્ધ છે.

વીનસ.

જુદાજુદા દેશમાં જુદાજુદા મિત્રા આવે છે તે બધાનો મોટો સંગ્રહ પણ એક ઓરડામાં ગોઠવેલો છે. જુદાજુદા લશ્કરી ચોલાક તથા હથિયારનો સંગ્રહ પણ એક ઓરડામાં મુકેલો છે. જુદાજુદા ધારના તાલાકુંચી, તોલ, માપ, છરી ને ચમચા વગેરે મોટો સંગ્રહ પણ ગોઠવેલો છે.

એક ખીજું પણ લાંબી પાંખનું પક્ષી જોવાળેગ છે. તેની લાંબી પાંખ ઉપરથી અને તે હડકે ત્યારે તેની પાંખનો અવાજ થાય છે તે ઉપરથી તેનું નામ ઇંગ્લેન્ડમાં “લૉંગ ટેલ હમિંગ બર્ડ” પડ્યું છે. તેની પાંખનો રંગ ઘણોજ મુંદર અને ચક્રક્રો લાગે છે. ખીજા મુંદર અને જુલમજુલ અલકતા રંગના એવા પક્ષીઓ છે કે તે જોતાં મન ધગપગ નહીં. આ મુંદર પક્ષીઓનો ધાર અને રંગ જોઈ આપણે એમજ કહેશું કે ઇશ્વરની કરામત આગળ માણસની કરામત રદ છે. જે પક્ષીને કદી સ્વપનામાં જોઈ ન શકાયે તે અહીં

આ મગ્નહસ્થાન સાથે અગત્યનો ભાગ "લાઈબ્રરી" એટલે પુસ્તકશાળા છે. આ પુસ્તકશાળા પારિશયી ઉત્તરતી છે પણ એ વગર આની બરોબરી કરે એની પુસ્તકશાળા આખા હુમખાડમા નથી. આમરે સાત લાખ પુસ્તકોનો સંગ્રહ આ ડેકાણે છે. તેમા ૬૦ વગરે ૭૫૦૦૦ પુસ્તકોનો કેરેક્ટર વગરે થતો જાય છે. કોઈ પણ અગત્યનું એવું પુસ્તક નહીં હોય કે તે આ ડેકાણે નહીં મળે. ઇંગ્લેન્ડના ત્રીજા જર્જ રાજાનું પુસ્તકખાનું આમરે ૧૩ લાખ રૂપિયાનું હતું અને તેમા ૮૦ હજાર પુસ્તકો હતા એ બધું જર્જ રાજાએ આપી દીધું આપ્યું છે. આવી લાખો રૂપિયાની બિઝનેસનાએક મહાપુરુષોએ કસ્ટોથી આ મગ્નહસ્થાનમા લાખો પુસ્તકોનો અને ઘડિ લાખો પદાર્થોનો વગરે થયો છે.

ઉપના પુસ્તકખાનાની સાથે હાથના લખેના પુસ્તકોનો મોટો સંગ્રહ છે, તેમા આમરે ૩૦૦૦ પુસ્તકો છે. તે મધ્યેથી કેનાએક અજ્ઞાત જાતી ગીતે લખેના પુસ્તકો તથા કેનાએક નામાકિત પુરુષોના હાથ અક્ષરોનો કિમતી સંગ્રહ જુદો ગણેલો છે. તેમા મટા પ્રખ્યાત સુધારાવાગો લખ કેવા અક્ષર લખતો હતો તેના દસ્તાવેજ ઘણી ઉનકથી લોકો જોય છે હાથે લખેના કેલાએક અસ્કૃત પુસ્તકો ખરેખર જોવાલાયક છે.

આખી ભગવદ્ગીતા એકજ લાખા અને ત્રીણા કાગળ ઉપર ઘણાજ ત્રીણા અક્ષરે લખેલી છે તે નકશાની માફક પેગીમા જડી લીની છે શ્રીમદભાગવત ૧૫ કુલ લાખા કાગળ ઉપર ઘણાજ શોભાયમાનું સુદર ત્રીણા અક્ષરથી લખેલ છે ઝાડની છાન ઉપર ઘણાજ ત્રીણા અક્ષરથી ભગવદ્ગીતા લખેલી છે. એની એની ત્રણ નકન છે એક ઘણાજ પાતળા કાગળ ઉપર મસ્કૃતમા દુરગાપાઠ લખેલો છે તે એક જુગળામા વાળી થકા થકે દુરગાપાઠની ખીજ નકન જાણી પત્ર ઉપર સોનેરી ત્રીણા અક્ષરથી લખેલી છે શિવ કવચની એક પૂત કાળા પત્ર ઉપર રૂપેરી ત્રીણા અક્ષરથી લખેલી છે કનેરી ભાષામા મહીસુગના ગજની આવકનો હિસાબ તાડપત્ર ઉપર લખીને તેની ગોળ વીગી કરેલી છે. કવચના આકારમા તાડપત્ર ઉપર તામુન નિરીમા એક પૂત લખેલી છે આપણા દેશમારી ગયો આપો અજ્ઞાત જોવો મગ્નહસ્થાનથી ખરેખરી ખુશી ઉપજે.

આ મંત્રસ્થાનમાં સડિથી જોવા લાયક ભાગ હજી બાકી રહ્યો છે. તે વાંચવાનો ઓરડા છે. આઃહા ! આ ઓરડામાં ચેમતાંજ આપણી નજર ચકિત થઇ જાય છે. આ ઓરડા ગોળાકારનો છે અને તે એટલો બધો મોટો છે કે તેનો ઘેરાવ ૮૨૦ ફૂટ થાય. આ ગોળ ઓરડાની ઉંચાઈ તમે કેટલી ધારતા હોયો વા? આપણા ઉંચામાં ઉંચા ઓરડા ૨૪ ફૂટ ધણુંકડીને બાયગે હાય છે પણ આ ઓરડા ૧૦૬ ફૂટ એટલે આપણાં સેંઠ થોમમનાં દેવળ કરતાં પણ ઉંચો છે. એનું છાપરું યુબજના આકારનું કાચનું ફરેલું છે. આ ઓરડામાં ત્રણસો વાચનારાઓ બેસી શકે છે. આપણે જ્યારે જશું ત્યારે વાંચનારાઓની મોટી સંખ્યા જોશુંજ, તેઓને બેસવા માટે ગોળાકારમાં ૩૫ ટેબલ ગોઠવેલી છે. તેમાંની બે ટેબલ સ્ત્રીઓને માટે મુકેલી છે કેમકે સ્ત્રીઓ પણ અહીં વાંચવાને આવે છે.

હરકોઈ ગૃહસ્થ અરજ કસ્યાથી તથા ઓળખાણુ આપ્યાથી વગર લવાજમે આ ઓરડામાં વાંચવાને જઇ શકે છે. તેઓ જે પુસ્તક માગે તે મળી શકે છે. પુસ્તકની રચના એ ઓરડામાં ધણીજ સુંદર રીતે કરવામાં આવી છે. તે રચના શોભાપમાન્ લાગે છે એટલુંજ નહી પણ જે પુસ્તક તમે માગો તે સેહલાઇથી મળી શકે. પુસ્તકને ઘેર લઇ જવાનો કાયદો નથી. જ્યારે જોવા જશું ત્યારે સો દોડસો ગૃહસ્થોને આપણે વાચતા જોશું. એટલી સંખ્યા હોવા છતાં એક ચક્ષીનો પણ અવાજ નિકળતો નથી. એવાં ધ્યાનથી શ્રુતિ પોતપોતાના અભ્યાસમાં લાગેલા માલમ પડે છે. આપણે જોવાને જઇએ ત્યારે આપણા ચાલવાના અવાજથી તેઓને હરકત ન પડે એવી એક ગોઠવણુ કેરેલી છે; તે માટે જમીન ઉપર મટ્ટાપરચાનો ગાંબીઓ જડી લીધેલો છે.

ઝોથ કે-ર્સીંગન મ્યૂઝીયમ.—આ સંગ્રહસ્થાન ગરીબ મેહનતુ લોકોના અબ્યાય માટે તથા બની જતના લોકોને ગમત મળવા માટે બાંધવામાં આવ્યું છે. આ સંગ્રહસ્થાનની રચનામાં નિત્ય વધારે અને ખુબ-સુરતીમાં નિત્ય સુધારે થતો જાય છે. હાઈડપાર્ક કૉર્નરથી તે માત્ર એક માઈલ વેગળું છે. બ્રિટિશ મ્યૂઝીયમનું સંગ્રહસ્થાન જોવા પછી પણ આ સંગ્રહસ્થાન જોવા જશું તો આપણે નાઉમેદ થવાને બદલે વધારે ખુશી થશું.

આ સંગ્રહસ્થાનમાં બધી જાતની ઉંચી કારીગરીના નમુનાનો સંગ્રહ મુકેલો છે. ઘર બાંધવાના ઉંચા ઘાટના નમુના આ સંગ્રહસ્થાનમાં જોવામાં આવે છે. ઘર બાંધવામાં કઈ કઈ જાતની વસ્તુ વપરાય છે તે બધાના નમુના અહીં છે. જુદાજુદા કારીગરોએ જે નવી બનાવટ શોધી કાઢાડી મરકારી મનદ મેળવી હોય છે તે બધી નવી બનાવટનો પણ સંગ્રહ અહીં મુકેલો છે. ઇટાલી દેશના અમુકના તથા હમણાના વખતનાં કોતર કામનાં નમુના પણ અહીં જોવામાં આવે છે.

જનાવરનાં ચરીરમાંની જેટલી વસ્તુઓ માણુમના ઉપયોગમાં આવે છે તે બધી વસ્તુનો મોટો સંગ્રહ આ સંગ્રહસ્થાનમાં મુકેલો છે. માણુમના ઝોરાકમાં જેટલી જાતની અને જેટલી તરેહની ચીજોનો ઉપયોગ થાય છે તે બધાના નમુનાનો મોટો સંગ્રહ આ ડેકાણે દેખાય છે. નિશાળનાં કામમાં જેટલી ચોપડીઓ વપરાય છે તે બધાનો સંગ્રહ આ ડેકાણે કરેલો છે. પદાર્થ-વિજ્ઞાન, તથા વાયુ-શાસ્ત્ર, તથા પ્રવાહી-શાસ્ત્ર, તથા રસાયણ-શાસ્ત્ર, સંબંધી અનેક પ્રકારનાં ચંચોના નમુના આ ડેકાણે રચેલા છે. વિજ્ઞાનીના તથા વરાજ-ચંચના નમુના પણ અહીં છે.

વિદ્યા કે શાસ્ત્ર સંબંધી કંઈ પણ બાબદ સમજવાને ગરીબોને આ ગોઠવણથી બહુ સુવળ પડે છે. રંગેનાં ઉંચા નળીયાં, રંગીન કાચ, ફોટોગ્રાફી પાંડેનાં ચિત્ર વગેરે આ ડેકાણે મોટો સંગ્રહ જોવામાં આવે છે. સાજની વેળાએ આ સંગ્રહસ્થાનમાં સોમ તથા મંગળવારને દાહાડે જ્યારે મોટી રાશની કરવામાં આવે છે ત્યારે તે ઘણુંજ દીની નિકળે છે.

ઈસ્ટ-ઈન્ડીયન મ્યૂઝીયમ.—આ સંગ્રહસ્થાનમાં આપણા દેશની કેટલીએક વસ્તુનો મોટો સંગ્રહ કરેલો છે. અહીં અમુકના વખતની આપણા

દેશની કેટલીએક વસ્તુના નમુના એકઠા કરેલાં છે એટલુંજ નહીં પણ હિંદુસ્તાનમાં જે અનેક વસ્તુ પાડે છે તેના મંચર આડકાં છે. હિંદુસ્તાનમાંના હુમરના કેટલાએક નમુના અહીં જોવામાં આવે છે. જુદાં જુદાં લોકોની જાત તથા રીતભાત ચિત્ર તથા પુતળાંથી આ મંચરસ્થાનમાં જનારને માલમ પડે છે. અહીં આપણા દરજીની કે સોનીની દુકાનથી તે રાજની કચેરી સુધીનો દેખાવ જોવામાં આવે છે.

હિંદુસ્તાનમાં ખેતીના કાગણા તથા ધાતુકામ તથા જડાવકામ તથા સોના રૂપાનાં ધરેણાં વગેરે અહીં નજર પડે છે. માછી તથા પથ્થરનો ધાઠ આપણા દેશીઓ કેવા બનાવે છે તેના નમુના પણ અહીં છે. લગાઈનાં અનેક હથિયારો અહીં મુકેલાં છે, તેમાં ચુરખા લોકોની છરી, તથા રજપુતની તરવાર, તથા શાન્થાલના બાલા તથા દાલ તથા બંધુક તથા તીરકામઠાં એ બધાનો મંચર અહીં જોવામાં આવે છે.

કાંચીરની શાળ, તથા ધાકાની મજલીન, તથા તાંબિરનો કીનખાખ, તથા સુરતના લપેટા તથા ત્રીબિનાપોલીની માંકળી, તથા કરાંચીનું ભરતકામ એ બધું અહીં એકઠું કરેલું છે. હાથીદાંત ઉપરનું કોતરકામ છે તેમાં હાથીદાંતના તારમાંથી સાદડી વણેલી છે તે જોઈ અચરતી થાય છે. લાકડાંનું કોતરકામ ઘણું ઉંચું છે, તેમાં “વર્કબાકમ” પણ છે. રણજીતશીખની સોનાની ખુરસી પણ અહીં મુકેલી છે. અહીં જગનનાથજીના રથનો નમુનો પણ છે. સોનાં, રૂપાં તથા પથ્થરના દેવાની મૂર્તિઓનો મંચર આ જગ્યાએ છે. એક વાધનું પુતળું માણસને આઈ જતું હોય એવું રીપુમુખતાને કરાવ્યું હતું તે આડકાં છે. સાત ઘોડાના રથમાં સ્થળ પાડેલાં છે. હિંદુસ્તાનનાં પક્ષીઓનો તથા જનાવરોનો મંચર, તેમનાં બોખાં ભરીને, આ મંચરસ્થાનમાં મુકેલાં છે.

ઈસ્ટિન્ડીયા હોમનું પ્રસ્તકખાનું આ મંચરસ્થાનની સાથે હતું તે હાલ જુડું પડ્યું છે. તે “જુની બોર્ડ આવ કંટ્રોલ” ની સાથેજ હજી રહેલું છે. તે ધણુંજ કિંમતી કહેવાય છે. તેમાં ૮૦૦૦ હાથનાં લખેલાં પ્રસ્તક છે તે મધ્યે ૩૦૦૦ મંસ્કૃત બાપામાં લખેલાં છે. મંસ્કૃત પ્રસ્તકોનો આપણો મોટો ને આવો કિંમતી મંચર ખીલે કાઢીકાણે નહીં દે.

ઉપર જણાવેલાં ત્રણ મંત્રહસ્થાન મિવાય ખીજાં અનેક મંત્રહસ્થાન લંડનમાં છે. એક “સોન મ્યૂઝીયમ”; ખીજું “યુનાઇટેડ મરવિમ મ્યૂઝીયમ”; ત્રીજું “મ્યૂઝીયમ ઑફ પ્રાક્ટિકલ જીઓલોજી”; ચોથું “મિ-શનરીઝ મ્યૂઝીયમ” ઇત્યાદિ. આ અને ખીજાં મંત્રહસ્થાન જોવાનું મારાથી બન્યું નહી. પેહેલાં ત્રણ મંત્રહસ્થાન જોયા પછી પણ આ બધાં જોવાને હું ગયો હત તો હું ધાર્જ કે મારી મહેનત ફાગટ ન જાત.

૨. જ્ઞાનનું મોટું મંદીર.

POLYTECHNIC INSTITUTE

પૉલિટેકનિક ઇન્સ્ટિટ્યુટ નામનું લંડનમાં જ્ઞાન તથા ગમતનું એક મોટું મંદીર છે. તે સવારના ૧૦ કે ૧૧ થી સાંજનાં ૪ વાગા સુધી અને રાતના ૭ વાગાથી તે ૧૧ સુધી નિત્ય ઉઘાડું રહે છે. એક અરધા રૂપિયામાં આ ડોકાણે હજારે રૂપિયાની કિંમત જોઈતું જ્ઞાન ગમત સાથે આપણે મેળવી શકીશું. આ ડોકાણે શું શું દેખાડવામાં આવે છે તે વિષે હું પ્રવેશકમાં જણાવી ચુક્યો છું. (૫૦ ૪-૫).

અહીં કેટલાએક પ્રખ્યાત શિક્ષાચુરંમો સાધારણ લોકોને સમજ પડે એવી રીતનાં બાપણુ કેટલાએક સમત્કારી પ્રયોગની સાથે કરે છે. હજારે લોકોનાં વેહમ એથી દૂર થઈ જાય છે. જૂત ગ્રંથ અથવા જાદુકોતકનો ઓટો વેહમ માત્ર એકજ વખત આ ડોકાણે જઈને જુતખાનું જોવાથી નિકળી જાય. પ્રોફેસર પેપરે જૂત દેખાડવાની જે નવી હિકમત ચોધી કાઢાડી છે તે ધણીજ વખાણવાત્તેજ છે. તે જોવાથી વેહમીનો વેહમ ટળી જાય છે.

પ્રખ્યાત પ્રોફેસર ફાર્ડે-એણે પણ આ ડોકાણે બાપણો કર્યો છે. જો કોલેજ અથવા પાઠશાળામાં હંચી વિદ્યા મેળવવા જઈ શકતા નથી તેઓ આ ડોકાણે ગમતની સાથે વિદ્યાના મોટા સમત્કાર જોઈ શકે છે. આ ડોકાણે પણ જ્યારે તમે જશો ત્યારે ભીડ તેટલીજ તેટલીજ. વિદ્યા હુબર મંખંધી કંઈપણ નવી અને મોટી શોધ યાચે તેના નમુના સમજ પાડવાને કેટલીએક સુદત સુધી અહીં મુકીને અથવા ચલાવીને દેખાડે છે. જે વેળાએ જૂત દેખાડે છે તે વેળાએ અંધારૂં ઘોર કરી નાખવામાં આવે છે.

૩. કુળાસ્થાન.

COLOSSIUM

આ ડોકાણે રાત્રે પારિસ અને દાહાડે લંડન દેખાડવામાં આવેછે. પણ તેની સાથે ખીજું એટલું બધું જોવામાં આવેછે કે તેથી એક વખત એક દાહાડો અને ખીજી વખત એક રાત સુગરી તો તેનો પુરે પૂરો બદલો વળશે. આ ડોકાણું પણ એવું છે કે જ્યાં રમુજની સાથે માન મળ્યા વિના રહેતું નથી. એમાં કેટલું બધું જોવામાં અને જોણવામાં આવેછે તે વિષે કુંકામાં હું તમને પ્રવેશકમાં જણાવી ચુક્યો છું.

તેમતાં આ “ કોલોઝીયમ ” વિષે એટલું વધારે જણાવવાને હું ઇચ્છું છું, તે એકે પારિસનો દેખાવ રાતની વેળાએ દેખાડેછે તે ધણોજ અજાણ તરેહનો છે. જાણે એક ઉંચી જગ્યા ઉપર ઉભા રહીને ખરેખર પારિસ શહેર જોતા હૃદયે એમ લાગેછે. કોલોઝીયમના છેક ઉંચા ભાગ ઉપર ચઢ્યા પછી ચોગર ફરતી અગાસીમાંથી આ દેખાવ નજરે પડેછે. આ દેખાવ પડદા ઉપર ચિતારેલોએ એમ એકાએક કો-ઈથી કહી મુકાયેજ નહી. રસ્તામાં ગાડી ને ગાણુસો ચાલતાં હોય એમ દેખાયછે, દુકાનોમાં દિવા અને અગાસી જાણે થઈ રહ્યોછે. કોઈ એક દુકાનમાંથી નિકળેછે. કોઈ ખીજી દુકાનમાં વેસેછે. કોઈ ગાડી ઉપર ચૂહડી બેસેછે. કોઈ દોડેછે. કોઈ ધરતું બારણું ઉઘાડેછે. કોઈ બંધ કરેછે. એવી રીતે પારિસનાં ઘર તથા દુકાનો તથા મોઢાલાઓનો તથા વસ્તીનો ખરે દેખાવ નજરે પડતો હોય એમ દેખાયછે.

દિવસે લંડનનો દેખાવ જે દેખાડવામાં આવેછે તે બીજીક નજરથી જોતાં પડદા ઉપર ચિતારેલો હોય એમ લાગેછે. પણ રાતની વેળાએ પારિસના દેખાવમાં તમે કદી પારખી શક્યો નહી. જેમ આ પારિસ તથા લંડનનો દેખાવ અચરતીબરેલો છે તેમજ લિસ્બોન શહેરમાં ધર-તીકંપ ચલેલો દેખાડેછે તે પણ દેખાવ કંઈ ચોટા અચરતીબરેલો નથી. વિજળીના અગાસી જાણે ખરેખર ચતા હોય, તોફાન, જાણે ખરેખર થયું હોય અને ઘર જાણે ખરેખર ટુટી પડતાં હોય એવો વિચિત્ર દેખાવ આ ડોકાણે નજરે પડેછે. નિત્ય ગત દાહાડો અહીં ચોટા મોટો બગાયછે.

૪. જીવતાં પ્રાણીઓનો મોટો સંગ્રહ.

ZOOLOGICAL GARDENS.

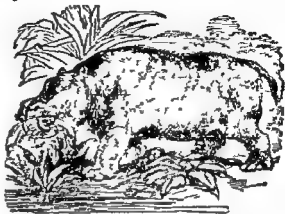
ભાતભાતના અને ભતભતનાં જીવતાં પ્રાણીઓનો એક મોટો અને કિમતી સંગ્રહ એક મોટા બગીચા મધ્યે જોવામાં આવે છે. રીજન્ટ-પાર્કમાં આ બગીચો આવ્યો છે. આ ઠેકાણે એક દાહડો યુગ્મરશું તો મનમાં આનંદ ને માનમાં વધારો થયા વિના રહેશે નહીં. બિટ્રિથ મ્યૂઝીયમના સંગ્રહસ્થાનના એક ભાગમાં "મટ્ટ" કરેલા જીવાંજીવ અનેક પ્રાણીઓ અમે દોઢ પાંચ આ જગ્યાએ તો જીવતાં પ્રાણીઓ જોવામાં આવ્યા. આ બધાં જીવતાં જનાવરોને રાખવા, તેમના ખાવા પીવાની બરદાશ ફાળવી અને તેમની જગ્યા ઝાડ ગાંધી એ ઘણું કાણું કામ છે અને તે પછાનાડે ખરચ પણ મોટો થાય છે. કેહે છે કે પ્રાણી-સંગ્રહ પર ૬૦ વરસે ૧૧૧ લાખ રૂપિયાનો ખરચ ઇંગ્લેન્ડની સરકારને બેસે છે.

આ મોટા બગીચામાં જીવાંજીવ જનાવરોને મોટે જીવાંજીવ ધગ બાંધ્યા છે. જે જનાવરો ખુલ્લી જગ્યામાં રહી શકે તેઓને ખુલ્લી જગ્યાના જીવાંજીવ ભાગમાં મુકે નાંખે. આ ઠેકાણે પણ એકએક ભતના અનેક જનાવરોનો સંગ્રહ છે. કુનિયામાં ચારે દિશાએ મોટા અગણ્યમાં અથવા મોટા વગડાઓમાં વગમના વગમ ફરે અને આટલી મહેનત છતાં તમે જેટલી ભતના અને જેટલી ભાતના જીવાંજીવ પ્રાણીઓ જોઈ શક્યો નહીં, તેટલી ભતના અને તેટલી ભાતના તમે અહીં જોશો.

ભયંકાર ફાડીખાનાર પ્રાણીઓનો પણ અહીં સંગ્રહ છે. જે જનાવરોને જગમમાં છુટું જોવાની અથવા તે ઉપર આખા ઠરવવાની પણ આપણી હિમત ચાલે નહીં તેના કરૂં પ્રાણીને નીરજથી અને વગર ધાસ્તીએ આપણે અંતે જોઈ શક્યું. અરે કેટલા બધા રીંછ તથા કેટલા બધા કાબરચિત્રા વાઘ અને કેટલા બધા સિંહ અહીં જોવામાં આવે છે! તેઓનું ભયંકાર અને વિકાળ સ્વરૂપ જોઈ અહીં આપણે જરાય બિહતા નથી, કેમકે પૂર્ણ બદોખરતથી અહીં તેમને ગાંધવામાં આવ્યા છે. જે વખતે આ જનાવરોને માસ ખાડાવે છે તે વખતે તેમને જરૂર જોવા જોઈએ. એ લેવાને તેઓ એવા તો તળપે છે અને ભયંકાર પોકાર મારે છે

કે તે દેખાવ જોવાજોગ થઈ પડે છે. એક મિંદની જોડી છે; તે નરમાદાની શુભરાતમાંથી પકડેલી છે. તે મુંબઈના આગલા ચીફ જસ્ટીસ મર આર્ચબિશ પેરીએ અહીં ભેટ મોકલી છે. વાઘની એક જોડ ગામકવાડ મરકારે ભેટ કરી છે તે પણ અહીં જોવામાં આવે છે.

કેટલાંક નરી જાતનાં પ્રાણીઓને આપણે આ હી જોશું. હિપોપોટે-મસ નામનું અજબ પ્રાણી આ ડેકાણે જોવામાં આવે છે. યગ, દાત અને શરીરનાં કદમાં કેટલીએક રીતે તે હાથીને મળતું આવે છે પણ તેનાં મોઢાંડાંની

હિપોપોટેમસ.

સિક્કડુફરને કબંક મળતી જણાય છે. આ જગાવગને એક નાહાનાં તળાવમાં ગમેલું છે. તે આફ્રિકાની પેદાશ છે. મિમરના પાદચાહિ આ ડેકાણે આ ભેટ મોકલેલું છે. માત્ર પાયા અને વનસ્પતિ આપને તે જુએ છે. પ્રાણીમાં જે વનસ્પતિ કોલી ગઈ હોય તે તેને વધારે ગમે છે. એ વગેરે આ બગીચા મધ્યે જે મોટા સોમવાટ એક નાહાના તળાવમાં છે.

હરણ તથા સાબરની જાતનાં ધણાં જનાવરને પણ આ ડેકાણે આપણે જોશું. હરણની ધણી જાત જોવામાં આવશે. લા-પ્લાડ દેશમાંનું 'રે-ડી-યર' નામનું સાબર

સાબરની જાત—રે-ડી-યર.

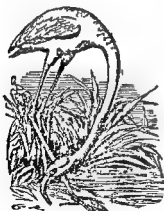
જાતનું વિચિત્ર પ્રાણી પણ અહીં જોવામાં આવે છે. એક મિમકાવાગો

ગંડા પણ આ ઠેકાણે છે. એક ઘણાજ મોટા કાચબો અહીં છે. વળી રપેન દેશના મોટા, જબરા અને મસ્તાન ગોધાને અહીં આપણે જોશું.

જીરાફ.

અહીં ફેરવે છે. બાગ મધ્યે જોવા તથા ફરવા આવનાર બાળકોને આ હાથી ઉપર વાગાફરતી ખેસાડીને ફેરવવામાં આવે છે.

ફેલેમિંગો.

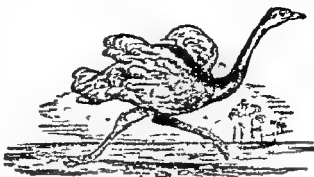
જીરાફ નામના અજાણ દેખાવનાં પ્રાણી જોવામાં આવે છે. કેહે છે કે ૨૩૦૦૦ ફીટા આખીને કેટલાંએક વરસ ઉપર આ જનાવરની બે જોડી ધંધાંડની સરકારે લીધી હતી. તેની માદાએ કેટલાંએક બચ્ચાં જન્મ્યાં તે પણ મોટાં થયા છે. એની લાંબી ડાક તથા વિચિત્ર આકારથી જોનારને ખુશી ઉપજે છે. ઉંઠ તથા હાથી પણ આ બાગમાં દેખાયે. હાથીની ઉપર અંબાડી નાખીને તેને નિત્ય ઝાંજના

પક્ષીઓનો પણ કઈ સુમાર નથી. ઘણી જાતનાં તરેહવાર પક્ષીઓને આપણે આ બાગમાં જોશું. ફેલેમિંગો નામનું લાંબી ડાકનું તથા લાંબા પગનું પક્ષી જોવાથી આપણને વધારે ખુશી ઉપજે છે. બિજાં પણ વિચિત્ર દેખાવનાં કેટલાંએક પક્ષીઓ તમે અહીં જોશો. કેટલાંએકનો રંગ એવા ખુબસુરત લાગશે કે ધધિગની કરામત આગળ માણસની કરામત કંઈજ નથી એમ આપણે તરત જાણશું.

આહા ! કેવાં ખુબસુરત અને સુંદર પક્ષીઓ !! હું તેઓનું શું વર્ણન કરું ? કેટલાંએક પક્ષીઓનો રંગ આંખ ઉડીને આવે. કોઈ કાળાં, કોઈ ઘાળાં, કોઈ પીળાં, કોઈ લીલાં, કોઈ રાતાં, કોઈ આમમાની, કોઈ રાખોડી, અને કોઈ પચરંગી. આ બધાં પક્ષીઓનું પોપણ અને જાતન

કરવાને કેટલી મહેનત લેવી પડતી હશે તેનો એજ વિચાર તમે કરી શકો.

આસિય ના
મનું વિચિત્ર જન-
તાનું પ્રાણી અહીં
જોવામાં આવે-
છે. પોપટ તથા
કાકાટકિઆ તથા
ગુરી વગેરેના
આપણા જાણી-

આસિય.

ના પક્ષીઓના પણ અહીં મોટા સંગ્રહ છે. મોટાં મોટાં ખખડ તથા
ગરુડ પક્ષીઓ પણ આ ઠેકાણે જોવામાં આવેછે.

અહીં જીવતા વાંદરાઓનો પણ એક મોટો સંગ્રહ જોવામાં આવેછે.
ધણી જાતના વાંદરા અહીં મુકેલાછે. આ ઠેકાણે તમારો જોનારાઓની
માટી મળેછે. વાંદરા સાથે રમત કરી ધણી લોકો આ ઠેકાણે ગમત
મળવેછે. “બોરંગબોરંગ” ની જાતનો પણ વાંદરા તમે અહીં જોશો.
આ વાંદરા દેખાવમાં માણસ જેવો લાગેછે. તે માણસની પેઠે ઉભો આવી
ચકતો નથી. પણ તે ધણો જોરાવર જણાયછે અને હાથમાં હથિયાર
ઉંચકી તથા વાપરી શકેછે. તે કુળ આપને જણાવે ને ગ્રાડ ઉપર મુકેછે.

જીવતા માપનો સંગ્રહ પણ અહીં મોટો છે. એવો સંગ્રહ ધુરોપમાં
કેહુછે કે કોઈ ઠેકાણે નથી. ત્રીણી જાતનાં ખાનાઓમાં આ માપ
મુકેલાછે તે બધા દેખાયછે. આમાં એક મોટો નાગ છે. તેણે ખાગના
એક માણસને દંખ માર્યો હતો અને તેથી તેનું મગલુ થકું હતું.

જીવતા માછલીઓનો સંગ્રહ ધણો જોવાલાયક છે. કાચનાં વામણોમાં
પાણી નાખીને તરેહવાર જાતની જીવતા માછલીઓ તરતી મુકેલીછે.
તે બધી કાચનાં વામણમાંથી બગાવે જોવામાં આવેછે. પાણીમાં ઉપર
નીચે કેમ દોડેછે અને પાણીમાં કેવી હાલચાલ કરેછે તે આપણે ખુબી
ચીતે જોઈ શકીએછે અને તેથી ધણી ખુશી ઉપજેછે. પારિસમાં માછ-
લીનો સંગ્રહ જે જે જોયો હતો તેહું ધારૂં કે આથી વધારે મોટો હતો.

૫. ટાઈમ્સનું છાપાખાનું.

THE TIMES OFFICE

આ છાપાખાનું અને તેમના કારબાર ખરેખર જોવાલાયક છે. એ જોવામાટે કોઈ વગવાળા મિત્રની મારફત મિટી મેળવવી જોઈએ. આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે ટાઈમ્સની આમરે ૬૦ હજાર નકલ નિત્ય ખપેછે. કોઈ કોઈ પ્રસંગે કોઈ મોટા અને અગત્યના ખનાવ વિશે લખવામાં આવ્યું હોય તો તેની ૭૦ હજાર નકલ સુધી ખપેછે. આ કારણ મોટે નિત્ય ૭૨૦ મણુ કાગલ જોઈએછે. એટલો મોટો ખપ પુરો પાડવાને કાગલ ખનાવવાનું કારખાનું પણ એના માલિકને રાખવું પડ્યુંછે. હું મારા સોબતીઓની સાથે આ છાપાખાનું જોવાને ગયો હતો.

પ્રથમ કાગલની વખાર દેખાડવામાં આવેછે. નિત્ય કેટલા કાગલ આ પત્ર છાપામાં વપરાયછે તેનો સુમાર કાગલના થોકને થોડક પડ્યાછે તે ઉપરથી માલમ પડેછે. કાગલ છાપ્યા પેહલાં પાણીમાં યંત્રથી કેમ ભીજવેછે એ પણ દેખાડેછે. જે ઝોરડાઓમાં ખીખાં ભરેછે તે ઝોરડામાં માલેલી ઝડપથી આપણી નજર ચક્રિત થઈ જાયછે. સો કરતાં વધારે માણસો ખીખાં જોડવાને લાગેલાછે. ઘણા ચાલાક અને હુશીયાર ખીખાં જોડનારાઓનેજ અહીં રાખવામાં આવેછે. કાચા અને ઠંડા હાથ વાળાઓને રાખે તો ત્રણસે માણસોથી પણ પુરું ન થાય.

મોટાં વરાળ યંત્રથી ટાઈમ્સનું પત્ર છપાયછે. રાતના બે વાગ્યા સુધી પાર્લિમેન્ટમાં જે ભાષણો થાયછે તે બધાં મેલિમેક્સ સવારના છપાઈને બહાર પડેછે, એટલુંજ નહીં પણ કોઈ કોઈ બહુ અગત્યની બાબદ ઉપર ભાષણ થયાં હોય તે વિશે શ્રુત્તવ્યનારના વિચાર ટીકા મહત્તિ લખાઈને તેજ સવારના છાપામાં છપાઈને બહાર પડેછે. આ ઉપરથી છાપવાની ઝડપ તથા ચાલાકીના તમે કંઈક વિચાર કરી શકશો.

પાર્લિમેન્ટની સાથે “માગનેટિક ટેલિગ્રાફ” એટલે લોહાયુંબકના તારથી સંવેસો ચલેછે. એ તારનો એક છેડો પાર્લિમેન્ટમાં અને બીજો છેડો ટાઈમ્સ આફિસમાં છે. મોટાં ભાષણ થાયછે તેનો સંવેસો આ તારની મારફત ચાલતો નથી પણ ઈઈ ઈઈ બાબદો ઉપર ભાષણો થાયછે

અને કોણ કોણ બાળણ કરેછે એ વગેરે મુખ્ય બાબદેના મંધેસો આ લોહોચુંગકના તારમાંથી વારંવાર ટાઇમ્સ આફીસમાં બેકાંબેક મળેછે.

દુનિયામાં ઠેકાણે ઠેકાણે આ પત્રનો માર્ગેક આડતિયાએને રાખેછે તથા મોકલેછે અને તેથી ઘણીજ નવી અને અગત્યની ખબરો આ પત્રમાં લખાઈ યાયછે. અમેરિકામાં લડાઈ ચાલતી હતી ત્યારે ટાઇમ્સે પોતાના ખરેખે પાકી ખબરો મેળવવાને માટે આડતિયો મોકલ્યો હતો. હિંદુસ્તાનમાં બળવો થયો ત્યારે પણ ટાઇમ્સે આ દેશમાં પોતાનો આડતિયો મોકલ્યો હતો. જે પત્ર ખબરો મેળવવા માટે આઠસો બે વર્ષો ખરચ કરે અને જેમાં માર્ક લખાણ આવે તે પત્રનું નામ અને માત્ર આખી પૃથ્વીમાં માર્ક ગણાય એમાં નવાઈ શી ?

વળી એ પત્રમાં જે અનેક બાબદો લખવામાં આવેછે તેના જુદા જુદા લખનારાઓ હોયછે. જેઓની જે બાબદમાં મહેતગારી તેઓ તે બાબદ વિષે લખેછે. તેમાં જે બાબદો લખાયછે તે ઘણા ગંભીર વિચારધો અને સ્વતંત્રપણેથી લખાયછે. આ પત્રમાં જે કંઈ વિચાર પ્રગટ થાયછે તે વિચાર પ્રમાણે લોકોના વિચાર ઘણુંકરીને વળણ પકડેછે. આ પત્રની સત્તા રાજના જેવી મોટી ગણાયછે. ક્રાન્સની રાજ પ્રકરણ સંબંધી ખબર પારિસના વર્તમાન પત્રમાં છપાયા પેહેલાં કેટલીક વાર ટાઇમ્સમાં છપાયછે, એવા આ પત્રનો વગર.

આ પત્રના ડિરેક્ટર રીપોર્ટર (ખબર લાવનાર) શિવાય ખીજ પ-રચુરણ ખબર લાવી આપનાર ઘણા હોયછે. તેઓ " પેનીઆ લાઇન-ર્સ " નામથી ઓળખાયછે. એટલે તેઓ જે ખબર લખીને લાવેછે તેને માટે લીટી એકની એક પેની લખે તેમને મળેછે અને કોઈ મોટી અને અગત્યની ખબર હોયછે તો વધારે પણ મળેછે. કોઈ ઠેકાણે ચોરી, ખુણ કે મસ્તી થઈ હોય, કોઈ ઠેકાણે કંઈ અકસ્માત બનાવ બ-વો હોય તેની ખબર તરત આવા પરચુરણિયા લાવી આપેછે. તેથી એ પત્રમાં ઘણી તાજ, નવી અને અગત્યની ખબરો નિત્ય પ્રગટ થાયછે. આ પત્રમાં લોકો પોતાના ધંધા રોજગાર સંબંધી જાહેરખબર છપાવેછે તેની મોટી પેદાશ થાયછે. જાહેર ખબરનું ખાતું જુદુંજ છે.

છાપવાનું મોટું ચંત્ર ગોળ ઉભા આકારનું છે. છાપવાના માધારણ ચંત્રમાં પાનાં સપાટ છપાયછે પણ આ ચંત્ર એવું છે કે તેમાં ઉભાં ને ઉભાં છપાયછે. એક મિનિટમાં બસો નક્કલ છપાઈ જાયછે એટલે એક કલાકમાં બાર હજાર છપાઈને બાહાર પડેછે. એટલું બધું ઝડપથી છપાયછે તે માત્ર વરાળચંત્રથીજ નહીં પણ એકં ખીજી ગોઠવણ કરીછે તેથી. તે એકે ચંત્રનો એક આંટો ફરે તેમાં એકને બદલે ચાર નક્કલ છપાઈ જાયછે. ખીખાંની અંદર જે પાના ગોઠવ્યા હોય તેની પાછી ચાર ચાર નક્કલ આખીને આખી “સ્ટીરીયો ટાઈપ” થી બનાવેછે.

આવી રીતે નક્કલ કરવા માટે આ એક નવી હિકમત યોધી કાઢાડેલીછે. ખીખાંમાં જોડાયેલાં પાનાં ઉપર એક જાતની મેજવણીથી બનેલા (કુતરાનાં આમડાં જેવા રંગના) કાગળ ઉપર એ પાનાં ડાખ્યાથી તેમાં છાપ બરાબર ઉઠેછે. પછી તેને મુંચામાં ધાલીને તાવેલું સિંસુ તેની ઉપર રેડેછે એટલે એ પાનાં ઉપર આવેલા અક્ષરોની આખીને આખી તખ્તી તઈપાર થઈ નીકળેછે. એથી ચાર ચાર તખ્તીઓ તઈપાર કરીને ચંત્રમાં છાપવા મુકે એટલે એક આંટામાં ચાર નક્કલ છપાઈ જાયછે. ઉપર કહેલા કાગળમાં એવી મેજવણી આવેછે કે તાવેલું સિંસુ તે ઉપર પડવાથી તે કાગળ બળી જતો નથી. તે ઉપરથી ઓઠી કાઢાડેલી સિસાંની તખ્તીમાં બરાબર છાપ ઉઠેછે.

જે મોટાં ચંત્રમાં પત્ર ઉપર છપાયછે તે ચંત્ર જ્યારે ચાલુ થાયછે ત્યારે એક જોવાજોગ દેખાવ થઈ પડેછે. ચારે બાજુથી એકએક કાગળ પોતાની મેજે ઉંચકાઈને ચંત્રમાં દાખલ થાયછે ને પાછું છપાઈને પોતાની મેજે બાહાર નિકળેછે. આ અને ચંત્ર ચાલવાની ઝડપ જોઈને આપણને બહુ અચરતી ઉપજેછે. આ છાપવાનાં ચંત્રની કિમત એક લાખ રૂપીઆનો છે. ખીખાં એથી નાહાનાં ચંત્ર આ કારખાનામાં આઠ કે નવ છે.

સવારના અને પાછલા પોહારના જ્યારે નક્કલો છપાઈને બાહાર પડેછે ત્યારે જથ્થાખંધ સેનાર તથા પુટકત્ર ધંધાદારીઓની મોટી ભીડ એક ઓરડામાં અને તેની પાસેની ગલીમાં થાયછે. એ વખતે ટાઈમ્સ છાપો લેવાની બારે તડાપીટ પડેછે. એ વખતનો દેખાવ મેં જોયો નથી

પણ કહે છે કે ભાર અને માટી ભાડ એ પ્રયોગે થાય છે. આ વેળાએ આ ઠેકાણે પાત કરવાની કે ઉભાં રહેવાની પણ જગ્યા મળવી કહ્યું.

૬. ટેમ્સ નદી નીચેનો રસ્તો.

THAMES TRUSEL

મંડતમાં કળા અથવા હુન્નરની માટી અચરતી જોવી હોય તો “ટેમ્સ ટનલ” છે. નદીના એક કાંઠા ઉપરથી ખીન્ને કાંઠે જવાને ઉપરથી જેમ પ્રથમ બાંધાયે તેમ હેઠળથી એક ઠેકાણે “ટનલ” બાંધીને રસ્તો કાપી કાઢાયો છે. નદીની નીચે થઈને બેંકપરાંમાંથી આપણે ચાલ્યા જઈએ, આપણે માથે નદીનાં પાણી વહે ને આપણે ખીન્ને કાંઠે બાહ્ય નિકળી શકીએ. આવી માટી અચરતી દુનિયામાં કોઈ ઠેકાણે નથી.

હું પ્રથમ એમ ધારતો હતો કે આમાંથી ગાડી ઘોડા પણ જતાં હશે પણ તેમ નથી. માત્ર માણસો જ એ થઈને આવજાવ કરે છે. એમાં ગાડી ઘોડા જઈ શકતાં નથી તેનું કારણ એ છે કે બેહુ કાંઈ ચઢવા ઉતરવાના દાદર સુકાય છે. આપણે એ ટનલમાં દાખલ થઈએ તો પેટ્રોલ દાદર ઉપર થઈને બહુ નીચે ઉતરવું પડે છે ને ખીન્ને કાંઠે નિકળીએ તો પેટ્રોલ સાંભી બાજુના ખીન્ન દાદર ઉપર ચઢવું પડે છે.

દાદર ઉતરતાં દાદરની દેવાળ ઉપર સુંદર ચિત્ર આપણા જોવામાં આવે છે. નીચે ઉતરીને ટનલમાં જતાં પેટ્રોલ “પાનોગમાં” એટલે પડદા ઉપર પાડેલા દેખાતા કાચમાંથી દેખાડવાનું પ્રજ્વલામાં આવે છે. આપણી મરજી હોય તો ઘોડા પછિા ખરચીને તે પણ જોતા જઈએ. ટનલમાં દાખલ થયા એટલે જાણે રાત પડી હોય એમ દેખાય છે માટે ગ્લાસના દિવા હોય છે. દિવા ન હોય તો ટનલમાં અંધાર પડે.

આપણે વધારે અચરત એટલાજ ઉપરથી થયું કે ટનલમાં એક તરફ દુકાનો માંડેલી છે ને તેમાં કેટલીએક તરેહનો માલ પુચાય છે. ટનલના એક છેડાથી ખીન્ન છેડા સુધી એક તરફ દુકાનોની દારને દાર લાગી છે. કેટલીએક દુકાનમાં રમકડાં વેચાય છે. કેટલીએક દુકાનમાં વાજીત વાગે છે અને કેટલીએક દુકાનમાં પડદા ઉપર ચિત્રેલો સુંદર દેખાવ જોવામાં

આવેછે. એ ટનલમાં થઈને જતાં જતાં આ પ્રમાણે રમુજ મળેછે. આ ટનલ ૧૨૦૦ ફુટ લાંબો, અને ૩૮ ફુટ પેહોળો છે.

ટનલમાં ઉતરતાં પેહોલા એકએક આસામીને “ટોલ” અથવા સી-લાની એકએક પેની આપવી પડેછે અને આ પ્રમાણે દર વરસે આસરે ૧૦ લાખ રૂપિયાની પેદાશ થાયછે. એ પેદાશમાંથી તેને મરામત કરવા વગેરેનો ખર્ચ ભાયગે નિકળી શકેછે. આ ટનલ બાંધવાનું કામ ૪૦ સં ૧૮૨૫ માં મરૂ થયું હતું પણ તે છેક ઈસવી સન ૧૮૪૩ માં બંધાઈ તઈ-વાર થયો હતો અને તે ઉપર આસરે ૪૭ લાખ રૂપિયા ખર્ચ બેઠો હતો.

આ ટનલ બાંધતાં બાંધતાં તે ઉપર ઘણા વિગ્ન પડ્યાં હતાં. નદીની નીચેથી રસ્તો બાંધવો એટલે ઉપરનું પાણી તેમાં વારંવાર ભરાઈ જતું. તેથી વારંવાર એ કામ બંધ પડતું હતું. એ કામ પાર પડવાની લેકોએ આશા સુધી દીધી હતી અને વચમાં સાત વરસ સુધી તેનું કામ બંધ પડી રહ્યું હતું. પણ ગમે તેટલી નાડિએ છતાં હાથમાં લીધેલું કામ પડતું મુકાને બહોલે તેની પછવાડે આગ્રહ રાખીને મંડ્યા રહેવું એ ગુણ ઇંગ્લંડની પ્રજામાં હોવાને લીધે અતે આ મહા કઠણ અને સાધારણ માણસની બુદ્ધિથી ન થઈ શકે એવું કાંમ પુરું કરવામાં આવ્યું. તેનું માન મરૂ ઈસાંખરૂડ ખુનેલ નામના મહા પુરુષને ઘટે છે.

પણ નદીની નીચે રસ્તો બંધાઈ તઈવાર થયો તેટલુંજ એ પુરૂ થયલું સમજવું; કેમકે અસખ ધારણા પ્રમાણે તે પુરૂ થયું નથી. અસખ ધારણા પ્રમાણે તેમાંથી ગાડી ઘોડા જઈ શકતા નથી. ગાડી ઘોડા જઈ શકે એવો રસ્તો કરવાને ખીજા ૧૮ લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ થાય એવો અડમ્મટો કાઠાડવામાં આવ્યોછે. આ ટનલનું માલિકપણું એક કંપનીના હાથમાં છે. તેઓએ ૧૮ લાખ રૂપિયાની સાયણ કાઠાડી હતી તે જ્યારે બધી ખર્ચ આઈગઈ અને કામ બંધ પડી રહ્યું ત્યારે ઇંગ્લંડની સરકારે એ કંપનીને ૨૪૧૧૧ લાખ રૂપિયા ધીર્યા. એ ઉપર સરકાર વધારે નાણું ધીરીને રાકવા ખુશી નથી તેમજ કંપનીની પાસે પૂંછ નથી તેથી ગાડી ઘોડા આવજાવ કરી શકે એવો રસ્તો બંધાઈ તઈવાર થવાની હાલ આશા નથી; તોપણ હું ધારૂ છું કે કોઈ દાહાડો પણ એ કામ પુરૂ થવા વગર રહેશે નહીં.

૭. લંડનનો કિલ્લો.

TOWER OF LONDON

આ મહત્તી જીનો અને મજબૂત કિલ્લો છે ને તેમાં કેટલુંક અગત્યનું જોવાજોન છે. એ “ટૉવર ઓફ લંડન” નામથી ઓળખાય છે. એમાં પાદશાહી ઝવેર તથા “આર્મરી” એ જે મુખ્ય ભાગ જરૂર જોવા જોઈએ. આ કિલ્લામાં ઇંગ્લંડના કેટલાએક મહાવંશી અને નામાકિત પુરોધાને ગરદન માથા હતા ને કેટલાએકોને ક્રુદ્ધ ક્રુદ્ધ હતા તેટલામોટે ઇતિહાસના અભ્યાસીને આ કિલ્લો જોવાની હોંશ હોય છે અને તે જોવાથી તેને એક અમુક જાતનો સંતોષ ઉપજે છે.

લંડનનો કિલ્લો એક કહેવાય છે પણ તેમાં આમરૂં દર નાહાના નાહાના કિલ્લા છે. એ બધાઓની આમરૂપામરૂ એક ખાણ છે. “વ્હાઈટ ટૉવર” નામનો કિલ્લો વચોવચ છે અને બાકીના કિલ્લા ચરની આમરૂપામરૂ ફરતી દેવાળ સાથે જોડાયેલા છે. જેમાં પાદશાહી ઝવેર રહે છે તે બધા કિલ્લાઓથી જુદોજ ભાગ છે. લશ્કરના મિપાઈઓને રહેવાને વારતે એક બગીચ આ કિલ્લામાં જીતી છે. કિલ્લાની બાહાર મિપાઈ પોહોરો ભરે છે તે “વૉર્ડર” કહેવાય છે અને તેના પોમરૂ વિચિત્ર લાગે છે. ઇંગ્લંડના આઠમાં હેનરી રાજાના વખતમાં ચોમન નામની એક ક્રોજ હતી તેના જેનો પોશાક આ મિપાઈ પોહોરે છે. એ કિલ્લો જોવા જનાર બાર આમરૂમી એક ઓરડામાં પ્રથમ એકઠાં થાય છે એટલે એક “વૉર્ડર” તેમની સાથે જઈને બધું દેખાડે તથા સમજાવે છે. બારબાર આમરૂમીનું ટોળું ધઈ જવાને વાર લાગતી નથી. ઇલ્યુકેશને દર અરધા કલાકે ૧૨ આમરૂમીઓ આ કિલ્લો જોવા મોટે નિયમ એકઠાં ધઈ જાય છે.

કિલ્લાની માહિ જે મકાનમાં પાદશાહી ઝવેર મુક્યું છે ત્યાં એક લોહાડાના ઓરડાની આમરૂપામરૂ જગા કાચ જડી લીધા છે અને તેમાં વચોવચ ઝવેર મુકી રાખ્યું છે. જોનાર બાહારથી ચોગર ફરીને એ ઓરડાની માહિ દાખલ થયા વગર તથા હાથ અડકાડયા વગર બરાબર જોઈ શકે છે. હિરામાણેક જેડપ આદ્યાહી તાજ અહીં મુક્યું છે. એ દેશના ખીજ

NE DWER

(1911)
1911 (1911)

સાક્ષી રાજને ગાદીએ બેસાડ્યો ત્યારે જે તાજ બનાવ્યું હતું અને જે કાજ એ પછીના બધા રાજાઓ ગાદી ઉપર બેસતા ત્યારે પહેરતા હતા તે તાજ પણ અહીં જોવામાં આવે છે.

મહારાણી વિક્ટોરિયા જ્યારે ગાદી ઉપર બેઠાં ત્યારે નવું તાજ બનાવવામાં આવ્યું હતું, તે પણ ઉપથી જગ્યાએ જોવામાં આવે છે. તેમાં ઘણાં કિંમતી હીરામાણેક જડી લીધાં છે ને તેનું વજન ૧૫૫ રતનનું થાય છે ને તેની કિંમત ૧૧ લાખ રૂપિયા અંકાય છે. રાણીના સ્વર્ગવાસી ભરથારનું તાજ પણ અહીં છે. તેમાં પણ હીરામાણેક જડલ છે. રાણીના વડા પુત્ર “પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ” નું તાજ સોનાનું છે પણ તે માડું છે.

કોહિનુર નામનો પ્રખ્યાત હીરા જે આપણા દેશનું નુર ગણાતો અને જે છેલ્લો રણછતસિંગના હાથમાં હતો તે મોટો અને પ્રસિદ્ધ હીરા અહીં જોવામાં આવે છે. આ કોહિનુરમાંનું નુર હિંદુસ્તાનમાં હતું તે હવે વિશ્વાયતમાં આવીને આ કિલ્લામાં પડ્યું છે. એ વગેરે હીરામાણેકથી જડલી ખાદશાહી છડી તથા હીરામાણેકની મુઝવાળી તરવાર અહીં રાખી છે.

“વાહાઈટ ટૉવર” નામનો કિલ્લો આ મોટા કિલ્લાના મધ્ય ભાગમાં છે તેમાં દાખલ થતાં એક મોટા ઝોરડામાં લશ્કરી અસ્થાનેની હારની હાર ઉમેરી દેખાય છે. હોઅંડના બજાર પેહરીને અને બંધુક ભાલા લઈને જાયે તેઓ આપણી સાંભળ ઘોડા કુદાવતા આવતા હોય એમ લાગે છે. જુના વખતમાં હંઅંડના એકએક પછીના રાજાઓ લડાઈની વેળાએ કેવા પોશાક પેહરીને કેવા ડાળ અને દમામથી નિકળતા હતા તે એ રાજાઓની રવારીની શુદ્ધ મૂર્તિ તેમના ઘોડા સહીત માલમ પડે છે. એવા આમરે ૨૨ ઘોડાઓની હાર ઉભી છે. હંઅંડનો રાજા આઠમો હુનરી-એનાં કદાવર શરીર તથા દેખાવ ઉપર જોનારનું ધ્યાન વધારે દોડે છે.

આગળ સાલતાં એક ઝોરડાની ભીંત ઉપર ટાલની હારની હાર બાંધેલી છે. આપણા દેશવાળા પ્રખ્યાત ટિપુ સાહેબની તરવાર, ખરછી તથા ટોપી અહીં જોવામાં આવે છે. મોંઝરાની તોપ અહીં છે તે પણ જોવાનું છે. એલીઝાબેથ નામની રાણીના વખતના લશ્કરી સામનનો એક મંચર જુદો કરેલો છે. તેને “એલીઝાબેથ આર્મરી” કહે છે.

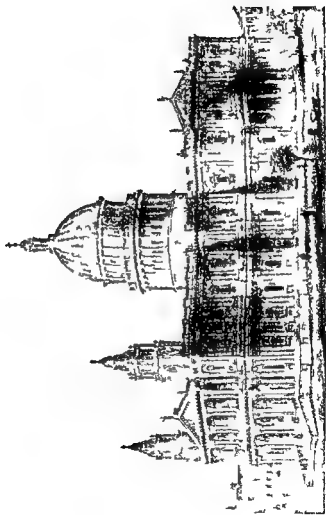
એક બોયર્સ દેખાડવામાં આવેછે તેની ભીંતનો ઓસાર ૧૪ ફુટ છે. આવા મોટા ઓસારની જાડી દેવાળ છતાં તે બોયર્સ ઘણુંજ સારું છે ને તેમાં અંધારું પડેછે. આ બોયર્સમાં ફેરેછે કે મર વૉલટર રલિફને કેદ રાખ્યો હતો. જે લાકડાંઓ ઉપર કેટલાક નામાંકિત પુરુષોની ગરદન મુકીને કુવાડાથી કાપી નાખતા હતા તે લાકડાંઓ તથા તે કુવાડાઓ દેખાડવામાં આવેછે. આડમાં હેનરી રાજાએ પોતાની બે સ્ત્રીઓને આ કિલ્લામાં ગરદન મરાવી હતી. આ કિલ્લામાં ગરદન મારવાનો આલ અદારમાં મર્યાદા મુખી હતો. છેલ્લો “લૉર્ડ લાવટ” ને ૬૦ મે ૧૭૪૧ માં ગરદન માર્યો હતો. ત્યારપછી કોઈને ગરદન મારવામાં આવ્યો નથી.

૮. સેન્ટપાલનું દેવળ.

ST PAUL'S CATHEDRAL

આખા ઇંગ્લેન્ડ દેશમાં મહત્તી મોટાંમાં મોટું, મહત્તી ઉંચાંમાં ઉંચું અને મહત્તી પ્રખ્યાતમાં પ્રખ્યાત દેવળ સેન્ટપૉલ નામનું છે. તેનો બાહારનો દેખાવ કુમાડાથી કાળાસપર મારેછે તેછતાં તેની બાંધણીમાં કંઈ કચર કે મણા નથી. શેમ મધ્યેના પ્રખ્યાત દેહેરાંની બાંધણી પ્રમાણે આનો ઘાટ બાંધ્યોછે. નદી ઉપરથી તેનો ભપકો થયો મારેછે. એનું બાંધકામ પૂરું કરતાં ૩૫ વરસ લાખ્યાં હતાં અને તે ઉપર ૧૧૧૬ ફીટીયા બેઠેછે.

આ દેવળની અંદરનો દેખાવ પણ કંઈ થોડો ભપકાભરેલો નથી. જે મોટા મંડપમાં ધર્મનો મોધ મુંબળવાને તથા પ્રાર્થના કરવાને થોડો બેળાં ધાયછે તે ઘણેજ વિશાળ છે. દાહાડમાં ત્રણ વખત થોડો બેળાં ધાયછે. તેમાં એકમ ૩૦૦૦ માણુઓ સેહેજથી બેસી શકેછે. આ મોટા ઓરડાની મોટાઇ તથા ઉંચાઈ જોઈને નજર છક્ક થઇ જાયછે. કેટલાએક પ્રખ્યાત પુરુષોનાં પુતળાં તથા કેટલાએક પ્રખ્યાત પુરુષોની ઘોર આ દેવળમાં છે. જગપ્રસિદ્ધ પેરોપકારી જૉન હોવર્ડનું પુતળું, તથા ૯-મીઆઈ ક્રીજના બાહાદુર મરદાર નેહનનનું પુતળું અહીં છે. આપણા દેશના આગ્રા ગવર્નર જેનરલ કૉર્નવૉલિસનું પુતળું તથા મુંબઈના આગ્રા ગવર્નર મૉન્સિયર્સ એલ્ફિન્સ્ટનનું પુતળું અહીં છે. મર ચાર્લ્સ

SAN PABLO CATHEDRAL

U13 64 N 40

(123)

નેપિયર તથા શ્રે વિનિયમ જોન્ય એઓના પુતળા પણ અહીં છે. એ વગેરે ખીજા ઘણાક પ્રખ્યાત અને મહા પુરોના પુતળાઓ છે. ક્યુક આંવ વેનિગટનની ઘોડ પણ આ દેવળમાં છે.

આ દેવળમાં એક ઠેકાણે અત્યંત યનાતોગ શક્તિ કહેલી છે. આશ-
રૂ ૨૬૦ પગથિયા ઉપર અડધા પછી “નિરુપગિગિ ગ્યાનરી” આવે છે તે
ગોળાકારની તથા ઘણી મોટી છે. એમાં એક ખીજાની સામે ઘણાજ દૂર
એકા છતાં કાનમાં વાત થઈ શકે છે. આપણે એક ખીજાની એટલા ઊંટે મેકા
હાઇએ કે મોટે સારે ખોરીએ તોપણ સમજાય નહીં તેજતા દેવાળની
આગળ આપણા કાન સુક્યાથી કાનમાં વાત કરીએ એ રા ઝીણા સાદે એક
ખીજા સાથે દૂધી નાત કરી શકાય છે. આ ઘણાજ અજબ જેવું લાગે છે.
અમે આર મિત્ર એ દેવળ જોનાને એ દાહાડે ગયા હતા. પ્રથમ આધેથી
અમારા ભામિયાએ અમારી સાથે કાનમાં વાત કરી તે અમે સાંભળી
પણ અમને એમ લાગ્યું કે આ અમારી સામેના ભામિયો માત્ર ટોંગ
કરે છે ને અમારી પાછળ કોઈ ખીજા ઉમો ગહીને અમારી સાથે વાત
કરે છે. આ બાબત અમારી આતંત્રી કરના મારે અમારામાંથી એક જણને
મામે જ્યાં અમારો ભામિયો ઉમો હતો ત્યાં મોકલ્યો તેની સાથે અમે
વાત કરી ચકયા. અમે આ પ્રમાણે વાત કરીએ પણ ગ્યાનરીની વચ્ચે
ઉભા રૂના ખીજા કોઈ પણ માણસ સાંભળી શકે નહીં.

ધડિયાળનાળા ઓગડામાં જ્યારે જઈએ ત્યારે એક મોટું ધડિયાળ,
તેના કાઠા અને તેના ધા જોઈ આપણે અત્યંત પામીએ હૃદય. ધડિ-
યાળના માત્ર કાગાનુજ નજન ૧૨૦ ગતન છે અને મોગ મગની લખાઈ
૬ ફુટ છે. મોટા ધાનો ઘેરાનો ૩૦ ફુટ છે અને તેનું વજન કોરે છે કે
૧૧ હજાર રતનનું છે. આ ધા કનાના સુગાર પ્રમાણે જાગે છે. તે
ઉપરાંત અમુક ગણે ને અમુક પ્રસંગે તેને વગાડવામાં આવે છે. જ્યારે
રાજ્યકુટુંબમાં કોઈનું અથવા મોગ પાલીનું મરણ થાય છે ત્યારે આ
ધા વાગે છે. અહીં એક જગ્યાએ એક પુસ્તકવાળા પણ ગાખી છે.

બાહાર રસ્તા ઉપરની અગાસીમાં આનીને જગારે આપણે ઉભા રહી-
એ હૃદયે ત્યારે આખા લડન શહેરનો દેખાવ નજરે પડે છે. ને દાહાડે

ઉઘાડ હોયછે, એટલે વરસાદ કે ધુમસ હોતું નથી ત્યારે આ દેખાવ જોવાનો બાહાર પડેછે. આ અગાસી ઉપર ઉભા રહીને, નીચે આવતાં જતાં માણસો તથા ગાડીઘોડા ઉપર નજર કરીશું તો ઉદ્યોગનેા મોટા રેલ સાક્ષતો હોય અને તેમાંથી મોટા અવાજ નિકળતો હોય એમ લાગશે.

પણ મરૂંથી ઉંચા ભાગ ઉપર ચઢવાનું હજી બાકી છે, હજી ૪૦૮ પગથિયો ચઢવાની જોઇએ. પણ આ કામ હવે કંટાળાભરેલું અને કઠણ લાગેછે પણ આટલે ઉંચે જઇને જોવાથી લંડનનો કેવો દેખાવ લાગતો હશે તે જાણવાની હાંસ થાયછે. મરૂંથી છેલ્લા ભાગ ઉપર ગયા પછી એક નાહાની બારીમાંથી ડાકાઇને જોવું પડેછે ત્યારે જે દાહાડા સાફ અને ઉઘાડ હોય તો આ મેહેનત પૂરી સફળ થાયછે.

આ દેવળ મધ્યે દાહાડામાં ત્રણ વાર ધર્મની ક્રિયા નિત્ય થાયછે. એક વાર સવારના આઠ વાગતે, બીજીવાર સવારના સવાનવ વાગતે અને ત્રીજીવાર પાછલા પોહારના સવા ત્રણ વાગતે. દર રવીવાર અને તેહેવારના દાહાડા ઉપર ધર્મોપદેશકો ધર્મનાં બાપણ કરેછે. આ ક્રિસ્તી ધર્મના પ્રોટેસ્ટન્ટ શાખાનું “ઇંગ્લીશ ચર્ચ” કહેવાયછે. કપાયલિક શાખાના દેવળ કરતાં આમાં ક્રિયા માર્ગ ઉપર થણુ યોડું લક્ષ આપવામાં આવેછે તેજતાં પ્રોટેસ્ટન્ટ શાખાના “સ્કોચ ચર્ચ” વગેરે સુધરેલા પંથ કરતાં આ દેવળમાં વધારે ક્રિયા કર્મ જોવામાં આવેછે.

ઇ૦ સ૦ ૧૬૬૬ માં લંડન મધ્યે જે મોટી આગ લાગી હતી તેમાં જ્યુનું સેન્ટપૉલનું ડહેરં બળીને રાખ થયું હતું. તેથી જગ્યાએ નવું ડહેરં બાંધવાનું કામ ઇ૦ સ૦ ૧૬૭૫ માં ચાલુ થયું હતું. તે ઇ૦ સ૦ ૧૭૧૦ માં એટલે ૩૫ વરસે પુરું થયું હતું. એના બાંધકામને માટે આમરે પોણા કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થયો તે કોયલા ઉપર કર નાખીને પૂરો પાડ્યો હતો. કોયલાનાં કરથી જે દેવળ બંધાયું તે ઉપર કોયલાના જેવો કાલો રંગ હોવાજ જોઇએ એમ કહેવામાં આવેછે.

આ દેવળ ૩૭૦ ફૂટ ઉંચું છે. લંબાઈમાં ૫૦૦ અને પોહાળાઈમાં ૧૦૦ ફૂટ છે. એણે બંધી મળીને જે એકર જમીન રોકીછે. એની ચોતર પોહાળની જાળી મુકીલીછે ને માત્ર તેનાજ ખર્ચ ૧૧ લાખ

રૂપીયા થયોછે. આ દેવળ જોવું હોય તો મે મહિનાથી સપ્ટેમ્બર સુધીમાં જોવા જવું ; અને જીત મહિનામાં આ દેવળ મધ્યે ધર્મની નિશાળોનાં છોકરાં ભેળાં થઈને ગાયછે તે જોવા જવાને કદી શુક્રું નહીં.

૯. વેસ્ટ-મિનિસ્ટર આખી.

WESTMINSTER ABBEY

આ એક મોટું દેવળ છે અને તેમાં ખીજાં નાહાનાં મોટાં સાત કે આઠ “આપલ” અથવા મંદીર છે. આ દેવળનું પાંચકામ જરૂર જોવાજોગ છે. તેમાં ઇંગ્લંડનાં રાજ તથા રાણી તથા મોટા ધર્મશુદ્ધિએઓનાં પુતળાં અને કબર છે. કેટલાએક નામાંકિત વિદ્વાનો તથા કવિઓ વગેરેનાં ઘણાં પુતળાં છે તથા ઘણી કબર છે. એ પણ જરૂર જોવાજોગ છે. ઇતિહાસના અભ્યાસીને જે પ્રમાણે લંડનના કિલ્લો જોવાથી એક તરેહની ખુશી ઉપજેછે તે પ્રમાણે આ “વેસ્ટ મિનિસ્ટર આખી” નું દેવળ જોવાથી ઉપજ્યા વગર રહેતી નથી.

આ દેવળ પાર્લિમેન્ટના મહેલની પડાસમાં છે. એનું મુખ્ય પાંચકામ જીના વખતનું છે પણ એમાં પાછળથી કેટલાક સુધારા કરેલોછે. ઇંગ્લંડમાં ભ્યારે રાજ કે રાણીનું મરણ થાયછે ત્યારે તેની ગાદી ઉપર બિસનાર વારસને શુગટ (તાજ) પહેરાવવાની ક્રિયા આ દેવળ મધ્યેના મોટા મંડપમાં થાયછે. આ ક્રિયા “આર્ચબિશપ ઓફ ક્રાન્ટરબરી” નામનો મોટો પાદરી અથવા ધર્મશુદ્ધ કરાવેછે.

આ દેવળમાં જીદાંજીદાં મંદીર છે તેમનાં જીદાંજીદાં નામ છે. તેમાં સાતમાં હેનરી રાજાનું મંદીર જરૂર જોવાજોગ છે. એ મંદીરનું છત્ર અથવા સીર્ગિ બહુજ તોરે અને ભભકાદાર છે. માત્ર આ મંદીર ઉપરજ ૨૦ લાખ રૂપીયાનો ફેલોછે કે ખરચ થયેલોછે. આખાં દેવળ ઉપર ૫૦ લાખથી ઓછો ખરચ થયો નથી.

રાજ તથા રાણીની ઘણીખરી કબરો ઉપર મરનારની છબી ફોતરેલી હોયછે અને જોવા પોશાકમાં મુડદને પેડીમાં મુક્યું હોયછે તેવા પોશાક એ છબી ઉપર પણ હોયછે. એડવર્ડ નામનો રાજ જે આમરે ૫૦૦

વગર ઉપર મડી ગયો હતો તેની કમર થોડા વગર ઉપર ઉઘાડવામાં આવી અને તેનું મુઠ્ઠું તળામી જોતા માનમ પડ્યું કે તેના શરીરનો માહાગનો બાગ તમામ જોમ હતો તેમ આજો ને આજો હતો.

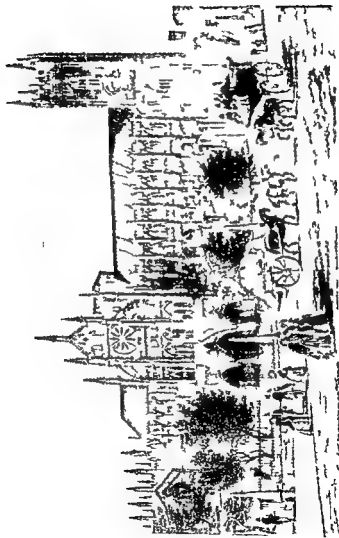
૧૦. પાર્લિમેન્ટનો મેહુલ.

NEW HOUSES OF PARLIAMENT

આ મોગ અને સુદ મેડેનની મોગઈમાં અને તેના સુદર દેખાવમાં કર્ડ મણા કે કમર નથી એ કહેલો મોટો છે તેનો કઈક વિચાર તમને આરે મોટે એંગલુજ બ્લુ હર્ડ કે ૮ એક જમીન આ મેગલે રા-કીડે; તેમા ૧૧૦૦ મોગ મોગ એંગડાઓ અને ૧૦૦ જ્યુદાઈયલ દાર રા છે આ મેડેન કેનો મુ' ૮ એ તેનો કર્ડ વિચાર આરે તેમોટે એંગલુજ કહ્ડ હર્ડ કે કુરોપમા ફરી આરેના મુચાફરી જણાવેલે કે આવા ધાટની આની સુદર હમાગ આઆ કુરોપમા નવી. કેડેડે આશરે ૫ કરોડ રીયા મોટી હમાગતના બારામ ઉપર નામ્પાડે.

આ મેડેનની ખુમમુતી વરાગાને તેની નાથે "નિક્રોગિયા ટૉવ" નામનો એક મોટો સુદર અને હંથો મિનાગે બારી ભીરેલોડે. એ મિનારો ૪૪૦ ફુ ઉંચો છે એંગે મુખર્જા મોગ દેનગ કરતા તલુ મણો વધારે દ્યાઈમા કે. મહાગણીને જવાનો ગસ્તો આ મિનાગમા થ ને છે. એ મિનાગમા દાખલ થતા ને મોટો એંગડો આરેડે તે એંગડામા ધણાએક પુતળા છે તેમા મોગણી નિક્રોગિયાનુ પુતળુ પ્રણીત ચોખા આપેડે. એ પુતળાની પામે "ન્યાય" અને "દ્યા" ના પુતળા ઉભા રહેલા છે.

લોકોને દાખલ થવાનો ગસ્તો જ્યુદા છે અને "વેસ્મિનિસર હોન" કેડેડે અને જના મહંધી મોગી કોગ્ડ જેસેડે, એમા થઇને અર જનાયડે મોલે પેમના ને મોટો એંગડો આરેડે તે એંગડામા તલુ ધણા પુતળા ઉભા રહેના છે પુતળાઓની ખંને તરફ દાગની દાગ દોવાથી બહુ બપડો મારેડે. આડસો વગરમા છગડ મધે જ્યુ જ્યુ. ગલઓ યર્ડ ગયા તે બધાના આગમ પાહાણના બનાવેના પુતળા અહીં ઉભા કરેલ છે. એજ પ્રમાણે પીર તથા ક્રીસ્ટ વગેરે રાજ કારબારમા પ્રસિદ્ધ થઇ

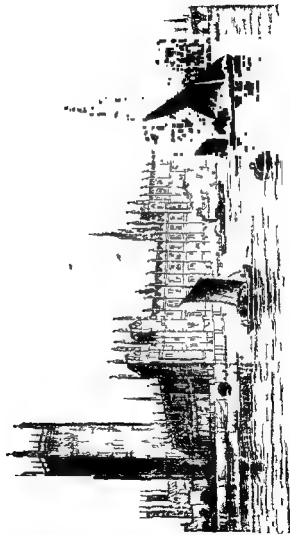

ગયના અનેક પુરોના અનેક પુતળાઓ છે. આવા પુતળા બવા મળીને પાર્થીમંટના મહેલમા તથા તેની આસપાસ આસરે ૪૫૦ હશે.

પાર્થીમંટના મહેલમા બે મોટી અને જગપ્રસિદ્ધ કચેરી બેસે છે તે મધ્યેની એકાદ પણ જરૂર જોવી જોઈએ. આ બે કચેરી કઈ બારે માસ બેસતી નથી પણ ધણુકરીને દર વરસમા ફેબ્રવારીથી જુનાઈ મહિના સુરી સુરીનાર કે મોગ તેહનાર શિવાય નિત્ય બેસે છે. એ કચેરીમા દાખલ થવાને તેમા બેસનાર કોઈ અધિકારીની ચિઠ્ઠી જોઈએ. એકએક અધિકારી એકથી વધારે ચિઠ્ઠી આપી શકતો નથી. આ બંને કચેરીયોનુ કામ જુધવાગ વગર નિત્ય સાજના પાત્ર વાગેથી ગતના ૧૧ કે ૧૨ ને કોઈ યેજા ૨ વાગ્યા સુરી આવેત્રે, અને જુધવાગને દાહડે બપોરના ૧૨ થી સાજના ૬ વાગ્યા સુરી ચાલે છે.

આ બે કચેરીયોમાથી એક કચેરી “હાઉસ ઓફ કૉમન્સ” ના નામથી અને બીજી કચેરી “હાઉસ ઓફ લૉર્ડસ” ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. વેસ્ટ મિનિસ્ટર હૉનમા પેકા પછી ગયા દાય ઉપર પેહુની કચેરી અને જમણા હાથ ઉપર બીજી કચેરી બરાબરે. મહાગણી વિક્ટોરિયા નિત્ય હાજર થતા નથી. કઈ અડચણ ન હોય તો વરસમા માત્ર બેજ વાર; એક વાર કચેરી ઉડડતી વખત અને બીજી વાર બધ કરતી વખત હાજર થાય છે. હાજર થાયત્રે ત્યારે “હાઉસ ઓફ લૉર્ડસ” ની કચેરીમા; અને એ યેજા “હાઉસ ઓફ કૉમન્સ” ની કચેરીના અધિકારીઓ પણ તેજ ઓગડામા મહાગણીની સનમુખ ઉભા રહે છે.

કચેરીનુ કામ જોવા જનાર બાહારના માણસોને સાજના ચારથી પાત્ર વાગના સુરી એક ઓગડામા નીચે એકલા કસે છે અને પછી વખત થાય છે ત્યારે જમ પેહુના આવા દોષ તેમ એક પછી એકને “એન્ગ્રસ બાન્ડરી” મા મોકલે છે. ઓગડામા ઓગડ ૪૦ અધિકારીઓ હાજર હોય તોજ કચેરીનુ કામ ચાલે. “હાઉસ ઓફ કૉમન્સ” ની કચેરીમા બધા મળી આસરે ૬૫૦ અને “હાઉસ ઓફ લૉર્ડસ” ની કચેરીમા આસરે ૪૫૦ અધિકારીઓ છે. ધણુકરીને દર સોમવાર તથા સુકરવારે અથવા કોઈ આગલ્યની બાબતની તકગર ચાલુ રોય ત્યારે કચેરી બંદી

HOUSES O PAR AVEN

પા પામટનો મહેલ

સવાલ પુછે તો તેનો જવાબ તે ખાતાનો સેક્રેટરી આપેછે. હિંદુસ્તાનને લગતી કોઈ બાબદ ઉપર કોઈ અધિકારી સવાલ પુછે તો તેનો જવાબ એ ખાતાના સેક્રેટરીને આપવો પડેછે.

નિત્ય સંજના ૭ વાગ્યાને સુમારે કચેરી ખાલી થવા માંડેછે ને પાછી ૬ વાગતે બરાયછે. તેછતાં કચેરીનું કામ ચાલતું હોય તે ઘણુંકરીને બંધ પડતું નથી. રાતના બાર વાગતા સુધી કામ ચાલે તેટલો ખર્ચ વાર કંઈ બધા અધિકારીઓ ઘણુંકરીને હાજર રહેતા નથી. કોઈ તેવી ધણીજ મોટી અને અગત્યની બાબદ ચાલતી હોય ત્યારે કચેરી શેવટની ધડી સુધી ભરેલી ને ભરેલી રહેછે. સાધારણ બાબદોમાં જે અધિકારીઓને ચાલતી બાબદ વધારે લાગતી વળગતી હોયછે તેઓજ માત્ર બેસેછે, અને બીજાઓ તો જ્યારે જોઈએ ત્યારે જાયછે ને આવેછે.

એ બધા અધિકારીઓનાં “ક્લબ” પાર્લિમેન્ટના મેહલની પડો-સમાંજ છે, માટે તેઓ આવાપીવા કે આરામ લેવા પોતપોતાનાં “ક્લબ” માં જાયછે. જ્યારે હરએક બાબદ ઉપર મત લેવાં હોયછે ત્યારે ધંદ વગાડવામાં આવેછે તે સંબંધીનિ મત આપવા માટે સહ હાજર થાયછે. ઘણીએક વેળા એવાં મત પડેછે કે સરકારની હાર થાયછે એટલે રાણીના પ્રધાન અથવા તેના સેક્રેટરી સરકારની વતી જે કંઈ કરવા ઈચ્છતા હોય તે ન કરવું એમ પાર્લિમેન્ટના ઘણાખરા અધિકારીઓ પોતાનું મત જ્યારે આપે ત્યારે સરકાર હારી એમ કહેવાયછે.

જ્યારે કોઈ અગત્યની બાબદ ઉપર પાર્લિમેન્ટની કચેરીમાં ભાષણ થાયછે અને તકરાર ચાલેછે ત્યારે તે દેખાવ જરૂર જોવાજોગ હોયછે. આ બધાં ભાષણ શુદાશુદા છાપાવાળાઓના “રિપોર્ટર” બોલે બોલે ઉતારી લેછે અને સવારનો પોહોર થતાં પેહેલાં તે બધા બોલેબોલ છપાઈને બહાર પડેછે. આ રિપોર્ટરને એસવાની શુદીજ જગ્યા કરેલાછે તે “રિપોર્ટર ચામરી” નાં નામથી ઓળખાયછે. આ રિપોર્ટરની ચાલાકી ને ઝડપ જોવાજોગ છે. એકએક ક્લાકે શુદાશુદા છાપાનાં રિપોર્ટરની બદલી થતી જાયછે. એક ક્લાકમાં એકએક છાપાના રિપોર્ટર, જેટલું લખ્યું હોયછે તેટલું લખને ઉઠેછે અને તેની જગ્યાએ તે-

નેા ખીજો રિપોર્ટર ટપ દેખીને બેસે છે, પેહેલા રિપોર્ટર તરત પોતાનાં કારખાનાંમાં જઈને ફૂંકા શબ્દમાં જે કાંઈ લખ્યું હોય છે તે પોતે ઉકેલીને વંચાય તેવી રીતે ઉતારી આપે છે. આ પ્રમાણે આ રિપોર્ટરોનું કામ ચાલે છે.

સ્ત્રીઓને તમાચગીર દાખલ બેસવાને રિપોર્ટરની પાછળ ઉંચી બેઠકની ગ્યામરી છે. તે ઉપર જીણી જાળી જડી લાવેલી છે અને તેમાંથી તેઓ જોઈ શકે છે. આવી રીતે સ્ત્રીઓને પડદામાં બરાઈ જોવાનો ચાલ વિભાગતમાં પાર્લ્યમેંટ શિવાય કોઈ ઉકાણે તમે જોયો નહીં.

હું બે વખત પાર્લ્યમેંટની કચેરી જોવા ગયો હતો. પેહેલાં ગયો ત્યારે સંગ્રહસ્થાનની નવી ઇમારત બાંધવા સંબંધી તકરાર ચાલતી હતી. તે વખતે હું “જોર્જ ઓર્ડર” બેઠો હતો. ખીજી વેળા ગયો ત્યારે “હિંદુસ્તાનની ઉપજ ખરચનો હિસાબ” સર ચાર્લ્સ ઉડે વાંચ્યો હતો. તે વેળા પાર્લ્યમેંટના અધિકારીઓ જ્યાં બેસે છે તેઓની પાછળ બેસવાની જગ્યા અમને મુબાઈની માંડવીના આગલા કમિશનર મીં ૨૫ નરના બ્રહ્મા પિતાની મેહરબાનીથી મળી હતી. આ બુદ્ધો અને ભણે મીં ૨૫ નર આંખે બરાબર દેખી શકતો નહીં તે છતાં પોતાની સાથે અમને પ્રથમ “હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સ” માં લઈ ગયો અને પછી ત્યાંથી “હાઉસ ઓફ કોમન્સ” માં લાવીને આવી માનભરેલી જગ્યામાં બેસાડી કરીને ગયો. આ ભણે ગૃહસ્થ તથા તેનો પુત્ર, એ બંને જન મારા મિત્ર બાઈ રામચંદ્ર બાળકૃષ્ણાજીની ઉપર ધણી મમતા રાખતા હતા. હું પેહેલાં ગયો ત્યારે મેહરબાન હાનરબલ કિનારડે તથા ખીજી વાર મેહરબાન કર્નલ સાહકે અને ચિટ્ટી આપી હતી, તેટલામાટે તથા તેઓ મારી ઉપર મમતા રાખતા હતા તેમાટે હું તેમનો ઉપકાર માનવાને આ યોગ્ય જગ્યા અને યોગ્ય પ્રસંગ જાણું છઉં.

“હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સ” ની કચેરીના બબેકો પેહેલી કચેરી કરતાં વધારે છે. તેનું દિવાનખાનું લંબાઈમાં ૩૫ ફૂટ પેહેલી કચેરીના દિવાનખાનાં કરતાં વધારે છે; તેમાં રાણીનું તખ્ત ધણે બબેકો આપે છે. અમે જોવા ગયા ત્યારે આ તખ્ત આવી હતું. આ કચેરીમાં મોટા શીમંતો બાધણ કરે છે તેઓનાં માનનો મુકાબલો આપણા શીમંતો સાથે જરા પણ થઈ શકે ન

નહી. તવંગર છતાં તેઓ કેટલા કેટલા ક્યાક સુની ઉભગરે કરેછે અને હરએક બાબદ વિષે અખર તથા માન મેળવવાને કેટલો ખર્ચ ઉઘોગ કરેછે !! અરે આપો સમ આપણા શીર્ષતો આપણા દેશના કલ્યાણ માટે ક્યારે કરો ?

૧૧. ખિલોરી મહેલ.

CRYSTAL PALACE.

લંડનમાં કે આખા ઇંગ્લંડમાં માન તથા ગમતનું સહીષી સરસ ડોકાણું આ ખિલોરનો મહેલ છે. તમે વિચારત બાંધો તો આ ખિલોરનો મહેલ જોયા વિના કદી પાછા ફર્યો નહી. એક વખત જોયા પછી પાચ કે સાત વખત જોયો તો પણ તમે ધગ્યો નહી. માત્ર આ મહેલ જ જોવાને કોઈપણ દેરી વિચારત જશે તો તેના જવા આવવાના ખરબનો ખલો વળી જશે. એ જોયાથી તેને બેહદ આનંદ અને સતોષ પેદા થશે એટલું જ નહી પણ તેનાં માનમાં અને તેની શંભુગાગ-બુદ્ધિમાં અતિશય વધારો થશે. મેં આ મહેલ જોયોછે તેજતા મારાં મનમાં વારવાર થઈ આવેછે કે ફરીથી જોવાની મને ક્યારે જોગવાઈ મળે.

આ ખિલોરી મહેલ રાજના ઉપયોગને માટે નહી પણ ગમ્યતના ઉપયોગ માટે બાંધોછે. ગજ મહેલ જેમાં મહારાણી વિક્ટોરિયા રહેછે તેના પણ બાહારનો ભભકો આ મહેલ જેવો નથી. એના જેવો ભભકાદાર અને ગમ્યતના સુખ માટે બાંધેલો મહેલ આખા યુરોપમાં કોઈએ કે કોઈ ડોકાણું નથી. યુરોપીયન મુગાફરે પણ ક્યારે આ મહેલ જોઈ પાછા પોતાને વર્તન જલગે ત્યારે તેના બહુ વખાણુ કરેછે. આપણા દેશ તરફનો કોઈપણ મુગાફર આ મહેલ જોઈને ડું યઈ ગયા વિના રહેજ નહી.

અરે આપણા ક્રિસ્ટિયોએ માત્ર પોતાની કલ્પનાથીજ સોનાના મહેલનું કે રત્નમણી ને હીરા ખોલીથી જડેલા મહેલનું વર્ણન કર્યુંછે પણ તેઓ જો આ ખિલોરી મહેલ જોઈને તેનું જ માત્ર યથાર્થ વર્ણન કરત તો કલ્પનાથી કરેલા આગ્ર અપંગનું વર્ણન તેની આગળ વટાવવા જનું રહેત. આપણા નર્મદ કવિને કે દક્ષપત કવિને માત્ર આ મહેલ જોવાને તથા તેનું યથાર્થ વર્ણન લખવાને વિચારત ચાક્યા હોય તો તેઓ

CRYSTAL PALACE

કોલેજી સ્કેલ અથવા ક્રિસ્ટલપેલેસ.

બિલારી મહેલ જોતનિવાર તમે એમજ કહેશો કે એનાં નામ પ્રમાણે એ અરેખર બિલારનોજ બનાવેલાછે. એની દેવાળ પણ કાચની છે અને એનું છાપરું પણ કાચનુંજ છે. કાચને લીધે આ મહેલ સુરજ પ્રકાશતો હોય તો છેટેથી ઝક ઝક મારેછે. કોઈ જાણે કે આ મહેલ હીરા માણેકનો હશે. અરે આઘેથી કે પાસેથી આ કેવો મોટો ને બબકાદાર લાગેછે ! અરે એનો બાગ કેવો મોટો અને સુંદર છે ! અરે એનું છત્ર, એનો દરવાજો ને એનાં બારીબારણાં કેવા રડા ધાટનાં અને મુશોભિત છે !

આ મહેલ કેટલો મોટો હશે અને તેણે કેટલી જગ્યા રાકી હશે વાઈ ? હું કહીશ તો તમે અચરત થશો ને કદાચ માનશો પણ નહી. આ મહેલ આશરે ૨૮૦૦ ફુટ લાંબો છે ૪૦૦ ફુટ પોહોળો છે અને ૧૭૫ ફુટ ઉચો છે, ને તેણે ૨૦૦ એકર જમીન રાકીછે !! પણ તમે મને પ્રુછશો કે એ મહેલમાં કંઈ જોવાનું છે કે ખાલી મહેલજ ! અરે બાહ્યમાં એમાં જોવાનું એટલું બધું છે કે આપણે દસ કે બાર દાહાડા સુંરી જોયા કરશું તોપણ તે પુરું થયે નહી, આપણું મન પણ ધરાશે નહી અને આપણને ત્યાંથી ખસવું પણ ગમશે નહી.

કુનિયાના આરંખડનાં ને જુદીજુદી જાતનાં અને જુદીજુદી શિક્કલનાં જંગલી માણસો જાણે એ મહેલમાં આવીને ઉભાછે એમ આપણને પેસતનિ વાર લાગયે. તેઓનાં પુતળાં ઉભાં કરેલછે તે એવાં કે જાણે ખરા જંગલી માણસો અભિરિકામાંથી ને આફ્રિકામાંથી ને આઝેરિયામાંથી આવીને આપણી સામે ઉભાં રહ્યાં હોય. માત્ર તેઓ બોલતાં કે ચાલતાં નથી એટલીજ કચર છે. અરે ધ્વિરે આવાં પણ માણસો ઉત્પન્ન કયેલછે એમ તરત આપણાં મનમાં આવશે. વળી આપણા દેશના હિમાળય પાહાડમાં રહેનાર માણસોની શિક્ક પણ અહીં દેખાશે.

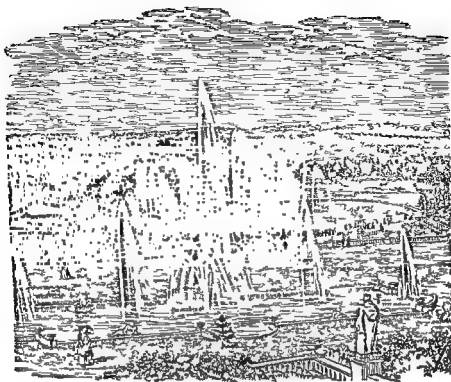
જરા આગળ ચાલશું એટલે એક બિલારનો મોટો ડુવારો આપણે જોશું. માત્ર આ ડુવારોજ જોઈ આપણે અચરત પામશું. હવે અહીં આસપાસ નજર કરી જોશું તો સુજ પડશે નહીં કે શું જોઈએ અને શું નહી. આખું ગિરિથ મુગ્ધીયમ જાણે અહીંજ લાવીને મુકેલુંછે. તેમાં ફરે એટલો છે કે અહીં મહેલનાં નામ પ્રમાણે અનેક પદાર્થો રચવામાં

મેહેવને લાવકનીજ ગોઠવણ કરેલી છે. જુદાજુદા મોટા દિવાનખાનામાં અને અનેક ઓરડામાં જુદાજુદા દેશની બનાવટનો મંચલ કરેલો છે. તે જુદાજુદા ઓરડા દરબારનાં નામથી ઓળખાય છે. જેમકે “ ઇંદ્રપથિ-યન-કોર્ટ ” એટલે મિસર દેશની દરબાર, આઝિમિયરની દરબાર, ઇત્યાદિ.

પણ તે ઉપરાંત જ્ઞેવાનું ખીજું ઘણું છે. મહેલની માટે એક મોટા ઓરડામાં મોટાં મોટાં ઝાડ ઉગ્યાં છે. કોઈકેહેરે કે વળી મહેલમાં કોઈમોટી ઝાડ ઉગતાં હશે? હું કહું છું કે હા બાઈ; આ બિલોરી મહેલ મધ્યે એક ઓરડામાં મોટાં મોટાં ને ખરેખરાં ઝાડ ઉગેલાં છે. આ મહેલમાં જુદાંજુદાં યંત્રના નમુના મુકેલા છે. ડાપો કેમ છપાતો હશે, કપડાં કેમ વણાતાં હશે, કાચ કેમ બનાવતા હશે ઇત્યાદિ યંત્રો અપાવીને તેમના નમુના અહીં દેખાડવામાં આવે છે.

બી તરફ તરેહની વસ્તુઓ તથા તરેહ તરેહનો સામન કે મણુ-ગાર વેચવાની માટી દુકાનોનાં બજાર પણ આ બિલોરી મહેલમાં છે. કોઈકેહેરે કે મહેલમાં વળી બજાર બરાબ? હા બાઈ; આ મહેલ કઈ વિચિત્ર છે; એમાં તમે ખરીદ પણ કરી શકો. આ મહેલમાં વળી દફતરખાનું છે, એક તસ્વીરખાનું છે અને એક છાપાખાનું પણ છે. સં-વારથી સાત સુધી મોજ મારવા આવનારાઓને માટે મિઠાઈ મેવાની દુકાનો પણ આ મહેલમાં છે. અહીં નિઃશ મોટો મેજો બરાબ છે.

દર મનીવારે તથા કોઈમોટે ઘણાં બિલોરી મહેલમાં ઇંદ્ર વધારે જ્ઞેવાનું હોય છે. એ મહેલનાં એક મોટાં દિવાનખાનામાં વાજીવની ઘણીજ માટી પેટી છે તે દેકાણે ગવધયાઓને મેમવા માટે અહડતી ઉતરતી ગોળ દાદર ઘાટની બેઠક કરેલી છે. તણુ કે ચાર હલગ ગવધયા આં મળીને એક ગમે અને એક આદે ગાય છે તે ખરેખર આંખજવાળેગ છે જેમ વંચારે માણસો હોય તેમ એક ગમે ગાવાનું વધારે કાણ પડે. તે છતાં ૩૦૦૦ માણસો સાથે મળીને એક રમે અને એક આદે ગાય એ કેઈ આંધાણુ વાત નથી. બી વિદ્યા તથા જ્ઞાને જેમ અને તેમ મંપુ-પુર્તા ઉપર લાવવાની મહેલન વિધાયતના સોડા કરે છે તેમજ ગાવાની વિધાને પણ તેઓએ આવી ઉંચી ગિથિમાં લાવી મુકી છે.

ખિલોરી મેહલના બાગમાં ફુવારાનો બાહાર

ખિલોરી મેહલનો બાગ પણ ખિલોરી મેહલને લાયકનોજ છે. આ બાગમાં જઈને આપણે જરાવાર ખેંચશુ તો જીવને આનંદ ઉપજશે. ઝાડપાનની ગચ્છામાં ને ફરવા હરવાની જગ્યામાં કંઈ મળ્યા નથી. આ બાગમાં હું બેઠો, અને મેંસીને ખિલોરી મેહલને નિગમીને જોવા લાગ્યો. ઝાંઝે ફુવારાનો બાહાર પણ ઉઠી રહ્યો હતો. તે વેળા માગ મનમાં આનંદભરેલા અનેક વિચાર ઉત્પન્ન થયા. હું બોલ્યો કે “અરે હું કેવો ભાગ્યવાનું કે આવી જગ્યા ઉપર આવી બેઠો છઉં ? અરે જેઓએ આવો સુદર મેહલ જોયો નથી તેઓનું જીવન શુ કામનું ? ” મારા વિનાયક જવા બાબદ જેઓ વેર ગમીને મને દુઃખ દેવા આટાતા હાથ તેઓનેહુ એટલુંજ કહું છઉં કે આ પ્રમુખે ઉપજેલા મનોપ વાદ આવેથી ને મને સુખ મળેજે તે તમે મારી પાસેથી કદાપિ લઈ શક્યો નહી.

છોકરાઓની આખી નિશાળની નિશાળ કોઈકોઈ દાહડો આ બિયારી મેહુન જોવાને જાય છે. છોકરાઓને આથી યાન તથા મમત મળે છે. જે દેશની નિશાળોનાં છોકરાઓને અભ્યાસની સાથે આવી મોજ મારવાનું મળે તેઓને અભ્યાસ ઉપર પ્રીતિ થાય એમાં નવાઈ શી?

એ શિવાય આ મેહુનના બાગમાંથી કોઈકોઈ સુમે “બલુન” અથવા વિમાન ઉડાડી દેખાડવામાં આવે છે. કોઈકોઈ સુમે તરેહવાર જાતના ફુલ તરેહવાર રચનાથી ગોળા હોય છે. એવે સુમે ૪૦ થી ૫૦ હજાર માણસોનો મેજો જરાય છે. આ મેહુનની ઉચ્ચ દર વરસે ૧૨ લાખ રૂપિયાની છે અને અરસ ૯ લાખ રૂપિયાનો બેસે છે.

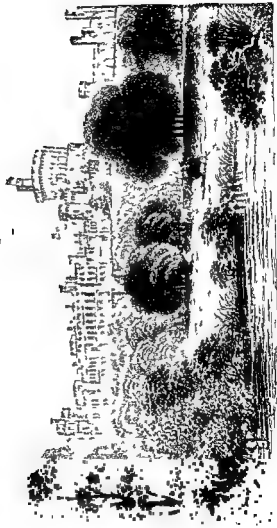
૧૨. વિન્સરનો રાજ મેહુન.

WINDSOR CASTLE.

૪૭૫ કોમિશનનો અધિકારી ક્યાપટન ઇસ્ટવિક જે મારી ઉપર ઘણી મેહુરબાની તથા મમતા રાખતો હતો તેણે લૉડ ચેમ્પરલેન પાસેથી અમારે વાસ્તે આ મેહુન જોવાની મિટી મેળવી આવી. આ અને ખીજી બાબતોમાં આ બધા અને આપણા દેશીઓને આહવાન ગૃહસ્થને હું ઉપકાર માનું છું. લૉડ ચેમ્પરલેનની સીટી મળ્યાથી અમે આ વિન્સરનો પ્રખ્યાત મેહુન જોવાને ગયા હતા.

આ મોટા મેહુન મોટાં ગજવને લાયકનો છે. બાહારથી તે કિયાના ધાટનો છે. લંડનથી ૨૧ માઈલ છેટે છે ને રેલવેમાં બેસીને એક ક્લાકમાં ત્યાં જઈ શકાય છે. આ મેહુન ઘણાંજ વરસનો જુનો છે. તેને આમરે ૮૦૦ વરસ થયાં હશે. વારંવાર તેને સમાવ્યો તથા મુધારવો પડ્યો છે. તેમ કરવામાં આજ દિનમુની એક કૌશલ રૂપિયા આમરે બેસી સુક્યા છે. આ મેહુન મહાગણીને પર્ચેડ પડ્યો છે અને તેમાં તેઓ વરસમાં કેટલાક મહિના મુધી આવીને રહે છે.

આ મેહુનની મોટી ખુખી એ છે કે તે ઘણાંજ એકાંત જગ્યામાં છે. માત્ર એકાંત જગ્યામાં છે એટલુંજ નહીં પણ તેની આસપાસ કુંદ-રતી દેખાવ ઘણાંજ સુંદર અને આંખને ચિત્તગ કરનારો છે. એક મોટાં

WINDSOR CASTLE

विन्डर अस्सल नाग्नो रावभेहे'५.

વનમાં ઝાડપાનની લાગેલી ઘટા આ મહેલમાંથી દેખાય છે. એ વન ૧૮૦૦ એકર મોટું છે. એ વનમાં ઝાડનાં ઝાડ ઘણાં છે. આઃહા !! જ્યારે અમે આ મહેલ ઉપર ચઢીને ચોરસ જોઈએ ત્યારે કેવા રમણ્ય અને મુંદર દેખાવ નજરે પડ્યો ! ઉનાળાની ઋતુ હોવાથી ધાસનો લીલો ગાલીચો પથરાઈ ગયો હતો અને તે ઉપર ઝાડોની ઘટા લાગી હતી.

આ મહેલ એટલો મોટો છે કે તેણે ૫૦૦ એકર જમીન (ખાગ સાથે) ઢાકી છે. એવા મોટા મહેલમાં ઝોરડાઓનો કંઈ પાર નથી. એમાં કિંમતી સામાનનો કંઈ સુમાર નથી. ચિત્રના કેટલાએક તકતા ઘણાજ કિંમતી અને મોટા છે. એવા એકએક તકતાની કિંમત અરધા લાખથી એક એક લાખ રૂપિયાની અમને જણાવવામાં આવી !! જ્યારે એકએક ચિત્રની એવી મોટી કિંમત ત્યારે એમાં જે બીજો મુંદર સામાન રચેલો છે તેની કિંમતનો કેમ સુમાર નિકળે ?

આ મહેલના જુદા જુદા અને મોટા મોટા અનેક મુંદર ઝોરડાઓનું હું શું વર્ણન કરું ? તેમાંના સામનનું, ચણુગારનું અને ભારે ચિત્રનું હું શું ખ્યાન કરું ? આઃહા કેવાં સોનેરી છત્ર, કેવા રંગીન પડદા અને કેવા ઉંચા ગાલીચા !! આ બધાની કિંમત થાયજ નહીં.

આ મહેલના એક બે ઝોરડામાં આપણા દેશના રાજાઓ પાસેથી મળેલું ઝવેર એકઠું કરેલું છે. એ મધ્યેનું ઘણુંએક ઝવેર રાજાઓને લહ-ઝાઢમાં હરાવીને મેળવેલું દેખાય છે. ચાર પક્ષીના આકારનું એક તખ્ત તથા બીજું અનેક તરેહનું ઝવેર અહીં જોવામાં આવે છે. આઃહા !! ક્યા દેશનું ઝવેર અને ક્યા રાજાઓનું ઝવેર, ક્યાં આવીને ક્યાં પડ્યું છે !! ઇંગ્લેન્ડ રાજાનો વાવટો હિંદુસ્તાન ઉપર સત્કામત રહે એવી મારી ઇન્ધરને પ્રાર્થના છે, તેજાં મને એમ લાગ્યા વિના રહું નહીં કે આ મારા દેશનું ઝવેર ઇંગ્લેન્ડ સરકારે મારાજ દેશમાં રહેવા દીધું હોત તો મારું થાત.

મહારાણી વિષ્ટોરિયાના ભરથાર પ્રિન્સ ઓફવર્ઈનું મરણ આ મહેલમાં થયું હતું. મહેલના જે ઝોરડામાં આ ભારે દુઃખભરેલો બનાવ બન્યો હતો તે ઝોરડો અમને દેખાડવામાં આવ્યો. મહેલના જુદા-જુદા ઝોરડાઓમાં ફરતાં અને જોતાં પાંચ કલાક થઈ ગયા પણ અમે

જોતા ધગયા નહી. “નાઇટ” લૂગેરના માનબરેના એતાળ ગામ્ય તાફથી જેઓને આપવામા આવેતે તેઓની નોન એક મોગ ઓરડા રાખેલીકે ક્યા ક્યા પુરોને ને ક્યા ક્યા વરમમા એ એતામો આ વામા આયા તેની વિગત અહીં નોતેલીકે. એ દીપમાથી આપણ પ્રખ્યાત બાગેનેર મુઝ જમશેદજીનુ નામ હશેજ એમ ધારીને તે શોધવાન અમે તજ્જીજ કરી; પણ અહીં એના બધા નામ હતા અને વખ એજો થોડા ગ્લો હતો કે અમે તે કામમા ફ્તેહ પામી શક્યા નહી.

હિંદુસ્તાનની ખર કરોડ માણુમની વસ્તી ઉપર જે મહારાણી ગાઝ બાગેતે તેનો આ મેહેન તેમના મોગ નામને અને મોટા માનને લાપ છે આ મેહેન જોઈને હુ ખુબ પ્રમખ થયો. મેહેન ઓડતી વેળા હુ મનમા બોલ્યો કે હે જગવાન! આ મેહેનુ સુખ બોગવાને મહારાણી વિક્ટોરિયા અને તેમનુ કુટુંબ ધણા વરસ જીવે! તથાસ્તુ.

પ્રકરણ ૬.

VI-PLACES OF RECREATION AND EXHIBITIONS.

તમાશો જોવાનાં મુખ્ય ઠેકાણાં.

વિલાયતમાં તમે આજો દોહડો મેહેનત કરીને વ્યાઝી કે કંટાલી ગયા હો તો તમને વિચારવું પડ્યે નહી કે “હવે હું મારો જીવ કેવી રીતે ખુશી કરું?” વિલાયતમાં ઠેકાણે ઠેકાણે તમાસો હોય છે; ઠેકાણે ઠેકાણે નાચરંગ મચી રહ્યે છે; ઠેકાણે ઠેકાણે ગાનતાન થાય છે; અને ઠેકાણે ઠેકાણે તમાસો જોવા માટે લોકોનાં ટોળેટોળાં નિત્ય રહતના એકઠાં મળે છે.

આમાં કેટલાએક તમાશા ઘણા પ્રખ્યાત અને મોટા થાય છે. કોઈ કોઈ તમાસો જોવાને આખી રહસ્યિત ઉપદ્રમાં આવી જાય છે. કેટલાએક તમાશા ખારે માસ ચાલે છે. કેટલાએક તમાશા ઉતાળાની રૂઝમાંજ થાય છે. કેટલાએક તમાશા કોઈ અચુક દાહાડાજ ઉપર થાય છે. તમાશાનાં ઠેકાણાં બંધ પડે તો વિલાયતના લોકોનું મોઢું મુખ જડું રહે.

૧. નાટકશાળા.

OPERAS AND THEATRES

આ દેશના મુઝાફરે વિલાયતની કેટલીક પ્રખ્યાત નાટકશાળાઓમાં નાટક જોવાને જરૂર જવું જોઈએ. ઇંગ્લંડના લોકોની સંસારી હાલતનું માન થોડી મુદતમાં જીવિજીવી નાટકશાળાઓ જોવાથી થઈ શકે છે, તેમ ખીજી રીતે થવું કઠણ પડે છે. આ નાટકશાળાઓમાં જે અનેક તરેહનાં નાટક થાય છે તેમાં ઇંગ્લંડના લોકોની સંસારી સ્થિતિનું ખરેખર ચિત્ર આપણી નજર આગળ પડે છે. તેટલામાટે જેમ વધારે નાટક જોવામાં આવે તેમ આ મતલબ વધારે સહેલાઈથી પાર પડે છે, અને તેથી કઈ કઈ વાતમાં ઇંગ્લેન્ડની રૂઠી રૂઠી છે અને કઈ કઈ વાતમાં માડી કે ખામીભરેલી છે તેનું તોલ કરવાને આપણે શક્તિવાન થઈએ છઈએ.

વળી બધા તમાનાઓમાં નાટકનો તમાશો વખણાય છે; કેમકે નાટકથી ને મતનમ હાસન ચાલે. એકતો ફુમુદની વેળાએ રમુજની રમુજ મળે છે તેથી દાહાડા આપનાં ચાક દતરે છે અને મનને વિશામો મળે છે. ખીજી જોનારને બોદ અથવા આનંદ મળે છે; કેમકે દરએક નાટકમાં નમ રા કામનુ નમાર અને સારા કામનુ સાર પરિણામ દેખાડવામાં આવે છે. ધણાપ્રસા નાટકોમાં સૂ ગાર રમ ખરેખર; પણ તેમાં ખરે પ્રેમ રમ હોય છે. હિંદુઓમાં શૂ ગાર-રમની વળણ હોય બ્યભિચાર અથવા જીરભાવ તરફ ધણુકરીને છે, પણ આ સૂ ગાર રમની વળણ ધણુકરીને તેની નથી. કોણેક ઢોંગણે ખરા પ્યારનો ખરો ઉભરો ઉભરાઈ આવેલો દેખાય છે પણ તે નમારી મતનબથી હોય એમ હું માનતો નથી. ને કોણેક ઢોંગણે નમારી મતનબ હયે તો તેનું પરિણામ અતે નમારજ આ નાટકમાં માનમ પડયે.

બડનમાં નાટકશાળા એક નથી પણ ઘણી છે. તેમાં “હર માળે-દી ધિએટર” તથા “રોયન ઇસ્ટાનિયન ઓપેરા” તથા “પ્રિન્સેસ ધિએટર” વગેરે નાટકના પ્રખ્યાત ઢોંગણા છે. આ નાટકશાળાઓનો બબડો કંઈ જોવો તેવો નથી. બાહારનો દેખાવ જેમ જુબમુરત છે તેમ અંદરની ગોઠવણ સુદ, મોભાયમાન અને સુખદાયક છે. જુદીજુદી ત્રણ નાટકશાળામાં હું ૭ કે ૮ વાર ગયો હતો.

“રોયન ઇસ્ટાનિયન ઓપેરા” માં હું ત્રણ વખત ગયો હતો. આ હા—આ કેવી સુદર ઇમારત છે! એમાં દાખન યતા બે મોટા પુતળા છે તે નજરે પડે છે. એક પુતળ “વાન્ડી” નું છે તે કંઈણરસ અથવા વિનાપ કરી દેખાડે છે. ખીજી પુતળ “કોમિડી” નું છે તે હાસ્ય રમ દેખાડે છે. નાટક બે જાતના ચાલે એક એવું કે જેથી ગડવું આવે અને આખમાથી પાણી પડે. ખીજી એવું કે જેથી હસવું આવે. આ મતનબ દેખાડવાને એક કંઈણ-રમનું અને ખીજી હાસ્ય-રમનું એવા બે પુતળા આ નાટકના મકાનમાં પેસતા માનમ પડે છે.

આ નાટકશાળામાં જે નાટક ચાલે તેમાં અને ખીજા આધારણ નાટકમાં ઘણો ફેર છે. આ નાટક “ઓપેરા” નામથી ઓળખાય છે. ઓપેરામાં આખું નાટક ગાયનમાન કરી દેખાડે છે. આ ગાયન ધણુ

હંચું હોયછે અને તે સાંભળવાને ત્યાના લોકો બહુજ શોખ રાખેછે. હંચા ગાયનનું ખરેખરૂં રૂપ જોવું હોય તો આંપેરામાં આપણે જોશું. ગાયનવિદ્યા કેટલી હંચી રિયતિમાં આવી શકેછે તે જોવું હોય તો અહીં આપણે જોશું. આપણે અચરત થશું કે આવો કોયળ પક્ષી જેવો બીણો અને મધુર રાગ એટલા હંચા સ્વર ઉપર કેમ લઈ શકાયછે. કોઈ એમજ કહેશે કે ગાનાર સ્ત્રી પોતાનાં ગળાંમાં કંઈ કળાથી બીણી સિંસોડી રાખીને આવો બીણો અને મધુર રાગ કાઢાડી શકતી હશે ? પણ ના ; તેવું કંઈજ નથી. ગાનારનો રાગજ એવો મધુર અને દૂધા વગર લાખિ ને લાખિ ચાલી શકે તેવો હોયછે.

આંપેરાનાં ગાયનમાં વળી બીજી ખુબી છે. તે એકે નાટક સંબંધી બધી વાતચિત ગાયનમાંજ થાયછે. એક ગાયનમાં બોલી નથી રહ્યો ત્યાં બીજો ગાયનમાંજ તેની સાથે ક્રોધમાં કે ખુશીમાં આવીને વાત કરેછે અને પેલાની વાત સાંભળતો નથી. આ વેળાએ બંને જન જીકુંજીકું બોલતા હોય પણ તેઓ બંનેનું ગાયન એકજ રાગમાં હિતરેછે. આ વાતચિતનાં ગાયન સાથે વાજીત્ર પણ વાગેછે. વાજીત્ર વગાડનાર કંઈ પંદર વીંઝ માણસ નથી પણ સો કે અવાસો માણસો હોયછે; અને તેઓને એકવા મોટે જે જગ્યા ફેરેલી હોયછે તેને “આંરચેસ્ત્રા” કહેછે.

આંપેરામાં નાટક કરનારાઓની સંખ્યા પણ મોટી હોયછે. કોઈ વેળા તો મોટું લશ્કર ને લશ્કર આવીને જાણે નાટકના મંડપ ઉપર ઉત્તું રહેછે, એટલાં બધાં માણસો છતાં દરએક એલાડી પોત પોતાનું કામ ધણુંજ બરાબર બજાવેછે. સ્ત્રી વગર નાટકની શોભા નથી મોટે સ્ત્રી પુરૂષ બંને નાટક કરવામાં સમિત થાયછે. નાટક સંબંધી કેટલીએક જગ્યાની અને કેટલાએક બનાવની “સીનરી” બાંધને આપણે ધણાજ અચરત પામશું. એવી એકએક “સીનરી” કરવામાં મોટો ખર્ચ થાયછે. “સીનરી” એટલે પડદાની અને બીજી અનેક તરેહની એવી રચના હોયછે કે જેવી જોઈએ તેવી જગ્યા અને જેવા જોઈએ તેવા બનાવો નાટકના મંડપ ઉપર આપણે જોઈ શકશું. એક મોટાં અને બચકાર જંગલનો દેખાવ કે રાજના મોટા મહેલનો દેખાવ; પાહાડનો દેખાવ કે

નદીનો દેખાવ, ઘોર અંધારી રાતનો દેખાવ કે ચંદ્રના પ્રકાશનો દેખાવ, વિજળીનો દેખાવ કે તોફાનનો દેખાવ અહીં આપણે જોઈ શકશું.

આ “છટાક્ષિયત આંખેરા” કહેવાય છે કેમકે છટાક્ષિયત ભાષામાં બધાં ગાયન થાય છે. માટે યોગજ હિંચેજો એ સમજીએ ત્યારે આપણે તે ક્યાંથી સમજીએ? તેજતાં તેની ખુબી એવી છે કે માત્ર જોવાથી તેની મતલબ સમજી શકાય અને ગાયનમાં એવો મિઠાસ કે તે સંભળવાને ધણા લોકોનો જીવ તલથી રહે. તે ઉપરાંત દરએક છટાક્ષિયત ભાષામાં ગાયનની સાથે તેનો હિંચેજી તરજીમા વાંચી વાંકેઈ થઈ શકાય છે. કોઈ કોઈ વખત ગાનારના મધુર રાગનો મિઠાસ ઉપર સંભળનાર તમાશગીરો એટલા તો મોહીત થઈ પડે છે કે તેના ઉપર કુલની વૃદ્ધિ વરસાવે; એટલે કુલના મોઢા તુલ મંડપમાં ઉપરથી ફેંકે; અને ખુશાલીની તાલીઓ ઉપરા ઉપર વગાડે. આ વેળા તમાશગીરો એટલા તો ખુશી અને ઉત્સાહમાં આવી જાય છે કે તે દેખાવ અરેખર જોવાનું થઈ પડે છે.

આંખેરામાં નાટક થઈ રહ્યા પછી સૌ કે પોણોમો જીવાન સ્ત્રીઓ ન છોકરીઓ ધણોજ ઝીણો અને સુંદર પોશાક પેહેરીને નાચ કરે છે. આ નાચ બ્યાસટનાં નામથી ઓળખાય છે; તે અરેખર જોવાલાયક છે. આમાં પંદર પંદર કે વીસ વીસ છોકરીઓની એકએક ટોળી થાય છે. એક ટોળીનો પોશાક ગુલાબી રંગનો, બીજીનો વાદળી રંગનો, ત્રીજીનો જાંબુ-રી રંગનો, ચોથીનો તમામ સપેત ઇત્યાદિ રંગના પોશાક પેહેરીને આવે છે અને નાચવા માંડે છે. આઠા નાચવાની કેવી કળા છે !! જરામાં બધી છોકરીઓ સેલમેન થઈને ને જરામાં જીદી પડીને નાચે છે. “બ્યા-લટ” નામની ખુબી એક માત્ર અદાથીજ તેની મતલબ કહી શકાય.

એવી કળાથી નાચે કે જાણે પગતો જમીન ઉપર ડરેજ નહી. હાથનો એક લટકો એવો થાય કે બધાના હાથ સાથેજ ઉંચડાય અને બધી છોકરીઓનો લટકો અને મટકો સાથેજ થાય. બીજા હાથનો કે બંને હાથનો જીદી રીતે લટકો વળી બધી છોકરીઓ સાથેજ કરે. નાચની વેળા બધી છોકરીઓના પગ એક સરખી રીતે ઉપડે. બધી છોકરીઓના પગનો તથા હાથનો તાલ વાજીવના તાલ સાથે મળતો રહે. આ દેખાવ

ખહુજ રમુજ અને આનંદકારક લાગેછે. છોકરીઓનાં ખુબસુરત મોહિતકારક પલક પલક યાચ અને જાણે આક્રમકતાની સુંદર પરીઓ સુંદર વસ્ત્ર પહેરીને આપણી સામે નાચ કરવા આવી હોય એમ લાગે.

આ નાટકશાળામાં મોટા મોટા કીર્તિતા અને તેમની ખુબસુરત સ્ત્રીઓ સુંદર પોશાક પહેરીને આવેછે. કોઈકોઈ વેળા રાજકુંવર અને તેની રાણી પણ આ નાટક જોવાને આવેછે. કોઈકોઈ પ્રખ્યાત એક કરનાર તથા ગાનાર સ્ત્રીને એક એક રાતના પંદરસો રૂપિયા સુધી નાટકના માલિકો આપેછે. જુદાંજુદાં નાટકમાં “સીનરી” તથા પાર કરવા મોટા ઘણા મોટા ખર્ચ કરવામાં આવેછે. વળી તેમજ નાટક કરનારનાં વસ્ત્ર અને મણુગાર ઉપર મોટા ખર્ચ થાયછે.

આવી મોટી નાટકશાળાઓમાં જે મોટા ખર્ચ થાયછે તેની થોડીક વિગત હું તમને જણાવી શકું છઉં. ઘણુંકરીને એપ્રિલથી ઓગસ્ટ કે સપ્ટેમ્બર સુધી નાટકની રજુ ગણાયછે. આ આખી રજુના ખર્ચ આ પ્રમાણે થાયછે:—“ ગાયન સાથે નાચ કરનારાઓના ખર્ચના ૧૦ હજાર રૂપિયા; બ્ચલેટ નાચનાર છોકરીઓના ખર્ચના ૧ લાખ રૂપિયા; ગવર્નિયાઓના ૩૫ હજાર રૂપિયા; પોશાક તથા સીનરીને વાસ્તે પડતાના ૬૦ હજાર રૂપિયા; દીવાની રાશનીના ૧૩ હજાર રૂપિયા; જુદાજુદા માલુસોના પગારના ૩૦ હજાર રૂપિયા; દરવાજા આગળ લચકરી પેહોરાગીરના ૧૫૦૦ રૂપિયા; જુલને બધા મળીને ૨૫ લાખ રૂપિયાના ખર્ચ થાયછે.” * આવા મોટા ખર્ચ પ્રમાણે મોટી પેદાશ પણ થાયછે.

પ્રિન્સેસ થિએટર નામની ખીજ પ્રખ્યાત નાટકશાળામાં હું જે વખત ગયો હતો. એક વખત “રેમિયો અને જુલિયટ” નામનું નાટક તથા ખીજવેળા “વિનિસનો વેપારી” નામનું ખીજું નાટક જોયું હતું. આહા ! આ નાટકશાળામાં “સીનરી” કેવી ખુબસુરત હતી !! રેમિયો અને જુલિયટનું નાટક જોતા જોતાં આંખમાથી આંશુની ધારા છુટી. આ નાટક યથાંતી અગાઉ શૃંગાર-રસનો એજ થયો હતો. એક ત્રીજું નાટકશાળામાં હું એક વખત ગયો હતો અને ત્યાં “મ્યાકમેથ” નામનું નાટક જોયું હતું.

ચેત્રસ્પિયરનાં રચેલાં નાટકોની ખરી ખુબી આ નાટકશાળામાં માન્ય પડે છે. એ જોવાથી મન ઉપર જે અસર થાય છે તે લાંબી મુદત સુધી મનમાંથી અમટી નથી. ચેત્રસ્પિયરનું હરએક નાટક વાંચીને સમજવાથી જે રસ ઉપજે છે તેથી દસ ગણો વધારે રસ એ નાટક અહીં જોવાથી ઉપજે છે. માણસ જાતના મારા નરસા વિકાર ચેત્રસ્પિયરનાં નાટકમાં ખૂબી રીતે જોવામાં અને જાણવામાં આવે છે. પ્રિન્સેસ ધિયરમાં જીવિયદનો પેશ એક દ્રવ્ય નદી (એટલે નાટક કરનાર સ્ત્રી) એ લીધા હતા. તે ધંધેજી ભાષા સમજાય તેમ બોલતી હતી પણ તેના ઉચ્ચાર ઘણાંજ આમીઝરેલા હતા. તેછતાં આ નદીએ ચોતાનો પેશ ઘણેજ આવાકીથી ભજવ્યો હતો. રામિયાને વાસ્તે તેણે જે વિલાપ કર્યો હતો તે એવો તો કશા રસથી ભરેલો હતો કે તેથી ઘણી અસર થઈ હતી અને ઘણાખરા તમાચગીરોની આંખોમાંથી આસુની ધાગ છુટી હતી.

આપણી સુંબાળી ગ્રાંઠ રાડ ઉપરની નાટકશાળામાં અને વિદ્યાલની નાટકશાળાઓમાં ઘણો ફેર છે. વિદ્યાલની ત્રીજા કે ચોથા વર્ગની નાટકશાળા સાથે તેના મુકાબલો થઈ શકે, પણ પેહલા વર્ગની નાટકશાળા સાથેતો થઈ શકેજ નહી. મોટા ફેરતો હામારતના ભપકામાં અને માહેલા મણુગારમાં છે. તે ઉપરાંત આર આર કે છ ઇ માણુસો બેસી શકે એવા બૉક્સ વિદ્યાલની નાટકશાળાઓમાં કરેલાછે. જેમ જીદાજીદા આરડા તેમ જીદાજીદા બૉક્સ. આ બૉક્સ બધા લોકોને માટે નહી પણ તેની કિંમત આપીને જનારાઓને માટે કરેલાછે. રાખત ઇઠાલીપન આંખેમાં આવા આમરે ૨૦૦ બૉક્સ હશે. વળી આ નાટકશાળાઓમાં આમના દિવા હોવાથી જ્યારે જોઈએ ત્યારે જરા વારમાં અંધાર કરતાં અથવા દિવાનો પ્રકાશ વધતો ઓછો કરતાં વાર લાગતી નથી. એ ગોઠવણથી ઘોર અંધારી રાત જેવો દેખાવ દેખાડવો હોય અથવા વાદળનો કે વિજળીનો કે ચંદ્રનો દેખાવ દેખાડવો હોયતો તેમ કરવાને ઘણું મહેલું પડે છે.

આપણા દેશના મુખ્યકરને વિચિત્ર લાગે એવો દેખાવ નાટક જોનાર તમાચગીરોમાં દેખાય છે. નાટકનો કોઈ ભાગ જ્યારે પુરો થાય છે તે વિશાભ મને છે ત્યારે સ્ત્રી પુરુષ “ઓંવેરા ગ્લામ” હાથમાં પકડીને

એક ખીજા સાથે નજર માંડીને જોવા માંડે છે. રસ્તામાં કે ખીજે ઠેકાણે આવી રીતે કોઇની સાથે નજર માંડીને જોયું હોય તો તે મોટામાં મોટા અવિવેક ગણાય; પણ આ ઠેકાણે તેમ ગણાવું નથી અને આવી રીતે જોવાની છુટ ધણાખરા તમાશગીરો અહીં જોઇએ તેટલી લઈ શકે છે !!

૨. ગાયનશાળા.

CONCERTS.

નાટકશાળા ઉપરાંત લંડનમાં ગાયનશાળા અથવા ગાવાની જગ્યાએ ઘણે ઠેકાણે છે. ગાયનના શોખીલાઓના શોખ આથી પૂરો પડી શકે છે. જેઓ નાટકના કરતાં ગાયનને વધારે ચાહીએ તેઓ ગાયનશાળાઓમાં જાય છે. કેટલીક ગાયનશાળામાં ગાયનજ માત્ર થાય છે. કેટલેક ઠેકાણે ગાયનની સાથે થોડો થોડો રમુજ સ્વાંગ આવે છે; અને કોઈ કોઈ ઠેકાણે ગાયનની સાથે નાચ પણ થાય છે. ઉંચામાં ઉંચું ગાયન સાંભળવું હોય તો ખિલારી મેહેનમાં અથવા ઑપેરામાં જવું. તેજતાં “ ફિલહારમાનિક સોસાયટી ” ની ગાયનશાળામાં તથા “ સેક્રેડ હારમાનિક સોસાયટી ” ની ગાયનશાળામાં આપણે જશું તો નાઉમેદ થશું નહીં.

આપણામાં ગાયનનો ધંધો તે વેશિયાના ધંધા જેવા થઈ પડ્યો છે; તેમ વિલાયતમાં નથી. એ ઉપરથી હું એમ નથી કહેતો કે વિલાયતમાં ગાયન ગાનારી સ્ત્રીઓ બધી ચોખ્ખી છે. મારા કેહેવાની મતલબ એટલી છે કે એ ધંધો માત્ર વેશિયાએજ અથવા અનીતિવાન સ્ત્રીએજ કરવો એવો વિચાર વિલાયતમાં નથી. તેથી ગાયન વિદ્યા શિખવા ઉપર ત્યાંના લોકો ઘણું ધ્યાન આપે છે. આપણામાં ગૃહસ્થની સ્ત્રી જો ગાયન શિખવા બેસે તો તે મોટું દુપણ ગણાય છે; પણ વિલાયતમાં તો ગાયન વગર સ્ત્રી જનતાની કેળવણી અધૂરી કેહેવાય. એટલામોટે ગાયન કળામાં હાલ આપણે પાછળ રહી ગયા હોઇએ એમાં નવાઇ જેવું કંઈ નથી.

આપણી ગાવાની રીતમાં અને ઇંગ્રેજ ગાયનની રીતમાં ઘણો ફરક છે. ઇંગ્રેજ ગાનારનો સ્વર જેટલો ઉંચે ચડી શકે છે તેટલો દેશી ગાનારનો સ્વર ઉંચે ચઢી શકતો નથી. સ્વર ચઢાવીને ગાનાર હિંદુસ્તાની ગવૈયાઓ

જ્યારે સ્વર અહડાવીને ગાય છે ત્યારે કેટલુંક ઉંચે સ્વર અહડાવી શકે છે. પણ પુરોપિયન ગાનારની પેઠે તે ઘણું ઉંચે લઈ શકતો નથી.

કેટલાએક મારા દેશી મિત્રો જેઓએ મુંખઈમાં પુરોપિયનનું ઉંચું ગાયન માંખાવ્યું છે તેઓ દેહ છે કે અમને એ ગાયન પસંદ નથી. પણ જેને જે ગાવાનો અને માંખજવાનો અભ્યાસ હોય છે તેને તેજ પસંદ પડે છે; વળી મપ્તસ્વરમાં અરજ જેવાં ટુંકા સ્વરના ગાયન માંખજવાના શોખીયોને નિષ્પાદ જેવા લાંબા સ્વરની ખૂબી માન્ય પડી શકે નહીં. તેમજ ઇંગ્લેન્ડ ગાયન વિષે સમજવું, જેટલો લામિ રાગ અને તામ એ ગવૈયાઓ લઈ શકે છે તેટલો દેશી ગવૈયાઓ લઈ શકતા નથી, અને જેટલું ઉંચે સ્વરે એ ગાયન ગવાય છે તેટલે ઉંચે સ્વરે આપણું ગાયન કરનાર કવચિત્તજ મળે છે તેજ ઉપરથી સેજ પરિક્ષા થઈ શકે.

અહીં છે કે આમાં દેશી ગાયનનો વાંક નથી પણ દેશી ગવૈયાઓનો વાંક છે. ગાયન વિદ્યા શિખવા પાછળ જેટલી ચેતનતા સેવી જોઈએ તેટલી તેઓ લેતા નથી. એ વિદ્યાની ખૂબી જાણનાર પણ આજકાલ ઘણા થોડા દેશીઓ રહ્યા છે. વેશિયા રાંડોના ઘરના અને રેખતા માંખજી તેઓ એટલાંતો પ્રસન્ન થઈ જાય છે કે કોઈ સ્વર અહડાવીને હિંદુ-સ્તાની ગાનારનો ભાવ પુછનાર હાલ ઘણાજ થોડા છે. આપણા દેશમાં ગાયન વિદ્યા આવી પડતી દશામાં આવી પડી છે તેને સુધારવાની અને અહડતી દશામાં લાવવાની તજવીજ થવી જોઈએ.

વિચાર્યતમાં ગાયન ગાવાનો અને ગાયન માંખજવાનો શોખ ઘણું ક્ષીને અહડતા ઉતરતા સૂર્ય જાતના લોકોમાં છે. ગાયનથી માણસનું મન રીજે છે, અને આખા હાહાડનો થાક ઉતરે છે. માટે સંજના કામ ધંધેથી કારગર થયા પછી લંડનમાં લાખો માણસો ગાયનનો લાભ લેવાને ચાહે છે. ઉપર કહેલાં ગાયનનાં ડેકાણું શિવાય મેંટ જેમના હૌસમાં દર સોમવારે ૮ થી ૧૦ા વાગા સુધી ગાયન થાય છે તે “ મંડે પોપુલર કોનર્ટ ” ના નામથી ઓળખાય છે. વિવિધ રૂમમાં ગાયન થાય છે તે “ મ્યુઝિકલ કુનિયન કોનર્ટ ” નામથી ઓળખાય છે. તે ઉપરાંત ખીજો નાદાનો અને ખાનગી ગાયનનાં ડેકાણું લંડનમાં સુમાર વગરનાં છે.

એકએક પેનીવાળી નાગકવાળા અથવા ગાયનવાળાઓ પણ ધરી છે. તેમાં ધણાજ હનકા વર્ગના લોકો જેના કે મનુષ્ય અને કૃતિયાઓ જાય છે. આ જોન ગ હનકી પદ્ધતી ૥ મોટે તેઓની જુદી પણ હનકી હોય છે અને તેઓમાં અનીતિની પ્રેરણા વધારે હોવાથી આ ડેમણે જે મર્દ જોત કે મનુષ્ય થાય છે તે અનીતિને ઉત્તેજન આપનાર હોય છે " આકાથી વીમ્ વગમના જીવાન છોમ્મ તથા જીવાન ડોકરીઓ આવી હજકી નાગક માળા તથા ગાયનવાળામાં થોડા પદ્ધમાં ગમન મેજનનાને નિત્ય જાય છે. પણ તેથી તેઓની નીતિ મુધવાને બદલે ઉતરી બગડે છે." • એને હનકેરકાણે આ દેવના મુમાફરે કદી જુ ન જોઈયે.

૨ કિમોર્ન નામનો મોટો ખાગ.

CREMORNE PARDEY

આ મોટા ખાગમાં નિ ય ગતના મોટા તમાથો થાય છે આ ખા ગમાં એક જાતનો તમાથો નથી પણ ઘણી જાતના તમાચા નિત્ય થાય છે. આ ખાગ વિષે હુ થોડક આ પુસ્તકના આગમમાં જોલ્યો છું (૫૦ પ) આ ખાગમાં નિ ય મોટી રાચની થાય છે મુદ્દ વાજી વા ગે છે. અહીં નાચનાની ડુગી જગ્યા દરેરી છે તેમાં ગરીમ લોકો પેતાનો શોખ પુરે પાડે અહીં પુરૂષ એક ખીજને એજખતા નદી દોષ તેજતા એકખીજની બગતમાં હાથ નાખી નાચના મડી જાય છે. આ ખાગમાં જોને જોઈએ તેમ મેસે, લે, નાચે, કૂલે, ફરે, હરે, દોડે, આપ, રીધે અથવા મોજ મજલ બોગવે

આ હા ' આ ખાગમાં કેરી મોટી રાચની યર્ધ ગી છે " વાજીનો કેનો મધુ મ્રાદ નિકળી રહ્યો છે " લોકો કેના બવા ખુમીમાં અને મજામાં આવી ગયા છે " આ ખાગમાં નિ ય હજારો લોકોની દડ મરે છે. પણ ખાગ એજો મોગે છે કે એ બીડ ઘણી જણાવી નથી. નિત્ય એક ગતમાં આ ખાગ મધે અનેક તમાથા એક પછી એક જોવામાં આવે છે. પેહેલો તમાથો વર થવાની પેના જે જગ્યાએ વાજી વગાડનારા

ઉભા રહીને વાણવ વગાડે છે ત્યાંથી નિકળીને આખા બાગમાં વગાડતા તમાશાની જગ્યાએ જાય છે. એ ઉપરથી મૂવ તમાશાગીરોનાં જાણવામાં આવે કે પેહલો તમાશો હતો શરૂ થયો.

પેહલા તમાશામાં દોડતા ઘોડા ઉપર અનેક પ્રકારની કમરત જોવામાં આવે છે. આવા તમાશા દેખાડવાને આપણા દેશમાં મુશ્કેલિયત જોવાડી કોઈ કોઈ પ્રસંગે આવે છે. દોડતા ઘોડા ઉપર નાચવાની કમરત વખાણવાલાયક છે, પણ એ વિષે કંઈ નહીં વાત જણાવવાનું નથી.

આ ઘડિ રહ્યા પછી આંખેગનો તમાશો કરી દેખાડે છે. "સીનરી" માં અને પોશાકમાં આ તમાશો ખુબ વખાણવાનું છે. જ્યારે પડેલો ઉચકાય છે ત્યારે જીવનાં માણસો પુતળાંની જેમ ગાડ ગાડી આગળ સુતેલાં કે બેઠેલાં માનમ પડે છે અને એ પુતળાંઓમાં જાણે એકાએક જીવ આવે છે ને નાટક કરવા મંડી જાય છે. નાચ કરનાર છોકરીઓની મુંખ્યા અહીં વધારે માનમ પડે છે. કેટલીએક પડીઓની પો ઉપરથી અધરને અધર ઉતરતી દેખાય છે. પોશાક અને પડદાની ખુબસુરતી વધારવાને અહીં પણ મોટો ખર્ચ કરવામાં આવે છે. તેના બજારમાં કંઈ પણ મળ્યા નથી.

આ ઘડિ રહ્યા પછી અમજવારીમાં ગાજની સ્વારી મોટા દમામથી નિકળતી હતી તેનો તમાશો જોવામાં આવે છે. આ સ્વારીમાં એટલાં બધાં માણસો નિકળે છે કે તમે અચરત થામો. આશરે જણસો આદમીનું લશ્કર ને લશ્કર નિકળે છે. આ દેખાવ જરૂર જોવાનું છે. ત્યારપછી મોટું દારૂખાનું (આતમખાણ) ફૂટે છે એ પણ જોવાનું છે. આ બધી જાતના તમાશા એક બાગમાંજ અને એક રાતમાંજ કરી દેખાડે છે.

પેહમી અને અગાળ લોકો આ બાગમાં જવાને લવચાપ અથવા તેમના પેહમ પૂરા પડે એ મોટે એક ખુણામાં એક યુક્ત કરેલી છે. તેમાં એક તપસ્વી ભગવંતે પેહમીઓનું બવિશ્ય કહે છે. અમિ એ પુનારાનો દોગ જોવાને ગયા. યુક્તમાં ગયા પછી બવિશ્ય કેહેનાર તપસ્વીનાં દર્શન થયાં નહીં, કેમકે તેનો માણેલો કોરો દેખાય નહીં તેમ બરાઈબિડો હતો પણ તેનો એક માણસ બાહાર હતો. તેણે અમારો નામ પૂછીયો પણ તે તેને ધણાંજ કાણુ જાણ્યાં અને તે લખી ચક્રેયો નહીં. તેટલામોટ R. K.

W. M. એવા ચાર અક્ષર અને ચાર આંશાગીએ આપ્યા. એ નામ નાહાની ખારી વાટે અંદર નાખ્યાં એટલે કેટલીએક વાર પછી ચાર ચિટ્ટી પેલા ધૃતારાએ ખારી વાટે આપી. મારી ચિટ્ટી K. અક્ષરની મેં ઘણી વાર સુધી મારી પાંસે રહેવા દીધી હતી તેમાં નીચે પ્રમાણે એ ધૃતારાએ મારું ભવિષ્ય કહ્યું હતું:—

K.—“In your nativity the signs presage improvement, for you are destined to rise in credit and influence; a speedy change in your present affairs, a lasting friendship from which you will reap a golden harvest; your greatest trouble will soon be removed.”

“ક.—તમારી રાસી કિપરથી માલમ પડેછે કે તમારી જન્મ સ્થિતિમાં સુધારો થયો; કેમકે તમારા નશીબમાં લખ્યુંછે કે તમારી આબરુ અને તમારો ખોજ વધયો, તમારી હમણાની સ્થિતિ જલદીથી બદલાઈ જશે, તમને એની મિત્રાચારી બંધાશે કે તેમાંથી સોનાનું રૂબ નિકળશે, તમારી મોટામાં મોટી અડચણ જલદીથી ટળી જશે.”

જો હું પોતે વહેમી હત તો આ ભવિષ્ય શામું માનત. તે બોલેબોલ મળતું નથી તેજતાં એનો ભાવારથ મારી હમણાની સ્થિતિને કેટલીક વાતે મળતો આવેછે. પણ ભવિષ્ય શામું હોય તો બોલેબોલ મળતું આવવું જોઈએ. વળી ભવિષ્ય કેહેનારાઓની યુક્તિ હું મારીપેઠે બાણું છઉં. તેઓ ભરમમાં કેટલીક સાધારણ વાત કેહે તે એવી કે ઘણું કરીને તેમાંની કોઈકોઈ વાત બધા માણસોને એક ચરખી રીતે લાગુ પડી શકે. આવી બાબતમાં મને બિનકુશ વહેમ રહ્યો નથી એટલે એવા મોટા વહેમને હું કેમ ટેકો આપી શકું?

આપણે લાલબટ ધૃતારો અથવા લીલો જોશી ભવિષ્ય કેહેછે તેમાં અને આમાં કંઈ ફેર નથી. તેજતાં કેટલાં બધાં લોકો આ “હર્મિટ” અથવા તપસ્વીની યુક્તિમાં પોત પોતાનું નશીબ જાવાડવાને જાયછે !! અ-હં છે કે બધા લોકો કંઈ વહેમને ખાતર જતા નથી. કેટલાએક રસુજને મોટે અને ઠગારાની ઠગાઈ તપાસવાને જતાં હયો. પણ તેની સાથે કેટ-

લાક બોળા સોકો આ તપસ્વીનું ભવિષ્ય અરૂંજ માનતા હશે. કેમકે વિલાપતમાં બોળા અને વેહેમી માણસો તથા એમ તમે જાણો છો ના.

૪. મીણનાં પુતળાંઓનો મોટો સંગ્રહ.

THESE WARS WORKS

આપણે જ જોવા લાયક સંગ્રહ છે. મડમ ટૂમ્સ અને તેના છોકરાઓ આ સંગ્રહના માલિક હોવાથી તે “મડમ ટૂમ્સનો મીણનો સંગ્રહ” એ નામથી ઓળખાય છે. મીણનાં પુતળાં અહીં એવાં બનાવીને ઉભાં મુકેલાં છે કે જાણે અરેબર માણસો ઉભાં હોય. માત્ર જીવન મુકવાનું બાકી છે. જાણે હમણાજ આપણી સાથે વાત કરવા લાગશે એવા આકાશમાં આ પુતળાં અહીં જોવામાં આવે છે.

વળી એ પુતળાં એવાં માણસોનાં છે કે જેઓને આપણે જોવાને ઇચ્છીએ. ઇંગ્લંડ દેશના કેટલાએક રાજા તથા કેટલીએક રાણીનાં પુતળાં છે. ઇંગ્લંડ દેશના કેટલાએક પ્રધાનો તથા રાજ્યાધિકારીઓનાં પણ પુતળાં છે. યુરોપ ખંડના જુદાજુદા રાજાઓ તથા રાણીઓનાં પણ અહીં પુતળાં જોવામાં આવે છે. મહારાણીના વડા કુંવર તથા તેની રાણીનાં જાણે આપણી સામે જ લગ્ન થતાં હોય એવી રીતે આ પુતળાં મુકેલાં છે.

હિંદુસ્તાનમાં બજારો બેસાડી નાખનાર સેનાપતી મર કૉલિન કૉલિન તથા જનરલ હાવેર્ડ એઓનાં પુતળાં પણ અહીં છે. હિંદુસ્તાનના હાલના ગવર્નર જનરલ મર જૉન લૉરેન્સનું પુતળું પણ અહીં છે. ઉત્તર અમેરિકાના છેલ્લા પ્રેસિડેન્ટ સિંકલ તથા ઇટાલિના બાહાદુર મરદાર આર્ચીબોલ્ડી એમનાં પણ પુતળાં અહીં છે. સુધાગવાળા મહા પુરુષ નૉકસ કૉલિન તથા લુચરનાં પુતળાં પણ અહીં આપણે જોઈશું.

બધાં મળિને આમરે ૨૦૦ મીણનાં પુતળાં છે તેમાં દર વરસ વધારે થતો જાય છે. એ બધાં એવાં મગ્ગ બનાવેલાં છે કે આપણે આ પેકાણે જોઈ પુતળું ધ્યાનથી જોઈશું તે ધણી જો આપણને કોઈ વખત મળે તે તેને તરત ઓળખી શકાઈશું. એવી કારીગરીથી દરએક પુતળું આવેલું બનાવેલું છે. વળી એક એવું પુતળું મોટા ઓરડામાં બેસાડેલું છે કે

આપણે જરૂર ઠગાયા વિના રહીએજ નહી. એ પુતળાને એવી રીતે ગોઠવેલું છે કે આમપામનાં પુતળાં તરફ બેસીને ઘણા ધ્યાનથી તે જોવું હાય તેમ પોતાનું માથું ધીમે-ધીમે ફેરવ્યા કરેછે. હું તો પ્રથમ એમજ સમજાયો કે આ કોઈ જીવનું માણસ નિરખીને જોવા બેઠું હશે.

૫. ચિત્રશાળા.

THE NATIONAL GALLERY

માત્ર નામ ઉપરથી ચિત્રના સંગ્રહની ખુખીનો તથા કિંમતનો તમને વિચાર આવવો કઠણ છે. પણ જ્યારે હું તમને જણાવું કે એકએક ચિત્રની પચાસ પચાસ હજાર રૂપિયા કે લાખ લાખ રૂપિયા સુધી કિંમત થાય છે ત્યારે જે કોણે આવાં ઉંચા ચિત્રનો સંગ્રહ કરેલો છે તે જોવાને એકદમ તમારું મન થયે. તમે કેહેવો કે જોઈએ તો ખરાં કે જે ચિત્રોની આવડી મોટી કિંમત હશે તે વળી કેવાં ચિત્ર હશે ? ચિત્રની આવી મોટી મત કોઈ માનવે નહી. પણ આની મોટી કિંમતનાં ચિત્ર અહીં છે !!

“ ન્યાશનન-ગ્યાલરી-ઓફ-આર્ટ્સ ” નામનું મકાન જે ત્રણપગરનાં ડકની શ્રામિ છે તેમાં આ ચિત્રનો ઘણોજ મોટો અને કિંમતી સંગ્રહ રેલો છે. જે ઘરમાં આ સંગ્રહ રચેલો છે તે ઘરનો ભભકો આપણી ઉત્તેજના જેવો માલમ પડે છે ત્યારે તેમાં કેટલો મોટો સંગ્રહ હશે ? એકએક ચિત્રને આપણે નિરખી નિરખીને જોશું પણ મુક્યા ગમશે હી. આ ગ્યાલરી મોટે પ્રથમ એક ગૃહસ્થનાં ૩૮ ચિત્ર ખરીદ કરવામાં આવ્યાં હતાં તેની કિંમત ૫૦૦ લાખ રૂપિયાની હતી !! એક ખીજ ગૃહસ્થે ૨૦૦૦ ચિત્ર બેઠ કર્યાં હતાં અને તેમની કિંમત ૧૦૦૦ લાખ રૂપિયાની હતી. ચિત્ર ઉપર એ દેશના લોકોની કેટલી બધી પ્રીતિ !!

આહા ! કેવાં સુંદર ચિત્ર !! હું તેઓના શું વખાણ કરું ? જેમ ધારે નજર મારીને જોઈએ તેમ કેટલાએકની ખરી ખુખી વધારે માલમ પડે. ઇંગ્લેન્ડ લોકોને માણસનાં ચિત્ર પસંદ પડ્યા કરતા કુદરતનાં આપ પાડનાં ચિત્ર વધારે પસંદ પડે છે. તેવા દેખાવના ચિત્રને તેઓ “ લાંડસ્કેપ ” કહીને કેહે છે. લાંડસ્કેની ખુખી કંઈ જોરજ તરેહની છે.

આવાં ચિત્ર પાડવાની કળા આપણા દેશના લોકોને આવડતી નથી. આવાં ચિત્ર કેમ જોવાં એ પણ આપણા યોગ્ય સિકા જણતા હશે. હુરોડીયનો તેમાં બહુ કરીને ઇંગ્રેજ લોકો એવાં ચિત્રની ખુબી જાણી શકેછે, અને તે ઉપર દબરો રૂપીયા ખરચવાને આંચકો ખાતા નથી.

એવાં એક બે ચિત્રના હું તમને દાખલાં આપું છું. પંચાવનમાં નંબરનું ચિત્ર આ આચનન ગ્લાસરીમાં મેં જોયું તેમાં એક જંગલ પાડેલું છે. સુરજ પ્રકાશે છે. વચ્ચેના ઝાડોની ઘટા લાગી છે. તેની પાસે એક નાહાનું મરોવર છે. મરોવરને કાંઠે એક ગામડું છે. એક દરણુ ડુંગર ઉપરથી મરોવર તરફ આવે છે. ત્યાં એક સ્ત્રી મરણ પામીને પડી છે. તેના ભરથારના હાથમાંથી બાણ છુટી જઈને તેને વાગ્યું અને તે મરી ગઈ તે જોવાને તેની ગમ તેના ભરથાર દાડે છે અને તેની પાછળ ચક્રારી કુતરાંઓ છે. નજર ડેરવીને જેમ આપણે જોશું તેમ આ બધી બનાવ આપણી નજર આગળ બનતો હોય એમ લાગે છે.

એક ચિત્ર જેનું નંબર મારી યાદીમાં નથી તેમાં એક મોઢી નદી પાડેલી છે. તે નદી ઉપર એક ટુકાણે ચક્રી ઉભી કરેલી છે અને પીળે ટુકાણે પુલ બાંધેલો માલમ પડે છે. તે પુલ ઉપર ઘણે ગામના જવાય છે. ડુંગર પણ દેખાય છે. ઉંચા ઝાડો છે અને તેમની પાછળ પાણીનો ઘાંધ પડે છે. એક ટુકાણે પાણીના પેહના નિર્મળ ગ્રામમાંથી દોર પાણી પીએ છે. તેની જમણી તરફ લોકો લગ્નની ધામડૂમમાં પડાય છે. આ બધી બનાવ આપણી નજર આગળ બનતો હોય એમ દેખાય છે.

આવાં ચિત્ર અનેક છે અને તે એવી રીતે પાડેલાં છે કે તે જોતાં ખમવાનું મન થાય નહીં. આપણે જેમ વધારે જોશું તેમ આપણી મનના એ ચિત્ર ઉપર વધારે લાગશે. ચિત્રના યોગ્યતા આવાં ચિત્ર જોઈને બહુજ આનંદ પામે છે. તેઓ વારંવાર નિરખી નિરખીને જોય છે. આ બધા-ખરાં ચિત્ર કનવામ ઉપર તેમના રંગથી ચિતરેલાં છે. પાણીની મગજળી વાળા રંગથી ચિતરેલાં ચિત્રનો મંથક પણ આ ટુકાણે જોવામાં આવે છે.

અહીં એક ચિત્ર વેનિમ મધ્યેના એક મેહનું છે તેની કિમત ૨ લાખ ૪૦ દબરની અંકાઈ છે !! કોઈ ચિત્ર ૩૦ દબરનું, કોઈ ૩૫ દબરનું,

કોઈ ૪૦ હજારનું ને કોઈ ૫૦ હજારનું એવાં એવાં બારે ચિત્રનો અહીં સંગ્રહ છે. હલકામાં હલકું ચિત્ર એક હજાર રૂપિયાથી ઓછી કિંમતનું અહીં મળ્યે નહીં. હવે જે દેશના લોકો ચિત્રની આવી ખુબી સમજે અને તે ઉપર આપો મોટો ખર્ચ કરે તે દેશમાં એ વિદ્યા ચિખવા ઉપર ઘણું ધ્યાન અપાય એમાં નવાઈ શી? ઉંચાં ચિત્ર જોવાને લોકો એટલી બધી મમતા રાખે છે કે એક વરસમાં આમરે દસ લાખ માણસો આ મોટો ચિત્રસંગ્રહ જોવાને જાય છે.

૬. નવાં ચિત્રનો વારસિક સંગ્રહ.

ROYAL ACADEMY OF ARTS

ઉપર જણાવેલી આસનજી ગ્યાલરી ઝાંઝ આર્ટ્સની ડાબી તરફના ભાગમાં દર વરસે ઉનાળાની રૂઠુંમાં નવાં નવાં અને પસંદ કરેલાં સુંદર ચિત્રોનો મોટો સંગ્રહ થાય છે. આ સંગ્રહ દેખાડવાને તથા વેચવાને “રોયલ સોસાયટી ઝાંઝ આર્ટ્સ” નામની મંડળી ઉભી થયેલી છે. લંડનમાં આ એક મોટી અને પ્રખ્યાત મંડળી કેહેવાય છે. તે ચિત્રવિદ્યાને ઘણું ઉત્તેજન આપે છે. જે ચિતારાઓએ ઘણીજ મહેનતથી ઉંચાં ચિત્ર પાડ્યાં હોય છે તેઓનાંજ ચિત્ર પસંદ કરીને અહીં સુકવામાં આવે છે. આ ચિત્ર અહીં બહુકરીને વેચાઈ જાય છે અને તેથી તેના બનાવનારને લાભ થાય છે એટલુંજ નહીં પણ સદરહુ મંડળી યરસ ચિત્ર પાડનારાઓને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે ધનિત્વ આપે છે.

હું જ્યારે જોવા ગયો ત્યારે આમરે ૧૨૦૦ આવાં નવાં અને પસંદ કરેલાં ચિત્રો દેખાડવાને સુકેલાં હતાં. આમાંના કેટલાંએક ચિત્રો એવાં તો રૂડાં હતાં કે તેના વખાણુ મારાથી થઈ શકતા નથી. જેમ આંખ ઊંચીને વધારે જોઈએ તેમ વધારે તેની ખુબી માલમ પડે. કેટલાંક ચિત્ર એવાં તો મરમ કે તે જોતાં આપણું મન ધરાય નહીં. આ નવાં ચિત્રોનાં સંગ્રહમાં કોઈ ચિત્રની કિંમત બે હજાર રૂપિયાની કોઈની પાંચ હજાર રૂપિયાની કોઈની દસ હજાર રૂપિયાની અને કોઈની એથી પણ વધારે. આપણા દેશમાં ચિત્રની આવી કિંમત આપનાર મળી શકશે ?

૭. અનેક જાતનાં અનેક ફુલોનો સંગ્રહ.

FLOWER SHOW

ઉનાળાની રત્નમાં દર વરસ વિનાયતમાં ફુલોનો, ગ્રાડપાનિનો, ખેતીના હથિયારોનો, ખેતીના ટોરોનો, ઘોડાઓનો, કુતરાઓનો, માછલીઓનો વગેરે જીવજંતુઓ પદાર્થો તથા પ્રાણીઓનો સંગ્રહ જીવજંતુ ડેકલેન્ડ લોકોને દેખાડવા માટે મુકવામાં આવે છે. તે દરમિયાન જગ્યાએ સડકોની મોટા મોટા ભરાય છે. આમાં જ પદાર્થ અથવા પ્રાણી ગરમ માનવ પડે છે તેના ધણીને ધનામ આપવામાં આવે છે. આવા મેજાનો આપણા દેશમાં આરંભ થવા માંડ્યો છે એ મોટા સંતોષની વાત છે.

અનેક જાતનાં ફુલોનો સંગ્રહ જોઈ તમે અચરત પામશો. તમે અચરત પામી શકાશે કે “વળી અનેક જાતનાં અનેક ફુલ એકઠાં કરીને તેમાં દેખાડવાનું શું હશે ?” પણ ના તેમ નથી. તમે જો આ ફુલોનો સંગ્રહ જોવા જશો તો જોઈને એમજ કહેશો કે એ લોકોના ઉદ્યોગમાં, તેમની ઉત્પાદનમાં તેમની શૃંગાર-શ્રુતિમાં- તેમને ધન્ય છે. આપણા દેશમાં અનેક જાતનાં અનેક ફુલ ઉગાડવાને આવી મહાનત કાણુ લેયો ? આપણે વધારે અચરત તો એટલામાં ધન્ય કે આપણો દેશ વધારે ફળવંત હોવા છતાં તથા આપણા દેશની હવા ફલફળને વધારે અનુકૂળ છતાં અનેક જાતનાં અનેક ફુલોની આવી સુંદર રચના ક્યારેય આપણા જોવામાં આવે છે.

આ ફુલ જોવાં દેખાવમાં ખુબમુગ્ત છે તેવાં સુગંધમાં નથી. આપણા દેશના મોઢરા તથા યુનામની સુગંધ આગળ આ ફુલની સુગંધ વટાવમાં જાય; તેજાં અનેક જાતના રંગની અને અનેક જાતના આગરની રચના એવી છે કે જાણે આજે ઉડીને આવે. રીન્ટ્રમ પાર્કમાં દર વરસ ફુલોનો મોટો સંગ્રહ દેખાડવામાં આવે છે. અહીં ફુલનાં ફુંડાઓનો કંઈ સુમાર નથી. જીવજંતુ માળી ધનામને માટે જેમ અને તેમ નથી તરેહનાં અને સુંદર ફુલ ઉગાડવાને બહુ મહેનત લે છે. જો આનાં ફલ પસંદ પડે છે તેઓનાંજ ફુંડાં અહીં દેખાડવાને મુકેલાં હોય છે. એક ઇંગ્લેન્ડ મને પ્રજ્ઞ કે તમે ફુલોનો આથી વધારે મોટો દેખાવ તમારા

દેશમાં જોતા હશે. મેં કહ્યું “મને દનગીરીથી કચ્છલ કરવું પડે છે ને જાણનાતા શરૂ થઈ ગયે છે કે અમારા લોકોમાં તમારા જેવી ઉનટ નથી; નહીં તો આ બાબતમાં અમે તમને મરસ થના દબાવે નહીં.”

૮ અનેક જાતનાં કુતરાઓનો મોટો મંચલ

THE INTERNATIONAL DOG SHOW

હું જ્યારે લડનમાં હતો ત્યારે અનેક જાતના કુતરાઓનો મોટો મંચલ ૧૮ કરી દેખાડનામાં આવ્યો હતો. તે વિષે લોકોને અગાઉથી ખબર પડ્યાને ડોકાણે ડોકાણે જાહેરખબરના પત્રકો ફેરવામાં આવ્યા હતા. અહીં રથના મુખ્ય મથકો ઉપર મોટા પત્રકો વળગાવેલા હતા. જ્યારે આ મોટો મંચલ લોકોને દેખાડના મોટે ઉદ્યાનમાં આવ્યો ત્યારે ધણો મોટો મેજો ભરાયો હતો, ને તે કેનાલ દિવસ સુધી ચાલુ રહ્યો હતો.

આ મેજામાં હું ગયો હતો. જેઓ વિનાયત ગયા નથી તેઓને આ મેજાનો વિચાર આવેલો કહ્યું છે આ મેજામાં સેંકડો જાતના કુતરાઓનો મોટો મંચલ કરેલો હતો આ તમારો જોવાને લોકોની માઠી ભીડ કેટલાએક દાહાડા મુડી ભરાતી હતી આપણે આ તમારો જોવાને વાર એમજ ફેરવે કે એના બધા કુતરા કેમ એકઠા થઈ શક્યા હશે અને એના બધા કુતરાઓને રાખવાની તથા ખવડાવવા કરવાની કેમ કડાકુ થઈ શકતી હશે ?

ઘેટા કરતા હંમેશા કુતરાઓથી ખિનાડીના બચા જોવા નાહાતા કુતરાઓ જુદીજુદી જાતના એકઠા કરેલા અહીં જોનામાં આવ્યા. એના બધા કુતરાઓનું બચકુ ચતુર હવું ત્યારે આ કુતરાચાળામાં મોટો શોર અને કલોન થઈ રહેતો હતો. બધા કુતરાઓની ઉપર અહીં કિમત માડેલી હતી કેનાલેક કુતરા ધણાજ સુદર હતા અને કોઈ કોઈની કિમત પાનસોની અને કોઈ કોઈની હજાર રૂપિયાની હતી ॥ કેનાલેક કુતરા એના નિમિત્ત અને સુદર હતા કે એની મોટી કિમતે પણ ચોખ્ખા વાસ્તે લેનારા નિકળી આવતા આ હા આ કેના તમારો ॥ માણુમને મોટો મેજો કુતરાઓનો મોટો મેજો જોવાને બેઠો થયો હતો ॥

૯. દસ હજાર છોકરાંઓનું એક રાગમાં ગાયન.

EXHIBITION OF THE CHARITY SCHOOLS.

નિરાશ્રિત છોકરાંઓ માટે ધર્મની શુદ્ધિશુદ્ધિ નિશાળો છે, તે બધી નિશાળોનું “એક્ઝિબિશન” દર વરસે શુન મહિનામાં થાય છે. તે પ્રસંગે મેંટ-પૉપનાં મોટાં દહેરાંમાં આમરે દસ હજાર છોકરાંઓ એકઠાં થાય છે. અહીંથી ઉતરતી બેઠક કરીને તેમને એવી રીતે બેસાડવામાં આવે છે કે બધા તમાશગીરો બરાબર જોઈ શકે. શુદ્ધિશુદ્ધિ નિશાળનાં છોકરાંઓ શુદ્ધિશુદ્ધિ તરેહનો પોચાક પેહેરીને અહીં એકઠાં થાય છે, તેમનો માત્ર દેખાવ જ બહુ ખુશીબરેલો લાગે છે. આ દેખાવ જોનારાઓની મંજૂર પાલુ મોટી થાય છે. આમરે ૧૦ હજાર માણસો ટિકિટના પદમ્મા ખરચીને આ તમારો જીવાને એકઠાં થાય છે. પ્રથમ એક ધર્મશુદ્ધિ ધર્મ-પોયામાંથી પાઠ પાંચી મંજળાયે છે. પાઠ વંચાઈ રહ્યા પછી મોટા પાદરી ધર્મોપદેશ કરે છે. ત્યારપછી ગાવાની તકવારી થાય છે. છોકરાંઓ ને ગીત ગાવાનાં હોય તે અગાઉથી છુટા કાગળ ઉપર જાણેલાં હોય છે.

હવે આપણે એક ધ્યાનથી મંજળીએ અને એક ચિતથી ચોખર નજર કરીએ. મધુર વાજીરનો મધુર અને ગંભીર રાગ પ્રથમ નિકળે છે. જરા વારમાં બધાં છોકરાંઓ માથે મળી એક ગાગમાં ગાવા માંડે છે. બધાં છોકરાંઓનો એકજ સ્વર નિકળે છે ને રાગ એકસરખો ઉતરે છે. આઠા આ પેળાએ જોનારનાં મનમાં કેવી ખુશી અને કેવી ગંભીરતા ઉપજે છે !! કોઈ કવિરાજનું કાવ્ય પણ આ ખુશી અને આ ગંભીરતાનું વર્ણન કરી શકે નહીં ત્યારે મારી તે શી તાકાદ ?

આપણા દેશમાં દસ કે વીસ છોકરીઓ માથે મળીને ગાય તો એ રાગ નિકળી શકતો નથી. કોઇનો રાગ આગળ ને કોઇનો રાગ પાછળ પડે છે અને કોઇનો રાગ ટૂટી જાય છે. પણ જ્યારે આ દસ હજાર છોકરાંઓ એક સરખા મધુર રાગે એક તાલથી અને એક સ્વરથી ગાય અને તેનીજ માથે વાજીરનો રાગ મળતો રહે ત્યારે તે દેખાવ ખરેખર અસરતીબરેલો તથા આનંદકારક થઈ પડે છે. રૂચિયામાં થઈ ગયેલાં મહેનશા નિકળત વિષે એમ કહેવાય છે કે તે જ્યારે મંજાંડમાં હતો અને જ્યા-

૨ આ દેખાવ તેની નજરે પડ્યો ત્યારે તેની આંખમાંથી પાણી છુટ્યાં અને તે બોલ્યો કે "અરે આવો દેખાવ મારા દેશમાં હું ક્યારે જોઈશ?"

૧૦. અંગ્રાજી અજમાવવાની શરત.

NATIONAL SPORTS

વિજ્ઞાપતમાં અંગ્રાજી અજમાવી જોવાની મોટી શરત થાય છે. આ શરત કંઈ એક પ્રકારની નથી. પગે દોડવાની શરત, તરવાની શરત, ખંડુક દોડવાની શરત, ક્રિકેટ એટલે દડા રમવાની શરત, બોટ અથવા મછવો અજમાવવાની શરત, ઘોડાઓની શરત વગરે મુખ્ય શરતો કહેવાય છે. આમાંની મોટી શરતોના દાહાડા ઉપર આખી વસ્તી ધણુંકરીને ઉત્તરમાં આવી જાય છે અને કોઈ મોટા દાહાડા અથવા તેલવાર હોય એવા દેખાવ થઈ પડે છે. જે ડોકાણે એ શરત હોય છે તે ડોકાણે લોકોના મોટા મોજો ભરાય છે, અને તે ધણુંકરીને જોવાનોગ થઈ પડે છે.

આવી શરતમાં કંઈ હલકા અથવા સાધારણ લોકો નહીં પણ મોટી પદવીના અને પ્રખ્યાત પુરવો પણ સામેલ થાય છે. કેટલીએક શરતોમાં ત્યાંની પ્રખ્યાત પાઠશાળાના વિદ્યાર્થીયો સામેલ થાય છે. ઓક્સફોર્ડ તથા કેમ્બ્રિજ, આ બંને પાઠશાળાના વિદ્યાર્થીયો વચ્ચે દડાની તથા મછવો હંકારવાની શરત થાય છે તેમાં જે પાઠશાળાના વિદ્યાર્થીયો જીતે છે તેઓને મોટું માન મળે છે. તેઓની "બોટ રેસ" એટલે મછવો હંકારવાની શરત જોવાને આખી વસ્તી ઉત્તરે છે. હું જે વરસે વિજ્ઞાપત પોહાંચ્યો તે વરસે તે પેહેલા આ શરત થઈ ચુકી હતી પણ તે વિષે ઇંગ્લંડની મંડળીઓમાં વાત ચાલે છે અને દર વરસ વર્તમાન પત્રમાં તેની હકીકત છપાય છે તે ઉપરથી તે શરત ઘણીજ મોટી અને પ્રસિદ્ધ જણાય છે.

જે પ્રમાણે ઘોડાની શરતમાં ડરબીની મોટી શરત વખણાય છે તેમ આ "યુનિવર્સિટી બોટ રેસ" વખણાય છે. આ શરત મારનાર વિદ્યાર્થીયો એવી ઝડપથી પોત પોતાને મછવો પોતાને હાથે હલેશાં મારીને ચલાવે છે કે તેની આગળ નાહાની આગબોટ પણ હટી જાય. કેહે છે કે એક મિનિટમાં પચાસ હલેશાં તેઓ મારી શકે છે. તે વખતે કેટલાક ત-

મામગીરો તેમની પાછળ નાહાની નાહાની આગમોટોમાં બેસીને જાય છે. ફેટલાએક નદીને કાંઠે ઉભા ઉભા હાર જીતના પોદર મારે છે અને કોણુ જીતે છે તે જાણવાને ઘણીજ ઉંઘટ દેખાડે છે.

૧૧. ઘોડાઓની સહીષી મોટી શરત.

THE DERBY DAY.

ધરમમાં એક દાહાડા ઘોડાઓની એવી મોટી શરત થાય છે કે આખું લંડન જાણે ઉપરમાં આવી ગયું હોય એમ માન્ય પડે છે, લંડનમાં સહીષી મોટો મેજો અને ટોંગનો મોટો તમાચો જોવા હોય તો “ડરબી” નામની શરત થાય છે તે જોવાને જુલુકું નહીં. ફેટલાએક દાહાડા અગાઉ આ શરત વિષે સોડો વાત કરે છે; અને તે જોવા જવા મોટે પોત પોતાના મિત્ર અથવા સોખલીઓ સાથે ગોઠવણ કરી રાખે છે. ઇંગ્રેજ મોડોની મોટામાં મોટી આ ગમત અને રમત પસંદ કરવાનું નથી; કેમકે એમાં મોટો જીતાર રમાય છે અને ઘોડા જોવા બહા અને ઉપયોગી પ્રાણી ઉપર મોટું ધાતકીપણું ચુલ્લે છે. તેજતાં આ મેજાની તારીફ સંમિતીને હું તે જોવાને ગયો હતો.

આ શરત એજમ નામનું ગામ લંડનથી ૧૬ માઈલ છે ત્યાં થાય છે. ત્યાં ઠેક મુઘી અખીરથ જતો નથી તેથી દરએક આશામી દમ કે બાર રૂપીઆનો ગાડીનો મોટો ખરચ કરી જોવાને જાય છે. આ મેજામાં ગાજી તે ગરીબ બીખારી સુધી સમાવે થાય છે. અમે ગયા ત્યારે મહા રાજકુલર “વિન્સ આંવ વેલ્સ” અને તેમની સ્ત્રી આ મેજો જોવાને આવ્યા હતા. ધક્કાધકીમાં જોયો સંમિલ થવા ઇચ્છતા નથી તેઓને મોટે એક ઉચું મકાન ઉચું કરેલું છે તેમાં ભાડું લઈને દાખલ થવા દે છે. અમે મોટું દાખલ થવા પછી એક ઉચી ઉચાડી જગ્યા ઉપર જઈને ઉભા રહ્યા. નીચે બીડ મળી હતી તેનો કંઈ સુમાર નહીં. આશરે બે કે ત્રણ લાખ માણસ એકઠું થયું હતું !!

પણ જરા વારમાં વાદળ ઘેરાયું ને વરસાદ થયો અને રંગમાં ભંગ પડ્યો. તેજતાં મેજો ચુંચાવો નહીં. સોડોને એવો રવાદ અને ચમચ

કે છત્રી પકડીને અને કેટલાએક ભીંખતા ઉભા રહ્યા. અમે પણ છત્રી ઉધાડીને અરધા ભીંખતા હતા. તમાથો જોવો તો પૂરેજા જોવો એવા વીચારથી અમે ખિસ્વા નહી. ખાર વાગ્યાના ઉભેલા પગ દુખવા લાગ્યા અને મારા પગમાં ચરદી પણ જણાવા માંડી. તે મેં ગણકાર્યું નહી. વળી આ ભીંડમાંથી પાછું ફરવું એ બહુજ કઠણ કામ હતું.

હાલકા વર્ગના યોદ્ધા રસ્તામાં અનેક પ્રકારના ઢોંગ કરે અને અનેક પ્રકારના સ્વાંગ લઇને ફરે તે બધું જોવામાં આવતું હતું. તાજુતના તમાશામાં સુમનમાનના જેવા કેટલાએક “મહાનૃત” બન્યા હતા. કોઇ કુસ્તી રમતા હતા. કોઇ મુકીથી મારામારી કરતા હતા. કોઈ નાચતા હતા. કોઈ કુદતા હતા. કોઈ પછડાતા હતા. અને કોઈ ક્રીકાતા હતા. કોઈ ખાતા હતા, કોઈ પીતા હતા, અને કોઈ ચરદી પુંકતા હતા. આવા ઢોંગ અને સ્વાંગમાં જ્યારે ઘોડા દોડવાની તઈયારી થતી ત્યારે મુઠિ જોવાને મંડી જતું. ઘોડા બાહાર નિકળ્યા એટલે ઘણાખરા પોત પોતાના ગળનં પ્રમાણે શરત બકતા હતા. કોઈ પાંચ રૂપિયાની, કોઈ પાનચો રૂપિયાની અને કોઈ પાંચ હજાર રૂપિયાની એ પ્રમાણે એક એક ફરે શરત થતી હતી. મારી પાસે ઉભેલા આવી રીતની શરત પોતપોતામાં બકતા હતા.

આવો મોટો જુગાર કોઈ કોઈએ રમાતો નહી હોયે. આવા મોટા જુગારને મળત અને પ્રધાન જેવા મોટા અધિકારિયો ઉત્તેજન આપેછે એ વાત ઇંગ્લંડ દેશની કીર્તિને ગ્રાંપ્ લગાડેછે એમ તરત મને લાગ્યું. છેલ્લી શરત ૩૦ ઘોડાઓની હતી. એટલા બધા ઘોડાઓ સાથેજ છુટવાને મુકી જતા હતા તેથી નવ કે દસ વાર “ફોર્સ સ્ટાર્ટ” થયા હતા. છેલ્લીવારે બધા ઘોડા સાથે છુટ્યા ત્યારે એ દેખાવ એકરીતે જોવાજોગ હતો. એમાં જે આશામી જીતેછે તેને ૧૦ હજાર રૂપિયાનો અને કોઈ વાર એક લાખ રૂપિયાનો પગુ તડાકો પડેછે. તેનું બધું દરજ્જો લિંકની બપછે. આ શરતના ઘોડા મોટી કિંમતના હોયછે.

જે ઘોડા તથા જે સ્વાર આ છેલ્લી મોટી શરતમાં જીતેછે તેને વિષે એ શરત થઈ રહ્યા પછી કેટલાએક દાહાડા સુધી દરએક મંડળીમાં વાત ચાલ્યા કરેછે. તે ઘોડાના તથા ઘોડેસવારના ફોટોગ્રાફ ધ્યાયછે. રમા-

લો ઉપર તેમની તસ્વીર પાડી ડોકાણે ડોકાણે રૂમાલો વેચવાને મુકેલા હોયછે. આવી રીતે થોડાઓની મોટી અને છેલ્લી થયત “જે ડરખી” નામથી ઝોજખાયછે તેનો છેડો આવેછે.

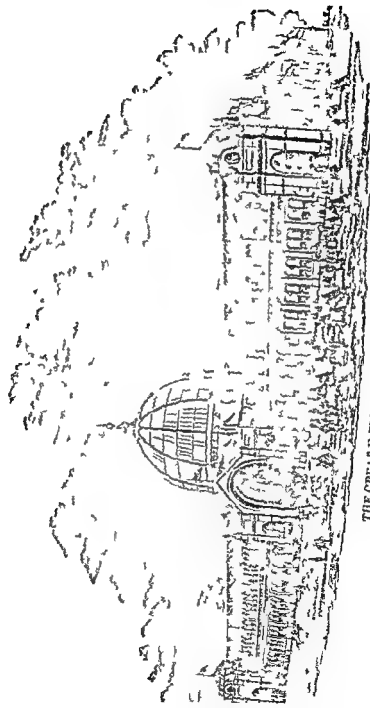
૧૨. પ્રિન્સ આલ્બર્ટનું ચુતણું ઉઘાડવાની ક્રિયા.

INAUGURATION OF THE LATE PRINCE CONSORT'S STATUE

મહારાણી વિક્ટોરિયાના સ્વર્ગવાસી ભરપાર પ્રિન્સ આલ્બર્ટની યાદ-ગારીનું એક ચુતણું “ઈન્સ્ટર ન્યાગનપ એકિઝિબિશન” ની મોટી અને સુંદર ઈમારત આગળ તઈયાર થયું તે ઉઘાડવાની ક્રિયા જોવા માટે મોટો મેજો ભરાયો હતો. એ મેજો જોવાને હું મારા કેટલાએક મિત્ર સાથે ગયો હતો. “રૉયલ હૉર્ટીકલ્ચરલ ગાર્ડન્સ” નામનો એક મોટો અને ખુબસુરત ખાગ છે તેની પાસે ૧૮૬૨ નું “એકિઝિબિશન” થયું હતું ત્યાં એ મેજો ભરાયો હતો. ટિકિટના પછિા ખરચાને આમરે ૨૦ હજાર માણસ આ મેજો જોવાને એકઠું થયું હશે.

પ્રથમ તો આ સુંદર અને ચોખ્ખામાનું ખાગ જોઈનેજ અમે બહુ ખુશી થયા. તેમાં કુલોની રચના કરી હતી તેની ખુબસુરતી આંખે ઉડીને આવતી. પછી જે ડોકાણે દરબાર મળવાની હતી તેની સામેની હાંચી ચાલરી ઉપર અમે અમારી જગ્યા લીધી. જગ્યાએ વખત થવા આવ્યો ત્યાં રે જુદાજુદા પ્રધાનો, જુદાજુદા લશ્કરી અમલદારો અને જુદાજુદા રાજના એવરથીઓ આવઘઘા માંડ્યા. મહિ મહિની પદવી પ્રમાણે ખુરશી ઉપર નામ લખ્યાં હતાં ત્યાં આંખે બેસતા ગયા. મુખ્ય પ્રધાન લૉર્ડ પામર્સ્ટન જગ્યાએ આવ્યો ત્યારે આનંદની તાળી વાગી રહી. દરબારની વચ્ચે રાજકુટુંબને લાયકની બેઠક કસેલી હતી. મહારાણીએ પોતાના ભરપારનો ચોક મુકયો નહી હતો તેથી પોતે હાજર થવાનાં નહી હતાં.

હવે મહિ કેઈ મહારાજકુંવરની તથા તેની રાણીની તથા મહારાણીના ખીજા કુંવરની રાહ જોવા લાગ્યા. તેવામાં મોટું બુધ્ધિવાન વાયું અને જણાયું કે પ્રિન્સ અને પ્રિન્સેસ ઑવરવેલ્ડ (મહારાણીનો મોટો કુંવર અને તેની રાણી) તથા મહારાણીના ખીજા કુંવર આવ્યાં. આઠા! એમનાં

THE GREAT INTERNATIONAL EXHIBITION 1893

દર્શનથી મને જે આનંદ અને હર્ષ ઉત્પન્ન થયો તેનું બ્યાન કરવાને ઘટતા બોલ મળતા નથી. આખા ઇંગ્લેન્ડેશ ઉપર અથવા બરાબર બોલીએ તો આખા બ્રિટન દેશ અને તેનાં સંસ્થાનો ઉપર ને આપણા આખા હિંદુસ્તાન ઉપર હવે પછી રાજ સ્થાપનાર એવો જે રાજધીરાજકુંવર તેને અમે ધણા હેતથી ન્યાળી ન્યાળીને નિરખવા લાગ્યા. માત્ર અમેજ નહી પણ બધા તમાશગીરોએ તેમજ નિરખીને જોવા માંડ્યું.

મોટા રાજકુંવરના રૂપમાં કંઈ મણા નથી. નાકનો, આંખનો અને આખાં મોહોડાંનો ધાટ ધણોજ ખુબસુરત છે. જીવાનીના બાહારથી અને રાજના તેજથી આ ખુબસુરતી ખુબ ખીલતી હતી. મોહોડે ખુશી પ્રકાશી રહી હતી; તેછતાં ગંભીરાર્ધ તેમજ નમનતાર્ધ દેખાતી હતી. મોટી રાજ પદવિનો મદ અને અહંકાર મુદ્દજ જણાતો નહી હતો. ઉંચા અને પાતળા ધાટનું શરીર, લાંબુ અણીસુધ નાંક, તેજસ્વી કપાળ. તેની કાન્તિ એવી રૂપાળી કે આપણો પ્રેમાનંદ કવિ તેને ચંદ્રના રૂપની ઉપમા આપે તો અયોગ્ય ન કેહેવશ. તેની જીવાન રાણીનો ચેહેરો પણ ધણો ચોભાયમાન દેખાતો હતો. તેનાં રૂપમાં પણ કંઈ મણા નથી.

આહા આ કેવો આનંદકારક દેખાવ હતો !! આ મહારાજકુંવરને માન આપવાને હજારો સોઠો પોતાની ટોપી ઉતારીને જમણા હાથમાં લઈ તે હાથ ઉંચો કરતા હતા. હવે પછી ઇંગ્લેન્ડની ગાદી ઉપર બેસનાર ને કંઈ લાગે નહી પણ કરોડો માણસની ઉપર રાજ સ્થાપનાર રાજકુંવરને આવી રીતે માન મળતું જોવાથી મને કંઈ થોડી ખુશી ઉપજી નહી હતી. આ વેળા મારાં મનમાં આનંદ અને હર્ષ માતો નહી હતો. હું એટલુંજ મનમાં બોલ્યો કે જેવું માન આ રાજકુંવરને હાલ મળેછે તેવું હમેશ તેને મળે; જેવો પ્યાર રઘવિતનો હાલ તેના ઉપર છે તેવો હંમેશ મુની કાયમ રહે; અને હો પરમેશ્વર ! એની કારકીર્દીમાં આખા બ્રિટનની અને હિંદુસ્તાનની આબાદી વસે. અસ્તુ !

હવે બધા પ્રધાનો, લશ્કરી અમલદારો અને એલચીઓ ઉભા થયા. મહિ રાજકુંવરની પાસે થઈ ધણાજ વાંકવળી નમીને પોતાની પદવી પ્રમાણે એક પછી એક આલવા લાગ્યા. રાજકુંવરે દરએક જણનો મત્કાર

ડોકું હાલીને ક્યો. આ પ્રમાણે દરબારમાં બિરાજેલા બધા નમી ગયા પછી, બુધ્ધ વગાડનારા બુધ્ધ વગાડતા આગળ માળ્યા. તેની પાછળ રાજકુટુંબ અને તેની પાછળ દરબારનું મહાજન પદવી પ્રમાણે એક પછી એક નિકળ્યું. આ દેખાવ જોવાજોગ હતો. ઈમારતમાં અને આ બાગમાં તમાચગીરીની મોટી દડ મળી હતી.

જે તમાચગીરીની પાસે થઈને એ મહાજન નિકળ્યું તેઓ બધા ટોપ કાઢીને મનામ કરતા હતા. જેઓની ઉપર રાજકુંવરની નજર પડતી તેઓની તરફ ડોકું હાવતો ધીમે ધીમે ને હવે ચાલતો હતો. આ તમાચામાં હું તથા મારો દેગી મિત્ર મીઠો ડાયાબાઈ ફરામજી કડાકા માંધે હતા અને આપણા દેશની રૂઢી પ્રમાણે આ મહારાજકુંવરને અમે મધામ કરી તે તેણે સ્વીકારી. રાણીના એ નાહાના કુંવરે પણ ઘણા શોભાયમાન લાગતા હતા. તેઓએ હાઈજિંડરનો પોશાક પહેરીઓ હતો.

બાગમાં જે પુતળું ઉંચું થયું હતું તે ઉપરનો પડદો આ મોટા રાજકુંવરે ઉઘાડ્યો. એ ઉઘડતાં જે કીચા થઈ તે અમે જોઈ શક્યા નહી. તે તરફની બીડ ઓછી થઈ ત્યારે આ પુતળું અમે જોયું. એનાં ર્શન અમે બહુ પ્રેમથી ક્યાં. આ પુતળું આમરે ૪૦ પુર ઉંચાઈમાં હતું અને તેની કાપીગીરીમાં કંઈ મણા નથી. તેની પાસે પાણીનો એક મુંદર ઘોઘ વેહેલો. હવે ધીમે ધીમે બીડ ઓછી થવા માંડી. અમે પણ હવે બાહાર નિકળ્યા અને ઘણો આનંદ પામી અમારે મધને ગયા.

પ્રકરણ ૭.

VII.--SOCIAL STATE AND HABITS OF THE PEOPLE.

લોકોની સંસાર સ્થિતિ અને રીતિ.

હરએક દેશ જેમ મુખરૂં હોયછે તેમ તે દેશના લોકોની સંસાર સ્થિતિ અલગતી જાણવી. સંસાર સ્થિતિમાં ઇંગ્લંડ દેશના લોકો આપણા દેશીઓ કરતાં ઘણાજ અલગતા છે એ કોઈથી ના કહેવાયે નહીં. તેઓની સંસાર સ્થિતિ અને રીતિ બીજી વાતે મારી અને નક્ક કરવાજોગ છે એમ હું કહેતો નથી; પણ અનુભવથી, અભ્યાસથી અને ઇંગ્લંડમાં પ્રવાસ કર્યાથી આટલી વાત તો મારાં મનમાં મજબુત ઠસીછે કે ઘણીખરી અગત્યની અને મુખ્ય બાબદોમાં તેઓની સ્થિતિ અને રીતિ આપણા કરતાં બહુજ અલગતી છે.

૧. શ્રીમંત અથવા તર્વજર.

ARISTOCRATIC CLASS

જેઓની પેદાશ દર વરસે ૨૦ હજાર રૂપિયા કરતાં વધારે છે તેઓજ માત્ર શ્રીમંતના વર્ગમાં ગણાય. એવા શ્રીમંતો ગ્રેટ-થિટન (અથવા ઇંગ્લંડ તથા સ્કોટલેન્ડ) માં પાંચ હજારથી વધારે છે, એમ ત્યાંના “ઈન્કમ ટાક્સ” ની ઉપજના છપામકા પત્ર ઉપરથી જાણવામાં આવેછે. એક યુરોપિયન મિત્રની મેહરબાનીથી ઈ. સ. ૧૮૯૩ નાં વરસનું પાર્લીમેન્ટે છપાવેલું પત્ર નંબર ૫૨૬ નું મારા હાથમાં આવ્યુંછે તે ઉપરથી માલમ પડેછે કે એ વરસમાં આખાં ગ્રેટ-થિટન મધ્યે દર વરસે ૨૦ હજાર રૂપિયાથી વધારે પેદાશવાળા આશામી કુલ મળીને ૫૧૮૯ હતાં. આથી વધારે પણ ઓછા તો નહીજ. કેમકે સરકારને કર ભરવા માટે પોતાની કમાઈનું અર્ધ પત્રક બધા લોકો આપતા હોય એમ લાગતું નથી. તેટલામાટે ૫૧૮૯ આશામી ઓછામાં ઓછા જાણવા. તેઓમાં પણ

અહડતા ઉતરતા આર વર્ગ યદ્ય શકે, તેમની મંજૂર નીચે પ્રમાણે:—

દર વરસની પેદાશ.

આશામી.

રૂપીયા ૨૦ હજારથી ૫૦ હજારની અંદર..... ૩૮૭૨.

રૂપીયા ૫૦ હજારથી ૧ લાખની અંદર..... ૧૦૧૬.

રૂપીયા ૧ લાખથી ૫ લાખની અંદર..... ૬૧૮.

રૂપીયા ૫ લાખ અને તેથી વધારે..... ૮૦.

આ પ્રમાણે આર વર્ગના શ્રીમંતો વિજ્ઞાપનમાં છે. જે વર્ગની પેદાશ દર વરસ પાંચ લાખ રૂપીયા કરતાં વધારે તે, મહત્તી અહડતા વર્ગના, શ્રીમંતોમાં બે ત્રણ શ્રીમંતો એવા છે કે તેઓની પેદાશ દર વરસે ૪૫ લાખ રૂપીયા કરતાં વધારે ગણાય છે !! લંડનની બોર્ડ ઓફ ટ્રેડની માથે મંજૂર રાખનાર એક ગૃહસ્ત્રી ચિઠ્ઠી મારી પાસે છે તેની મુત્તા ઉપરથી હું આ વાત કહી શકું છઉં. એવા શ્રીમંતના વૈભવમાં ઇંગ્લંડ જેવા દેશમાં શું મળ્યા હશે તેનો વિચાર વાંચનારેજ કરી લેવો.

આપણા દેશમાં દર વરસ એક લાખ રૂપીયા અને તેથી વધારે ઉપજ વાળા શ્રીમંતો (વસ્તીનું પ્રમાણ તથાસત્તાં) આજ કાલ ધણા ઘોડા રહ્યા છે. મુંબઈ શહેરમાં કદાચ સોએક નિકળે, પણ તેમાં કાઠિયાવાડના તાલુકદારો અને મહારાજા દેશના સરદારોને લઈએ તો તેથી ગણતરીમાં કંઈ ઘણો વધારો થશે નહીં. કાઠિયાવાડમાં બધા મળીને ૨૦૦ તાલુકદારો છે તેઓ મધ્યે દર વરસ એક લાખ રૂપીયા અથવા તેથી વધારે ઉપજવાળા ૫૬ કરતાં વધારે નથી.* તેમજ દખણના સરદારોમાં પણ દર વરસ એક લાખ રૂપીયાની અને તેથી વધારે ઉપજવાળા ધણા જોવામાં આવશે નહીં. વગી આ દેશના શ્રીમંતોના વૈભવમાં અને વિજ્ઞાપનના શ્રીમંતોનાં વૈભવમાં મોટો ફેર માત્રમ પડશે.

વિજ્ઞાપનના શ્રીમંતો દેખાવમાં ધણા ગાદા જણાય છે અને જ્યારે ઘરમાંથી બાહર નિસરે છે ત્યારે મોટો ડાઘ અને દમામ રાખતા નથી. આપણી સગે, અગી, રમણ, ડાઈ ચીટ્ટ, જાગેરી, અવધ, દુરિયાધિપતિ (કરોડપતી) બેઠો હોય પણ માત્રમ ન પડે કે આ કોઈ મોટો શ્રીમંત હશે;

અને “હું મોટા શ્રીમંત અથવા ક્ષત્રિયો આશામી છું” એમ જણાવવાની કે દેખાડવાની તે મુદ્દલ તજવીજ કરશે નહીં. આટલુંછતાં તેઓ પોતાનાં ઘરમાં મોટા વૈભવ ભાગવેછે; અને તે વૈભવ એવો મોટો હોયછે કે તે જોયા વગર આપણા શ્રીમંતો તેનો વિચાર કરી શકશે નહીં.

આપણા શ્રીમંતો બાહાર ધણો ભપકો રાખશે અને બાહાર નિકળતી વખત મોટો ડાળ અને દમામ દેખાડશે. હીરા, માણેક અને માતાથી અને સોનેરી વસ્ત્રથી પોતાની શ્રીમંતાઈ જણાવશે એટલુંજ નહીં પણ પોતાની ખીદમતમાં ઘણા માણસોને જ્યાં જશે ત્યાં માથે લઈ જશે. પણ ઘરમાં તેમનો વૈભવ જોશું તો વિભાવતના શ્રીમંતોના વૈભવ આગળ કંઈજ નથી. ખરા વૈભવનાં સુખથી આ દેશના શ્રીમંતો અજાણ્યા છે એટલુંજ નહીં પણ વિભાવતમાં મધ્યમ સ્થિતિના ગૃહસ્થો જોવા અને જોઈને વૈભવ ભાગવેછે તેવા અને તેટલો વૈભવ આ દેશના શ્રીમંતોમાંથી પણ ઘણાજ થોડા ભાગવતા હશે.

“ડ્યુક-ઓફ-ગ્રિફ્થ-વૉટર” મરણ પામ્યો ત્યારે તેનાં ઘરમાંથી કેહેછે કે ૧૫ લાખ રૂપિયાની કિંમતના માત્ર મિત્ર નિકળ્યાં હતાં !! * ધર હાન્ય સ્થાન નામનો એક ગૃહસ્થ મરણ પામ્યો ત્યારે તેનાં ઘરમાંથી ૫ લાખ રૂપિયાની કિંમતનું મૂલ્યમ (સંગ્રહસ્થાન) નિકળ્યું હતું !! * એક વતનદાર શ્રીમંત (Duke of Argyll) ની જમીનમાં ૨૦ લાખ ઝાડ ઉગ્યાં હતાં તે બધાની કિંમત ૪૦ લાખ રૂપિયાની અંકાઈ હતી !! † એક શ્રીમંતનો બાગ-(Loddigo's gardens) છે તેમાં જીદાજીદા રૂપાઓનીજ કિંમત ૨૦ લાખ રૂપિયાની ગણાયછે !! † એક વતનદારની જમીનમાંથી નદી વહેછે તેમાંથી માછલીની પેદાશ દર વરસે ૮૦ હજાર રૂપિયા ઉપજેછે !! † આ ઉપરથી ત્યાંના શ્રીમંતોની દોષતનો તમને કંઈક વિચાર આવશે.

આ બધા શ્રીમંતો કંઈ લંડનમાં જાયુક રહેતા નથી. તેઓનો જાયુક રહેવાસ વિભાવતનાં જીદાજીદાં ગામોમાં ઘણુંકરીને હોયછે. મોક્ષમ ઉપરજ માત્ર તેઓ લંડનમાં જાયછે. આમાંના ઘણાએક શ્રીમંતો પાર્લિ-

* Murray's Modern London, p. 17, 150.

+ Howitt's Rural Life of England, p. 66, 69, 26

મંડળો અધિકારી દ્વારા મોટા ફેવરવાળીથી જુઓંઈ સુધી પાલ્યામેંટ આ-
 લે છે તેટલા મહિનો તેઓ લંડનમાં રહે છે. જે શ્રીમંતો પાલ્યામેંટના
 અધિકારી નથી તેઓ એપ્રિલથી જુલાઈ સુધીની મોઝમ લંડનમાં ટાલા-
 ડે છે. આ પ્રમાણે ઉનાળામાં લંડનમધ્યે શ્રીમંતોની મોટી મંડળી એકી
 થાય છે. આવી રીતે દર વરસ લંડનમાં એકાં થવાથી તેઓને મોટો અ-
 રમ્ય બેસે છે. તેઓને તેમના મોખા પ્રમાણે ગાડી ઘોડા વગેરેના મોટો
 ખર્ચ રાખવો પડે છે. આપેલ વગેરે નાટક ઘણુંકરૂં નિત્ય જોવાનો
 તથા ખીજી મોજ મારવાનો તથા જીવોને નવાં નવાં અને ઉંચા ઉંચા
 વસ્ત્ર પહેવાવવા વગેરેના મોટો ખર્ચ થાય છે. એક ખીજની દેખાદે-
 ખીથી પણ ખર્ચ ઘણો વધી પડે છે. આ એક રૂં ને ગેરફાયદો છે. વળી
 કોઈ કોઈ શ્રીમંત બર્ફેલમાં પડે છે એ એક ખીજને ગેરફાયદો.

આવી રીતે ગેરફાયદો થાય છે. અરે પણ તેની સાથે તેઓને તથા
 દેશને મોટો ફાયદો ખી થાય છે. તેઓ જો પોત પોતાનાં ગામમાં જ બરાઈ
 રહેતા તેઓની દાક્ષિણે મોટો તેમને પોતાનાં ગામના લોકોથી જે માન
 મળે તેમાં તેઓ ઘણા છટી જાય અને જે પ્રમાણે આપણા દેશના, થોડી
 પેદાશવાળા, વતનદારના મિજાસનો કંઈ પાર નથી તેવા મિજાસી થઈ
 પડે. પણ લંડનમાં પોતાના જેવા અનેક અને કેટલાએકને પોતાથી મ-
 હડતા જોઈને તથા તેમનો ખર્ચ અને દમામ જોઈને તેઓનો ગર્વ ઉભરી
 જાય છે. વળી લંડનમાં નથી નથી “દ્યાધન” (તરેહ) જોઈને તેઓ
 પોતાનાં વતનમાં દાખલ કરે છે, એ પણ એક મોટો લાભ ગણાય છે.

દેશને વળી આ ફરતાં વધારે લાભ થાય છે. દરએક મંડળીમાં
 તેઓ એકથા મળે છે ત્યારે ગાજપ્રકરણની બાબતમાં એક ખીજના વિચા-
 રથી વાકેફ થાય છે. એ મંજંની એક ખીજ સાથે તકરાર ચલાવે છે અને
 તેનું પરિણામ ઘણું સારું નિપજે છે. વળી દરએક ડોકાણે અથવા દર-
 એક મંડળીમાં વિદ્યાની કે રાજ્યકરણની વાત નિકળે છે એટલામોટે તેઓને
 એ મંજંની મોહિતગારી કે ખર્ચ રાખવાની જરૂર પડે છે. તેઓમાંથી
 કોઈ જો આમાંની કોઈ વાતમાં અથવા તકરારમાં સામેલ થઈ શકે નહી
 તો તે જુબકમાં અથવા મુખમાં ખાયે. પોતાના વર્ગની મંડળીમાં સામેલ

યવાને જોમ માર્ગ વસતી જરૂર છે તેમ વિદ્યામાં તથા રાજપ્રકરણમાં તથા વર્તમાનાત્ર સંમંડી ચગ્યામાં માહિતગારી ગામવાની તેને જરૂર છે.

આપણા દેશના શ્રીમતો મોટી વિદ્યાની અને રાજપ્રકરણની બાબ-દાદી ધણકરીને અમાન છે એટલુંજ નહીં પણ કેટલીક આધારણ બાબ-દાની માહિતગારી તેઓમાં કવચિતજ હોયછે. આ ટુકાણે હું માર્ગ દેશી શ્રીમંતોને નમનતાઈથી સુચના કરવાની ગજા લઉં છઉં કે જ્યાંસુધી તમે ઉચી કેળવણી લેશો નહીં અને રાજપ્રકરણની તથા વિદ્યાની અનેક બા-બદાઈ વાકેફ થશો નહીં ત્યાંસુધી તમાગમા શ્રીમંતાઈનું લક્ષણ ગણાયે નહીં અને ત્યાંસુધી આ દેશની મોટાઈ વધશે નહીં.

"Among the nations which now bear rule in every part of the earth, there is no instance of a class of nobles retaining its position without being superior in intelligence and education to the mass of the people"

Speech of H. F. Sir Bartle Frere

આપણા પ્રખ્યાત ગવર્નર સાહેબ, શરૂ બાર્દલ ફ્રિયર જેણે આપણા દેશની સ્થિતિ સુધારવાને ધણી મહેનત લીધીછે અને ઘણી કાળજી દે-ખાડીછે એણે તા. ૩૨ મી ઓક્ટોબર સન ૧૮૯૧ ને દાહડે પુણામાં (તે નામદારને માન આપવા) એકાદ ઘણા શરદારોને કેટલીક અગ-ત્યની સુચના કરી હતી તેમાંથી આ એક વાક્ય મેં અહીં ઉતારી લીધેછે. એનો અર્થ એ છે કે "પૃથ્વિના દરેક ભાગમાં જે પ્રજાના લોક રાજ અપાવેછે તેઓમાં શ્રીમતોનો વર્ગ તપાસશું તો માત્રમ પડશે કે જુદામાં અને વિદ્યામાં સાધારણ લોકો કરતાં મહજ્જા વગર શ્રીમતો પોતાની શ્રીમં-તાઈનો બોજ ગાળી શક્યા તેમ એનો એકે દાખલો મળી શકશે નહીં."

આ વાક્ય ઉપરથી જણાયે કે આપણા શ્રીમતોની શ્રીમતાઈનો બો-જ ત્યારેજ રહેશે કે જ્યારે તેઓ જુદામાં અને વિદ્યામાં સાધારણ લો-કોના કરતાં મહજ્જા થશે. તેઓ જે હાલતમાં હાલ છે તે હાલતમાંજ રહ્યા તો તેઓની શ્રીમતાઈનો બોજ ઉતરતો જશે. માટે તેઓએ આવધ રહેવું જોઈએ અને પગેથરે તેઓના હાથમાં આ દેશનું માર્ગ કરવાની

જે જોગવાઈ આપીએ તેનો લાભ લેતા જોઈએ. મારા પાર્સિયન ફિયર આ દેશનો જે ખરે મિત્ર જણાવે છે તેના ઉપર ટાઈના વચન મારા દેશી શ્રીમતોએ પોતાના હૈયામાં મેનડી રાખવા જોઈએ.

અરે ! આપણા દેશનો એનો ઘણો ખર્ચ થયે છે હરએક ડોકાણે અને હરએક મડગીમાં વિદ્યાની કે ગજવજવણની વાત ચાલે અને જે શ્રીમતોનું અમાન માનમ પડે તે શ્રીમતો પુત્રકમાં અથવા મુર્ખમાં ગણાવે એમ જ્યારે થયે ત્યારે જ દેશી મોરેશ, મારેશ અને રોકીયાએને આવી બાનનો અખ્યામ મનાતી અગય જણાશે આપણી “સેલુએ પ્રિન્સિપલિ” મા દેશી શ્રીમતોને ઘણા કષ્ટોએ કીકર થયું છે પણ તેઓમાં એનો કયો ના છે કે જેને ગજવજવણની બાબતમાં પૂરે અખ્યામ હોય ? આ મનાન પુત્રીને હું મારા દેશના શ્રીમતોને અપમાન આપું છું એમ કોઈએ મનનું નહીં. મારી દેશની મતલબ એવીજ છે કે શ્રીમતોને ધરે આવા અખ્યામને મારે પૂરી જોગવાઈ આપીએ તેનો જ્યામુરી તેઓ લાભ લેશે નહીં અને વિદ્યાની કે ગજવજવણની બાબતોથી વાકેર થયે નહીં ત્યામુરી આ દેશનો ઘણો ઉલટો નહીં.

વિનાયતના શ્રીમતોના પૂરે જબમે જોવા દેવતા ધણુકરીને લડન મા આપણે જોઈ ચડ્યું નહીં. નડનમાં તેમના વગ જોને આપણે કદાચ ખોટો નીચાર બાવશું. તેઓના પૂરે જબમે અને પૂરે દમામ જોવા દેવ તો તેઓના ગામમાં આપણે જઈને જોઈ ચડ્યું. હું નડમાં જઈને તમે કોઈ શ્રીમતને તેના ગામના વનમાં જ્યામુરી તેનો “પ્રેટી નાઈફ” (Country life) જોશે નહીં ત્યામુરી તમેને તેની શ્રીમતાનો અને વેળવના ખરે વિચાર આવશે નહીં.

આ હા ! તેઓના વનમાં તેઓના મકાન કેવા વિચાર અને કેવા મુલ છે ! તેઓના બાગ જગિયામાં ગ્રાડપાન કેવા ખિની રહ્યાં છે ! કે નાક ગ્રાડપાનને જે તરેહવાગ આકારના કાપેના છે ! કોઈ ગ્રાડ ઉપર જાયે રિતિ મોર ખેડો દેવ અને કોઈ ગ્રાડ ઉપર લીડુ પક્ષી ઉડ્યું દેવ, કોઈ ગ્રાડ ઉપર ગ્રાડ ઉડ્યું દેવ એમ તરેહવાગ આમમાં ગ્રાડપાનને કાપેને તથા તરેહવાગ જાળના ગ્રાડપાન વાલીને બાગ ની યોબા કેની વધા

રી મુકલી છે !! તેઓનાં ધર મધ્યેના શણગાર કેવો ઉંચો અને મરમ છે !!
 દહીં કુધની જગ્યા અને કુધનો બગીચો આંખને કેવો બાહાર આ-
 પે છે !! અરે તેઓની સ્ત્રીઓ કેવી રૂપાળી અને યુણવાનુ દીસે છે !! તે-
 ઓમાં કેવો રૂડો વિવેક છે અને કુટુંબના ધણાખરા માણસોનો સ્વભાવ
 કેવો બોલો અને મિલમલ વગરનો છે !!

જેમ આપણા દેશમાં જમીનદાર શ્રીમંતોનાં વતનમાં દર નવી ઓ-
 લાદે ભાગ પડતા જાય છે અને દર ઓલાદે દાક્ષતનું કડિવત (છોકરાઓમાં
 મરખો ભાગ પડ્યાથી) દૂદી જાય છે તેમ વિભાવતમાં થતું નથી. વિભા-
 વતમાં એક શ્રીમંતને ધણું છોકરાં હોય છે તે બધાં બાઈબેહેન વચે રોકડ
 પુંછની મરખે ભાગે વેંદેચણી થાય છે; પણ વતન અથવા જમીનની અ-
 થવા ધરખારની વેંદેચણી તેમ થતી નથી. સ્થાવર મિલકત બધી વડા
 છોકરાને મળે છે અને તેમાં તેના બાઈ કે બેહેનનો ભાગ પડી શકતો
 નથી. દાક્ષત ગમે એટલી મોટી હોય પણ તે ધણું માણસોમાં વેંદેચાઈ
 ગયાથી તેનું કડિવત દૂદી જાય છે. તેટલામાટે વારસા હિસ્સાનો આ
 કાયદો વિભાવતમાં ધણો યુણભરેલો માલમ પડ્યો છે.

૨. મધ્યમ સ્થિતિના લોક.

MIDDLE CLASSES

જેઓની પેદાશ દર વરસે રૂપીયા ૩ હજારથી ૨૦ હજારની અંદર
 છે તેઓ મધ્યમ સ્થિતિના લોક કહેવાય છે. ગ્રેટ બ્રિટન (એટલે ઇંગ્લંડ
 તથા સ્કોટલંડ) માં બધા મળીને એવી પેદાશના આશરે ૫૦ હજાર આ-
 મામી છે. ૪૦ થી ૧૮૬૩ ની પેદાશના પાર્લિયમેન્ટે છાપેલા પત્ર
 ઉપરથી માલમ પડે છે કે એ વરસમાં બધા મળીને ઉપર લખેલી પેદાશવાળા
 ૪૮૫૯૭ માણસો હતાં. તેઓના આર વર્ગ નીચે પ્રમાણે :—

દર વરસની પેદાશ.

આમામી.

રૂપીયા ૩ હજારથી ૪ હજારની અંદર	૧૭૬૭૨.
રૂપીયા ૪ હજારથી ૬ હજારની અંદર	૧૫૩૬૭.
રૂપીયા ૬ હજારથી ૧૦ હજારની અંદર	૯૧૫૮.
રૂપીયા ૧૦ હજારથી ૨૦ હજારની અંદર	૬૪૦૪.

આ લોકોની રહેવાની રીતભાતમાં અને આપણા દેશના મધ્યમ સ્થિતિના લોકોની રહેવાની રીતભાતમાં ઘણો ફેર છે. ઉપર જણાવેલા ચાર વર્ગમાં ઉતરતા વર્ગના લોકોને ત્યાનાં ગિલાબ પ્રમાણે ગ્રહસ્થાનમ મનાવવાનું ઘણું કઠણ પડે છે. કેમકે એ લોકોની રહેવાની રીત કંઈ આધારણ નથી. આપણા દેશના મધ્યમ સ્થિતિના લોકોને ખેતવાને અને સુવાને એકજ ઓગડા હોયતો ચાલી શકે; જમવાને અને રાંધવાને એકજ ઓગડી હોયતો ચાલી શકે. પણ વિજ્ઞાતમાં તેમ ચાલશે નહીં. આ ચારે ખંડ જીદાજીદા જોઈએ. તેમાં ખેતવા ઉડવાનો ખંડ (દ્વાધંગ રમ) ઘણો સ્વચ્છ અને દેખાવમાં મારો જોઈએ; તેમજ જમવા કરવાનો ખંડ (દાધનિંગ રમ) પણ ચોખ્ખાવમાન જોઈએ.

આ સ્થિતિના આપણા દેશના લોકો ગાડીઘોડા રાખે પણ નહારા ને ગંદાં ઘરમાં રહેશે અને ઘર “કુતિય” કરતું અથવા મણુગારતું એટલે શું તે જાણવાની પણ યોડીજ દરકાર રાખશે. વિજ્ઞાતમાં ઘરનાં ગાડીઘોડા વગર ચાલે, પણ મારાં ચોખ્ખાવમાન ઘરમાં રહેવું અને તેમાં જરૂરના મણુગાર ચુકવો એ વગર ચાલેજ નહીં. જેનાં ખેતવા ઉડવાના ઓરડાનો દેખાવ ખરાબ તે ગ્રહસ્થમાં અપેજ નહીં. મંડળીમાં મૂકેલ લેખે ખપવાને પેદેશ વેદેહું એ જોઈએ કે તેનું ઘર મારું અને સ્કાઈથી મૂંઝેલું જોઈએ. ઘર નાહાનું હોય તો ચિંતા નહીં પણ ભાત ઉપર કાગળ ચોડેનાં જોઈએ, બારીની ઉપર “કર્ડન” અથવા પડદો જોઈએ. અને જમીન ઉપર ગાપિયો દંમેથ પાયરેલો જોઈએ.

મણુગારમાં ટેબલ, ખુરસી અને કોચ જોઈએ; માર્બલ-બોર્ડ અને પિયાનો ફાઈ કે હારમાનિયમ (વાયળ) જોઈએ; બે ચાર મારાં ચિત્ર અને એક બે ટાંગવાના ચોખ્ખાવમાન દીવા જોઈએ. આટલું ઓછામાં ઓછું દ્વાધંગ રમમાં એટલે ખેતવા ઉડવાના ઓરડામાં. હવે જમવાનો ઓરડો લો. તેમાં પણ બારી ઉપર પડદા, દેવાળ ઉપર કાગળ અને જમીન ઉપર ગાપિયો જોઈએ. જમવાની માટી ટેબલ જોઈએ અને યોડાંએક ટગિત્રાં ચિત્ર જોઈએ. સુવાના ઓરડામાં પણ બારી ઉપર પડદા, દેવાળ ઉપર કાગળ અને જમીન ઉપર ગાપિયો જોઈએ. ઉપર-પતંગ જોઈએ.

એ, વૉરદ્રોષ અથવા વસ્ત્ર મુકવાની કબાટ જોઈએ. એક મોટા ધોવાની અને બીજી આરસો મુકવાની ટેન જોઈએ. આ બધી મામાન “ટેસ્ટ” એટલે મણુગાર પુદ્ધિથી મુકતો જોઈએ અને તે ઉપર કે બીજા ઉપર કે છાજ ઉપર કે બારીબારણા ઉપર મેલ કે કચરો મુલ્ય ન જોઈએ.

મધ્યમ સ્થિતિના મહડતા વર્ગમાં એક કુટુંબને દર વરસે દસ કે બાર હજાર રૂપિયાનો ખર્ચ લંડનમાં થાય છે.* એ ખર્ચનો મોટો ભાગ છોકરાઓને કેળવણી આપવામાં જતો રહે છે. એકએક છોકરા પછવાડે દર વર્સે એકએક હજાર રૂપિયા કેળવણી આપવાના બેસે છે. એક કુટુંબમાં ચાર કે પાંચ છોકરાઓની રાશ લઈએ તો ચાર હજાર રૂપિયા દર વર્સે છોકરાઓ પછવાડે કેળવણીના લાગે છે. આપણા દેશમાં મધ્યમ સ્થિતિના મહડતા વર્ગમાં છોકરાઓને કેળવણી આપવાનો ખર્ચ એટલો થોડો બેસે છે કે તે ગણતરીમાં ન લઈએ તો ચાલી શકે. એક દેવી ગૃહસ્થ દર વર્સે પોતાના છોકરાની કેળવણી પાછળ ૫૦ રૂપિયા ખર્ચશે તો તે વણા કેહેવાયે અને છોકરીની કેળવણી વિષે તે દરકાર કર્યે નહીં.

મધ્યમ સ્થિતિના મહડતા વર્ગમાં બીજો મોટો ખર્ચ કપડાનો થાય છે. ખરેખરી સ્ત્રી ઘણકરીને વસ્ત્ર પછવાડે દર વર્સે એક હજાર રૂપિયા ખર્ચે છે. શ્રીમંતની સ્ત્રીને દર વર્સે પાંચ હજાર રૂપિયાથી ઓછો ખર્ચ ચતો નથી. આ ઉપરથી માનવ પડશે કે આપણા કરતાં છ કે સાત ગણો વધારે ખર્ચ વિલાયતમાં સ્ત્રીના કપડા ઉપર લાગે છે. એક શ્રીમંત સ્ત્રીના ઉડાઉપણા વિષે એમ કેહેવાય છે કે તે પોતાના કપડાને માટે દર વર્સ ૨૦ હજાર રૂપિયા ખર્ચ કરતી હતી † વસ્ત્રમાં આવું ઉડાઉપણું મુલ્ય ૫૫૬ કરવાજોગ નથી. પણ ત્યાંના લોકો ફાશન (Fashion) ની ફાસીમાં ફાસી પડ્યા છે. આપણા દેશીઓ સ્ત્રીઓના લુગડા ઉપર મોટી રકમ ખર્ચવાને બદલે ઘરેલું કરાવે છે તે ઠીક જ છે; પણ ઘરેલું એવું ન જોઈએ કે શરીરને બાર પડે ને ખુબસુરતી ઘટે. પગમાં રૂપાની બેડી ધાવવી અને નાકમાં નથડો લટકવો અને જાડા જાડા ઘરેલું પહેરવા એનાં જેવું જગતીપણું બીજું કશું હશે ?

* Pall Mall Gazette, ૨૫ September 1865 † Habits of Good Society p 164

છોકરાઓને ફેળવણી આપવા પછવાડે ધૃતેશ ગૃહસ્થ મોટા ખર્ચ કરે છે તે વિવાદ ખરેખર વખાણવાલાયક ને નકલ કરવાજોગ છે. જે મ જમીનને ફેળવવા માટે ખર્ચ થાય છે તો તેનો બદલો મળે છે તેમ છોકરાઓનું મન અને તન ફેળવવા માટે ખર્ચ કસ્યાથી તેનો બદલો વળી જાય છે. તમે કેહો છો કે આપણા મધ્યસ્થિતિના દેશોમાં ફેળવણી ઉપર એટલો ખર્ચ કરવાની શક્તિ નથી. આ વાત સાચી હોય પણ છોકરાઓને મોટી ધામધુમથી પરણાવવાને આપણા લોકો મોટા ખર્ચ કરે છે ત્યારે પોતાની શક્તિનો વિચાર કેમ કરતા નથી? તેઓ જેવી કાળજી છોકરાઓને પરણાવવાની તથા તે માટે મોટા ખર્ચ કરવાની રાખે છે તેની કાળજી છોકરાઓને ફેળવણી આપવા વિશે રાખે તો કેટલો લાભ થાય વા? જેટલો ખર્ચ તેઓ લગ્ન ઉપર કરે છે તેટલો ખર્ચ છોકરાઓની ફેળવણી ઉપર કરે તો છોકરાઓ મોટપણમાં ધણા સુખી થાય. બાળપણમાં લગ્ન કરીને તેમને સંસારની સુમડીમાં નાખવાને બદલે તેઓને એવી ફેળવણી આપી હોય કે જેથી તેઓ પોતે કમાઈને પોતાનું લગ્ન પોતે જ કરે અને પોતાનાં ઘરનો ખર્ચ પોતે સ્વયંથી શેડે તો કેવું ગ્રાહ? મધ્યમ સ્થિતિના ગૃહસ્થને પોતાને માટે કપડાનો ખર્ચ ત્યાં દર વર્સે પાનસો કે છસો રૂપિયાનો આશરે

થાય છે. † ત્યાંની હવા અને ખીજી કમવા અથવા ફોટ નંગ ૭ . ૧૮૦
આખરો ધ્યાનમાં લેતાં ૪૦૦ થી ૫૦૦ પાટલુન તથા પાઈલમા નોક ૭, ૬૦
રેસ્ટ ફોટ નંગ ૫ . ૪૦
રોપી મોળા, ને સ્કાવર્ ઈ. . ૧૦૦
પૂટ ૫૦

રૂપિયા. ૩૫૫૫
ક્યાં ક્યાં કપડાં જોઈએ તેની નોંધ હાંસિયા ઉપર મેં આપી છે. જેઓની પેદાશ દર વર્સ ૩૦૦૦ કે ૪૦૦૦ રૂપિયાની છે તેઓનો નિભાય લંડનમાં મોટી મુઠકેલીથી થાય છે. એ સુલ્કેવી કેવી હશે તેનો વિચાર તમને આવે એટલામાટે પાંચમાય ગેઝટ નામનું એક પ્રખ્યાત વર્તમાનપત્ર જે લંડનમાં પ્રકાશ થાય છે તેમાં એ વિશેષી માખદ નારન વાંચવામાં આવી હશે તેનો એક ટુંકો ભાગ મેં ઉતારી લીધો છે તે હું આ જગ્યાએ દાખલ કરું છું.

“If he (e. i. a gentleman in London) has only £400 (a year) he must either not marry, or he must pinch frightfully; he must count every shilling, he must grumble or lament over each fresh child that makes its appearance; he must deny himself a host of recreations and luxuries that have become almost necessity to us now; and it is only if he has a very clever wife and escapes the calamity of sickness that he can hope to have a tidy, elegant and gentlemanly home.”

Pall Mall Gazette, September 15; 1865

“લંડનમાં કોઈ ગૃહસ્થને દર વરસે જો ૪૦૦૦ રૂપિયા મળતા હોય તો તેણે પરણવું નહી, અગર પરણ્યો તો તેના નિભાવ ધણોજ મુશ્કેલી થાય. તેને એકએક શિલિંગ ગણવી પડશે, જે એકએક નવું ઈંકાઈ તેને ઘેર આવતાર પામશે તે જોઈને તેને ચડાડવું પડશે અથવા તેમણે મનમાં મતાંપ થશે. કેટલીએક ગમત તથા મોજ જે હાલ જરૂરની થઈ પડેછે તેના તેણે ત્યાગ કરવો પડશે; અને જો તેની સ્ત્રી ધણીજ હોય ત્યાર હશે અને તે જો મંદવાડની પીડામાંથી મોકલો હશે તોજ તેણે એક સુંદર, સફાઈદાર અને ગૃહસ્થને રહેવા લાયકનાં ઘરમાં રહેવાની આશા રાખવી.”

આવી સ્થિતિના ગૃહસ્થને લંડનમાં (ત્યાંની ચીત પ્રમાણે) રહેવું એ કેવું કઠણ છે એ વિષેના એક દાખલો અને મળ્યો હતો. એક પેળા હું જનરથમાં બેસીને જતો હતો ને મારી પાસે બેઠેલા એક ઇંગ્લેન્ડ અને પુરુષ કે તમે મુંબઈના પારસી છો? મેં કહ્યું કે હું હિંદુ માતે વાણીયો છું. તે બોલ્યો કે તારે તમે પારસી જેવી પાઘડી કેમ બાંધેછો? મેં કહ્યું કે પારસીની અમલ પાઘડી જુદી હતી ને તેઓએ હાલની પાઘડી અમારી પાઘડીના ધાટ ઉપરથી પેહરવા માંડેછે. ત્યારપછી તેણે મને કહ્યું કે “તમે કદાચ મને બોળખતા નહી હશે; હું મધરાતના લશ્કરનો મુખ્ય સેનાપતી હતો અને અહીં મને જનરથમાં બેઠેલો જોઈ તમે કદાચ અચરત થશો. પણ જો પાસે દ્રવ્ય ન હોય તેઓનું અહીં કામ નથી.”

સી પ્રદેશ સમાજ સ્થિતિને તીવ્રક્રમથી દર્શાવે

૩. સ્ત્રીજાતની હાલત.

SOCIAL POSITION OF WOMEN

હાલમાં દેશની સમાજ સ્થિતિનું માપ તે દેશની સ્ત્રીની સ્થિતિ ઉપરથી થાય છે. જે દેશમાં સ્ત્રીની સ્થિતિ નકારી તે દેશની સમાજ સ્થિતિ પણ નકારી ગણાય છે. સમાજ સ્થિતિના મુળ આધાર સ્ત્રીની સ્થિતિ ઉપર રહ્યો છે. હરએક માણસની સ્ત્રી નકારી નિષેડી તો તેના સમાજ ખગડ્યો એમ આપણે કહીએ છીએ. આ વાત જેમ એકએક માણસને લાગુ પડે છે તેમ એકએક દેશને લાગુ પડી જોઈએ. રૂડી, બની અને કેળવાયેલી સ્ત્રી જેમ એક ધરના સણગાર કેહેવાય છે તેમ રૂડી, બની અને કેળવાયેલી સ્ત્રીઓ, એક આખા દેશનો સણગાર ગણાય છે.

નિનાયતમા સહકતા વર્ગની સ્ત્રીઓ ધણુકીને રૂડી, બની અને કેળવાયેલી છે એમ જો હું જમને કહું તો એ વાત કોઈ ગ્રામી પાડી શકશે

નહી. આ ઉપરથી કંઈ એમ સમજવું નહી કે વિલાયતમાં હંમેશા વર્ગની બધી સ્ત્રીઓ રૂડી, બધી અને કેળવાયળી છે. એક આખી મંડળી ઉપર સાધારણ ગુણ કે દોષ મુકવો એ કામ ઘણું કઠણ અને ખારીક છે. તેજતાં એક મંડળીમાં જો ઘણા માણસો મારાં હોય અને દશમાં એકાદ એ નકારાં હોય અને એ મંડળીવિષે સાધારણ વિચાર જાણાવવાની જરૂર પડે તો આપણે એમજ કેહેશું કે તે મંડળી સારી છે. એજ ધારણ લઈને હું વિલાયતના ગૃહસ્થોની સ્ત્રીઓ વિષે જોઈું છઉં.

વિલાયતની સ્ત્રીઓ આપણા દેશની સ્ત્રીઓની પેઠે કેળવણીના સણ-ગારથી બેનશીબ નથી. વગર કેળવાયળી સ્ત્રી વિલાયતમાં ભરથાર વગર રખડી મરે. વગર કેળવાયળી સ્ત્રી કોઈ પણ સારી મંડળીમાં સામેલ થઈ ન શકે. એજ ઉપરથી તમે સમજી શકશો કે વિલાયતમાં ગૃહસ્થોની સ્ત્રીઓને કેળવણીથી પોતાનાં મનને સણગારવાની જરૂર પડેછે. માખા-પને મુખ્ય કાળજી એ રહેછે કે મારી ઘીકરીને રૂડી કેળવણી આપું, નહીતો તેનું આખું જીવન બર્થ જશે અને ભરથાર વગર કે મારી મંડળી વગર દુખી થઈ પડશે. જે દેશમાં માખાપને ઘીકરીની કેળવણી વિષે આવી મોટી કાળજી રહે તે દેશની સ્ત્રીઓ ઘણુંકરીને કેળવણી પામેલી અને સગુર હોયીજ જોઈએ.

આપણા દેશની સ્ત્રીઓને ઘણુંકરીને વગર ભણેલી અને વગર કેળવાયળી આપણે જોશું. કેળવણી વગર તેઓમાં ઘણુંકરીને બુદ્ધિ થોડી અને સમજ કાચી હોયછે. કેળવણી વગર પોતાના ભરથારને કેમ ખુશી કરવો અને પોતાનો ભરથાર કામ ધંધથી થાકી પાકીને આવે એટલે એના મનને કેવી વાતથી અને કેવી રીતથી વિમાંતી આપવી એ આપણી સ્ત્રીઓ ઘણુંકરીને જાણતી નથી. કેળવણી વગર અવકાશને વખત વાંચવા લખવામાં રોકવાને બદલે પડોસણ સાથે લોકોનાં ઘરના કુચકાની વાતો કરવામાં અને વાતો સાંભળવામાં તેઓ રોકેછે. કેળવણી વગર પોતાના બાળકોને ખચપણમાં કેવી રીતે કેળવવાં અને તેઓને બોલવા માલવામાં અને બેસવા ઉઠવામાં અને ખાવા પીવામાં કેવો વિ-વક શીખવવો એ વિષે તેઓને ઘણુંકરીને ખબર નથી.

તમે તમારી વહુ દીકરીઓને કેળવણી આપો. એવી હું તમને મજબુત બલામણુ કરું છઉં. તે માત્ર સ્ત્રી કેળવણીનાજ કારણ માટે કરું છઉં એમ નથી પણ તમે તમારી પદવી સાચવી શકો એવી મતલબથી કરું છઉં.”

સ્ત્રી બાણેલી અને હાથીવાર હથે તો તે પોતાના ધણી ઉપર આડી સત્તા અલાવથે એ બોદી બિંદુક રાખવાનું કારણ નથી. વગર કેળવાયલી સ્ત્રી પોતાના સ્વામીની મરજી સાચવી શકે તે કરતાં કેળવાયળી સ્ત્રી વધારે સાચવી શકેછે. ઇંગ્લંડમાં મહારાણી વિક્ટોરિયા અને ખીજી કુળવાન સ્ત્રીઓ બાણેલી અને કેળવાયલી હોવા છતાં તેઓએ પોતાના સ્વામીની ઉપર આડી સત્તા અલાવવાને બદલે તેઓને સંચાર વહેવારના કામમાં ધણી અગત્યની અને ઉપયોગની મદદ કરીછે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે.

માત્ર લખતાં વાંચતાં શિખવું એજ કેળવણી નથી. એતો કેળવણીનો માત્ર એક ભાગ જણવો. કેવી જાતની કેળવણી હે તો તે સ્ત્રી વિલાયતમાં કેળવાયળી કેહેવાય એ વિષે આઠમાં પ્રકરણમાં “સ્ત્રીનાં લક્ષણ” વિષે લખતાં હું જણાવીશ. આપણા દેશમાં સ્ત્રી-કેળવણીનું હજીતો મંડાણ થયુંછે. છોકરીઓ વાંચતાં લખતાં શિખેછે એ ઠીકજ છે. પણ એતો માત્ર કેળવણીનો એક હાથ થયો. એક હાથથી કંઈ આખું માણસ થઈ શકતું નથી; બે હાથ, બે પગ, બે આંખ, બે કાન, એક નાક ઇત્યાદિ મળીને જ એ આખું માણસ થાયછે તેમજ કેળવણી વિષે સમજવું. અહડતા વર્ગના આપણા દેશીઓ જ્યારે એવાજ ઠરાવ કરશે કે જે છોકરીએ કેળવણી લીધી ન હોય તેની સાથે લગ્ન કરવુંજ નહી ત્યારે આપણા લોકો છોકરીઓને કેળવણી આપવાની કાળજી રાખશે.

સ્ત્રીઓને સાથે લઈને ફરવાની અથવા તેમને સાથે લઈને કંઈ પણ વસ્તુ જોવા કરવાની અથવા તેમની સાથે બેસીને ઉઘાડી રીતે વાતચિત કરવાની જેવી આપણમાં બોદી લાજ છે તેવી ઇંગ્લેન્ડમાં નથી. એવી બોદી લાજ નહી હોવાથી સ્ત્રી પ્રશ્નને પરસ્પર ઘણો લાભ થાયછે. હરએક રૂડી વસ્તુ જોવાનો, હરએક રૂડી વાત સાંભળવાનો, હરએક રૂડી મંડળીમાં જવાનો, અને હરએક રૂડી મોજ બોગવવાનો સ્ત્રીને લાભ મળેછે. હરએક ઠેકાણે અને હરએક જગ્યાએ ધણી ધણીઆણી સાથે

ગયાથી અને આયે રહ્યાથી તેમની એકબીજા ઉપર મમતા અને પ્રીતિ વધે છે.

પુરૂષને સ્ત્રીની મંડળીથી કેટલીક ખુશી ઉપજે છે. સ્ત્રીની કોમળ વા-
ણીથી અને મિઠી વાતચિતથી તેનું મન આનંદ અને પ્રકૃતિન ધાય છે. તે
દુનિયાદારીની ચિંતા તેટલી વાર ખુશી જાય છે અને તેનાં મનને આવી
સીતનો વિશ્રામ મળ્યાથી તે પાછું કામ ધંધા ઉપર નવાં અને તાજાં જો-
રથી લાગે છે. વળી સ્ત્રીને કેટલો બધો લાભ ધાય છે? તે હરએક નવી
વાતથી અને હરએક નવી વસ્તુથી વાકેફ રહે છે અને તેથી તેનાં જ્ઞાનમાં
નિન્ય વધારો થતો જાય છે. વળી આખી મંડળીને કેટલો બધો લાભ
ધાય છે? તેઓની મંડળીમાં સ્ત્રીજાત હોવાથી તેઓને અદબ અને મર્યા-
દાથી વર્તવાની અને વાત કરવાની જરૂર પડે છે અને કોલિયાપણું દે-
ખાડવાની જોગવાઈ તેઓને ધણુંકરીને મુદ્દલ મળતી નથી.

આપણા દેશીઓ આ બાબદમાં બોલી લાજ રાખી બેઠા છે. ઉંચા
વર્ગની સ્ત્રીઓ ધરના આકર તથા મહેતાઓ આયે હસી બોલીને વાત કરે
તો તે ચાલે; પણ પોતાના ભરથાર આયે અથવા ભરથારના મિત્ર આયે
વાત કરવાને તેમને “લાજ” ઉપજે છે. ઉંચા વર્ગની સ્ત્રીઓ રસ્તામાં
ઉઘાડું મોઢો રાખી ચાલે પણ (ચુજરાતી હિંદુમાં) પોતાનો ભરથાર કે
ભરથારનો મોટો મિત્ર કે સગો મળ્યો તો તેને જોધને મોહોડા ઉપર
(પોતાની સાડીનો) ધુંમટો ખેંચાયે અને મોહો ઠાંકીને ચાલયે. આ
કેવી સીતની “લાજ” તે હું સમજી શકતો નથી.

માગ દેશીઓએ જાણવું જોઈએ કે ખરી “લાજ” અધિવેશથી
બાકવા ચાલવામાં અને દુરાચાર્યમાં છે. અરે આપણા દેશની કેટલી-
એક સ્ત્રીઓ કેવાં ત્રીણાં અંગવસ્ત્ર પહેરે છે અને રસ્તામાં કેવો નહારો
લટકો કરીને ચાલે છે !! ધરમાં મોટો મોહો બોલે છે. આમાં તેઓ લાજ
રાખતાં નથી અને પોતાના ભરથાર આયે ફરવા હરવામાં અને હરએક
કેકાણે જવા કરવામાં બોલી લાજ ચામોટો રાખવી જોઈએ ?

આપણા દેશીઓમાં ધણુંકરીને એવો વિચાર છે કે સ્ત્રીજાતને કબ-
જમાં અને પડદામાં રાખ્યાથી તેઓની નીતિ વધારે સચવાય છે અને
તેમને બાહ્ય ફરવા હરવાની છુટ આપ્યાથી અથવા પુરૂષોની મંડળીમાં

સામેલ કસ્યાથી તેમની નીતિ બગડે છે. પણ આ વિચાર બુદ્ધભરેલો છે એમ અત્રે જણાવ્યા વિના ચાલવું નથી. એક માણસ ધરમાં નિત્ય આજસુ ખેતી રેણ તો તેના મનમાં નકારે ને કે રસ્તે ચાલવાનો વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ સ્ત્રીને વિષે જાણવું. જેમ અનેક વસ્તુ જોવામાં અને અનેક વસ્તુ સાંભળવામાં આવે તેમ તેનું મન અનેક વસ્તુ ઉપર વિચાર કરવામાં વધારે રોકાયેલું રેણ એટલે તેના મનને નકારી વાતનો અને નકારી બાબદનો વિચાર કરવાને અવકાશ ક્વચિતજ મળે.

સ્ત્રી જાતને કબજામાં અને પડદામાં રાખવાનો આપ ધણુકરીને મુશ્કેલીનોથી આપણા દેશમાં દાખલ થયો છે. પણ મુધરેલા દેશોમાં અને મુધરેલા લોકોમાં સ્ત્રીજાતને કબજામાં કે પડદામાં રાખવાનો ચાલ મુદ્દલ જોવામાં આવતો નથી તેથી તેઓ ધણુ સુખ ભોગવી શકે છે. આ વાતનો સાધારણ છે કે જે સ્ત્રી નકારી હશે તેને વધારે કબજામાં કે પડદામાં રાખ્યાથી તે વધારે બગડશે. કેહેવત છે કે “રેણ તો આપથી ને જાયતો સગા આપથી.” બહી અને કુલધાન સ્ત્રી હશે અને પતિવર્તાનો ધર્મ જાણતી હશે તો તે બાહાર કસ્યા હસ્યાથી તથા પોતાના ધણી સાથે પ્રયોગની મંડળીમાં સામેલ થવાથી કદી બગડશે નહીં. એ બીજે ધાર્તી રાખીને તેને ધરના ખુણામાં ધાલી રાખવી એજ આજું છે.

ઉત્તિહાસનો અભ્યાસી કહી શકશે કે જે લોકોએ પોતાની સ્ત્રીઓને કબજામાં અને પડદામાં રાખી છે તે લોકોની હાલત મુધરી નથી અને તે લોકો મુધરેલા લોકોની પંગતોએ ચઢી શક્યા નથી. હરએક મંડળીમાં સ્ત્રીજાત હોવાથી તે મંડળીનું માન વધે છે. તે મંડળીમાંથી રાજા-ધાપણું જતું રેણ છે. એવી મંડળીમાં માન અને મર્યાદાથી ગૃહસ્થને આવડું પડે છે અને તેથી નકારી વાતો કરવાની અને સાંભળવાની ટેવ ઓછી થાય છે. જો તમારી સ્ત્રી તમારા ધરમાં ચાકર કે મેહતા સાથે મોહાં ઢાંક્યાં વિના વાત કરી શકતી હોય તો તમારા મિત્ર સાથે મર્યાદાથી વાત કરે તેમાં શી હરકત છે? જે મિત્ર ઉપર તમારા ચાકર કે મેહતા નેટલા પણ તમે વિચાર રાખી શકતા ન હોય તે તમારો મિત્ર શાનો? વિનાયતમાં સ્ત્રીઓને પ્રયોગની મંડળીમાં સામેલ થવા દેવાથી તેઓ-

નાં સંસ્કાર-સુખમાં વધારે થાય છે એ વિષે તમારી ખાતરી કરવા માટે આપણા પ્રખ્યાત ગર્વના સહિષ્ણ, સર બાર્દલ ફિશરનાં એક બાધાલુભાષી માત્ર એકજ વાક્ય ટાંકું છઉં:—

"I would refer to Sir Jamsetjee Jeejeebhoy and other gentlemen who have been in England, who will understand me when I say that, if you take away the society of the ladies of London for the men of business or lawyers, or statesmen of that city, you take away half their powers and more than half their enjoyment in life."

Speech of H E Sir B Fraser

"મર જમશેદજી જીજીભાઈ અને ખીજા મુદ્દસો લેઓ ઇંગ્લંડ જઈ આપણે તેઓને હું કહીશ તો તેઓ સમજી જશે કે લડન મધ્યે ધધા વાળા પુરુષોમાથી અથવા કાયદા જાણનારોમાથી અથવા દરબારી પુરુષોમાથી સ્ત્રીની મંડળી કાઢી નાખીએ તો તેઓની આ રીતિ તથા તેઓનાં જીવનરત્ન અધી અરધ કરતાં વધારે સુખ જતું રહે."

વિનાયતના લોકો સ્ત્રીજનતને ઘણું માન આપે છે. સ્ત્રીજન તબક્કો છે અને તેનું તન તથા મન કોમળ છે. તેનાં કોમળ તનને ઇજા ન પો-
હાયે અને તેનાં કોમળ મનને દુઃખ ન થાય એવી તત્ત્વવીજ વિનાયતના લોકો રાખે છે. સ્ત્રીની મરજી બને ત્યાંસુધી તેઓ માન્ય પે છે. સ્ત્રી બેઠી ન હોય ત્યાંસુધી પુરુષથી બેસાય નહી. તમે કોઈ સ્ત્રીને ઓર્ડર આપતાં નથી હો તે જા તો તમારી ખાસે ઉઠી હોય અને તમે બેસો તો તેને જમ્યા આપી નેંદ્રાયે. હરએક મંડળીમાં સ્ત્રીને પેહેલુ માન મળે છે. સ્ત્રી બોલતી હોય તો તેની વાત પેહેલી સંજગતી. મંડળીમાં ખાવા પીવાની જાણ આપી હોય તો સ્ત્રીને પેહેલો આપવી. સ્ત્રીને કંઈ નેંદ્રવું કરવું હોય તો પેહેલું આપવું. કુટુંબમાં હરએક રીતે અને હરએક વાતે વિનાયતના લોકો જન્મ બને તેમ સ્ત્રી જાતનું માન રાખી તેમનું અનમાન કરે છે.

આપણા દેશમાં સ્ત્રીજનતનું માન નથી. ડાયાએક દેશીઓ સ્ત્રીને પગનું આમરું મળે છે. સ્ત્રી મરણ પામી તો પગનું આમરું મળે એમ

બાલીને તરત ખીજી સ્ત્રી કરી નાખે. “વેઠ અને વર્ધતરૂં કરવાને સ્ત્રી પેદા થયે; સ્ત્રીજાતને દબાણમાં રાખવી જોઈએ; જોણે ઘણાં પાપ કર્યાં હોય તેને પેટ છોડરી અવતાર પામે; છોડરી થઈ એટલે તે ‘રાંડને’ ટપકા મારવા” ઇત્યાદિ વચનો દેશીઓને મોહાડે જ્યારે ત્યારે નિકળે. વિજ્ઞાપતની સ્ત્રીઓનું ઉપલું ચિત્ર જુઓ અને દેશી સ્ત્રીઓનું આ ચિત્ર જુઓ. કેટલા બધા ફેર !!

જે દેશમાં સ્ત્રીજાતનું માન નહી તે દેશનું તોલ સુધારાનાં ત્રાજવામાં થઈ શકે નહી. એ દેશ દુનિયામાં કદી મોટાઈ ઉપર આવેજ નહી. જેની ગ્રાંથે લગ્ન કરીને તમે જન્મની પ્રીતિ બાંધી તેનું તમે આવી રીતનું અપમાન કરો છો; તથા જે બાળક છોડરીએ તમારે પેટે અવતાર લીધા તેનો તમે આવો તિરસ્કાર કરો છો એ વાત વિજ્ઞાપતના સોકો જાણીને ઘણાજ અચરત પામે. તમે તમારાં ધનું માન ન રાખો તો દુનિયામાં તમારું માન ક્યાંથી વધે? સ્ત્રી તમારું ધર છે મટિ તેનું માન જરૂર રાખવું જોઈએ. એ માન વગર આપણે દેશ મોટાઈ ઉપર આવશેજ નહી.

“All who have aspirations for a high political future for this country should know that those great changes which they look for cannot be achieved without raising the social position of the women of this country generally.”

Speech of H. E. Sir B. Frere.

આ પ્રમાણે આપણા ગર્વનર આદેબ-અર બાર્ડલ ફ્રિયર-એક ભાષણમાં બોલ્યા હતા. આપણા દેશ સંબંધી આ ગવર્નર આદેબે ઘણો અનુભવ મેળવ્યો છે. તેઓ એમજ કહે છે કે જ્યાંયગી તમે તમારી સ્ત્રીઓનું માન વધાર્યો નહી ત્યાંયગી રાજપ્રકરણ સંબંધી તમારી મોટી હિમ્મત પાર પડ્યે નહી. ગવર્નર આદેબનાં આ પ્રમાણે કહેવામાં મોટો અર્થ છે તે દેશીઓએ અમજવો જોઈએ તથા તેનો લાભ લેવો જોઈએ.

હું કબુલ કરું છું કે જ્યાંયગી આપણી સ્ત્રીઓ જેવડીનાં મણુગા-રથી બેનડીબ રહેયે ત્યાંયગી જેવું અને જેટલું માન વિજ્ઞાપતની સ્ત્રીઓને મળે છે તેવું અને તેટલું માન આપણી સ્ત્રીઓને આપણથી આપણે નહી.

એક અણુધડ અને મુખ્ય માણુમ ઘણું માનથી કુલાઈ જાય છે અને તેના નાશો ઉપયોગ કરે છે; તેમજ અણુધડ અને મુખ્ય સ્ત્રી વિષે જાણુવું. તે છતાં સ્ત્રીઓને ઘરની દાસીનો પેઠે ગણવી, તેને સેજ વાંતમાં ધમકાવવી અને ગાળો દેવી, તે મરણ પામે એટલે પગનું જીવું. આમડું ગડું એમ સમજીને તરત નવી સ્ત્રી કરવી, અને પેટે દીકરી થઈ તો તે “રાંડને ટપા મારવા” આવી રીતે સ્ત્રીજનનું અપમાન જ્યોત્સુધી દેશીઓ કરશે ત્યાંસુધી તેઓ સારી સ્થિતિમાં આવી શકશે નહીં એ ચોક્કસ જાણુવું.

વિવાયતમાં સ્ત્રી પોતાનાં કુટુંબને ધણી મદદ કરે છે. ભાજન તઈયાર કરવાની અથવા તે ઉપર કારબાર કરવાની મહેનત કરે છે એટલું જ નહીં પણ ઘર સંબંધી બની વાતની તજવીજ રાખે છે. બજાર લાવવાની, હિસાબ રાખવાની, વસ્ત્ર ખરીદ કરવાં કે ચિવડાવવાની, છોકરાંઓનાં કપડાંની અને ટુંકામાં ઘર સંબંધી બધાં કામની તે કાળજી રાખે છે. ધણીને ઘર સંબંધી કંઈ પણ ફિકર કે ચિંતા રહેતી નથી; તે એટલે સુધી કે તેનાં વસ્ત્રમાં જરા ડાગ કે મેલ લાગે હોય અથવા કોઈ કોઈથી તે જરા પણ ફાટ્યું હોય તો તેની સ્ત્રીએ તેને કહ્યા વગર સાફ અને દુસ્ત કરી રાખવું. કોઈ મંડળીમાં જે ધણીનાં વસ્ત્ર ઉપર મેલ રહેલો દેખાય અથવા જે ધણીનું વસ્ત્ર ફાટેલું માન્ય પડે તે ધણીની સ્ત્રી નકારી હશે એમ સહ મનમાં જાણુશે. અરે આપણા દેશની સ્ત્રીઓ ઘરના બધા કારબાર ઉંચકી લઈને પોતાને હાથે સંભાળવાને ક્યારે શીખશે ?

વિવાયતમાં કેટલીએક સ્ત્રી એટ (ઉંચા) ધંધા કરે છે. છોકરીઓને ચિખવવાનો કે ગ્રંથ લખવાનો ધંધો વિવાયતની કેટલીએક સ્ત્રીઓમાં ધણો આધારલું છે, એ તમે જાણુતા હો. કોઈકોઈ સ્ત્રી કાકરનો ધંધો કરનાર પણ નિકળશે. ચહાતા વર્ગની સ્ત્રીઓને ધણુંકરીને ધંધો કરવાની જરૂર પડતી નથી ને પડે છે તો તે જાણુવા તે ધંધા કરીને પોતાનાં કુટુંબના ખર્ચમાં મદદ કરે છે. હાજતા વર્ગની સ્ત્રીઓ સીવવાનું તથા યંથવાનું અને કેટલીક સ્ત્રીઓ યુમાસ્તાગીરીનું પણ કામ કરે છે. હલકા વર્ગમાં ધંધો કરનાર સ્ત્રીઓ ધણી નિકળશે. એ વર્ગના સોડો વિષે હું જ્યારે લખીશ ત્યારે એવી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ વિષે કેટલીએક વાત મને જાણુવી.

ઘરમાં બેઠેલું એક કુટુંબ.

૪. ઘરની રીતભાત.

DOMESTIC LIFE

હંમેશાં સોડિનાં ઘરની રીતભાતમાં અને આપણા દેશના સોડિનાં ઘરની રીતભાતમાં ધણો ફર છે. હંમેશાં સહજતા વર્ગના પોકા ઘરમાં ઘણી મર્યાદા મળી શકે છે. એકએક ઘરમાં સહ પોતપોતાના ઝોરડાના બાગ્યાં ઉધાડાં મુકીને બેસતા નથી. ઘરમાં દરએક ઝોરડાનું બાગ્યાં ધણું-કરીને ઠોકી રહે છે. તમે એકબીજાના ઝોરડાનું બાગ્યાં ઉધાડાં તે પેહેલા આંગણીની ટોચથી જરા ડોકી જોઈએ. માટેથી “મમ” અથવા “કમ-ધન” એવા શબ્દો નિકળે એટલે તમે તે ઉધાડાંને ધમ્મક થઈ શકો. બેઠવાના ઝોરડામાં તમે બેઠા બેઠા હો તોપણ તેનું બાગ્યાં બંધન રહે.

ઘરમાં એકબીજાને દબાવે તેમ ઉધાડાં ચડી રહે શકતા નહીં. આમાં શરીર ઉપર કંઈ અંગવસ્ત્ર પહેરીને જ એકબીજાના ઝોરડામાં અથવા દ્રોણી રમવામાં જવાય. કેડ ઉપરનો અથવા ચડીરનો ભાગ ઉધાડાં મુકીને ફેરો તો ચાલે નહીં. આવી રીતે અરધા ઉધાડાં ફેરો તો “અરધા

નાગા" છે. એમ કહેવાય. આવી હાલતમાં તમે તમારા મુવાના ઓરડામાં બેસા કે ઉભા હો તો તમારી દાસી પણ તમારા ઓરડામાં એકાએક આવશે નહીં. આપણા દેશી હિંદુઓમાં આવી રીતે અરધા ઉઘાડા-અથવા વિલાયતના લોકોના વિચાર પ્રમાણે, અરધા નાગા-ફરવાની મુદ્દલ લાજ નથી. પારકી સ્ત્રીની હજુરમાં આવી હાલતે ખેમનું અથવા ઉમું રેડેનું એ હિંદુઓમાં મુદ્દારણ છે પણ વિલાયતમાં મોટી લાજ ગણાય છે.

શરીરનો આગ્રહ કે અરધા ભાગ ઢાંકવાની મર્યાદા વિષે જુદાજુદા લોકોનો વિચાર જુદાજુદો છે. તે છતાં આટલી વાત ચોક્કસ છે કે જે લોકો તમામ જંગમી હોય છે તેજ લોકો તમામ નાગા અથવા તમામ ઉઘાડા ફરે છે. આ પ્રમાણે બધાંએ તો જે લોકો અરધા ઉઘાડા ફરે તે લોકો અરધા જંગમી ગણાવા જોઈએ. હું એટલું પણ ચોક્કસ કહી શકું છઉં કે આપણા ઉંચા વર્ગના દેશીઓને અરધા ઉઘાડા ફરતા જોઈને ઇંગ્રેજ ગૃહસ્થોને તેમાં અગત્ય કરીને તેમની સ્ત્રીઓને તિરસ્કાર કે કંઠાળો ઉપજતો હોય. ઇંગ્રેજ ગૃહસ્થો માથે આપણે મિત્રાચારીનો મુંબધ બાંધવાને ઇચ્છા રાખતા હોઈએ તો તેમને આપણે કંઠાળો ઉપજવવાનું કારણ જોઈ અને તેમ ચોક્કસ અપાય તો વધારે મારું.

વિલાયતના લોકો જોઈએ દાદીમુઝ રાખતા નથી તેઓ પથારીમાંથી ઉઠતાંને નિત્ય દાદીમુઝ પોતાને હાથે મણકીને ખોડે છે. કેમકે આપણા દેશની પેઠે ઘેરઘેર ખારણે હજમ કરતા નથી. એ દેશની દવા ઈંડીસોવાળા તેઓને માથાના વાળ રાખવા પડે છે. આ વાળ જ્યારે ધણુ મોટા થાય છે ત્યારે તેઓ હજમને ખોજાત્રી કે તેની ડુકાને જઈ કિતગપે છે. કેટલાક ઇંગ્રેજો દાદીમુઝ રાખવા સામ્યા છે તેઓને નિત્ય અંગ્રો સેવાની જરૂર પડતી નથી. દાદીમુઝ રાખનારાઓની મંખ્યા નાહાની છે પણ તેઓની મંખ્યામાં નિત્ય વધારે થતો જાય છે. જોઈએ દાદીમુઝ બાંધવાની ટેવ છે તેઓ નિત્ય ખોડ્યા વગર ખાહાર નિકળતા નથી.

વિલાયતના લોકો દાતળ કતી વખત " ટુય-મમ " શબ્દે છે. તેઓ આપણા દેશીઓનાં જેવું દાતળ વાપરતા નથી. તરી તેઓ આપણી પેઠે ખારીમાં ઉભા રીતે અથવા ઓટલા ઉપર બેસીને દાતળ કરતા ન.

થી. તેઓ પોતપોતાના સુવાના ઓરડામાં હાથમેહિ ધોવાની ટેબલ આગળ ઉભા રહીને દાતણપાણી કરેછે. એ ટેબલ ઉપર હાથમેહિ ધોવાનું વાસણ હંમેશ રાખ્યું હોયછે તેમાં તેઓ હાથમેહિ ધોયછે.

તેઓ નિત્ય નાહાતા નથી, તે છતાં તેઓ ધણુંકરીને સ્વચ્છ તથા સુધ્ધ રહેછે. (ખાનમાં રાખ્યું કે હનકા વર્ગના લોકો વિવેહું બોલતો નથી.) ઇંગ્રેજ ગૃહસ્થની નાહવાની રીત પણ જીદી છે. તેઓ થોડું થોડું પાણી શરીર ઉપર રેડીને નાહાતા નથી. તેઓ અનેક તરેહના 'બાય' એટલે પાણીમાં ખેસીને નહવાય એવાં વાસણ વાપરેછે. ધણું કરીને લાંબા ધારના રંગીન વાસણમાં પાણી ભરીને તેમાં લાંબા પડીને નાહેછે. "શૌવર-બાય" વાપરેછે તેમાં ઉંચેથી આજણી જેવાં વાસણ-માંથી પાણીની અનેક ધારા માથા ઉપર વરસાદની પેઠે વરસેછે. ફૂટ-બાય" વાપરેછે ત્યારે થગ ધોયછે તથા વાહણ બાંજીને આખું શરીર ઝાફ કરેછે. તેઓની નાહવાની ઓરડીયો જીદી હોયછે તેટલા માટે નાહતી વખત અંગવસ્ત્ર રાખવાની તેમને જરૂર રહેતી નથી.

તેઓ ઉંઘમાંથી ઉઠીને હાથ મોહ ધોયા વગર અથવા નાહાવું હોયતો નાહ્યા વગર તથા વાળ ઝાફ કરીને અથવા હોસ્લા વગર તથા પુરાં વસ્ત્ર પહેર્યાં વગર ધણુંકરીને ખેમવાના ઓરડામાં જતા નથી. ખેમવાના ઓરડામાં કે જમવાના ઓરડામાં સ્વચ્છ થઇને તથા વસ્ત્ર પહેરીનેજ જવું જોઈએ. કુર્ફબના છોકરાંઓ પણ નાગા પુગાં કે ઉધાડાં કે મેલાં વસ્ત્ર પહેરીને ખેમવાના ઓરડામાં ધણુંકરીને જઈ શકે નહી. નાહાના છોકરાંઓના સુવાનો અને તેમને વસ્ત્ર પહેરાવવાં કરવાનો જીદોજ ઓરડો હોયછે; તે "નર્મરી" નામથી ઓળખાયછે.

કુમરનો વખત તેઓ ઘરમાં કે બાહાર કેવી રીતે વાપરેછે એ વિષે હવે હું તમને થોડામાં જણાવું છઉં. બાપડી છોકરાઓ ધરની પાસે બાગ કે બગીચો જો હોય તો તેમાં કેટલોએક વાર ફરેછે ને ગ્રાડપાન તપાસેછે. તેઓ જ્યારે ખેમવાના ઓરડામાં ખેસેછે ત્યારે ધણુંકરીને કંઈપણ કામ હાથમાં લઈ ખેસેછે. કોઈ ચોપડી વાંચેછે અને તેમાં કંઈ રમુજ જેવું અથવા જાણવા જેવું હોયછેતો તે ખીજઓને વાંચી સંભળાવેછે. કોઈ

એક સ્ત્રી પાત ની બે છોકરીઓની સાથે ફોટોગ્રાફ લેવ લેઉ

ચિત્ર પાડે કોઈ પાડના ચિત્ર તપાસે છે કોઈ ફોટોગ્રાફની ચોપડી
જેને આલ્બમ કહે તે ઉવાડીને જુએ છે વિનાયતમા દરએક કુટુંબમા
ફોટોગ્રાફ એવે સર્વના પ્રકારથી દરએક જાણુ ધણુકરીને પોતાની જાની
પડાવે છે તેથી દરએક કુટુંબમા “ફામિલી આલ્બમ” એવે કુટુંબની
છબીઓની ચોપડી ટેબલ ઉપર ધણુકરીને મુકેની જોવામા આવે છે

સીવવ ગુ યત્ર

ધનની સ્ત્રીઓમા કોઈ સીવે છે, કોઈ બ
રે છે અને કોઈ ગુથણુ કામ ભઈ બેસે છે
દરએક ઘરમા ધણુકરીને સીવવાનું યત્ર
બેઠવાના ઓરડામા કે ખીલ્લ ઓરડામા
મુકેલું હોય છે અને તે યત્રથી બાપિયાની
સીવણુ કામ ધણુ સેહનાઈથી અને ઝડ
પથી ચઈ થકે છે ધણુકરીને દરએક સ્ત્રી

સીરી, બગી તયા ગુથી જાણે છે અને કેટલાક તગી દાનતનામા કૂકું
ખાની સ્ત્રીઓ પોતાના આ ઉદ્યાગથી ઘરના ખર્ચમા મોટી મદદ કરી

બમીયાની ચોહલવા

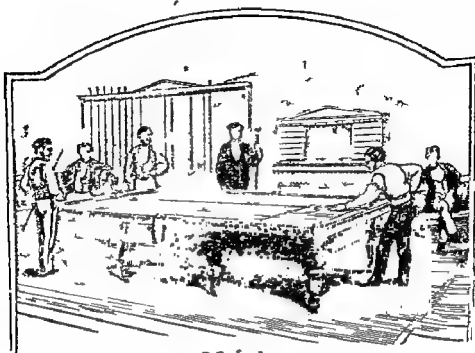

ચાપલુ અને વાણવની મળા
(૨૫૭)

શકે છે. ઉનના ભરતનું કામ તથા ગ્રીણી જાળી વગેરે ચુંથવાનું કામ આ સ્ત્રીઓમાં ઘણું સાધારણ છે અને એ કામ તેઓ ઘણી આલાકીથી કરે છે.

આ બધા હિંદોગમાં મનને વિશ્રાંતી તથા ગમત આપવાને તેઓ ભુલી જતા નથી. એ માટે તેઓ અનેક પ્રકારની વાતચિત કરે છે અને તેમાં આનંદ પામે છે. તેઓની વાતમાં વિવેક, શ્રેમ, મિશાસ અને નર-માસ માલમ પડે છે. જીવને ખુશ કરવાને માટે તથા મનને વધારે વિ-શ્રાંતી આપવાને તેઓ કંઈ રમત માંડી બિસે છે. તેઓ કોઈ વેળા “કા-ડું” અથવા ગંજી રમે છે ને કોઈ વાર “દામ” ની રમત રમે છે ને કોઈ વાર સેવંજની રમત માંડે છે. સેવંજની રમત આખી પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ રમતથી મનને જેવી ક્ષરત અને ગમત મળે છે તેવી બીજી થોડીજ રમતથી મળતી હશે. પણ સેવંજની રમત જરા કઠણ છે અને તેમાં બુદ્ધિબળ ઘણું વાપરવું પડે છે. માટે એ રમત કરતાં બીજી કેટલીક રમત વધારે સાધારણ છે. એક લાંબી ટેબલ ઉપર દાંતના દડાઓને ચહડતા ઉતરતા નંખરના આણામાં લાકડીની ટોંચથી નાખવા એ રમતને

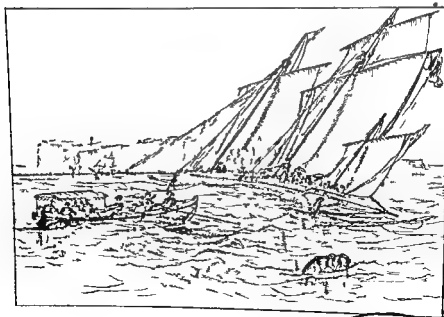

બિનિપડેસની રમત

“બિનિપડેસ” ની રમત કેવડે. આ રમત એ લોકોમા માધાણુ છે આની અનેક રમત રમતા તેઓ બહુ ખુનીમા આની જયડે ઘરમા રમવાની આ આગ પાચ મુખ્ય રમત કેલિનાયડે, “એ વમેરે મીજી અનેક જાતની રમત છે તે સિમે વિમ્નાગ કરવાની હુ જરૂર જોતો નથી તેઓ કોઈવાર પિયાનોફોર્ટ (વાજન) વગાડે અને તાનમા આનેડે ત્યારે ગા વા પણ માડેડે બાથાગ પોતાની સ્ત્રીને ડેડેડે કે “માગી વાહાવી એક ગીત ગા” તો તે મધુર અને ક્રીણુ ગગમા એમલ એ ગીત ગાઇને તેનુ તથા આખા કુટુંબનુ મન ખુબી કરેડે કોઈવાર તે કુટુંબના છોકરાઓ પણ ગાવા માડેડે તાહાડના દાહાડમા આખુ કુટુંબ તાપણી આગમ તાપવા મેમેડે અને ઘસીએક વાત કરીને આનદ પામેડે વિનાયતમા એક ગૃહસ્થના ધનુ ખર સુખ જોવુ હોયતો તાપણી આગમ જ્યારે આખુ કુટુંબ બેમીને ખુનીયા અને પ્રીતિથી વાત કરેડે ત્યારે જોવામા આવમે કોઈવાર આખુ કુટુંબ બાહાર કરવાને નિમરેડે લડન મેદમા

સમુદ્ર કિનારે શરવાની ગમત

મયુદ્ધા શરવાની ગમત.

(૨૫-)

ગોલ્ડ એલે જેડી દડાની રમત

હાયકે ત્યારે પાર્દમા ફરવા નિમરેકે. ગામમા તેાયકે ત્યારે અગણ્ય એલે જગનમા ફરવા જાયકે કોઈવાર ઘોડા ઉ। મેસીને સેન મારવા નિમરેકે. તેઓમા દડે રમવાની રમત ઘણી સાધાગણુ કે. આ રમત બાહાર છુટી જગ્યામા રમતા આપણે વણાઓને જોશુ. “ક્રિકેટ” નામની દડાની રમત ઘણીજ પ્રખ્યાત અને સાધારણુ છે આમા જોરથી દોડવાની તથા જોરથી દડો ફેંકવાની, અને સામેથી દડો આવતો હોય તે એક લાકડાના ડાડકાથી જોર પાડે મારવાની અને જમીનમા ધાલીને ઉભી કરેલી લાકડીઓને જોગથી પાડી નાખવાની કથરત કવી પડેકે.

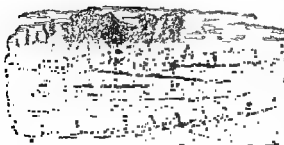
ગોલ્ડ એલે જેડી દડાની રમત સ્કૉલ લોકોમા વધારે સાવારણુ છે તે પણ કેળાક ઇંગ્લેન્ડ રમેકે. એ રમતથી હાયને ઘણુ જોગ પડેકે, આવી અનેક જાતની રમતમાં મોટી ઉંમરના પુરુષો સામેન યાયકે. મોટી ઉંમરે આની અનેક જાતની અમળણ નાપરવાની રમતમા સામેન યવુ એ આપણા લોકોમા ઘણુકીને નાજબરેલુ ગણાયકે. પણ લાજ

તીરકામદાની કસરત

રામા રાખની અને શામા નળી એ વિધે આપણા દેશી લોકોના વિચાર ફેરની બાબતમાં ભુલભરેલા છે. શરીરની કસરત ન રાખ્યાથી આપણે આપણા પોતાના અને દુર્બળ યૌવનમાં છદ્દએ વિનાયતના લોકો ધણુક રીતે એવી રમત રમીએ કે જેથી અગવળ વધે, શરીર કમ્બાલુ રહે અને કોઈનાં લટકાઈમાં પોતાનો બચાવ કરવાને તે કસરત કામ આની શકે

તીરકામદે રમવાની રમત પણ સુધારણુ છે આ રમતમાં સ્ત્રીઓ પણ પ્રવેશી શકે અને યૌવન યૌવન થઈ શકે. આ વાત જાણી આપણા ઘણા એક દેવીઓને અચરત જેવું લાગશે. તેઓ કેટલેકે કે વળી સ્ત્રીજાતને આવી રમત કઈ જાણતી હશે ? પણ મેં પાછળ જણાવ્યું છે કે વિનાયતના લોકો જેમ અને તેમ હરેક રીતે રમતમાં અને ગમતમાં સ્ત્રીજાતને સામેલ કરીને તેને સુખ આપવાને માલુ છે. તીરકામદાની રમતથી નજીક રીતે

હલેસા મારવાની કસરત

મારવાની કસરત આ વડે છે. બીજી રમત લોડા દોડાવવાની રમત તથા મઝામાં બેસીને હલેસા મારવાની રમત ધણીજ આ મારણુ છે આ

રમતથી તેઓને ઘણી ગમત ઉપજે છે ન તેઓ ॥ અગમ્યા બળ આપે છે

“રૂકે” અથવા બરફ ઉપર સરપાની રમત
(જુઓ પૃષ્ઠ ૧૨૦)

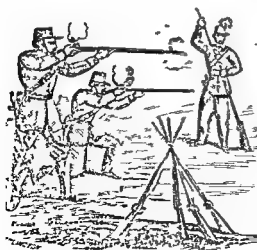

“રૂકે” અથવા હાથની રમત
(૨૬૧)

શકાવના કસરત.

ધથેજ લેકાને મૃગિયા રમનાનો એટલે હાલુ વગેરેનો ચેકા કાવાનો ઘણોજ પ્રેમ અને અભ્યાસ હોય છે. આપણા દેશ મધ્યે જુના વખતમા મૃગિય રમનાનો ચાલ ઘણો સામાન્ય હતો. હાલ એ ચાલ નિકળી ગયો છે ને માત્ર રાજાઓમા એનો કંઈ અભ્યાસ રહ્યો છે. પણ ખીજા લેકામા આ અભ્યાસ ઘણુકરીને મુદ્દલ નથી. વળી બહુક દેડાનાનો અને નજર ડેરીને બંદુક મારવાનો પણ ધથેજને અભ્યાસ રાખે છે. આ કાલુ માટે તેઓ ઘણુકરીને “વાનદીયર” એટલે વગર પગાગવાળા લમ્કામા લમ્કાની

બંદુક દેડાવાની કસરત

કનાયત શીખવાને હાખ ન થાય છે. આથી તેઓના દેવને તથા તેઓને મોટા કામદો કે વેપારી અને વિદ્યાર્થી વગેરે બહુક તથા લમ્કાના હથિયાગ વાપરી જાય છે. આની કમગત જડના વખતમા તેઓ નો તથા તેઓના દેશનો ખયાલ કરવાને કેટલી ઉપયોગની છે તેનો તમે એજ વિચાર કરી શકો.

આવી રમત, ગમત અને કસગતનાં ચોખી વિલાયતમાં ઘણા માણસ પડે છે. તેઓની મોટી અને ગુપ્તીય રમતના તથા કોણ બીજી અને કોણ હાથમાં એ વિવેના મમાચાર ત્યાંના વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ પાવે છે. એટલું જ નહીં પણ તે સંખંડી જીવિજીવિ મંડળીમાં વાત કાપી એ ઘણું માધારણ છે. વેપારીને એક બીજો વેપારી અવકાશની યેઠાએ મળે તો વેપારની કે કામ ધંધાની વાત કરવાને બદલે આવી રમતની, ગમતની અને કસરતની વાત કરીને તેઓ વધારે આનંદ પામશે. તેઓ કામ ધંધાની વાત ઘણુકરીને કામ ધંધાને ઠેકાણે કરે છે. પણ કુતુહલની યેઠાએ યેઠારની કે ચાતની કે હરેક મોટી રમતની વાત કરવાની તથા વાત માંભળવાની એ તે તેઓમાં વધારે માધારણ છે.

આપણા દેશીઓમાં ચરવીગપણીની રમત અને કસગત ઘણુંકરીને ઘણીજ મોટી અથવા અસાધારણ છે. એની રમત અને કસગતના આ ભાસ વગર આપણા દેશીઓ એટલા કુર્બજ થઈ ગયા છે કે પોતાનો કે પોતાનો દેશનો ખ્યાલ કરી શકે એવા પીર પ્રથમ આજ કાલ ઘણાજ યોગ રહ્યા છે. તેમાં જરૂર કરીને વેપારી, કે વિદ્યાર્થી અને તેની પંજીના બીજા દેશીઓમાં મંદુક મોટી જાણનારા કે ચેકાર રમી જાણનારા મળવા કાણ છે. આપણા દેશમાં ચરવીગપણીની રમત અને કસગત બહુતા વર્તમાન સોડામાં જરૂર કરીને દાખલ થઈ શકે અને મોટી ઉમરે એની રમત અને કસગતમાં દાખલ થવાની જે મોટી લાજ અને ચરમ દેશીઓ ગમી જાય છે તે છોડી દેવી જોઈએ.

વિલાયતના સોડા ઘણુંકરીને આ વખત આવે. સવારે “પ્રે કાસ્ટ” એટલે નાસ્તો કરે છે. બપોરે “લંચન” અથવા ફૂગો કરે. સાંજે “ડિનર” એટલે બોજન કરે છે. ગરે ચાહ કે કાફી ભેટી પત્ત કંઈ મિઠાઈ કે મેવા ખાય છે. આ ચારે વખતમાં “ડિનર” એટલે બોજનની વેળા મોટી અને ગુપ્ત મણાયે. તે વેળાએ વકા ઘણા હોય છે. દરએક પક્ષવાનને તેઓ “ડિય” કહે છે. તેઓની જમવા મેસવાની અને જમવાની રીતભાવ ઘણી વખાણવાજોગ છે. પણ તે વળી જીવિજીવિ તરફની છે. એ વિષે હું આમાં પ્રકાશમાં લખીશ.

શક્તિમાનો શિકાર.

રસોડામાં કામ કરતી સ્ત્રી.
(૨૬૩)

ચોકર કરતી વેળાની સ્વારી.

પ્રદુર્ગ ઘટવાની દિવા.

પ. અભ્યાસ.

STUDY.

અભ્યાસ.

વિદ્યાહુન્નરનો અને રાજપ્રકરણનો અભ્યાસ રાખવાની ટેવ વિનાયતના અહડતા વર્ગના લોકોમાં ધણુંકરીને સાધારણ છે. એ ટેવથી તેઓને અને તેઓના દેશને બહુ ફાયદો થયો છે અને નિત્ય થતો જાય છે. એવી ટેવ આપણા દેશી ગૃહસ્થોમાં મુદ્દલ નથી એમ જો હું કહું તો તે ધણુંકરીને બાદ પડશે નહીં. આપણા દેશમાં મધ્યમ સ્થિતિના લોકોને અભ્યાસમાં હરકત પડે છે તે હું કષ્ટજ કહું છઉં.

આપણી સ્ત્રીઓ વગર કેળવાયળી હોવાથી મધ્યમ હાલતના ગૃહસ્થોને ધરના ખર્ચો અજાવવામાં દુરસંદનો ધણોખરો વખત નિકળી જાય છે ને અભ્યાસને માટે વખત ધણોજ થોડો રહે છે. નિત્ય બજાર મંગાવવું અથવા લઈ આવવું, પોતાને તથા કુટુંબને માટે કપડાં વેચાતાં લેવાં, સીવડાવવાં, ઘોવા આપવાં તથા ઘોવાઈ આવે ત્યારે ગણીને લેવાં અને મુકવાં, અનાજ, ધી, તેમ મંગાવવું કે આણી આપવું, ધરના ખર્ચ લખાવો, ધરમાં કઈ વસ્તુની જરૂર છે અને કઈ વસ્તુની નહીં વગેરે ધરવે-હેવાર વિનાયતમાં સ્ત્રીઓને અજાવવો પડે છે અને પ્રશ્નને એ વિષે જગાય કાળજી કરવી પડતી નથી, એટલે તેને અભ્યાસ કરવાનો અવકાશ મળે છે.

એટલામાટે વિનાયતના મધ્યમ સ્થિતિના લોકોને જોયો અવકાશ અભ્યાસને માટે મળે છે તેણે આપણા દેશના તે વર્ગના લોકોને મળતો નથી એ વાત હું ધ્યાનમાં લઉં છઉં. તેછતાં દેશી શ્રીમંતોને પૂરો અવકાશ મળે છે તેઓમાં અભ્યાસની ટેવ મુદ્દલ નથી અને મધ્યમ હાલતના લોકોને બહુજ થોડો અવકાશ મળે છે તેઓમાં ગ્રાજી ટેવ નથી એ વાત તમે કષ્ટજ કરશો. વિનાયતમાં વિદ્યાહુન્નરનો તથા રાજપ્રકરણનો અભ્યાસ મોટી ઉંમરે અને કામ ધંધામાં કે સંચાર-ખટલામાં પડ્યા પછી પણ રાખવો અને તેમાટે અવકાશ મેળવવો એ નિયમ શ્રીમંત તથા મધ્યમ સ્થિતિના ગૃહસ્થોમાં ધણુંકરીને જોવામાં આવશેજ.

વિદ્યાવતમાં વિદ્યાદુબરની જે કાંઈ ચોધ થાય છે તે ઉપર કહેના વર્ગના લોકો તેથી વાકેફ રહે છે; રાજપ્રકરણની બાબતમાં જે કાંઈ તકરાર આવે છે તે તે વિષે માહેતગારી રાખે છે. તેમ જે ન કરે તે હરએક મંડળીમાં એ મંબંધી વાત નિકળતાં તેમનું અજ્ઞાન મોહમ પડે તે મેં અગાઉ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે તેઓ બુદ્ધિમાં અથવા મુર્ખમાં બધે, બધાઓએ ઘણુંકરીને આધારણ બાબદોની ખબર તથા માહેતગારી રાખવી જોઈએ. એટલાં માટે પુસ્તક તથા વર્તમાનપત્ર વાંચવાનો અભ્યાસ રાખવાની તેમને જરૂર પડે છે.

આ તે આધારણ બાબદોનો અભ્યાસ કહેવાય. પણ જેઓ તે કામમાં પડ્યા છે તેઓ તે કામ મંબંધી અભ્યાસ કરવાની વધારે કાળજી રાખે છે. જે વિદ્યામાં જેનું મન લાગ્યું છે તે વિદ્યાના અભ્યાસમાં તે મંડળો અને મસ્તુક રહે છે. જે દુબરમાં જેનું “નશીબ” ચોર્યું છે તે દુબરના અભ્યાસમાં તે વળગી રહે છે. જે શ્રીમંતો છે અથવા જેઓ પાર્લ્યામેન્ટના અધિકારીઓ છે તેઓનું બધું ધ્યાન રાજપ્રકરણના અભ્યાસમાં વળગી તથા ચોંટી ગયું છે. વિદ્યાવતમાં જેઓ પ્રસિદ્ધ કે પંકાપક્ષ થવાની ઇચ્છા રાખે છે તેઓ પદ્મિનાં બળથી નહીં પણ અભ્યાસનાં બળથી રાખે છે. લોકોમાં પ્રસિદ્ધ થવું અને સરકારમાં માન મેળવવું મુર્ખ દેશના લોકોને ગમે છે. પણ આ કારણ માટે આપણા દેશના શ્રીમંતો હજારો અને લાખો રૂપિયા ધર્મ કે પરીપકારમાં આપીને માન મેળવવાને આશ છે તેમ વિદ્યાવતના લોકો કરતા નથી.

હું એમ નથી કહેતો કે ધર્મ તથા પરીપકાર માટે તેઓ મોટી રકમ ખર્ચતા નથી. મારી કહેવાની મતલબ એ છે કે તેઓ ઘણુંકરીને પદ્મિનાં બળથી પંકાવા ઇચ્છતા નથી. તેઓ રાજપ્રકરણમાં, કે વિદ્યાદુબરમાં અભ્યાસ કરીને પંકાવાની ઇચ્છા રાખે છે. હું ધારું છું કે આપણા દેશમાં પદ્મિનાં ખર્ચાને માન ખરીદ કરનાર ઓછાઓને જ્યારે માન મળતું બંધ પડે અને જેઓ પોતાના ઉદ્યોગ તથા અભ્યાસવડે પંકાવા ઇચ્છતા હશે તેમનેજ જ્યારે માન મળવા લાગશે ત્યારેજ આ દેશનો ઘણો ફરશે અને ત્યારેજ શ્રીમંતોને અભ્યાસ કરવાની જરૂર પડશે.

૬. મુસાફરી.

TRAVELS

વિનાયતનાં શ્રીમંત તથા મધ્યમ સ્થિતિના લોકોમાં મુસાફરીના શોખ છે એટલુંજ નહીં પણ તે ગૃહસ્થે મુસાફરી કરી નથી તેનું માન ઓછું અને અનુભવ કાચો એમ કહેવાયછે. વિનાયતમાં મુસાફરી, કેળવણીના એક મુખ્ય અને અગત્યનો ભાગ ગણાયછે. વિદ્યા હુજરનાં માધન વિનાયતમાં સંપૂર્ણ હોવા છતાં ત્યાંના લોકો જ્યારે મુસાફરીને અગત્યની ગણેછે ત્યારે આપણા દેશીઓએ મુસાફરીને કેટલી અગત્યની ગણવી જોઈએ તેનો વિચાર તમે ઘણો સહેલાઈથી કરી શકશો.

વિનાયતનાં શ્રીમંત તથા મધ્યમ લોકો ધણુંકરીને ઉનાળાની રજામાં મુસાફરી કરવા નિકળેછે. કેટલાંએક ઇંગ્લંડ તથા સ્કૉટલંડ તથા આયરલંડનાં જીદાંજીદાં ગામો તથા શહેરોમાં મુસાફરી કરવા જાયછે. કેટલાંએક કાન્સ તથા જર્મની તથા ઈટાલી વગેરે યુરોપના જીદાંજીદાં દેશોમાં મુસાફરી માટે ઉતરી પડેછે. કેટલાંએક અમેરિકા તરફ જાયછે. ને કોઈકોઈ આપણા દેશ તરફ માત્ર મુસાફરીને માટેજ આવેછે. આપણા દેશમાં આ વરસે (એટલે ૧૮૬૫ માં) બે પ્રખ્યાત પુરૂષો મુસાફરી માટે આવ્યાછે તે આ લખતાં લખતાં મને યાદ આવેછે. એક આફ્રિકાનો પ્રખ્યાત મુસાફર ડાક્ટર લિવિંગ્સ્ટન અને બીજો લૉર્ડ એડવર્ડ સિમોન.

વિનાયતના શ્રીમંતો જ્યારે મુસાફરી કરવા નિકળેછે ત્યારે પોતાની સાથે માણસોનો ખટલો રાખતા નથી. આપણા દેશના શ્રીમંતો એમ મનલેછે કે જેમ વધારે માણસો સાથે લઈને બાહાર નિસરાય તેમ વધારે શ્રીમંતાઈ માન્ય પડે. આવી ઝાઝી પતરાણ દેખાડવાને વિનાયતના શ્રીમંતો મુદ્દા ઈચ્છતા નથી. વિનાયતના રાજાઓ પણ જ્યારે મુસાફરી કરવા નિકળેછે ત્યારે જરૂર કરતાં વધારે માણસો સાથે લેતા નથી. આપણા દેશના કોકોરો તથા ચંદોરોમાંથી જ્યારે કોઈ મુંબઈ આવેછે ત્યારે માણસોનો કેટલો જથ્થો ખટલો સાથે લાવેછે ! આથી ખરચ વધેછે અને મુસાફરી કરવામાં હરકત પડેછે. આ વિષે આપણા ગવર્નર સાહેબ મૉર્ગાઈલ ક્રિયરે બેંગાલની દરબારમાં બોલ્યું કરતાં તે વિચાર

આપ્યો હતો તે. આપણા દેશી શ્રીમંતોએ જરૂર ધ્યાનમાં રાખવો ધોરણે.

અરે આપણા દેશીઓમાં મુસાફરી કરવાની પ્રીતિ કેટલી યોડી છે ? પોતાનાજ દેશમાં પણ મોટાં મોટાં ને જીલ્લાજીલ્લાં શહેરોમાં મુસાફરી કરીને જ્ઞાન અને અનુભવ મેળવવામાં તેઓ કેટલાં બધા પાછળ છે ? આ દેશનાં મુખ્ય બંદરોમાં આગમીટ બહુક ફરેછે અને હાલ રેલવે ઉપર અગ્ની રથ પણ ધણેક ડોકાણે ચાલુ થઈ ચુક્યોછે. તેનો લાભ અને તેટલા દેશીઓએ લેવો ધોરણે અને આ દેશનાં મુખ્ય શહેરોમાં મુસાફરી કરીને જ્ઞાન, અનુભવ અને પરસ્પર પ્યાર મેળવવો જરૂર છે. વળી તે ઉપરાંત આપણા દેશીઓ જ્યાંસુધી સુધરેલા દેશોમાં પ્રવાસ કરવા નિકળ્યે નહી ત્યાંસુધી આ દેશનો ઘણાડો ઉશ્ચડ્યો નહી. અરે આવી મુસાફરીનો શોખ આપણા શ્રીમંતોમાં ક્યારે ઉત્પન્ન થયે ? તેમાં અગત્યકરિને હિંદુ શ્રીમંતો, ક્યાંસુધી ન્યાતની ખિંક રાખી ધરનાં ખુણામાં બરાઈ રહેશે ? આ વિષે જરૂર વિચાર કરવો જોઈએ.

આ બાબદ આપણા પ્રખ્યાત ગવર્નર સહિય સર બાર્ટલ ફ્રાયરના વિચાર હું અત્રે પ્રગટ કરું છઉં. હું વિભાષણ જઈ આવ્યો તેને થોડા મહિના થયા પછી મુંબઈ યુનિવર્સિટીની પદવી, આપણા વિદેશી મહા ટાઉનહોલમાં મળી હતી. (તા. ૧૨ મી એપ્રિલ ૧૮૬૪.) તે યેજાએ ગવર્નર સહિય વિભાષણની મુસાફરી કરવા વિષે ઘણા જોરમાં ખેલ્યા હતા. તેટલામાટે એ સહિયનાં બાપણના બોલ અત્રે નોંધી લેવાની અને તે ઉપર મારા દેશીઓનું ધ્યાન પુગાડવાની હું વિનંતી કરું છઉં.

દેશાટલુ વિષે આ પ્રખ્યાત ગવર્નર સહિય નીચે પ્રમાણે ખેલ્યા :—

“This passion for foreign travel has gone on increasing among all the advancing nations of Europe, down to the present day. Among the Under-graduates of our own Universities, there are few destined to hold a high place in academic honors, who do not habitually either travel as far and as often as their means will allow without serious interruption of their studies, or who look forward to be enabled to travel as one of the best rewards which can follow some

temporary pause in the labour of learning. I think we see around us many reasons for hoping that in this respect, there is a movement going on in the awakening intellect of India, which, in fact, has marked the dawn of a new era of civilization in every age of which we have any record. It may be necessary to wait with patience till the prejudices which prevent the gratification of this most natural and wholesome form of education shall be counted among the things of the past; but it would be an insult to the intellect of India at this period, to suppose that many years can elapse before men will think with something like incredulity, that it was ever seriously contemplated to treat as outcastes men who had sought to improve their minds by foreign travel. In this, as in many other respects, the Parsis have shewn themselves worthy to lead their fellow countrymen, and scores of your fellow townsmen are now living and laboring in England, drinking in, as they walk the streets on their daily avocations, knowledge as valuable in its way as any that they could derive from books, and quite unattainable by any man who never stirs from his own native province. I trust that we shall not long be able to count travellers of other races by units. Every religious and domestic objection which ingenuity could raise has now been dissipated, and the educated youth of this part of India must be well aware, that if they would save themselves from the contempt of their fellow scholars in every other civilized country of the universe, they will talk and think of no other obstacle to foreign travel than such as the benefactions lately made to this University for the benefit of its poorer scholars are intended to remove."

Speech of H. E. Sir Bartle Frere.

આ બાપણનો માર :—“દેશાટલુ કરવાનો શોખ પુરોપના સુધરેલા દેશોમાં વધતો આવ્યો તે આજના દાદાડા સુધી વધતો ગયોછે. અમારી (વિદ્યાવતની) યુનિવર્સિટિમાં માન પામે એવા વિદ્યાર્થીઓ ધણું કરીને પોતાનાં મલ્લં પ્રમાણે જોડે સુની અને જોડેલી વાર અને તેડે સુધી અને તેડની વાર સુમાફરી કરવાને સુક્તા નથી. તેઓ પોતાના અભ્યાસનું મડધી રૂડું ફળ સુમાફરી કરીને મેળવવા માટે ધણા આતુર રહેછે. આ બાબદમાં હિંદુસ્તાનની અહડતી બુદ્ધિનાં લોકોમાં આરંભ થયા માંડ્યો હોય એવી નિશાની માલમ પડેછે. આથી આ દેશનો દાદાડો ઉદ્વડશે એમ લાગેછે ; કેમકે કોઇપણ પુગમાં સુધારાનો સને બદલાયો હોય તો તેનું મુખ્ય કારણ સુમાફરીજ હોય. માટે આ દેશમાં સુધારાનો આ એકનવા સને ઉગ્યોછે. આ બાબદ લોકોનો ખોટો વહેમ નિકળી જતમ ત્યાં-સુધી જોડી થવાની કદાચ જૂર હોય ; પણ જે માણસોએ માન મેળવવામાટે દેશાટલુ કર્યુંછે તેઓને નાત બાહાર ગણવા જોઇએ એમ આ (સુધરેલા) વખતમાં વિચારવું એ હિંદુસ્તાનના બુદ્ધિવાન પુરોપોની બુદ્ધિને હિલું લગાડનારી વાત છે. આ અને આથી ખીજી અનેક બાબદોમાં પારસીઓએ આગેવાની કરીને માન મેળવ્યુંછે અને ખીજા દેશોએને દાખલો આપ્યોછે. કુડીખંધ પારસીઓ આજ મંડ્યડમાં ગેહ્યાછે અને ઉદ્યોગ કરેછે ; અને જે માણસ પોતાના દેશનો ખુણો છોડી બાહાર જતો નથી તે માણસને માન મળી ન શકે એવું માન તથા પુખ્તકથી જે માન થઈ શકે તેવું માન વિદ્યાવતમાં નિત્ય રસ્તે આવતાં આવતાં તેઓ મેળવી શકેછે. હું આશા રાખું છું કે થોડી સુદતમાં પારસી શિવાય ખીજી જાતના દેશીઓ વિવાયત જનાગ ધણા નિકળશે. આ બાબદમાં ધર્મે સંબંધી કે ધર સંબંધી જે કંઈ વાંચી લેવામાં આવ્યોછે તે ૨૬ ગયોછે અને આ દેશના કેળવણી પામેલા જુવાન પુરુષોએ જાણવું જોઇએ કે આ બાબદમાં દરએક સુધરેલા દેશના વિદ્યાર્થીઓ તમારો તિગસ્કાર કરે છે ; તેમાંથી મોકળા થવું હોય તો દેશાટલુ કરવાની અડચણ ટાળવાને આ યુનિવર્સિટિમાં ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ માટે ધર્માદ્ય ઝકમ કાઢાડવામાં આવીએ તેનોજ વિચાર કરવો ને ખીજી બીજી તકરાર છોડી દેવી.”

૭. કેળવણી.

EDUCATION.

વિદ્યાવતના સ્ત્રી-
મંત તથા મધ્યમ
સ્થિતિના લોકો પો-
તાનાં છોકરાઓને
કેળવણી આપવા
માટે મોટા ખર્ચ
કરે છે એજ ઉપરથી

તમે કહી શક્યો કે કેળવણીની કિંમત તેઓ સારીપેઠે સમજે છે. વિદ્યા-
વત મધ્યે જેઓ ગૃહસ્થમાં ખપે છે તેઓ પોતાનાં છોકરાઓને ધર્મની
નિશાળમાં મોકલવાનો અને મુક્ત કેળવણી આપવાનો વિચાર કદાપિ ક-
રશેજ નહીં. છોકરાઓને ભણાવવા માટે ખર્ચ કરવાની શક્તિ હોવા
છતાં આપણા દેશીઓની પેઠે તેઓ ધર્મ પાતાની નિશાળોનો લાભ મે-
ળવવા મુદ્દત ઇચ્છતા નથી. મુક્ત કેળવણી લેવી અને બિપ્પ લેવી એ
બગાબર છે એમ તેઓ સમજે છે. કોઈ પાસેથી અનદાન કે વચ્ચદાન
લેવામાં જેથી અને જેટલી શરમ છે તેવીજ અને તેટલીજ શરમ વિદ્યાદાન
લેવામાં પણ હોતીજ જોઈએ એમ માગે દેશીઓ ક્યારે સમજશે ?

વિદ્યાવતમાં છોકરાઓને બચપણથીજ રૂડી કેળવણી મળે છે. કેમકે
તેઓની માતા ભણેલી, કેળવાયેલી અને વિવેકવાળી હોય છે. આ-
પણા દેશીઓની પેઠે છોકરાઓનાં દેખતાં બુદ્ધિ બોધવાનો અથવા ભુંડી
ગાળ દેવાનો સાધ તેઓમાં મુદ્દત નથી; તેટલામાટે આપણાં છોકરાં-
ઓની પેઠે તેઓનાં છોકરાઓમાં બચપણથી ભુંડાં કામનો અને ભુંડી
વાતનો વિચાર આવતોજ નથી. મક્કઈ અને મુદ્દત રાખવાને તેઓ
બચપણથી શિખે છે. હરએક વાતમાં વિવેક દેખાડવાને તેઓને બચપણથી
કેળવણી મળે છે. એમવા ઉડવામાં વિવેક, ખાવા પીવામાં વિવેક અને
બોલવા સાંભળવામાં વિવેક ગૃહસ્થના છોકરાઓ નાહાનપણથીજ શિખે છે.
વિદ્યાવતમાં કેળવણીનો આ પેઠેસો અને જરૂરનો મણુગાર ગણાય છે.

તનની કેળવણી—કસરતશાળા

વિનાયતમાં છોકરાંએ મનની કેળવણી માથે તનની કેળવણી મૂકે છે. તન વગર મન ખીણતુ નથી. તનની કેળવણી વગર અગબગ આવતુ નથી. ઇંગરેજ લોકો અગબગને માટે કેના પ્રસિદ્ધ છે તે તમે જાણો છો. આપવાની, દોડવાની, કુદવાની, થોડેવાર થવાની, ચેકાની, અને તરવાની કમગત તેઓમાં ધાતુકરીને બચપણથી હોય છે. રમતાં રમતાં કોઈ પડે, કોઈ શિક્ષણ અને કોઈનું ડાચું રચાય તો જ તે રમતા નહીં તે રમત શાની? જોને સુકી ખાતાં અને સુકી માગતાં આવડે નહીં તે પોચો કેદવાળા અને છોકરીમાં આવે.

મનની કેળવણીમાં માત્ર વિજ્ઞાનની કેળવણી અધુરી ગણાયે. ધાર્યા જાની કેળવણી સેડી જોઈએ અને જીવંતજીવે હંચી વિદ્યાનું માન મેળવતું જોઈએ. જીવંતજીવે દેવોનો ઇતિહાસ જાણવો જોઈએ. જોગેશ તથા અજોગનું માન થવું જોઈએ. અર્થવિદ્યા, વાર્ધવિદ્યા, જૂસ્તરવિદ્યા, પદ્ય વર્ણવિદ્યા, જળશાસ્ત્ર, વાયુશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર અને ગણિતશાસ્ત્ર વગેરે

બાળકોની ગમત.

પાટશાળા.
(૨૦૧)

અધ્યન કરવું જોઈએ. આપણા દેશી શ્રીમંતો માત્ર એટલોજ લોભ રાખે છે કે અમારા છોકરાઓને ઇંગ્લેન્ડ બોક્ષતાં અને વાચતાં બરાબર આવડે એટલે બસ; જળશાસ્ત્ર, વાયુશાસ્ત્ર અને પથરશાસ્ત્રનું અમારે શું કામ છે? આ વિચારના મારા દેશી શ્રીમંતોને હું એટલીજ સુચના કરવાની રજા લઉં છઉં કે વિદ્યાવતના લોકો આવો વિચાર રાખતા નથી. ભાષા એ કંઈ વિદ્યા નથી પણ વિદ્યા એળવવાનો રસ્તો છે.

વિદ્યાનાં બળ વગર વિદ્વાન ઇંગ્લેન્ડે સાથે વાત કસ્યાથી કોઈકોઈ વાર ફળેતી થયા વિના રહેજી નહીં. એક સુખ્ય માણસને બોયતાં આઈ આવડે પણ તેનામાં વિદ્યાનું બળ ન હોવાથી તેની સુખ્યાઈ જેજ વાતમાં જણાઈ આવે છે. ‘વિરેકને’ માટે તેને જોહોડે કોઈ કહેતું નથી અને તે બિચારા બુબક કંઈ જાણતો નથી કે મેં મારી વાતમાં કે તકરારમાં શું સુખ્યાઈ કીરી? વિદ્યાવતમાં હંચી કેળવણી પામેલા શ્રીમંતો તથા મધ્યમ લોકો કંઈ થોડા નથી પણ હજાર છે. આવો હંચો અભ્યાસ જ્યાંસુચી આપણા દેશના શ્રીમંતોના છોકરાઓ કરશે નહીં ત્યાંસુચી હું આતરીથી કહી શકું છઉં કે આ દેશનો દાહાડો વળશે નહીં.

વિદ્યાવતમાં કેટલીએક “બોરડિંગ સ્કુલ” છે. આ નિશાળમાં છોકરાંઓ રાત દાહાડો રહી શકે છે. તેઓને ખાવાપીવા અને સુવાનું મળે છે. તેઓને બણવાનું અને રમવાનું મળે છે. પોતાનાં માબાપને આઠ દાહાડામાં તેઓ એકાદવાર મળવા જાય છે ને એક આપો દાહાડો તથા એક આખી રાત પોતાનાં માબાપને ઘેર રહી પાછા પોતાની નિશાળે જાય છે. આથી જોટો લાભ એ થાય છે કે માબાપના લાડથી તેઓ વેગળા રહી શકે છે ને તેથી કરીને અભ્યાસ ઉપર વધારે ચિત્ત રાખી શકે છે તથા પોતાની મંબાળ પોતે લેવાને બચપણથી શિખે છે. આની નિશાળો આપણા દેશમાં નથી તે થવી જોઈએ, કેમકે તેની ખૂબ અગત્ય છે.

વળી વિદ્યાવતમાં હવેલા વર્ગનાં છોકરાંઓને કેળવણી આપવા માટે ઘણી નિશાળો છે. કેટલીએક “સંડે-સ્કુલ” છે. તેમાં રવીવારને દાહાડે મજૂરનાં છોકરાંઓ કામ ઉપર ન જાય તેમને શિખવવા માટે કાહાડી છે. એ શિવાંધ ધર્માદા નિશાળ (ચારિટી સ્કુલ) ખીજી ઘણી છે.

મુતર તથા કાપડનાં કારખાનાં માથે ફેટીએક નિશાળ છે, તેમાં એકદ કપાક કારખાનાંમાં કામ કરનાર મજૂરનાં છોકરાંઓને દેગવણી આપવામાં આવેછે. એની એક નિયમ માન્ચેસ્ટર પાસે રૉય-ડેવમાં મેં જોઈ હતી. ફેટીએક “રોડ-સ્કુલ” છે. આમાંની એક નિશાળ મેં એડીન્બરોમાં જોઈ હતી. ગરીબ તથા નિગમીત છોકરાંઓને માટે આવી અનેક નિશાળો હોવા છતાં વિભાવતમાં એ વર્ગના એવાં છોકરાંઓ તથા માણસો પણ નિકળ્યે કે જેઓને મુદ્દ વાંચનાં લખનાં આવડતું નહીં હોય. પણ આટલી વાત તો ચોક્કસ કે આપણા દેશ કરતાં એ દેશમાં કેળવણીનો પ્રમાર ઘણોજ વધારે થયોછે, અને થતો જાયછે.

૮. નીતિ.

MORALITY

વિભાવતમાં નિતીના દાખખા એવા મળ્યે કે આપણા દેશમાં તેવા મળવા કઠણ છે. તેમજ વિભાવતમાં અનિતીના દાખખા પણ એવા જોવામાં આવશે કે તેવા આપણા દેશમાં ક્રમચિત્તજ આપણે જોશું. ફેટીએક દયાળુ પુરો એવા છે કે તેવા આપણા દેશમાં યોગજ જોવામાં આવશે. ફેટીએક નિર્દયાળુ અને ખૂની માણસો વળી એવાં કે તેવા માણસો ખીન દેશમાં આપણે જોશું નહીં. પરાપકારજુદ્ધીમાં, પ્રમાણિકપણાંમાં, માઆઈમાં, બનાઈમાં અને પવિત્રાઈમાં એવા પુરોને આપણે જોશું કે એ દેશની નીતિ વિષે આપણને ઘણો રૂઝા વિચાર આવ્યા વિના રહેયે નહીં. ખીજ તરફ તરફ, હુઆઈ, જુડાઈ, ઇમાઈ, અને અભિચારમાં એટલાં માણસો જોવામાં આવશે કે તમે એમજ કહેયો કે એઓના જેવી અનીતિ ખીજે કોઈ કોઈએ નહીં હોય.

પણ આટલી વાત તો મને ચોક્કસ લાગેછે કે વિભાવતના અહડતા, વર્ગની નીતિ આપણા દેશના અહડતા વર્ગની નીતિ કરતાં વધારે નારી છે. અનિતીને માટે તેઓમાં જેટલા તિરસ્કાર છે તેટલા અથવા તેથી અરધા તિરસ્કાર આપણા દેશીઓમાં નથી. આપણા દેશમાં કોઈને કહેયું કે “તું જુડો છે” તો ધણકરીને તેથી તેને કોઈ ઉપજ્યે નહીં.

વિનાયતમાં જો તમે કોઈને જીંડો કહ્યો તો તે લાલ ચણોડી જેવા યઈ જશે ને તમે તેને મોઢામાં મોઢી ગાળ દીધી એમ તે સમજશે.

વિનાયતમાં એક વખત માલમ પડ્યું કે આ માણસ તરકડી અને હુરચો છે; અથવા આ માણસ વ્યભિચારી છે અથવા આ સ્ત્રી નકારી છે તો પ્રધી તેને કોઈ ગૃહસ્થની મંડળીમાં બોલાવશે નહીં. તેની પાસે પધ્ધિ હશે તેછતાં તે દગલખાજ અથવા વ્યભિચારી હશેતો કોઈપણ આ-બરવાજો ગૃહસ્થ તેના સંગ કરશે નહીં. રસ્તામાં તેની સલામ પણ લેશે નહીં. તેને ઘેર તે મળવા જશે તો તેની મુજાકાત કરશે નહીં. કોઈ માણસ ઉપર તરકડનો કે ચોરીનો કે વ્યભિચારનો અન્યાય સામેત થયો એટલે તે દુનિયાદારીમાંથી ગયો એમ વિનાયતના લોકો માનેછે. આથી એ દેશમાં મોઢામાં મોઢી બિલક રહેછે કે જો હું કાંઈ અનીતિ કરીશ અથવા દુરાચરણ આચરીશ તો દુનિયાદારીમાંથી બાતલ થઈ પડીશ.

આપણા દેશમાં આવું કાંઈ છેજ નહીં. કેટલાએક પુરુષો તો તર-કડથી અને હુઆઈથી દ્રવ્ય એકઠું કરવામાં અથવા કોઈ કુળવાન અને ખુબસુરત સ્ત્રી માથે વ્યભિચાર કરવામાં મોઢી બાહાદુરી સમજેછે અને એ બાહાદુરી વિષે પોતાના મિત્ર આમળ પત્રાણ મારેછે ! કેટલાએક શેડીઆઓ ઉઘાડે દાહાડે અને ઉઘાડે એકે વેસ્થાને ઘેર રખડે; કેટલાએક શેડીઆઓ મોઢાં તરકડ કરી તથા વિધવાઓને રડાવી દ્રવ્યવાન થયાછે; તેછતાં તેઓને તેમનાં દ્રવ્ય મટિ મહિ આદરમાન આપેછે અને તેમનાં અપદલણુ માત્ર નજેતાં તેમના પધ્ધિના તેજમાં દખાઈ જાયછે.

વિનાયતની અને આપણા દેશની નીતિ કસોટી જેવાની આ એક મોઢી કસોટી છે. એ કસોટી ઉપરથી વિનાયતના લોકોની નિતીનો ટચ અને આપણા દેશના લોકોની નિતીનો ટચ સેહેવાઈથી નીકળેછે. અનુભવથી તમે કહી શકશો કે ઘણાંપેરા માણસો ઈશ્વર કરતાં દુનિયાનો ડર વધારે રાખેછે. આપણા લોકોમાં અનીતિનો તિરસ્કાર થોડોછે મટિ તે મને દુનિયાનો ડર ઘણોજ થોડો રહેછે પણ ઈંગ્રેજ લોકોમાં તેમ નથી. આ ઉપરથી હું કહી શકું છઉં કે વિનાયતના મહડતા વર્ગની નીતિ ઘણુંકરીને આપણા દેશના મહડતા વર્ગની નીતિ કરતાં મહડતી છે.

૯. ધર્મ.

RELIGION

વિનાયતના લોકો ખ્રિસ્તી ધર્મ માને છે એ તમે જાણતા હશેજ ખ્રિસ્તી ધર્મનું મુળ શિક્ષાત એ છે કે મનુષ્ય માત્ર જન્મથી પાપી છે માટે તેમને કોઈ તાગના જોઈએ. ઈશુ ક્રીસ્ટે મનુષ્યને પાપમાથી હોડવવાને અને તેમનું તાગલું કરવાને આ પૃથ્વિ પર આવતા લીધો. તે ઈશુ રતો દીકરો હતો તથા તેણે માણસજનના પાપને ખાતર પોતાનો જીવ આપ્યો તેના માટે જેઓ એના નામથીજ પરમેશ્વરને ભજવે અને પાપની ક્ષમા માગે તેઓનાજ પાપ ક્ષમા થયે અને તેઓનાજ આત્માને ઉદ્ધાર થયે અને બાકીના જના નહિમા જશે એમ એ લોકો માને છે.

ધર્મ સખરી બોજાપણું એ લોકોમા ઓછું છે એમ તમે જાણશો ના. વિદ્યાના પ્રકરણથી અને સચારણુ જીવિતી જે વાત માની વ્યક્ત નહી તેનાત માનની અને તેપર વિશ્વાસ રાખતો એજ ધર્મ સખરી બોજાપણું કહેવાય - નિગમઃ ઈશ્વર આ પૃથ્વિ પર માણસને જે અન તારણેવા આપે અથવા પોતાની ઈશ્વરતા પ્રાપ્તિને પોતાના દીકરાને અવતાર લેવા મોકલે, ને ન મનાય તેના અમત્કાર તે કચી દેખાડે, ધગતી, આક્રાંધ અને પાછાડો કાઢે, આક્રમણાણી થાય, વાધુ અને મનુદ્ર તેના કલ્યામા રહે અને માન હાથના સ્પર્શથી માતા હોય તે માગ્ન થાય અને કુનેના હોય તે સજીવન થઈ ઉભા થાય ઇત્યાદિ અમત્કારની વાતો જે વિદ્યાના પ્રકરણથી કે આધારણુ જીવિતી માનવામા આવી ન શકે એની વાતો માનની એજ ધર્મ સખરી બોજાપણું કહેવાય.

સીડિંગ ગર્લ આપણા વાચનાર છોકરી
(૨૦૫)

1877

ल. ३ : १५० फीट १० इंच
 " १०० फीट १० इंच
 (३००)

DEFENDING THE PASS

ભાકે । ઉપર કેતરવ નો હત્ર
 કિંક કિંક વિ પાસ
 (૩૦૫)

બાંધબિલની અને કાંઈકની મુજ ઉત્પત્તિ ઔધી લોકોમાં થઈ, પણ તે લોકો બાંધબિલના જુના ભાગનેજ માનેછે. નવા ભાગને અને કાંઈકને માનતા નથી. તેઓ કેહેછે કે અરે કાંઈક તો હજી આવવાનો છે.

બાંધબિલમાં લખેલી વાતોનો અને બાબદોનો અને ક્રીયાકર્મનો જુદાજુદા લોકો જુદાંજુદા અર્થ ઉઠાવેછે એ ઉપરથી જેમ આપણા દેશમાં તેમજ વિદેશમાં અનેક મત પડ્યાછે, અનેક ભેદ થયાછે અને અનેક પંથ ચાલ્યાછે. એક એક પંથવાળા એકબીજાને કેહેછે કે તમે જે કરોછો તે ઝાટું ને અમે જે કરીએ છઈએ તે માથું. આમાં માથું કોનું માનવું ને ઝાટું કોને કેહેવું એ જેવું કંઈક કામ બીજું એકે નથી.

ખ્રિસ્તી ધર્મની જે ફાટ મોટી અને મુખ્ય થઈછે; અને તેમાંથી બીજી અનેક શાખાઓ નિકળીછે. એ જે મોટી અને મુખ્ય ફાટ કંઈ તે તમે જાણતા હશો. એક “શમન કાયેલિક” અને બીજી “પ્રોટેસ્ટન્ટ”. પ્રોટેસ્ટન્ટ સુધરેલો ધર્મ કેહેવાયછે. ઇંગ્લંડની રાણી અને ઇંગ્લંડની વસ્તીનો મોટો ભાગ આ સુધરેલો ધર્મ માનેછે. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં આ મોટો સુધારો આશરે ત્રણસો વરસ ઉપર થયો તેની અગાઉ શમન પોપની મોટી સત્તા હતી. તેની સાથે તેનો જુદમ પણ ધણોજ હતો. આ જુદમની સાથે થવાની પેહેલ પેહેલી હિંમત જરમત દેશના “સુધર” મનાવી અને ત્યારપછી એ ધર્મમાં પેહેલો અને મુખ્ય સુધારો થયો અને “શમન કાયેલિક” તથા “પ્રોટેસ્ટન્ટ” એવી બે મોટી અને મુખ્ય ફાટ પડી.

શમન કાયેલિકવાળા વધારે પેહમી છે. તેઓ એમ માનેછે કે “બાંધબિલ” ઇશ્વરકૃત છે એટલુંજ નહીં પણ ઘણા વેરસંધી એ ધર્મ સાથે જોડાયેલી કેટલીક વાતો અને કેટલીક ક્રિયાઓ આપતી આવીછે તે પણ માનવી જોઈએ. તેઓ કેહેછે કે આ પૃથ્વીપર થઈ ગયેલા મુનીજનોની પણ પ્રાર્થના કરવી કેમકે તેઓ આપણે વાસ્તે પ્રાર્થના કરશે તોજ આપણું કલ્યાણ થશે. તેઓ કેહેછે કે “લાટિન” એજ પવિત્ર બાપા છે, તેટલામોટે એ બાપા વગર બીજી બાપામાં બાંધબિલ વાંચવું અથવા પ્રાર્થના કરવી બ્યર્થ છે. તેઓ વળી એમ પણ માનેછે કે “માલુસ પોતાનાં પાપ ધર્મશુદ્ધિની પાસે કબુલ કરે તો તે પાપની ક્ષમા યાચે.

તેઓ કહે છે કે મરતી વખત માણસના શરીરને પવિત્ર પદાર્થોનો સ્પર્શ થાય તો તેથી પણ તેના પાપ જતાં રહેતે તેની મુક્તિ થાય.

આ રોમન ક્રાયેલિક ધર્મમાં ધર્મગુર નાહાના બાળકને ધર્મનો સંસ્કાર (Baptism) આ પ્રમાણે કરે છે:—બાળકને જ્યારે દેવજમાં લઈ જાય છે ત્યારે ધર્મગુર તે બાળકના મોઢાડાં ઉપર ત્રણવાર કુંક મારે છે ન તે વેળા જો મંત્ર બોલે છે તે એટલામાટે કે તેના શરીરમાં કાંઈ જીવ જીવ હોય તો તે નિકળી જાય. ત્યારપછી † આવા આકારનું ચિન્હ જોને તેઓ “ક્રોસ” કહે છે તે લઈને તેની છાતી તથા કપાળ ઉપર લગાડે છે. પછી મિકાની (નિમક) જુકી તે બાળકના મોઢાડામાં મુકે છે, તે વેળા બોલે છે કે “ગ્રાહાપણુનું મિર્કુ ગૃહણુ કર.” ત્યારપછી તેના નાક ઉપર અને કાન ઉપર પોતાનું કુંક ચોપડે છે. ત્યારપછી છાતી ઉપર પવિત્ર તેલ અને ત્યારપછી ત્રણવાર પવિત્ર પાણી લગાડે છે.” *

રોમન ક્રાયેલિક દેવજમાં ક્રાઈસ્ટની “કુંવારી મા” મેરીની તથા ક્રાઈસ્ટની મૂર્તિ જોવામાં આવે છે. આ મૂર્તિથી અને તેમાં થતી ભક્તિ અને ક્રિયાથી આ દેવજનો કાઠ વધારે થોભી નિકળે છે. આ દેવજના પુંજરીઓને કુંવારા રહેવું પડે છે. તેઓ જો પરણે તો સંસ્કારના અટકામાં પડ્યાથી તેઓથી પુંજનું કામ બરાબર થઈ ન શકે એવી સમજાથી આ પુંજરીઓને પરણવાની મના છે. દેવજમાં મીણખતી અને લોખાન બાળવામાં અને બારણા આગળ “પવિત્ર પાણી” આપવામાં આવે છે.

કુરૂપના મોટા ભાગમાં રોમન ક્રાયેલિકનો ધર્મ ફેલાયો છે. એ ધર્મ માનનારાઓ ઉપર ઇશ્વરી દેશના રોમ સંહિતનો પોપ મોટી મત્તા ચલાવી શકે છે. અગાઉ આ પોપની મત્તા કુરૂપના બધા રાજ્યો ઉપર માલતી હતી. તેઓ આગ આલતા તેઓને તે મોટી સંજ્ઞા કરી શકતા. મોટા મોટા રાજ્યોને તે ધણે દુર દેશોથી બોલાવી શકતા. તેઓને તેમના વાંક મોટે અપવાદ કાંવતો, તેઓને દંડતો, તેઓને બેઆબરૂ કરી રસ્તામાં ઉધાડે પગે ચલાવતો, અથવા પોતાના ઘોડાની લગામ ગરનામાં તેમની પાસે ચોખ્ખાવતો. પોપની આવી મોટી મત્તા હતી તે હાલ દૂરી ગઈ છે.

ઇંગ્લંડના લોકોનો મોટો ભાગ પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ માનિએ. પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મમાં મૂર્તિ પુજા નથી અને ક્રીયામાર્ગ થોડો છે. બાઈબલમાં જે વાત નથી તે તેઓ માનતા નથી અને રોમના મહારાજ, પોપની મત્તા તેઓ કબ્જા રાખતા નથી. આ ધર્મનાં લોકો વધતા જાય છે, પણ રોમન કાથેલિકની સંખ્યા આગળ તેઓની સંખ્યા ઝાણ ગણતરીમાં નથી. આ મુધરેવા ધર્મમાં પણ ધણા મત અને ભેદ પડવા માંડ્યા તેથી ઇંગ્લંડના રાજ્યે કે રાણીએ એક મુકરર કરેલા મત પ્રમાણે ચાલવું એવા કાયદો બાંધવામાં આવ્યો. આ મુકરર કરેલા પંથની ૩૯ કનમ છે તે પ્રમાણે જો ઇંગ્લંડનો રાજા કે રાણી ચાલે નહીતો તેનાથી ગળની ગાદી ઉપર બેસાય નહી. આ મુખ્ય પંથ “ઈસ્ટાબ્લિશ્ડ ચર્ચ ઓફ ઇંગ્લંડ ઓફ આયરલંડ” કહેવાય છે. ખ્રિસ્તી ધર્મના કેટલાએક પંથોનાં નામની ટિપ હું અત્રે પ્રગટ કરું છું :—

ઈસ્ટાં ચર્ચ ઓફ ઇંગ્લંડ.
 એપિસ્કોપલ ચર્ચ ઓફ સ્કોટલંડ.
 શ્રી ચર્ચ ઓફ સ્કોટલંડ.
 સીમિટરી.
 બરધર્મ.
 આન્ડી બરધર્મ.
 પ્યુરિટન.
 પ્રેસ્બિટીરિયન.
 મુનાઇટેડ પ્રેસ્બિટીરિયન.
 ગિફ્ટેડ પ્રેસ્બિટીરિયન.
 ઇન્ડીપેન્ડન્ટ.
 બાપ્ટિસ્ટ.
 શ્રી વિન બાપ્ટિસ્ટ.
 સ્કૉટ બાપ્ટિસ્ટ.
 ઓલ્ડ મકુવ બાપ્ટિસ્ટ.
 મેરિયન.
 મુનિસ્ટ્રિયન.

બ્રેથ્રનિસ્ટ.
 બૉરેલિસ્ટ.
 ક્રાઇસ્ટનાઇટ.
 ક્રિસ્પાઇટ.
 ડિસ્ક્રિમિનિસ્ટ.
 આસાઇટ.
 નૉસ્ટ્રિસ્ટ.
 હંપડનાઇટ.
 હૉપ્પી-સોનિયન.
 હર્સેઆઇટ.
 હંટિંગ્ટોનિયન.
 ઇન્ધમાઇટ.
 ઇન્વિંગાઇટ.
 જન-સેનિસ્ટ.
 જેમુસ્ટ.
 જો-સોનિયન.
 જંપર્મ.

દેશ કરેછે; તે માંબળ્યા પછી સોડો ઇશ્વરની પ્રાર્થના કેવી ગંભીરાઈથી અને એક ચિત્તથી કરેછે ! આપણા દેશમાં તેવું કંઈ નથી. મુર્તિનાં દર્શન માટે “ ને ને ને ” ગાદ મારતા હોડતા જવું અને હાથ જોડી તેનાં દર્શન કરવા એમાંજ ઇશ્વર ભક્તિ અને ઇશ્વર પ્રાર્થના આવી રહીછે. આવી ધર્મની સ્થિતિનો સુગ્રામ્યો વિજ્ઞાપતના ધર્મની સ્થિતિ માંબે કરવો એજ જોડું જણાયછે. બધા ધર્મમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ ઇશ્વરી છે એમ હું માનતો નથી; પણ એટલું તો હું ખાતરીથી માનું છું કે એ ધર્મની હાલત આપણા દેશના ધર્મની હાલત કરતાં આગી છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મનો સુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે તું બધા મનુષ્યને તારા બા-
ઈ પ્રમાણે જાણ; અને તારા ચતુરું પણ તું બધું ઇશ્વર. જેઓ ખરા
ખ્રિસ્તી છે તેઓ આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે ચાલેછે અને મનુષ્યજાતી માત્રનું
કલ્યાણ કરવા માટે પોતાનું તન, મન અને ધન ખર્ચેછે. વિજ્ઞાપતમાં
જેઓ ખરા ખ્રિસ્તી છે અને જેઓને આપણા દેશ વિષે જ્ઞાન છે તેઓ
આપણા દેશનાં બનામોટે જેવી મહેનત કરેછે તેવી મહેનત કરનારા
ખીજ પોતાજ સોડો મળયે; એ હું તમને અનુભવથી કહી શકું છું.

૧૦. ધંધા તથા પદ્ધતિ.

OCCUPATION, DISTINCTION OF RANKS

“ આપણા જે ધંધા કરતા આપણા હોય તેજ કરવો અને ખીજને
નહી ” એમ વિજ્ઞાપતનાં સોડો કહેતા નથી. જે ધંધા પસંદ પડે અને
જે ધંધા ઠીક લાગેછે તે તેઓ કરેછે. “ મારો આપ સુતારનો ધંધો
કરેછે તેટલામાટે મારે પણ સુતારનોજ ધંધો કરવો ” અથવા “ મારો
આપ ગાંડીની દુકાન માંડી જોડેછે માટે હું ખીજાં ધંધામાં કેમ પડું ? ”
આવી ઉંચી ગમજ તેઓમાં નથી. જે ધંધા ઉપર જીવનભરથી વળણ લાગે
તે ધંધો કરવાથી જેવો લાભ થાયછે તેનો લાભ આપણાના ધંધાને વ-
ળગી રજાથી ઘણુંકમીન થતો નથી, એમ તેઓ જાણેછે.

પોતાના આપણનો ધંધો છોડી દીધો અને પોતાનાં મનની વળણ
પ્રમાણે નો ધંધો પકડ્યો એવા મંકડા દાખલા વિજ્ઞાપતમાં મળયે. તે-

એા મોટી પદ્ધતિએ ચલક્યા અને મોટા આમામી થઈ પડ્યા. રિચરૂડ આર્કરાઈટ હજમનો ધંધો કરતો તેણે સુતર વણવાનું યંત્ર શોધી કાઢાડીધું અને “મર” નો એતાખ મેળવ્યો. આઈસાક ન્યુટન બરવાડનો ઢોકરો હતો તેણે પણ મોટા શોધ કરીને મરનો એતાખ મેળવ્યો. શેકસ્પીયર ઢિન માફ કરનાર હતો અને તેનો બાપ ખાતખીનો ધંધો કરતો હતો તે મોટામાં મોટો ક્ષવિ થયો. કુક મજ્જુર હતો તે મોટો મનુદ્ર એડનાર નિકલ્યો. ‘કાર્ડિનલ ઉલસી ક્યાઇનો ઢોકરો હતો તે મોટો વજીર થયો. આવા દાખલા દસ વીમ નહી પણ કંઈ ચેકડો મળશે.

આપણા દેશમાં અમલના વખતના આવા દાખલા કદાચ મળશે. વાસ્તીક પ્રથમ બીજ હતો તે મોટો કપી થયો. બાસ માછી હતો. વશીષ્ઠ વેશ્યાનો પુત્ર હતો તે મોટો કપી અને રામચંદ્રજીનો ગુરુ થયો. વિદ્યામિત્ર ક્ષત્રી હતો પણ બ્રાહ્મણથી મેષ્ટ ગણાતો. પણ આવા દાખલા હાલ મળવા મુશ્કેલ છે. વિભાવતમાં હમણાના ધણાએક જીવતાં માણસોના પણ દાખલા મળશે. આફ્રીકનો મોટો મુસાફર ડાક્ટર મિલિંગ્ટન પ્રથમ વણકર હતો. હાલનો પ્રખ્યાત શિક્ષાગુરુ પ્રોફેસર ફાર્ડે પ્રથમ લુહાર હતો. હું વિભાવતમાં હતો તે વખતે આ દેશના સનદી ચાકરી (મિલન મરનિમ) માં ૮૦ ઉમેદવારો પચાર થયા હતા તેમાં બહારો, માચી, વગેરે ૧૨ નીચ વરણના ઢોકરાઓ હતા.

હાલ આપણા દેશમાં બાપદાદાનો ધંધો મુકી દધને ખીન્ને ધંધો કરવા એમાં મોટી ચરમ ગણાયછે. એક હજમને કેહેશું કે તું ધોખીનો ધંધો કર તો તે ખિજાઇ જશે; તેમ વળી એક ધોખીને કેહેશું કે તું હજમનો ધંધો શિખ તો તે તેડોજી ગુસ્સે થશે. એક સોનીને કેહેશું કે તું લુહારનું એક મોઢું કારખાનું કાઢાડ તો તે કેહેશે કે હું સોની થઇને શું લુહારનો ધંધો કર ? મેં એક ધોડવાળાને કહ્યું કે તું ધોડાની ચાકરી કરવાને બદલે ખીજી ચાકરી કર, તે બાલ્યો કે જો હું તેમ કરું તો ન્યાત બાહાર યાઉં !!

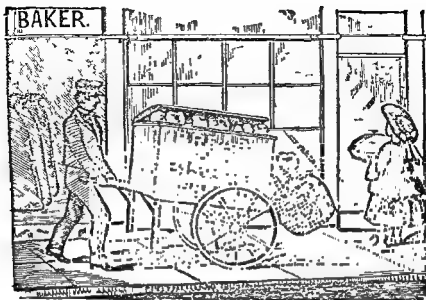
કોઈનું મન એક ધંધામાં મોઢું અને કોઈનું મન ખીજા ધંધામાં મોઢું; મોટે બાપદાદાનાં ધંધો કરવા એ વિચાર આપણા દેશીઓને નુકસાન કરનારો થઈ પડ્યોછે. વિભાવતના કોઈ વેપારીને એમ મુજબ કે લુ-

હારનું મોટું કારખાનું કાઢાડ્યાથી મને વધારે લાભ થશે તો હુદારનો ધંધો કરવામાં તેને શરમ લાગવાની નથી. જે ધંધાથી લાભ થાય તે ધંધામાં પડવાને ચુકવું નહીં પછી તે ધંધો હરએક પ્રકારનો હોય. માત્ર ચોરી, લુચ્ચાઈ અને દગલખાઈ કરવામાં શરમ છે પણ દરેક ધંધો પ્રમાણિકપણે કરવામાં શરમ નથી એમ તેઓ માનેછે.

અહડતા ઉતરતા ધંધા ઉપરથી અહડતી ઉતરતી પદવી ગણાયછે. અહડતી ઉતરતી પદવી ઉપરથી વિભાષતમાં પદવીભેદ રાખવામાં આવેછે. હલકી પદવીના માણસો સાથે બેસીને જમવું અથવા તેને પોતાની પાસે બિશ્વાડવો એમાં તેઓ હલકું સમજેછે. તેછતાં હલકા વર્ગમાંના કોઈ પુરૂષે કંઈ મોટું કામ કર્યાથી રૂં નામ મેળવ્યું તો તેની સાથે બેસી વહેવાર કરવામાં તેઓ હલકું સમજશે નહીં. તે પછી ગમે તેવી જાતના હશે તેછતાં તેની સાથે વહેવાર રાખવાને લોકો વધારે આહાર્ય.

આ ઉપરથી તમે જાણશે કે વિભાષતમાં પદવીભેદ છે પણ જાતી-ભેદ નથી, એક ખીજના હાથનું ખાવા પીવામાં અભગાઈ જશું એમ તેઓ માનતા નથી. કોઈ પણ જાતના માણસના હાથનું પડવાન ખાવામાં વટલાઈ જવાની તેઓ ઓઠી છીટ રાખતા નથી. એથી તેઓ બહુ સુખ ભોગવી શકેછે. આખી દુનીઆને તેઓ પોતાની ન્યાત ગણેછે માટે તેઓને મુઠીભર માણસોની ન્યાતનાં દખાણમાં અથવા ગુલામીપણામાં રહેવું પડતું નથી. જ્યાંસુધી આપણા લોકોમાં સ્વતંત્રપણું આવી શકશે નહીં ત્યાંસુધી આ દેશમાં જાતીભેદનું બંધન છુટશે નહીં. અરે આપણામાં એવો વિચાર ક્યારે આવશે કે જોણે સ્વતંત્રપણું ખાધું તેણે પોતાનું બધું જીવતર આ પૃથ્વીપર બેઠું કાઢાડ્યું !

આપણા દેશમાં જાતીભેદનાં બંધનથી સુધારાનાં મોટાં કામ અટકી પડ્યાંછે. જ્યારે કોઈ મોટાં કુટુંબથી જાતીભેદના બંધ છુટી જશે ત્યારે સુધારાના બધા રસ્તા ઉઘડી પડશે. બારિકાથી તપાસ કરતાં જણાયછે કે જાતીભેદનો મુળ પાષો તો ધસી ગયેછે અને આ દેશમાં રહેલે ઉપ-ડ્યાથી વધારે ધસવા માંડ્યોછે. પણ આ ધસેલો પાષો જડમુળથી જ્યારે ઉપડી જશે ત્યારેજ આ દેશનો દાહાડો ઉઘડશે.

પાઉ તથા બિસ્કોટ વેચનાર.

૧૧. ઉત્તરવી પદ્ધતિનાં લોક.

LOWER ORDERS OF THE PEOPLE.

કુટકમ ધણી કનાર દુકાનદાર તથા ફરીયાઓ, આકર તથા ગાડી-વાનો, મગ્ગરો તથા રસ્તે ભટકનારાઓ વગેરે ઉત્તરવી પદ્ધતિનાં લોક ગણાયછે. એવા વર્ગના લોકો બધા દેશોમાં તેમજ વિનાયતમાં ધણા છે. એવા લોકો દુનિયાદારીના પેહેવારને માટે ધણાજ કામના અને બારે ઉપ-પોગના ગણાયછે. એટલામાટે શ્રીમંત તથા મધ્યમ સ્થિતિનાં લોકોની નમ્યા કરતાં આવા લોકોની સંખ્યા દરએક દેશમાં ધણીજ વધારે હોવી જાણ્યે એમ ધારીનેજ ઇન્દ્રિયે સર્વ ઠેકાણે વધારે ઉત્પન્ન કરી રાખીછે.

ઇંગ્લંડ દેશ આખાદ હોવાને નીવે આ લોકોની હાલત કેટલીએક ખામનમા આપણા દેશના આવા લોકો કરતાં વધારે શ્રી છે. આ ઉત્તરવી પદ્ધતિનાં જુદાજુદા લોકો માથે આપણા દેશના તેવાજ જુદાજુદા લોકોનો મુકાબલો કરી જ્ઞેશું તો ધણો ફેર માન્ય પડશે. આપણા દે-શનો એક દુકાનદાર કે ફરીઓ, આપણા દેશનો આકર કે ગાડીવાન,

અથવા આપણા દેશનો મજૂર કે રસ્તે ભટકનાર વગેરે હલકી વરણના લોકો દેખાવમાં જેવા કંગાળ માલમ પડેછે તેવા કંગાળ દેખાવના એ વર્ગના માણસોને ઘણુંકરીને આપણે વિચાયતમાં જોશું નહીં.

આપણા દુકાનદાર કે ફેરીયા કરતાં વિચાયતનો દુકાનદાર કે ફેરીયા વધારે સારાં વસ્ત્ર પહેરેછે, વધારે સાફ બોજન જમેછે અને વધારે સારી સ્થિતિમાં રહેછે. આપણા દેશનો મજૂર કે હલકી કે બિખારી માત્ર લંગોટી મારીને નાગો કામઘણ ઉપર જાય અને ચણા કે મમરા ફાકીને પોતાનો નિર્વાહ અપાવી શક્યે. વિચાયતમાં તેમ આપણે જોશું નહીં. ત્યાંનાં ગરીબ મજૂર કે બિખારીનાં શરીર ઉપર વસ્ત્ર જોશું અને તે એટલાં કે આખું શરીર ઢાંકાયું રહે. વસ્ત્ર કંઈ જીણી આદીનાં નહીં પણ ગરમ જડાં. વળી શરીર પ્રુષ્ઠ યામ તેવા પદાર્થ તેમને જરૂર આવા જોઈએ.

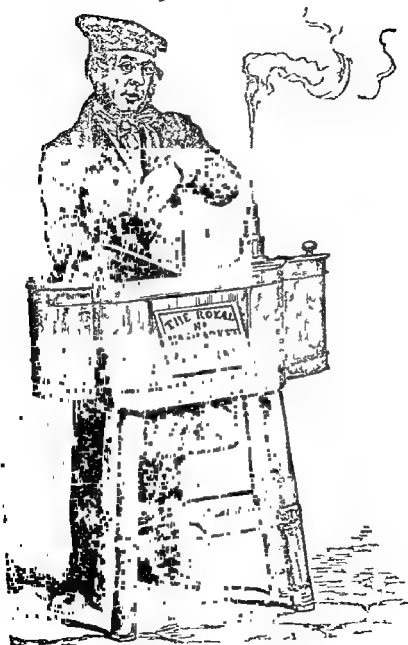
આવી પદ્ધતિના લોકોને આ પ્રમાણે આખું શરીર ઢાંકવાની જરૂર ત્યાંની ઈંડી હવાને લીધે પડેછે એ વાત સાચી; પણ આ વાતખી ભુખી જવી ન જોઈએ કે વિક્રમ રાજના વખતમાં જ્યારે વિચાયતનાં લોકો તમામ જંગલી હાલતમાં હતાં ત્યારે તેઓને લંગોટી મારવાને પણ વસ્ત્ર મળતાં નહીં પણ તેઓ માત્ર રંગ ચોપડીને શરીરનો નાગો ભાગ ઢાંકતાં હતાં. તે વખતે વિચાયતની હવા જીદી હતી એમ મનાયું નહીં. આ ઉપરથી પ્રાપ્ત થાયછે કે વિચાયતનાં ગરીબ લોકો પોતાનું આખું શરીર ઢાંકી શકેછે તે એ દેશની અદતીજાની એક મુખ્ય અને અગત્યની નીયાતી છે.

વિચાયતના જીદાજીદા ધંધાદારીઓનો કેવો દેખાવ હશે તે તમે જાણવાને કદાચ આહતા હશે. વિજ્ઞાત જઈ આવ્યા પછી મને મારા કેટલાએક દેશીઓએ પ્રશ્ન કે વિચાયતમાં શું બધી જાતનાં હલકાં લોકો પણ ગોરા છે? મેં કહ્યું કે હા; બધા લોકો ગોરી ચામડીના છે; પણ અહલતા ઉતરતા વર્ષ પ્રમાણે તેઓનાં રૂપમાં અને તેઓનાં મોહોડાના પાટમાં ફેર છે. મેં ઉપર જણાવ્યું તેમ વિચાયતમાં કપડાં વગર તો કોઈને આપણે જોશું નહીં; તેમજ જોડા વગર પણ ચોડા જોવામાં આવશે. ફેરલાએક ધંધાદારીઓનાં ફોટોગ્રાફ ઉપરથી પાટમાં ચિત્ર હું અહીં દાખલ કરું છું તે ઉપરથી તેઓની ગિડગ તથા દાખલ તમે જાણી શકશો.

કેરોટ તથા બ્રૉક્કલી વેચનાર.

"Here Peitaters ! Kearots and Turnups ! fine Brockello-o-o !"

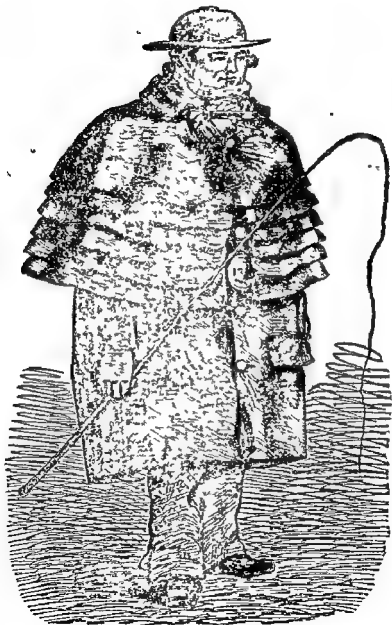
સેક્રેટરી ખરાબ વેચનાર.

* Baked tatures! All of all of "

નારગી ચેચનાડ.

“Sweet Chany Two a Pinny Orr r rang-a—two a Pinny”

ભાડુની ગાડી હાંકનાર.

કાળુ માઝી વેચનાર.

Penny a lot, Oysters ! Penny a lot

મજૂર અથવા હાકડી.

धामपाली वेवनार.

જુના કપડા બધને મેડી ગમતો બહો કામર.

કુતરાને ગળે બાધનાના પગ વેચનાર.

મુજીબો અથવા મુન લગી કરનાર.

Dust Hole No. II

હાડકા એકઠા કરનાર.

ધુમાડિયું શાક કરનાર.

બૂઝા ઘાનનાની કિલ વેચનાઃ આધેલો નિખાડી.

ગુજરાતી શાસ્ત્રી અને ગ્રીતિની નગડો બિખારી.

રસ્તામા આકુ કાહાડી બિપ્પ માગનારા છોકરા

વિભાયતમા ગરીબ તથા નિરાશ્રીત બિપ્પારીઓને માટે ઘણી મારી મોઠનણ કરેલી જોવામા આવેછે. આપણા દેશમા ઘેર ઘેર પ્યારણે અને રસ્તે રસ્તે જેમ બિપ્પારીઓ ગપડેછે તેમ વિભાયતમા રસ્તે બિપ્પ માગનાર બિપ્પારી કોઈ કોઈ જગ્યાએ જણાયે પણ તે એવા કે કઈપણ મેહનત કરીને બિપ્પ માગનારા. રસ્તામા તમે ચાલી જઓ ને તમારી આગળ આગળ આકુ કાહડતા જાય અને બિપ્પ લેવાની આશા કરે. કોઈ દિવાસળી કે એવી કંઈ હનકી જણાય વેચીને બિપ્પ માગે. કોઈ

આંધ્રના બિખારી પોતાની ડાકમાં કંઈ વેચવાની જાણુ ટાંગીને પોતાના કુતરાને લઈને ફરે. કોઈ પોતાના હાથમાં વેચવાનો મામન લઈ ગુણુ-યાથી ચાલે અને "I WAS BORN CRIPPLE" એટલે "હું જન્મ-નો અપંગ છું" એમ એક પાઠીયાં ઉપર લખી તે પાઠીયું પોતાની ડાકમાં નાખીને ફરે. કેટલાએક બિખારીઓ વાજની પેદી પોતાની ડાકમાં પેહુડીને કોઈનાં ઘર આગળ ઉભા રહી વાજું વગાડે. આવી રીતે વાજું વગાડી પેટ ભરનાર બિખારીઓની મંજ્યા વધારે જાણાય છે. વાજીવધી માણુ મારનું મન રીઝે છે અને એવા બિખારીઓને આપતાં ધણુખરાઓનું મન કચવાવાને ખાસે ખુશી યાપ છે.

આવી રીતે બિખ મારનારા કોઈ કોઈ ડાકાણે તમે જોશો પણ બિખ મોગવાનેજ ખાતર કોઈને રસ્તામાં ફરવા દેવાનો સરકારનો હુકમ નથી. જેઓ જન્મથી કામ કરવાને અશક્ત હોય અથવા જેઓને કામ મળતું ન હોય તેવા ગરીબ અને નિરાશીત માણુસોને દરએક ગામના લોકોએ પોતપોતામાં ઉધરાણું કરીને તેમનું પોપણુ કરવું એવો કાયદો ધણુએક વરસ થયાં સરકારે કાઢાડેલો છે. એ ઉધરાણું Poor-rates એટલે ગરીબોનો કર એ નામથી ઓળખાય છે. ગરીબ તથા નિરાશીત માણુસોને મોટે ગામગામ ને ચૂંદેચૂંદેર ધર્મની ઉદ્યોગશાળા (WORK-HOUSE) ઉગ્રાડવામાં આવી છે અને આ કરથી તેનો ખરચ ચાલે છે. એમાં એવી ગોઠવણુ રાખી છે કે જેઓમાં કામ કરવાની શક્તિ હોય તેઓ પામે કામ કરાવવું.

આ ગોઠવણુથી હરામખોરીનો વિવાયતમાં અટકાવ થયો છે. જેઓને કંઈકે હાથપગ આપ્યા છે અને જેઓ કામ કરવાને અક્તિવાન છે તેઓ બિખ મારીને ખીજઓની ઉપર ઓળો યઈ પડે અને તેના બદલામાં કંઈ આકરી કે ઉપયોગની ચેદનાત ન કરે તેવા લોકોને બિખ આપવાનો ધર્મ નથી. એવા લોકોને બિખ આપ્યાથી દેશમાં હરામીપણું વધે છે અને ઉદ્યોગ ઘટે છે. જે દેશમાં હરામીપણું વધારે અને ઉદ્યોગ યોડે તે દેશ દ્રવ્યમાં ધણુ વધી શકે નહી. આપણા દેશમાં ખર્ગ નિરાશીત માણુસોને મોટે ધણી ગોઠવણુ ન હોવાથી હરામખોરીને બિખ મારવાનું અને ખીજઓનાં ઉદ્યોગ ઉપર આચા રાખવાનું ઉત્તેજન મળે છે.

આપણા દેશમાં બ્રાહ્મણો તો ધણુંકરીને એમજ સમજે છે કે ભીખ માગવાનો ને દાન લેવાનો અમારો ધર્મ અને ધંધો છે. આ સમજથી ધણુખરા બ્રાહ્મણો નાહાનપણથી ખરો ઉદ્યોગ છોડી દઈને ભીખ માગવાને નિકળે છે. એવી સમજના બાવા, વેરાગી, જોગી અને જતી કંઈ થોડા નથી અને મુસલમાન ફકીરો પણ કંઈ બોજ નથી. મોતાના ઉદ્યોગથી અને પરચેવાથી રળીને પોતાનો યુગ્મરો કરવો એવો વિચાર તેઓને આવતો નથી. આવા લોકોથી આપણા દેશમાં હરામીપણું વધું છે અને ઉદ્યોગ ઘટ્યો છે. ખરા નિરાશ્રીત બ્રાહ્મણો વગેરેને આપવાને હું ના કેહેતો નથી; પણ તેઓને માટે આ દેશમાં ધર્મની ઉદ્યોગશાળા થવી જોઈએ અને જેઓ કામ કરવાને શક્તિવાન હોય તેઓ પાસે તેમના લાપકનું કામ કરાવીને તેમનું પોપણ કરવાની ગોઠવણ આ દેશના પ્રશાસકારી ગૃહસ્થોએ જરૂર કરવી જોઈએ.

બ્રાહ્મણ ધર્મને ધર્મશાસ્ત્રનું અધ્યન કરે, લોકોને નીતિનો ઉપદેશ કરે તો તેવા ઉપયોગી અને ઉદ્યોગી બ્રાહ્મણને આપવામાં ખરેખર ધર્મ છે. પણ જેઓને શાસ્ત્રનું કંઈ પણ જ્ઞાન નથી, અને જેઓમાં નીતિનો ઉપદેશ કરવાની શક્તિ નથી તેઓને બ્રાહ્મણ કોણ કેહે અને તેઓને દાન આપવામાં પુન્ય થાનું કેહેવાય? આવા બ્રાહ્મણો હરામના લાકડા ખાઈ ખાઈને મસ્તાન બને છે અને કંઈપણ મેહેનત કે ઉદ્યોગ કરતા નથી, અને તેટલાજ માટે આપણા દેશમાં આટલી મોટી વસ્તી છતાં હાલ જે કામ માટે જેવાં માણસો જોઈએ છે તેવાં મળતાં નથી અને જેઓ મળે છે તેઓ એટલા મિલસી કે તેઓનો મિલમ સામવલો મુશ્કેલ પડે છે.

વિભાગતમાં હલકાં માણસોનો મિલમ સામવવાની જરૂર પડતી નથી. એક ચાકરને રજા આપી તો તેની જગ્યાએ ખીજો રાખવાને મુશ્કેલ પડ્યો નહીં. તમને કોઈ ચાકર જોઈતો હોય તો તમારા મોહાલામાં ચાકરના આડતીઆની દુકાન ઉપર જઈને તમારું નામ નોંધાવો એટલે તમને તમારી મરજી પ્રમાણે ચાકર ઘર પેકાં મળશે. જે ચાકરની પાસે ખાતરીનું પત્ર (Certificate) નહીં તેને ચાકરી મળવી કઠણ માટે ચાકરને કાળજી રહે છે કે હું મારા શેકની ચાકરીમાં ક્યારે રાખીશ તો મને ખાતરી

પત્ર મળશે નહીં. આપણા દેશમાં ખાતરી પત્ર કોણ માગેછે? તમારો આકર નકારી આવ માટે તમારાં ધરમાંથી નિકળશે તો તેને રાખવાને ખીજન ઘણા તર્કવાર થશે. આ નકારી રીતનો અટકાવ થવો જોઈએ.

વિધાયતના આકરમાં અને આપણા દેશના આકરમાં ઘણો ફેર છે. ધરની આકરી કરનાર વિધાયતમાં ઘણુંકરીને દાસી હોયછે, 'ગોઠા શ્રીમંતોનાં ધરમાં એ ઉપરાંત પ્રરૂષ આકર હોયછે, તે આકર તેનાં કામ પ્રમાણે બાંધે અથવા કૂટમન વગેરેનાં નામથી વરતાયછે. 'શ્રી આકર દાસીનું કામ કરેછે. તે ઘણુંકરીને કુંવારી છોકરી અથવા કુંવારી બાપડી હોયછે. ધગનું બધું કામ તેજ કરેછે. આપણા દેશના બે કે ત્રણ આકર કામ ન કરે એટલું કામ એક દાસી કરેછે. એવી એક દાસીને આપણા ધરમાં રાખીએ તથા ખવડાવીએ તો તે દર આડવાડીએ આપણી પાસેથી ૪ કે ૫ ચિલ્ડિંગ એકમ વરમના સો કે સવાસો રૂપિયા લેશે; તથા રાજની એક પેની ખીરદારની માગશે.

પણ એ દાસીનું કામ તથા તેનો ઉદ્યોગ જોઈ આપણે ખુશી થઈએ. આવા કરવા વગેરેનો આપણો વખત તે બરાબર માનવશે. જે વખત ઉપર જે કામ કરી રાખવાનો આપણે હુકમ કરીએ તેમાં બનતાં સુધી એક મિનિટનો પણ ફેર પડવા દેશે નહીં. એક વખત આપણે કંઈ કામ કરી રાખીએ તો ઘણુંકરીને ખીજ વખત તેને કેહેવાની કે પાદ આપવાની જરૂર પડશે નહીં. તે આપણી મરજી અને મર્યાદા માનવશે. કંઈ બાંધતાં અથવા જવાબ આપતાં "સર" એટલે છકાર વગર ઉત્તર આપશે નહીં. આપણા દેખતાં મોટે માદે કદી બાંધશે નહીં. પિશાબ પાણી કાઢાડીને સાફ કરવાનું કામ માફ નથી એમ કદી તે કેહેશે નહીં. એ કામ તો દરએક ધરમાં પેહલું કરવું જોઈએ.

ધરની દાસી કે આકરજ માત્ર નહીં પણ આકરનો કંઠાઈ એટલે પેહેડીનો મહેતો પણ શેકનું ઘણું માન રાખેછે. તે આપણા દેશના એક કંઠાઈ કે મહેતાની પેઠે પોતાના ઘણીની સામે અડગધમાં અથવા મિલન-ગમાં ઉભો રહેવાની હિંમત કરતો નથી. દરએક હુકમ તમે કરશો તેના જવાબમાં "યસ સર" અને "રૂડી-સર" એટલે હા માહેબ, તર્કવાર

ગાહ્ય એવી નમ્રતાથી બોલશે. આપણા દેશના ચાકરામાં કે મહેતાઓમાં વિવેકશુદ્ધિ બહુજ થોડી છે ને કઠારતા વધારે છે. અરે આપણા દેશના મહેતાઓ અને ચાકરામાં વિવેકશુદ્ધી ક્યારે આવશે ?

વિજ્ઞાપતનો એક બાકુલી ગાડીવાળો લો. તેને આપણા ગાડીવાળા માથે સરખાવો. આપણે તેની ગાડીમાં બેસવા જશુ કે બેઠકા હોઠએ ને હિતરવા જશું તો ખારણું ઉઘાડતી વેળા પોતાની ટોપી કાઢાડીને અદબથી ઉભો રહેશે. તેનું બાકું ચુકવશું તો લેતી વખત આપણો આભાર માનશે. આપણા દેશનો બાકુલી ગાડીવાળ કંટકી તોછડાઈ વાપરે છે ? કોઈવાર તો તેના મિળસ મામ્યવો બારે યઈ પડે છે.

તેમજ કોઈપણ દુકાનદાર કે ફરીઆ પાસેથી કંઈ વસ્તુ ખરીદ કરશું તો તે આપણો ઉપકાર માન્યા વગર રહેશે નહીં. આપણા દેશનો દુકાનદાર કે ફરીઆ કેહેશે કે વળી માલ આપીને પછ્તિ લેવામાં ઉપકાર શાનો માનવો જોઈએ ? પણ વિજ્ઞાપતમાં તેમ નથી. આપણે જોઈએ તો એક ફરિયાની કે બે ફરિયાની કંઈ વસ્તુ ખરીદ કરીએ પણ તેના પછ્તિ લેતી વખત તેનાં મોહોડાંમાંથી ઉપકારના વચન (Thank you) નિકળ્યા વિના રહેશે નહીં. આપણા દેશના દુકાનદાર તથા ફરીઆનું કઠારપણું કેટલું હોય છે તે સહિ જાણે છે.

આ યોગ દાખલા ઉપરથી તમારી ખાતરી થયે કે વિજ્ઞાપતના હક્ક વર્ગના લોકોમાં વખાણવાજોગ વિવેક છે. તેમજ હું તમને જણાવું છું કે વિજ્ઞાપતમાં એ લોકોનું માન આપણા દેશનાં એવાં લોકો કરતાં ધણુંજ અહણું છે. તેઓમાં અહડતા હિતરતા ધંધા પ્રમાણે અહડતું હિતરતું માન છે. ફરી ફરનારા, મજૂરી કરનારા અને રસ્તે બટકનારામાં મોટા ભાગ વાંચી લખી જાણુતો નથી તેજતાં તેઓને રહેવાસ મુધરેલા દેશમાં હોવાથી ગરે આજતાં ચાલતા અને ફરતાં ફરતાં તેઓનાં જાણવામાં અને અનુભવમાં એવી અનેક વસ્તુ આવે છે કે વગર વાંચવે લખવે તેઓનું માન વધે છે. વળી અનેક તરેહનાં યંત્રનાં કારખાનાંમાં મજૂરી કરતાં કરતાં અને નથી નથી શુક્તિયો જોતાં જોતાં મજૂરીનું માન કેટલું વધતું હશે તેનો તમે સહેલાઈથી વિચાર કરી શકશો.

ફેરી ફરનાગ, મજુરી કરનારા અને રસ્તે ભટકનાગઓમા કે નાએ
કની સમાર સ્થિતિ ઠીક કેહેવાયકે, ઘણાએકની કાણુ ગણાયકે અને
માગ બાગની માડી અને બધક જણાયકે. જેઓની હાત ઠીક છે
તેઓમા એકએક જણ નિયમ અગવાથી બે રૂપિયા મુડી પેદા કરી શકેકે,
જુગાર, ૭૬ અને હાકાઈથી બનતામુડી તેઓ માંગા રહેકે, અને
એક નાહાના ને ગરીબ ઘરમા પોતાના કુટુંબ કપીતા માથે આનંદ
અને મુખ્યેનમા પોતાની ગરીબી અવસ્થાના ઘાહા કાઢકે

આ હા' તેઓ ત્યારે પોતાના ઘરમા પોતાના બાયડીઉછાગ્યોને
લઈને એકેકે અને આનંદમા આની નાહાના બાળ બચાએને હમારે તથા
ગમાડેકે, અને વાતચિત તથા ગાનવાન કરી ખુડીમા આની જનકે ત્યારે
તેઓના મુખની કિમત એણુ કઈ ચક્રે? તેઓની ખુડીનુ ઉપજ ચિત
જુઓને પડી અને કહેકે 'જે મુખ શામા છે? મુખ કે દુખ એ કેવ
જ મનનુ કાણુ છે, દોલતથી કઈ હમેચ મુખ મજા નથી તેમા ગરીબ
અવસ્થાથી કઈ હમેચ દુખ થતુ નથી કેહેવન કે કે 'મપ ત્યા ૧૫૫''

જેઓ નિત્ય છ આનાથી રૂપીયો કે દોહોડ રૂપીયો પેદા કરેછે અને છાક્રપણમાં કે જુગારમાં કે બદરેલમાં ઉડાવી નાખેછે તેઓની હાલત ઘણીજ તંગ હોયછે. તેઓને રેહેવાને એક નાહાનું ઘર પણ ઘણીજ મુશ્કેલીથી મળેછે. તેઓના દાહાડા ઘણાજ કંગાજ હાલતમાં મુજ્જરેછે. પણ જેઓ નિત્ય ૬ આના જેટલું પણ પેદા કરી શકતા નથી અને જેઓ રખડી રઝળી ચોરી કરીને પેટ ભરેછે તેઓની હાલત ઘણીજ નકારી અને ભયંકર છે. વિનાયતમાં જેઓ ગરીબાઈ તજે દબાઈ ગયાછે અને જેઓ લોકશાળ અથવા હરામીપણાંથી ધર્મની ઉદ્યોગશાળા (WORK HOUSE) નો લાભ લઈ શકતા નથી તેઓની અવસ્થા જોઈને તમને દયા આવ્યા વિના અને ત્રાસ ઉપજ્યા વિના રહેશે નહીં.

ગરીબાઈ તજે દબાઈ ગયેલાં આવાં લોકોને તમે ધાતુંકરીને અનિતીના સાગરમાં ડુબેલાં જોશો. તેઓ ઘરબાર વગરનાં-દાહાડાં આપો રખડી રઝળીને ક્યાં જાય ? એવાં લોકોને સુવા કરવા માટે હલકાં લોકો હલકાં મકાનો રાખેછે. એવાં એકએક મકાનમાં આશરે ૫૦ પચાસ લોકો, રાતના ઉતારો કરી શકેછે અને તેવાં મકાન લંડન ચેહેરમાં આશરે ૨૦૦ છે.* હલકાંમાં હલકાં એવા મકાનમાં એક રાત પડી રેહેવાને આછામાં આછી સોલ પઈ (બે પેન્સ) આપવી જોઈએ. જેઓ પાસે એટલું પણ આપવા નહોય તેઓને ચોરી કસ્યા વગર છુટકો નહીં. કેમકે એ દેશની હવા એની છે કે ઉધાડાં મેદાનમાં સુવાય નહીં અને સુવા માટે કોઈ ઘરને આપણા જેવા ઓટલા પણ નથી.

આ હલકાં મકાન “લોડિંગ-હાઉસ” (Lodging House) નામથી ઓળખાયછે. હાય હાય ! આ કેવાં નકારાં અને અનિતીનાં મકાનો છે. કેરી, જુગારી અને છંદી લોકો આ મકાનમાં એકાં થાયછે. આ મકાન રાખનારા પણ નકારી આજરૂના હોયછે અને તેઓ પછસો પેદા કરવા માટે તથા ચોરીનો માલ સંઘરવા માટે એક કે બે ઓરડાઓમાં ચાલીસ કે પચાસ પચાસ માણસોને સુવાનું આપેછે. ખીજનાં થોડાં તેથી એકએક ખીજનાંમાં ત્રણત્રણ, ચારચાર ને પાંચપાંચ માણસોને સુવું

પડે છે. કેટલાક મકાનો ઘરના મુકી દુકાના ભાગમાં. એવે બોંપરામાં હોય છે જેમાં તાજુ દવાને જ્યાં આવવાની મુદત જમ્યા હોવી નથી. એવી જગ્યામાં માત્ર બાવડા અને જુવાન છોકરાઓ જ નહીં પણ બાપડાઓ અને જુવાન છોકરીઓ પણ હોય છે. આવાં મકાનમાં ગંદકીનો મુમાર નથી અને માકડનો કંઈ પાર નથી.

આ મકાનોમાં જે અનીતિ ચાલે છે તેનો વિચાર કોણ કરી શકે? અરે આમાં કેવી નહારી વાતો ચાલે છે ને કેવાં ખુંડાં કામો ચાલે છે! “કેટલાંક મકાનોમાં બાવડા ને બાપડાઓ, છોકરા ને છોકરીઓ એક-”
 “એક સાથે થઈ જાય છે.” “જુવાન છોકરાઓ ઓરડામાં એક નોકેથી”
 “ખીન્ને નોકે મંજગાય તેમ મોટેથી એક ખીન્ન સાથે નહારી અને ખુંડી”
 “વાતો કરે છે. છોકરીઓ એ વાતો માંખળી ખુશી થાય ને કોઈવાર”
 “કરીથી તેની તેજ વાગ કરવાને મોટે ઉચ્છેરણી કરે. તથા કે ચાર કે”
 “૪ જુવાન છોકરા તથા છોકરીઓ એક નાદાની પથારીમાં સાથે સુવે,”
 “કેટલાએક એવાં કે જેઓને એક ખીન્ન સાથે જનમમાં ઓળખાણુ ન-”
 “હી. એ વેળાએ ધરીર ઉપર કંઈ પણ વસ્ત્ર રાખે તો ઉપદ્રી અડચ-”
 “ણુ પડે.”† પછી જે અનીતિ ચાલે છે તે લખાય એવી નથી.

વિજ્ઞાપત્તમાં ચોરી, દગા અને ખુન થયું કર્યુંને આવા સોફોથી થાય છે. નીતિ અને ધર્મ વિષે આ સોફોને કંઈ પણ જ્ઞાન નથી. એઓની હાજત મુધારવાને પરોપકારજીવિના મૂઢમ્મ ધણી જોડેનજ કરે છે. આવાં નહારાં સોફો દુનિયામાં બધે ડેકાણે છે. માણસ જાતની સ્વભાવિક પ્રેરણા બધા દેશોમાં મરખી છે. પણ નહારા સોફો જે અજ્ઞાન અને અણધર હોય છે તો તેમને નહારાં કામ કરવાને ત્રાત્રી ઉપાય સુજ પડતા નથી. નહારા સોફોમાં જે જ્ઞાન અને કળા હોય છે તો તેનાં બગથી નહારાં કાંમ કરવાની હજારો યુક્તિ તેઓને સુજે છે. વિજ્ઞાપત્તનાં નહારાં સોફોમાં જ્ઞાન અને કળા આપણા દેશનાં તેવાં સોફો કરતાં વધારે હોવાથી તેઓ હજારો યુક્તિ જાણે છે. તેમાંની કોઈ બ્યારે નહારે રસ્તે વપરાય છે અને તે બ્યારે પ્રગટ થાય છે ત્યારે તેઓની નહારી પ્રેરણાનું બજ તેટલું વધારે માતમ પડે છે.

૧૨. જેતીવાડી તથા જેતીવિદ્યા.

AGRICULTURE SCIENTIFIC FARMING

વિનાયતનો દેશ આપણા દેશ જેવો દૂર્ગવંત નથી અને તેની જમિ આપણી જમિ જેની ગણના નથી. તેજાં જેતીવાડીની હાલતમા ધણે જુદાશ એ દેશમાં આપણે જોશું. વિનાયતમાં હાલ ધણેકેકાણે જેતીવાડી થાયછે તેમાં વિદ્યા હુબરની અનેક કળા કામે લગાડવી આપણે જોયું. વિનાયતના લોકો તેને જેતીની વિદ્યા (Scientific-Farming) કહેછે. યંત્રશાસ્ત્ર, રાસાયણશાસ્ત્ર અને જલશાસ્ત્રની વિદ્યા જેતીવાડીમાં તેઓ કામે લગાડેછે અને તેથી તેઓની જેતી વધારે મારી થાયછે.

આપણા દેશમાં જેતીવાડીની હાલત જેવી અમુકના વખતમાં હતી તેનીજ હમણાના વખતમાં આપણે જોઈએ છઈએ. જેતીવાડીમાં જે હવિયાર સો કે હજાર વગસની વાત ઉપર વપરાતાં હતાં તેમાં અને આજે વપરાયછે તેમાં ઝાઝો અથવા મુદત કે આપણે જોઈ શકશું નહી. વિનાયતમાં જેતીવાડીનાં જીનાં હવિયારે બદલાઈ ગયછે એટલુજ નહી પણ નવી તરહેના શેકડો હવિયારે બનાવીને જેતીવાડીમાં તેઓ વાપરેછે.

વિવાયતમાં જેતીવાડીનો એટલો ખર્ચ મુધારે થયો તેનું મુજ કારણ એ છે કે શ્રીમંત લોકોએ આ ઉત્તમ ધંધામાં પોતાનો હાથ ધાલ્યો. વિવાયતમાં કેટલાએક પ્રખ્યાત શ્રીમંતો જેતીવાડી કરે છે એટલું જ નહીં પણ મહારાણી વિક્ટોરિયાના સ્વર્ગવાસી બરથાર જેતીવાડી કરી હતી. આ કાંમ રાજપદવીથી ઉતરતું છે એમ તેણે ગણ્યું નહીં. આ મહા સંચલ અને ઉદ્યોગી રાજપદવીના પુરુષે “ઝૉસ્પોર્ન” તથા “વિન્સ” મહે-સોની પડામનાં ખોટાં ખેતરો એકઠાં અને જેતીવાડીમાં મુધારે કર્યાથી કેટલો લાભ થઈ શકે તે તેણે દેખાડી આપ્યું.*

હજારો એક મામડી જમીન એડવી અને તેમાં નવી હકિત લખાવ કરવી એ કામ શ્રીમંતોનું છે. આપણા દેશના શ્રીમંતોને આ ઉત્તમ ધંધામાં હાથ ધાવવાનું ક્યારે મન થયે? આપણા દેશમાં અમુક જેતીનો ધંધો ઉત્તમ ગણાતો અને તે ઉપરથી આપણામાં કેલવન રહી ગયું છે કે “ઉત્તમ જેતી, મધ્યમ વેપાર, કનિષ્ઠ ચાકરી ને અધમ ભિખ.” આ કેલવન પ્રમાણે આમણું આપણા લોકોએ છોડી દીધું; વેપારને ઉત્તમ ગણ્યો અને જેતીને કનિષ્ઠ સમજીને પડવી મુકી. આપણા દેશમાં રૂઢવે ઉધ-ડ્યો છે માટે હું આશા રાખું છું કે મારા દેશી શ્રીમંતોની આંખ ઉધડ્યો અને જેતીવાડીના ઉત્તમ ધંધામાં હાથ ધાવવાનું શ્રીમંતોને મન થયે.

આ ઉપરથી એમ સમજવું નહીં કે વિવાયતમાં જેતીવાડીના ધંધા માત્ર શ્રીમંતોજ કરે છે. મધ્યમ સ્થિતિના એકુત ૧૦૦ થી ૨૫૦ એકર અને તેથી ઉતરતા લોકો ૧૦૦ એકરની અંદર જમીન એડે છે. એવા એડનો ઘણા છે અને તેઓની ઝંઝારી હાલત કેવી છે તે જુઓ.

આ એડતોની હાલત આપણા દેશના એડતોની હાલત કરતાં ઘણી અલડતી છે એ તમે જાણતા હશેજ. આપણા એડતો—અનેગિદ્દામાં લડાઈ ચાલી ને વિવાયતમાં રૂનો ખપ નિકળ્યો તેથી-પછસે દંકિ તાલ્લ થયા છે ખરા; પણ તેઓ પોતાના પછસાને ધણુંકરીને જમીનમાં ડાટી રાખે છે ને દેખાવમાં કંગાલ અને નિર્ધન જેવા લાગે છે. વિવાયતના એડતો પોતાની કમાઈનો વધારે મારે ઉપયોગ કરી જાણે છે.

આ જીતોના જેવું સુંખ થોડાજ લોકોને હય. તેઓ જતરમાં કામ કરીને પોતાના કુટુંબ સાથે નિરામી સેવા જ્ઞાત્રે બેસેડે અથવા પોતાના ઘરમાં કુટુંબ સહીત વાત કરવા બેસેડે ત્યારે તેઓના સુંખનું કોણ વર્ણન કરી શક્ય ? તેઓ ધણુકરીને ખુનીઆ અને મજામાં પોતાના દાહાડા કાહાડેડે. તેઓને પોતાની જીતીવાડી ચિનાય ખીજી કંઈ ચિંતા કે ફિકર નથી. તેઓને સુકા અને ગાદા ભોજનમાં જે મિઠામ લાગેડે તે મીઠામ મોટા ગજને પણ તેના ઉચા ભોજનમાં લાગતો નહી હય.

વિનાયતના જીતો ધણુકરીને વાચી લખી જાણેડે અને વર્તમાન પત્ર કે ચોપાનિયા કે પુસ્તક વાચીને ધણીક આમદોષી વાકેડે રહેડે. આપણા જીતો એના અમાન અને અણુધડ છે કે વીમ કરતાં વધારે આંકડા ગણી શકતા નથી; અંતે કેટલાક આધારણુ શબ્દોનું તેમને જ્ઞાન નથી. આપણા દેશના જીતને ધણુકરીને લખતાં વાચતાં આવડતુ નથી; તેઓમાં અમાનનો કંઈ પાઠ નથી અને વેદમનો કંઈ સુમાર નથી. આપણા દેશની પેઠે વિનાયતમાં અઠવાડ્યાના અમુક દાહાડે મોટાં શહેરમાં બજાર બગાયડે. લડનમાં દર રતીવારે બજાર બગાયડે. બ-

જારને દાહાડે જે ગામનાં જે એતરને જે શહેર પાસે પડેછે, તે ગામનાં તે એતરનાં એકુતો તે શહેરમાં જવાને ટોળે ટોળાં નિકળેછે. કંદમુળ, ભાજી, ફળ, ફલ, માખણ, ઇંડા વગેરે એવીવાડી તથા એતરના ઢોરની પેદાશ જે કંઈ થઈ હોય તે લઈને તેઓ નિસરેછે. આ દાહાડે તેઓ ઘણા ખુશી અને મનમાં આવી જાયછે.

આ એકુતો ઘણા ઉદ્યોગી રહેછે. ઘણી પોતે ઉદ્યોગી એટલે તેનાં માણસ તથા મજૂરને ઉદ્યોગી રહેવાની જરૂર પડેછે. એકુતો તથા તેની બાપડીયો સવારના પાંચ વાગ્યા નથી તેટલામાં ઉઠેછે. પોતાનાં ચાકર તથા મજૂરો હજી સુતાં હોય તો તેઓને એક ધમકીનો સાદ દઈ ઉઠાડેછે. આ મજૂરને લઈને એતરનાં કામમાં સવારથી તે સાંજ સુધી એકુતો મંડ્યાં રહેછે. એકુતો પોતે મજૂરની સાથે કામે લાગી જાયછે, કેમકે મજૂરો સાથે બેસવું ઉડવું અને કામે લાગવું એજ તેઓનું કામ છે.

કોઈ માટે પ્રસંગે કે માટે દાહાડે એકુતો ઉભણી કરેછે. તે પેળા તેઓને ભોજન કરતાં જોવા જોઈએ.† એકુત એટલે તેમનાં પકવાનમાં પુછવું શું ? આડાંમાં આડાં પકવાન ટેબલ ઉપર લાવીને મુકેછે અને મંડ જમવા માંડેછે. જમતાં જમતાં અનેક પ્રકારની વાતો ચાલેછે. કોઈ પોતાની એનીના બળદની વાત કરેછે, કોઈ પોતાના મિત્રનાં કે સગાનાં લગ્નની વાત કરેછે. કોઈની વાતથી એવો રસ ઉપજેછે કે મંડ હમ્બા માંડેછે. તેઓ જમતાં જમતાં દારૂના બ્યાસ પણ લીધેછે.

જમી રહ્યા પછી સોમો ઉઠીને જાયછે અને પુરૂષો એક બીજાની પાસે બેસી પાઈપ કે ચિરૂટ કુંકવા માંડેછે. તમાકુ પીતાં પીતાં એની-વાડીમાં સુધારો કરવાની તથા રાજ પ્રકરણની અનેક વાતો નિકળેછે. ચાહનો વખત થાયછે ત્યાંસુધી આ વાત ચાલેછે. ચાહનો પેળાએ સ્ત્રી છોડ્યાંઓ પાછાં આવીને બેસેછે અને બધાં સાથે મળીને ચાહ પીએછે. વગી પાછા મંડ આનંદથી અને પ્રેમથી વાત કરેછે. પછી મંડ ઘેર જવાને ઉઠેછે, અને એકનીજ સાથે જોરથી “શ્રેયાંડ” કરી પોતપોતાની ગાડીમાં બેઠીને પોતપોતાને ઘેર મિથાનેછે.

ગામડાંનાં ગરીબ રહેનાર પોતાના દાહાડા કેવી રીતે કાઢાડે છે તે વિષે હવે હું તમને ટુંકામાં જણાવું છઉં. જેને ઇંગ્લેન્ડ લોક “કૉટેજ-લાઈફ” (Cottage-life) કહે છે તેના સેજ વિચાર આવી + હું આ માત્ર પ્રકરણ સમાપ્ત કરું છઉં. ગરીબ ગામડિયાઓ ઘણી કંગાળ ઝુપડીમાં રહે છે પણ તેઓની રહેવાની ઝુપડી આપણા દેશના ગામડિયાઓની ઝુપડીના જેવી નથી. કેમકે એ ઝુપડીમાં તાડપત્ર ને વાંસ જોવામાં આવશે નહીં. પણ ઝુપડી તે ઝુપડીજ ; માટે તેના દેખાવ કંગાલ હોવાજ નોંધવો. “તેમાં એક કે બે ઝોડી, જમીન માટીની કે પથ્થરની અને તે ઉપર કંઈ પાથરણું નહીં. તેમાં લાકડાની અથવા શનિ-ઓની ગુંથેલી થોડી ખુરસીઓ. એક જુની ટેબલ. એક નાહાની તાપણી અથવા તાપણી ને ચુલો એ બેહુ એકજ. થોડાંએક વાસણ અને તપેલાં. આ બધે ગામડાંનાં મજૂરનો માલ ને ખજનો ગણાય છે.

“તે ગરીબ બાપડા યાકી પાકીને કામ ઉપરથી સંજના ધર આવે છે. થોડાંએક કલાક પોતાનાં બાપડી-છોકરા સાથે બેસીને વાત કરે છે. અને પછી સાદાં બિહાનામાં મુવે છે. શિયાળામાં હજુર દાહાડા ઉગે નથી તેની પેહેલાં તે કામ ઉપર જાય છે. પોતાનું ભોજન ઝાડ કે ઝાડી હેઠળ બેસીને જાય છે. ઘરમાં કેટલુંએક કામ તેને પોતાને કરવું પડે છે. ઘણીએક વેળા ચુલો મળગાવીને પોતાને હાથે નાસ્તો તઢિયાર કરવો પડે છે.

“રવીવાર અને કોઈ તેહેવારને દાહાડે તે હજમત કરી કોંરવી ચારાં વસ્ત્ર પેહેરી કરી ખડખાત થઈ નિકળે છે. પછી બાપડીછોકરાંઓને સાથે લઈને ફરવા અથવા દેવળમાં જાય છે અથવા પડાસી સાથે બેસીને વાત કરે છે. પોતાનાં ઘરમાં છોકરાંઓ હોય છે તો તેમને બોલા ઉપર બેસાડે છે અને બાપદાદાને મોહાડે સાંભળેલી દંતકથા તેઓને કહીને પોતે ખુશ થાય છે અને છોકરાંઓને ખુશી કરે છે.”

“તેઓ દરરોજ કેટલું કમાતા હશે? દરએક ગામડીયો મજૂર દર અડવાડીએ ઝોજામાં ઝોજા નવ શિલિંગ એટલે ૪૫ રૂપિયા અને ઘણામાં ઘણા ૧૨ શિલિંગ એટલે ૬ રૂપિયા કમાય છે. તે ઉપરાંત બાપડી

અને છોકરાઓ ક્રમાય તે જીવું. તેઓ બધાની પેદાશ ગણીએતો દર એક કુટુંબની રામખંદ પેદાશ દર આડવાડિયાના ૧૦ રૂપિયા થાય." આ પેદાશ આપણા દેશના ગામડીયા મજબુતને ઘણી કેહેવાય. પણ વિલાયતમાં જ્યાં એક આધારણ ગૃહસ્થને સેજ વાતમાં દર આડવાડિએ એટલા રૂપિયાનો પગચાળુ ખગચ થાય ત્યાં એ પેદાશ કંઈ ગણતરીમાં નથી.

આટલી વાત જણાવી હવે હું આ માતમું પ્રકરણ બંધ કરવાની ગત લઉં છઉં. હાએક દેશની સંસારી હાલતનુ અહં અને પુરું ચિત્ર આપતું એનાં જેવું કાણ કામ ખીજું એકે નથી. આ ચિત્ર આપતાં મેં તેઓની સ્થિતિના ઉત્તમ ચુલુ ઉપર વધારે ધ્યાન આપ્યુંછે તે એટલા માટે કે માગ દેશીઓ તેઓના ઉત્તમ ચુલુ ગૃહલુ કરે. એ લોકોની સંસારી હાલતનું મેં ને ચિત્ર આપ્યુંછે તે હું ધારું છઉં કે ધણું અધુરું છે. તેજતાં આ પ્રકરણ વાચીને તમને એ વિષે ઉપર ઉપરનો કંઈક વિચાર આવે અને આપણા દેશના લોકોની સંસાર સ્થિતિ સુધારવા વિષે કંઈક વિચાર મુજે એજ અને એટલીજ ઉમેદ રાખીને મેં આ પ્રકરણ લખ્યુંછે.

પ્રકરણ ૮.

VIII.—ETIQUETTE AND USAGES OF SOCIETY.

લોકોનો વિવેક તથા ચાલ.

બોખવા આપવામાં, ખાવા પીવામાં, મજાગાર મજાવામાં, વસ્ત્ર પહેરવામાં, વાતચિત કરવામાં, મળવા જવામાં, મિત્રમત્ર કે મેજબાની કરવા કારવવામાં, નાચ રંગ માંડવામાં, લગ્નનો સંબંધ બાંધવામાં અને લગ્નની ક્રિયા વગેરેમાં એ લોકોની રીતભાત કેવી છે અને તેમાં તેઓ કેવા વિવેક દેખાડે છે તે વિષે આ પ્રકરણમાં હું કેટલીક વાત જણાવવાની હવે રજા લઉં છઉં. આ જાતના વિવેકને ઇંગ્લેન્ડ લોકો “એટિકેટ” એટલે વ્યવહાર-આતુર્ય કહે છે; તેને શિષ્ટાચારીતિ કહીએ તોપણ ચાલે.

૧. ગૃહસ્થનાં લક્ષણ.

CHARACTERISTICS OF A GENTLEMAN

જો માણસ ગૃહસ્થમાં અપવું હોય તેનામાં ગૃહસ્થનાં લક્ષણ હોવાં જોઈએ. વિદાયતમાં ગૃહસ્થનાં લક્ષણ ક્યાં ક્યાં ગણાય છે તે પ્રથમ જણવું જોઈએ. ગૃહસ્થમાં મુખ્યકરીને મહત્વતા જોઈએ. જેઓમાં મહત્વતા થોડી અને તોછડાઈ ઘણી હોય તે ગૃહસ્થમાં અપેજ નહી. તેઓ પ્રકાર કહીને કોઈને બોલાવતા નથી. આંત્ર કે છોકરીને કે ગહેતાને કે આકરને કે દાસીને બોલાવતી હોય તો “તું” કહીને તેઓ બોલતા નથી. તેઓ ઘણુંકરીને બી પંગતીના માણસોને બહુ વચનથી અથવા “તમે” કહીને બોલાવે છે. સેજ વાતમાં અથવા સેજ કામમાં તેઓ ઉપકાર માને છે; એટલે તમે તમારા મિત્રનું કે હરકોઈ ખીજ માણસનું વગર મહેનતે ઇંડી સેજ કામ કરે તો thanks અથવા thank you એવા ઉપકારના વચન તેનાં મોહાડાંમાંથી નિકળ્યા વિના રહેશે નહી.

કોઈ ગૃહસ્થને તેની મિત્રતાના બદલામાં પૈસા આપીએ તેછતાં તે સેતી પેળા આપણે ઉપકાર માન્યો. આપણા દેશીઓમાં સેજ વાતમાં ઉપકાર માનવાની રેવ નથી તે ઉપરથી કેટલાક ઇંગ્રેજોએ જોયો દેશીઓના સંબંધમાં આપ્યાછે તેમાંના કોઈ કોઈ એમ કહેછે કે દેશીઓમાં ઉપકારનો ચન્દ્ર નથી ! વિશ્વાસતમાં આકર કે દાસી પોતાના ચોકને પુછે કે કૃતાણી વસ્તુ લાખું અથવા ફૂલાણું કામ કરું ? તો ચોક તેને એમ કહેવ કે અજ લાવ અથવા કર, તો તે તોછડાઈ કહેવાય. મુખ્ય ગૃહસ્થ તેના જવાબમાં એમ જ કહેછે કે if you please, એટલે “જાવો (અથવા કરો) જો તમારી મરજી અથવા મિત્રતાની હોય તો.” આવી રીતે પોતાવાની મુખ્યતા અથવા લામકી દેશીઓમાં ધણુંકરીને યોડી જણાયછે.

• ગૃહસ્થમાં અપવામાં આવી મુખ્યતા રાખવી જોઈએ એટલુંજ નહીં પણ ખીજી ધણીક વાતમાં વિવેક અથવા ચતુરાઈ રાખતાં ચિત્તવું જોઈએ. જો માણસ સાથે જોવી ઓળખાણ અથવા જોવી રીતનો સંબંધ તે માણસ સાથે તેનીજ વાતચીત કરવી તથા તેની સાથે તેનીજ રીતનો પત્ર પેહોવાર રાખવો, એ વિષે તેઓ ધણું જ્ઞાન આપેછે. અભાણુયા ગૃહસ્થોને પરસ્પર વાતચીત કરવાનો અથવા પત્ર લખવા કરવાનો પ્રસંગ પડે તો તેઓ એક ખીજને “સાહેબ” કહેછે તથા લખેછે. તેવા અભાણુયા ગૃહસ્થ સાથે તેઓ વધારે મુખ્યતા વાપરેછે. ખરા ગૃહસ્થો ખુશામતને ધિક્કારેછે ને સેજ વાતમાં હરએક ગૃહસ્થને મોહાડે તેના વખાણુ કરતા નથી.

વિશ્વાસતમધ્યે ગૃહસ્થમાં અપવાને ખીજું જરૂરનું એ છે કે હરએક ગૃહસ્થે પોતાનું ધર સ્વચ્છ અને મુશાઈવી રાખવું જોઈએ. ધર નાહાનું હોય તો તેની ચિંતા નહીં પણ તે જરાપણુ કચરા કે મંધકી વગરનું જોઈએ અને તેના દેખાવ રૂડો અને ચોખ્ખાવમાન રાખવો જોઈએ. તેમાં જરૂર કરીને તેના બેઠવા ઉઠવાના ઓરડાં આરી હાલતમાં રાખવો જોઈએ. જેનું ધર ગંદુ, મેયું કે નકારું હોય તે ગૃહસ્થમાં અપેજ નહીં. તેમજ તેનાં વસ્ત્ર પણ એકા અને નકારાં જોઈએ નહીં. તેણે માદાં પણ સ્વચ્છ, અને મુશાઈવાર વસ્ત્ર પહેરવાં જોઈએ. જેનાં વસ્ત્ર મેલાં, અથવા ફોટાં અથવા નકારાં તે ગૃહસ્થમાં અપેજ નહીં.

એ વગેરે ગૃહસ્થમાં આધારણ અને ચાલુ બાળદાનું માન જોઇએ. પોતાની બાપા શુદ્ધ બોલવા લખવાનું અને એકાદ બે પારકી બાપાનું જરૂર જોઇતું માન જોઇએ. તેણે નાચવાનું તથા ગાવાનું તથા વાજીત્ર વગાડવાનું જાણવું જોઇએ. તેને ઘોડે બેસતાં અને ઘોડા કુદાવતાં આવડવું જોઇએ. નજર માંડીને બંદુક કે પિસ્તોલ ફેડતાં અથવા ઘોડે બેસી શિકાર કરતાં જાણવું જોઇએ. જ્યારે આમાંની આવડત ધણીખરી હોય ત્યારેજ તેનામાં ગૃહસ્થનાં લક્ષણ છે એમ કહેવાય.

આ બધાં લક્ષણ જે પુરુષમાં હોય તેછતાં તે પુરુષમાં તેની સાથે કેટલાંક અપલક્ષણ હોય તો તે ગૃહસ્થમાં ન પડે. જે આર કે વધારે ગૃહસ્થની મંડળીમાં તમે બેઠા હો અને નાક કે કાન ખોતરવા મોટે તેમાં આંગળી ખોમવી એ અપલક્ષણ ગણાયછે. તેમજ દાંત ખોતરવો કે શરીર ધવડવું કે રૂમાલ આડા લીધા વગર મોટે અવાજે છિંક ખાવી તથા દેખાય તેવી રીતે નાકમાંથી લીંટ કાઢાડવાં એ અપલક્ષણ કહેવાયછે.

વળી મોટા માદ પાડીને કોઇને બોલાવવો એ પણ અપલક્ષણ ગણાયછે. આપણા જે દેશીઓમાં આમાંની ધણીખરી ટેવ હોય તેઓએ ઇંગ્રેજ ગૃહસ્થની કે સ્ત્રીની સુઝાકાત લેતાં અથવા તેની સાથે વાત કરતાં આવચેત રહેવું. આમાંનું કોઈ પણ અપલક્ષણ આપણામાં માલમ પડે તો આપણે ગૃહસ્થની મંડળીને લાયક નથી એવો વિચાર તેને તરત આવશે.

૨. સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

CHARACTERISTICS OF A LADY

જે કુળવાન અથવા ગૃહસ્થની સ્ત્રી કહેવાય તેનામાં સભ્યતાનો શુભ ગૃહસ્થ કરતાં વધારે હોવો જોઇએ. તેના બોલવામાં વધારે નરમાસ અને મિઠાસ જોઇએ. સભ્યતાની સાથે નરમાસ અને મિઠામનો ગુણ મેળવવાને તેઓ ધણી કાળજી રાખેછે. તે ઉપરાંત બધી જાતની રીત-બાતમાં તેમને વિશેષ અથવા ચતુરાઈ રાખતાં શિખવું જોઇએ. બેસવામાં, ઉડવામાં, ચાલવામાં, બોલવામાં અને હસવામાં ધણી મર્યાદા રાખવી જોઇએ. એ વગર તે કુળવાન અથવા ગૃહસ્થની સ્ત્રી કહેવાયજ નહીં.

તે ઉપરાંત મારા અક્ષરથી ચિઠ્ઠી પત્રી લખતાં આવડી જોઈએ. માતાં પગાડતાં અને નાચતાં આવડવું જોઈએ. ચિત્ર પાડતાં, ખતાં, ચુંથતાં અને શીવતાં જાણવું જોઈએ. તે ઉપરાંત ધરનો ખીં કારખાર ચલાવતાં અને ખચાંખોની ખરદમ સેતાં આવડવું જોઈએ. ઘોડે બેસતાં, અને ઘોડે કુદાવતાં જાણવું જોઈએ. પિયનિદારૂડ વગેરે વાજી વગાડતાં અને કામ ધધેથી આડીને યાત્રી ગયના ધણીને ખુશી કરતાં અને તેનું મન રીજવતાં આવડવું જોઈએ. વિલામતમાં કુખવાન અથવા ગૃહસ્થની સ્ત્રીમાં ધણુંકરીને આ બધા ગુણ જોવામાં આવશે.

૩. સણગાર.

TOILET AND DRESSING MATERIALS

મણગાર મજવાનું કામ ધણુંકરીને સ્ત્રીઓનું કેહેવાયછે. તેજતાં વિભાષતમાં ગૃહસ્થો પણ હાથ મોહોડું ધોયા વગર કે કેમ માફ કરીને હોળ્યા વગર કે પૂર્ણ વસ્ત્ર પહેર્યાં વગર બાહાર જતા નથી એટલુંજ નહીં પણ ધણુંકરીને મેસવાના ઓરડામાં પણ આટલો મણગાર મજવા વગર મેસતા નથી તથા પોતાના મુવાના કે આનગી ઓગડની બાહાર નિકળતા નથી. ગૃહસ્થોની મણગાર મજવાની ટેખ ધણુંકરીને જુદીજ હોયછે.

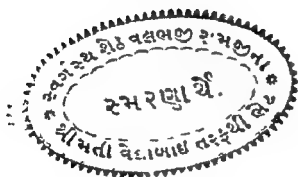
વિભાષતની સ્ત્રીઓમાં મણગાર મજવાની રીત આપણા દેશની સ્ત્રીઓ કરતાં ધણી જુદી છે. મણગાર મજવાને જોડેલા વખત એ સ્ત્રીઓને લાગેછે તેટલો વખત આપણી સ્ત્રીઓને લાગતો નથી. મણગાર મજવાને જોડીવાર એ સ્ત્રીઓને આરમમાં જોવું પડેછે તેટલીવાર આપણી સ્ત્રીઓને ધણુંકરીને જોવું પડતું નથી. મણગાર મજવાને જે વસ્તુઓ એ સ્ત્રીઓ વાપરેછે તે આપણી સ્ત્રીઓ વાપરતી નથી. તેઓનો મણગાર કપાનો ઓગડો ધણુંકરીને જુદો હોયછે. એ ઓરડામાં મણગાર કપાની ટેખ ઉપર મણગારની બત્રી વસ્તુ એની રીતે ગોઠીને મુકેલી હોયછે કે જ્યારે જોઈએ ત્યારે તરત કામ આવે.

વાળ હોળવાને વાસ્તે વિભાષતની સ્ત્રીઓ કાંસકીની સાથે ધણુંકરીને “હર-પ્રશ” એટલે વાળ હોળવાનું શ્રેષ્ઠ વાપરેછે. તેઓ ધણુંકરીને

W F M H I T A

૭ મેલ ગૃહસ્થની સ્ત્રી.
(૨૧૦)

વાળ બાનવાની રીત.

દાહાડામાં બે વખત વાળ હાળેડે. હિંદુ સ્ત્રીઓ માથામાં કેતક-કેવડા ધાલે-છે તેને ઠોકાણે તે સ્ત્રીઓ ઠાંચણી અને કાંસકી વગેરે વાપરેછે. એ ઠાંચણી અને કાંસકી જુદીજ તરેહની હોયછે. માથાનાં વાળને અંમેડા દેશી સ્ત્રીઓ વાળેછે તેથી જુદી રીતે તેઓ અંમેડા બાધેછે. માથાના વાળ

ધોવાને નગમ વિનિનરનું પાણી અથવા ઇંડાની મરેલી વાપરવામાં આવેછે. કેટલીએક સ્ત્રીઓ ખુબસુરતી વધાવવાને અનેક કુકિતઓ કરેછે. કોઈ સ્ત્રીના વાળ થોડા હોયછે અથવા જુરા રંગના હોયછે તો નવા વાળ વેચાતા લઈને પોતાનાં માથામા ધાલેછે. કેટલીએક સ્ત્રીઓ માહોડા ઉપર સપેતાઈ દેખાડવાને પર્વ-પાઉડર એટલે પગલ વાપરેછે. કેટલીએક સ્ત્રીઓ પોતાની કમર પાતળી દેખાડવાને ખુબ કચકચાવીને કમરપટો બાધેછે. આની રીતે કમરપટો બાધવાનો આન થોડા વરસ ઉપર બહુજ સાધારણ હતો. હમણા એ આન ઓછો થતો જાયછે. ઘણીખરી સ્ત્રીઓ લવંડર અને ખીજ અનેક સુગંધી (ખુશબો) વાપરેછે.

મણગાગની આ જૂની રીત વખાણવાનેગ છે એમ હું કહેતો નથી. ધ્રુવે જે ખુબસુરતી આવી હોય તેને ખરા આકારમાં દેખાડવાને બદલે તે ઉપર મસાલો (પાઉડર) લગાડવો ને કમરને ખુબ કચકચાવીને બાંધી એ આન મુઠરેલા દેશના સુધાગને હિચું લગાડેછે. આપણા દેશની સ્ત્રીઓમાં છાતી ઉપર ચોળી અથવા કાચરી કચકચાવીને બાધવા વગેરેનો આલ ધણુંકરીને સાધારણ છે. સ્ત્રીને મણગાગ જરૂરનો છે એ વાત માચી પણ તે એવો ન જોઈએકે જોથી શરીરને ઈજા થાય અને લોકો ઠગાય.

૪. પોશાક.

DRESS.

ગૃહસ્થની સ્ત્રીને મણુગાર સજ્જામાં આરો પોશાક પહેલો જોઈએ. તેની આથે નાજુક ધાટનું સેજમાજ ધરેલું જોઈએ. ધરેલું મુદત ન હોય તો ચાલે પણ આરો પોશાક વગર ગૃહસ્થની સ્ત્રીને વિનાયતમાં આવેજ નહીં. માટે મણુગારમાં પોશાક એજ મુખ્ય વસ્તુ ગણાયછે. આપણા દેશમાં પોશાક જેવો તેવો હોય તો ચાલે પણ ધરેલું પહેલું જોઈએ. આપણા દેશમાં કોઈ ગૃહસ્થ ગમે તેવો ગરીબ હોય પણ તેની બાયડી ધરેલુ વગર આવડી ને ઉઘાડી ગણાય. આપણા દેશમાં કુબાણી બાઈએ શું ધરેલું પહેલુંછે એ પહેલું પુઝવામાં આવેછે.

વિનાયતમાં તેમ નથી. વિનાયતમાં કુબાણી બાઈએ ઢેવું વસ્ત્ર પહેલુંછે એ જેવો માટે સર્વની નજર પેટેલી દોડેછે. વિનાયતમાં ગૃહસ્થની સ્ત્રીને નવી નરી તરેહ (ફ્યાશન) ના પોશાક ઉપર બહુજ પ્રેમ અને ધણોજ ભાવ હોયછે. પોશાક ઉપર તેઓ કેટલો મોટો ને કેટલો બધો ખર્ચ કરેછે તે વિષે મેં આતમાં પ્રકરણમાં એક ડોકાણે જણાવ્યુંછે. વિનાયતમાં મધ્યમ સ્થિતિના ગૃહસ્થને જો ઉઘાડે સ્ત્રી મળી તો તે બિઆરાની પુરી કંબખ્તી. સ્ત્રીની મરજી માયવવા માટે નવી તરેહના પોશાકના પછિસા ચુકવતાં તે બાપડાને કાણુ જાયછે. ઘણાખરા જીવાન પુરેષો કુવારા રહેવાને ચાહેછે તેનું એક મુખ્ય કારણ આ સમજવું.

ગૃહસ્થની સ્ત્રીને જીદાજીદા સમયના અને જીદાજીદા પ્રસંગના જીદાજીદા પોશાક જોઈએ. ઘરમાં સવારના પેહેરી બેસવાનો એક પોશાક તો મંજીના પેહેરી બેસવાનો જીદો પોશાક. બાહાર ચાલતાં જવાનો એક પોશાક તો ગાડીમાં જવાનો બીજો અને ઘોડા ઉપર સવારી કરવાનો ત્રીજો. કોઈ મેજબાનીમા જમવા જવાનો એક તરેહનો પોશાક તો "બૉંય" માં નાચ્ય કરવાને જીદો. તરેહનો વળી નાચ્યશાળોમાં જવામાટે એક તરેહનો તો દરબારમાં જવા માટે જીદોજ તરેહનો. આવા અનેક સમયના ને અનેક પ્રસંગના અનેક પોશાક તેઓને જોઈએ.

મોટા શ્રીમંતની સ્ત્રીએ ઘણાજ ઉંચો પોશાક પહેરવો જોઈએ. તેના બધા પોશાક રૂશમી અને સરદીના દાહાડા હોય તો ઉન સાથે વણેલા રૂશમનો કે મખમલનો જોઈએ. સરદીના દાહાડામાં ગાડીમાં ખેસી ફરવા કે કોઈને મળવા જવું હોય તો ઉંચી શાળ તેઓ વાપરેછે. મેજબાનીમાં જમવા જવાનો પોશાક ઘણાજ કિંમતી હોયછે. એ પ્રસંગે આશમાની કે ઉજ્જો કે રાઈ રંગનો કે “લવંડર” રંગનો કે લીલા રંગનો પોશાક હોયછે. યુવાની રંગનો પોશાક માત્ર “બોલ” માંજ (એટલે સ્ત્રી પુરુષની નાચવાની મિજલસમાં) વપરાયછે.

મેજબાનીમાં જેમ નવી ક્યાશનનો પોશાક તેમ તે પહેરનાર સ્ત્રીની વધારે શોભા. નવી ક્યાશન ઉપર વિલાયતની સ્ત્રીઓ મોહી પડીછે. કુશનદારે પોતાની ધરાકી વધારવાને નિત્ય નવી નવી ક્યાશનના પોશાક બનાવેછે. વળી જુદીજુદી રંગની જુદીજુદી ક્યાશન હોયછે. કોઈ ગૃહસ્થની સ્ત્રીએ કોઈ જુની ક્યાશનનો પોશાક પહેર્યો હોય તો તેની વાત કેટલાક એકબીજાના કાનમાં કરે. થોડાં વરસ ઉપર જે પોશાક વપરાતો હતો તે હાલ જુની ક્યાશનનો કેહેવાયછે. એવી રીતે વિલાયતના ગૃહસ્થો ક્યાશનની ફાંસીમાં ફસી પડ્યાછે.

ગૃહસ્થની સ્ત્રી જ્યારે સંજની મિજલસમાં કે મેજબાનીમાં કે બોલમાં કે નાટકથાળામાં જાયછે ત્યારે (સ્તન હાંકીને) છાતીનો ઉપલો ભાગ ઉધાડો રાખેછે. તેઓના પોશાક સંબંધી ખીજ એક મુખ્ય વાત જણાવવી મારે જુદાની ન જોઈએ. તે એકે એક પોશાક કેટલીએકવાર પહેર્યા પછી ચોળાઈ ગયો હોય તો તે બાહર પહેરવાનાં કામમાં આવે નહીં. સ્ત્રીએ પગમાં પહેરેલાં મોજાં દેખાડવાં ન જોઈએ ન દેખાય તો તે મોજાં ઘણાં ઉંચાં અને રૂશમી જોઈએ. હાથમાં પંખો રાખવો હોય તો તે પણ ઘણો ઉંચો અને સરસ જોઈએ.

વિલાયતની સ્ત્રીઓ થોડાંએક વરસ થયાં ધાધરામાં “ક્રિનોલાઈન” (Crinolines) વાપરેછે. એથી તેઓનાં શરીરનો આકાર કંમરની નીચેથી ઘણો ઉપસેલો લાગેછે. પાતળી કંમર આગળથી વધતો વધતો તે એટલો તો બાહર નિસરેછે કે તેથી તેઓનાં શરીરનો બાંધો ઘીની નિકળતો.

કિનારાર્થનો ઉપસેનો પોશાક

હાય એમ મને લાગતું નથી. વળી કેટલીએક સ્ત્રીઓ એમણા બધા નીચા પોશાક પહેરે કે તે જમીન ઉપર ધમકાય કે. આ પોશાક રાજ્યની ગણાય છે. આપણા દેશમાં પણ દખ્ખનમાં પેલવાના વખતમાં કેટલે કે સીમતની સ્ત્રીઓ નીચે ધમકાય એના પોશાક પહેરતી હતી.

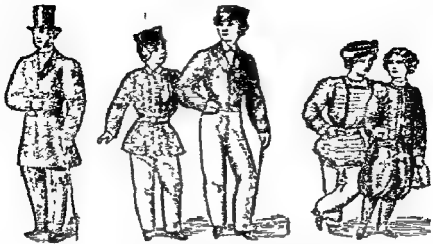
આનો પોશાક કદાચ દરબારમાં ચાલે પણ મને આ નવાઈ સ્ત્રીઓને આ પોશાક વિનાયતમાં પહેરતા જોઈને મને એમ વારંવાર લાગતું હતું કે આ “કુચાવન” નો પોશાક કાલાડી નાખેલો ઠીક કેમકે ગરતાની ધુજ ગસ્તામાં આ નર્તી આનતા તથા રૈવને રોશનના ઘટ્ટનો કચરો, દાદર ચહડતા ઉતરતા આ ધાત્રરાથી ઝડપી જતા, દુખાવ કે તેથી તેના હૃદયનો બાગ માહની કોરથી ધણો મેલો થઈ જતા વાગ લાગતી નથી.

આપણી સ્ત્રીઓ રેશમી ઝાડીનો પોશાક પહેરે છે એ મને કીક લાગે છે. એમાં સુધારો એટલો થવો જોઈએ કે હિંદુ સ્ત્રીઓએ ઉઘાડ પગે ચાલવાને બદલે જોડા કે ચપાટ અને બને તો બૂટ અને મોજાનું પહેરવાનું જોઈએ. કપડાં કે અકાસીયાં ઉત્તરવાનો ભાર કાઢાડી નાખવો જોઈએ. અરે એક શ્રીમંત ગૃહસ્થની સ્ત્રી પોતાનાં શરીર ઉપર દસ કે વીસ હજાર રૂપિયાની કિંમતનું ધરેણું ડસીને અને મારાં વસ્ત્ર પહેરીને ઉઘાડ પગે રસ્તામાં ચાલે અને તે વળી રૂપાની બેડી સુધાં તેને શ્રીમંતાઈનું કે ગૃહસ્થની સ્ત્રીનું લક્ષણ કોણ કેહેશે ?

વિધાયતમાં કોઈને કહ્યું હોય કે અમારા શ્રીમંતની સ્ત્રી ઉઘાડ પગે રસ્તામાં ચાલે છે તો એકાએક કોઈ માનશે નહીં. વિધાયતમાં આવે ભિખારી હોય, તેનીપણ બાપડી કે છોકરી ઉઘાડે પગે રસ્તામાં ચાલવાને લજવાય. જો એક મોર કળા કરી પોતાના પગ સાથું જોઈ લજવાય છે તેમ આપણી સ્ત્રી કિંમતી ધરેણાંનો મણગાર મજા પોતાના મેવા ને ગંદા પગ જોઈને ક્યારે લજવાશે અને એ લાજ વિધેના વિચાર આપણા દેશનાં હિંદુ ગૃહસ્થોમાં અને શ્રીમંતોમાં ક્યારે આવશે ?

ધરેણામાં આંગણીએ એકાદ વિંટી કે હાથે પોહાંચી ન કાને “ધરેણ દ્રોપ” (એટલે લોભક) હોય તો બચ. ગળા સુધીનો પોશાક પહેર્યો હોય તો ગળે એક પદક અને છાતી ખાલી મુકી હોય તો હીરાનો કે પાનાનો હાર અથવા મોતીની માળા પહેરે. એથી વધારે ધરેણું ગૃહસ્થની સ્ત્રીઓને પહેરતાં આપણે જોયું નહીં. આપણા દેશની ગૃહસ્થની સ્ત્રીઓ સાથું ધરેણું પહેરવામાં ગ્રામી શોભા સમજે છે પણ મારા ધાટનું થોડું ધરેણું પહેરવામાં શરીરને ભાર ઓછો પડે છે એટલુંજ નહીં પણ શોભા વધે છે. શ્રીમંતાઈ દેખાડવી હોય તો ઘણું ધરેણું પહેરવાની જરૂર નથી; થોડું ધરેણું લાખ રૂપિયાનું એક સ્ત્રી પહેરવા ઈચ્છે તો પહેરી શકે.

ગૃહસ્થો તથા છોકરાંઓનો પોશાક ઘણી તરેહનો હોય છે. જુદાજુદા સમયનો અને જુદાજુદા પ્રસંગનો જુદોજુદો પોશાક. છોકરાંઓને બચપણમાં નાગાં રાખવાનો અને નાગાં ફેરવવાનો ચાલ એ લોકોમાં મુદ્દલ નથી. તેથી છોકરાંઓનું શરીર સ્વચ્છ રહે છે અને નાહનપણથી

ગંદા અને મેલા રહેવાની રેવ તેઓને પડતી નથી. હોઝાંઓને મારે નથી કપાચનના નથી પોશાક કરવાની મમતા તેઓ વધારે રાખે છે.

પુરુષના પોશાકમાં બ્રાહ્મું જલ્લાવવા જોગ નથી. જેમ અને તેમ મારો પોશાક પેહેરવો અને વિદી શિવાય ખીજું કંઈજ ધરેલું પેહેરવું નહીં. પોશાક મેલ વગરના અને રેખાવમાં મારો જોઈએ. રંગીન ખિતકુચ ન જોઈએ. રંગીન પોશાક રંગીયાનેજ જાણે. વિવાહનમાં કોઈ પુરુષ રંગીતો કે કાંકડો ચર્ધ ફરે તે ગૃહસ્થમાં ગણાયજ નહીં. ગમે તેનો મારો શ્રીમંત આપણી પામે રેવરેની ગાડીમાં બેઠો હોય અથવા આપણને કોઈ કોણે મળ્યો હોય પણ તેના પોશાક ઉપરથી તેની અર્થતાઈ ધણું-કરીને આપણા જોવામાં મુદત આવશે નહીં.

આપણા દેશમાં શ્રીમંત તો ત્યારેજ જલ્લાય કે જ્યારે પાધડીમાં સોનેરી તોરે જોમે અને આંગળીઓમાં એક નહીં પણ અનેક વિદીઓ પેહેરે અને ઘનમાં મોટા મોટી લટકાવે અને ઉંચા ચાપ દુશાળા ગમે, તથા જ્યાં જ્યાં ત્યાં ગાયે માણસ ચર્ધ ફરે. વિવાહનના ગૃહસ્થો એમ કરતા નથી. મારાં અને જોઈએતો ઉંચાં વસ્ત્ર પેહેરે પણ જબકાદાર વસ્ત્ર અને ધરેલું પેહેરવું કોઈ કકડને કે એશકીજાવાને કે મુંબઈના દયારામ જેવા ભાટને જાણે પણ ગૃહસ્થનેતો મુદત જાણેજ નહીં.

પોશાક વિષે જેમ આપણા દેશમાં તેમ વિદ્યાપતિમાં જીદાજીદા વિચાર છે. જેમ વખત બદલાતો બનયે તેમ પોશાક બદલાતો બનયે. જીના વિચારના જરાવાર બદલક કરી રહી બનયે અને પોશાકની તરેહ (ફાશન) ન જણાય એવી રીતે આખી મંડળીમાં બદલાવા માંડે છે. વિદ્યાપતિનાં લોકોના હમણાના પોશાકમાં અને આગલા વખતના પોશાકમાં ઘણો ફેર પડ્યો છે. આપણા લોકોના પોશાકમાં કંઈ એછો ફેર ફાર થયો નથી. કેવો પોશાક પહેરવો ને કેવો નહીં એ વિષે તકરાર કરવી ફાગલ છે. જે પોશાક જેને પર્મદ પડ્યો તે ખરો અને જે વખતમાં જે નથી તરેહ અથવા ફાશન આપી તે ખરી.

આપણા કેટલાએક દેશીઓમાં હંમેશા પોશાક પહેરવાની પ્રેરણા ઉત્પન્ન થયે છે. જેમ મુગલાઈ રાજમાં મુગલાઈ અને પેશવાઈ રાજમાં પેશવાઈ પોશાક પહેરવાની પ્રેરણા લોકોમાં હતી તેમ હંમેશા રાજમાં હંમેશા પોશાક પહેરવાની કેટલાએકોમાં પ્રેરણા થતી હશે. પણ મારો વિચાર એ છે કે આપણો દેશી પોશાક તમામ કાલાડી નાખીને હંમેશા પોશાક પહેરવાની જરૂર નથી. પાધડી કાલાડી નાખીને ટોળી પહેરવામાં ફાપદો નથી. જો તમને તમારી પાધડી પર્મદ પડતી ન હોય તો એમ મનજીવો નહીં કે હંમેશાને તેમની ટોળી પર્મદ છે. મેં એક કરતાં વધારે હંમેશા ગૃહસ્થોને મોહોડે ઝાંખાજી છે કે તેઓ પોતાની લાંબી ટોળીને “ચિગની પોટ” કરીને કેહે છે; ને તેઓ તેને મુદત્ત પર્મદ કરતા નથી.

તેજતાં આપણા પોશાકમાં કેટલાએક સુધારો જરૂર કરીને થવો જોઈએ. જેથી શરીરનો ભાગ નાગો અથવા ઉધાડો માલમ પડે તે પોશાક આસુ રાખવામાં મોટી લાજ ઉપજતી જોઈએ. ધોતીયાંધી પગનો ભાગ ઉધાડો દેખાય છે એટલું જ નહીં પણ કેટલીકવાર પગ ઉઘો નીચો કરીને ખેસતાં છાનો ભાગ ઉધડી જઈ લાજબરો દેખાવ નજરે પડે છે.

માર ગૃહસ્થની મંડળીમાં કોઈનું ધોતીપું છાના ભાગ ઉપરથી ખસી ગયું હોય તો તેને એ વિષે કેહેવાનું કામ ધણું કાલુ થઈ પડે છે. વળી રસ્તામાં ચાલતાં ધોતીડાં ખનનથી ઉડે છે તે જીદું. આવી જરૂરની બાબદમાં પોશાક સુધારવાની જરૂર છે. બાકી તો જેમ કોઈને એક

પકવાન બાથે અને કોઈને ખીચું; તેમ મારી આંખને એક પોથાક ગમે ને તમારી આંખને ખીજે. મારે એ વિષે તકગર કરવી ફાગટ છે. પોથાકમાં થોડા ઘણા ફેરફાર પોતાની મેજેજ થતા જાય છે. થોડાં વર-સમાં આપણા પોથાકમાં જુઓ દેવો બધા ફેર પડી ગયો છે !

૫. ભોજન.

INDEX

મૂઠરચોનાં ઘરમાં જમવાનો વિવેક વખાણવાન્વેગ છે. કુટુંબનાં બધાં માણસો એક ટેબલ ઉપર ગાથે જમવા બેસે છે. જમવાની ટેબલ ઘણુંકરીને મોટી ને લાંબી હોય છે. તે ઉપર મપેલ ઘાવણું (જરા મેજ કે ડાગ વગરનું) કપડું પ્રથમ બિછાવે છે. પછી ટેબલની આસપાસ ગોઠવેલી ખુરસીઓ ઉપર તેઓ જમવા બેસે છે. કુટુંબનાં સુખ્ય પુરુષ વચમાં બેસે છે. એટલે લાંબા ઘાટની ટેબલને બે બાજુ નાહાની હોય છે, તેમાંની એક બાજુની વચેની ખુરસી ઉપર તે બેસે છે.

પછી પિરમનાર બધાંને એકએક ખાલી રકાળી મુકી જાય છે. દર-એક રકાળીની ઉપર ધોયલા “આપ્કિન” (રમાલ) તથા છરી કાંટા અને ચમચો મુકે છે. “આપ્કિન” નું કામ એકે માહાડાં ઉપર જમતાં જમતાં પાણી કે દંઈ પદાર્થ લાગે તે લુછી નાખવો; મારે જમનાર પોતાના ખોરા ઉપર તે મુકવો જોઈએ. છરીકાંટા ને ચમચાનું કામ એકે પકવાનમાં હાથ લગાડ્યા વગર તથા મેહોડાંમાં આંગણી ધાલ્યા વગર ખવાઈ શકાય. ને કામ હાથે કરવું પડે તે છરી કાંટા ને ચમચાએ હાથ એકાં કસ્યા વગર થાય છે. કાંટા તથા ચમચા રૂપાના કે રૂપેથી રસેલા હોય છે. છરી માફ કરેલી ચકચકતી હોય છે. ભોજનની પેટલાં ખરી છરી ઘમીને ચકચકતી કરી મુકવી તથા કાંટા ચમચા ચોખ્ખા કરી રાખવા એ દરએક ઘરમાં દાસીનું કે આકરનું પેહેલું કામ ગણાય છે.

હવે પિરમનાર એક મોટાં વાસણમાં પકવાન ઢાંકીને લાવે છે અને કુટુંબનાં સુખ્ય પુરુષની પાસે મુકે છે. આ સુખ્ય પુરુષને મેહેનત બહુ પડે છે. કેમકે પકવાનમાંથી થોડું થોડું પકવાન લઈને એકએક રકાળીમાં

મુકીને પિરમનારને તે આપેછે અને પિરમનાર આ રકાળી દરએક જણને મુકેછે ને ખાલી રકાળી ઉચકી લેછે. આ પ્રમાણે બધાને બ્યારે ફરી વળે ત્યારે મુખ્ય પુરૂષ પોતે ખાવા માંડેછે. આ એક પકવાન બધાં ખાઈ રહ્ય પછી પિરમનાર જીની રકાળીઓ ઉચકી જાયછે ને નવી રકાળીઓ લાવી મુકેછે. પછી ખીજાં પકવાનનું વામણ લાવી મુખ્ય પુરૂષ પાસે રાખેછે ને તે તેમાંથી થોડું થોડું પકવાન કાઢાડી પિરમનારને અગાઉની પેઠે આપેછે ને પિરમનાર બધાને પિરસી જાયછે.

આ પ્રમાણે દરએક પકવાન એક પછી એક આવેછે ; અને દર વખતે નવી નવી રકાળીઓ મુકાયછે અને કૂટુંબના મુખ્ય પુરૂષને તથા પિરમનારને બહુ મહેનત પડેછે. આપણા ભોંકો જીદાંગુદાં પકવાનો એક બાણમાં લઈને તેમનો સ્વાદ માથે લેતાં જાયછે. તેમ એ ભોંકો કરતા નથી. એક પકવાન જમી રહ્ય એટલે ખીજું પકવાન આવે. એવાં એવાં અનેક પકવાન એક પછી એક આવેછે.

છરી કાંટે તથા ચમચે ખાવાની રીત તેઓ બચપણથીજ શિખેછે. બાણમાં જે કાંઈ કાપવા લાયક આવે તે છરીથી કાપવું મોટે એક હાથમાં છરી અને ખીજા હાથમાં કાંટો પકડીને જમવું જોઈએ. પાંઉ વગર કોઈ પણ પકવાનને હાથ લગાડી ચકાચ નહી. બધું છરી કાંટે તથા ચમચેજ કામ લેવું. છરી મોહડાંમાં લેવી નહી પણ કાંટાના દાંતાઓમાં ભરાવી ને કાંટેથી ખાવું અને પિવાની વસ્તુ અથવા ભાત લેતાં ચમચો વાપરવો. જેઓને ટેવ નથી તેઓને આ કામ કાણુ લાગશે પણ ત્યાંના ગૃહસ્થનું દરએક બચું બચપણથીજ આ વાપરવાને શિખેછે.

ખાવાપિવાની પણ કેટલીએક રીત છે. મોહડાંમાં “બચબચ” અવાજ કરીને ખાવું નહી તથા “ઘટઘટ” અવાજ કરીને અથવા મોટેથી સ્વામ લઈને કંઈ પિવું નહી. કેટલીએક જાતનાં ફળ ખાવામાં પણ ચતુરાઈ જોઈએ. જેનાંમાં ખાવાનો વિષેક નહી તે ગૃહસ્થનાં ઘરમાં ઉધરીને મોટા થયો નહી હશે એમ મઠ માને. ભોજન કરતાં વિકાસ-તાનાં ભોંકાને ઘણો વખત લાગેછે. ભોજન લેતાં લેતાં અનેક પ્રકારની વાતચિત ચાલેછે. ભોજન સંખંની એક ખીજી વાત જણાવવી ભુલી

જવી ન જોઈએ. તે એકે ભોજન કર્યા પેહલાં તથા ભોજન કર્યા પછી ઘણાંખરાં કુટુંબોમાં ઇંધરનો ઉપકાર ભોજનને માટે માનવામાં આવેછે.

આપણા દેશીઓની ભોજન કરવાની રીત જુદી છે તે તમામ બદલી નાખીને યુરોપિયનના જેવી કરવી એમ હું કેહતો નથી. પણ ભોંય ઉપર પલોંડી વાળી વાંકાં વળીને બેસવું અને મોહડાંમાં આંગળાં ધાપીને તથા આંગળી આડીને જમવું એ સુધરેલા જમાનાને ધાતે તેવી વાત નથી. તેમજ સ્ત્રીઓને તથા છોકરીઓને પાછળથી જુદી જમવા પેસાડવી એ પણ મને ઠીક લાગતું નથી. તમે કદાચ પુછશો કે આપણા બાપ દાદા ટેમજપર ક્યારે જમતા હતા? તેના જવાબમાં હું તમને પુછું છઉં કે આપણા બાપદાદા ખુસ્તરિખત ક્યારે વાપરતા ને તે ઉપર આહા ક્યારે પીતા હતા? જેમ જમાનો સુધરતો જાયછે તેમ આપણે પણ સુધરતા જવું જોઈએ. જેમ સમો બદલાયછે તેમ આપણી સ્થિતિ પણ બદલાઈ જવી જોઈએ.

૬. વાતચિત.

CONVERSATION

ઇંગ્લેન્ડ ગૃહસ્થોના સંબંધમાં તમે યોગ્ય ધણા આવ્યા હશે તો તમે કહી શકશો કે વાતચિત કરવાના વિવેકમાં તેઓ આપણાથી ધણા મહડતા છે. વાતચિત કરવામાં તેઓની શબ્દવત્તા વખાણવાલાયક અને નકલ કરવાજોગ છે. તેઓની વાતચિતમાં કટારતા તમે ધણુંકરીને જોશો નહીં. માત્ર સ્કુલમાં કે કોલેજમાં કેળવણી લીધાથી વાતચિત કરવામાં વિવેક આવડતો કઠલુ છે. એ વિવેક શિખવો હોય તો ઇંગ્લેન્ડ કુટુંબના સંબંધમાં વધારે આવવું જોઈએ. અરે ઇંગ્લેન્ડ ગૃહસ્થની સ્ત્રીની વાત કરવાની નરમાસ ને મિઠાસને કાલુ પેહોંચી શકશે? વાત કરવામાં નરમાસ મિઠાસ ને હસતુ મોહો રાખતા પેહવું શિખવું જોઈએ.

વાતચિત કરતા તેઓ ધણુંકરીને મોટી મોતતા નથી. કેટલીએક મડળીમાં એવા બિણા માદથી વાત કરે કે તેઓ વાત કરેછે એમ એકાએક જણાય નહીં. જે જગ્યાએ ને જે પ્રસંગે ને વાત કરવી જોઈએ તે

ઉપર તેઓ ધણું લક્ષ રાખે છે. તેઓની વાતચિત ધણુંકરીને ગાજપ્રકરણ કે વિદ્યાલુપ્તર કે આણુ બનાવ ઉપર હોય છે. તેટલામાટે વર્તમાનપત્ર તથા ગ્રાપાનિયાં વાંચવાનો અભ્યાસ રાખવાની તેમને જરૂર થઈ પડે છે. કેમકે એ મંબંવી વાત હરએક મંડળીમાં ને હરએક જગ્યાએ જ્યારે ત્યારે નિકળે છે.

નથી નથી ક્યાથન મંબંવી વાત કે ચિકાર મારવા મંબંવી વાત કે “ક્રિકેટ” રમવા મંબંવી વાત કંઈ યોડી આધારણ નથી. ઇતિહાસમાથી કે અરિત્રમાંથી નાહાની નાહાની વાતો (Anecdotes) કેહેવાનો આપ ધણો આધારણ છે. જેમ કે આજસુ માણસ દુનિયામાં વધી શકતો નથી તે વિષે એક બિશપની વાત છે. “લિંકનનો બિશપ ધણો મોટો અને વગવાળો હતો. એક દાહાડે તેના મુખે અને આજસુ બાઈએ કહ્યું કે તું મને દુનિયામાં આગળ પાડ ને મોટો કર, બિશપે જવાબ આપ્યો કે બાઈ તું કેહેતો હો તો હું તારું બાગેલું હોળ મુધારી આપું, અથવા તારો બળક મરી જાય તો ખીજે લઈ આપું, પણ બાઈ હું તને મોટો કેમ કરી શકું ? તું હોળ ખેડનાર છે અને મને ભય લાગે છે કે તું તેવોજ રહીશ.” *

લૉર્ડ બ્રોહમ મહા ઉદ્યોગી પ્રરૂપ હતો. તેના ઉદ્યોગ વિષે એક નાહાની વાત છે તે પણ હું તમને કહું. “એક વખત મામુઅવ રૉમિલિને કોઈએ કહ્યું કે તમે મને આટલું કામ કરી આપો. તેના જવાબમાં તેણે જણાવ્યું કે મને અવકાશ નથી પણ પેલા બ્રોહમ પાસે જાઓ; કેમકે તેને દરએક કામ કરવાને અવકાશ મળતો હોય એમ લાગે છે.” * આવી અનેક જાતની નાહાની નાહાની વાતો કરવામાં અને માંબળવામાં તેઓને પ્રેમ તથા રસ ઉપજે છે.

કોઈના કાનમા વાત કરવી એ મોટો અવિનેક ગણાય છે, પણ કે વધારે માણસો સાથે ખેસીને વાત કરતા હોય તેમાં વાત કરતાં કરતાં ખીજી કોઈ એવી જાપામાં વાત કરવી કે પાસે ખેડેના કેટલાએક તે મમજી ન થકે, તો તે પણ મોટો અવિનેક ગણાય છે. કોઈ વાત આપતી હોય ને તેવામાં કોઈ જણીતો ગૃહસ્થ કે મિત્ર આવી પેહિાચે તો તેને તમારી વાતની મતનજ સમજવા વગર તેની તેજ વાત આણુ ગાજવી તેમા પણ

અવિવેક ગણાયછે. વાતચિત કરવાને સ્ત્રી ગૃહસ્થ એકાં મળ્યાં હોય તેમાં કંઈ સવાન પુછવો અથવા “પેલી વાતનું શું થયું” એમ કોઈને ભરમમાં પુછવું એ પણ મંડળીની રીતિથી ઉત્પન્ન અથવા અગ્નિગર્ભ ગણાયછે.

૭. મુલાકાત.

જગત્.

વિધાયતમાં રસ્તે આશતાં આશતાં કોઈ ઓળખીતાની કે મિત્રની મુલાકાત થઈ તો તેઓ આપણી પેઠે હાથ ઉંચકીને સવામ કરતાં નથી પણ એકબીજા તરફ પોતાનું કાંઈ હજાવેછે; અને સામ સામે કે પામ પાસે આવી ગયાં તો “સેકાંડ” કરેછે (એટલે એકબીજાના હાથ હલાવેછે). પણ કોઈ ઓળખીતી સ્ત્રીની મુલાકાત થઈ તો ટોપી કાઢાડીને તેને સન્નમ કરવી અને પાછી ટોપી પેહરવી. કોઈ સ્ત્રી સાથે જ્યાંમુઠી ઘણીજ ધરવટ નહીં હોય ત્યાંમુઠી તે સ્ત્રી “સેકાંડ” કરવાને કે સલામ લેવાને ધણુંકરીને આહથે નહીં.

ઘરમાં મળવા જવાને “કાર્ડ” વાપરવામાં આવેછે. મોટે દરએક સ્ત્રી ગૃહસ્થ ધણુંકરીને પોતાનાં ખિમાંમાં પોતાનાં નામનાં છાપેનાં કાર્ડ રાખેછે. ઓળખાણપત્ર લઈને કોઈને મળવા જવું હોય તો તેનાં ઘર આગળ જઈને એ પત્ર તથા આપણા નામનો કાર્ડ સાથે મોકલવો. જે ગૃહસ્થની સાથે આપણી ઓળખાણ આ પ્રમાણેએક વખત થઈ એટલે જ્યાંમુઠી તે આપણને પોતાને ઘેર બોલાવીને પોતાનાં ખામડી છોકરાં સાથે મુલાકાત કરાવે નહીં ત્યાંમુઠી એમ સમજવું કે એ ગૃહસ્થ આપણી ઓળખાણ કરવાને તથા ઓળખાણ કરાવનારનું માન રાખવાને ખુશી નથી.

કોઈ ગૃહસ્થને ઘેર તમે મુલાકાત કરવા જાઓ ને તેની મુલાકાત થઈ કે ન થઈ તેજતાં તમે તમારું નામ આપી આવો એટલે એ મુલાકાતનું તમારું લેહણું થયું એમ ગણાય. તે જો તમારી સાથે મિત્રાચારી રાખતો હશે તો તે સેકું પાછું વાળી જશે. એટલે ને જણ દિવસમાં તમારે ઘેર તમને જરૂર મળી જશે. તમે કોઈને ઘેર જમી આવો અથવા ખોંપમાં જઈ આવો એટલે જણ ચાર દહાડામાં તેને ઘેર મુલાકાત કર-

વાને પાછું જવું જોઈએ. કોઈ તમારા ઓળખીતા કે મિત્રને ઘેર મરણ થયું હોય તો તમારી દલગીરી જણાવવા માટે તેને ઘેર જઈને તેના આ- કરને તમારો કાર્ડ આપી તથા એ દુઃખભરેલો ખતાવ કેમ ખન્યો એ વિષેની તેનેજ ખબર પુછી પાછા ફરવું. લગ્નની અથવા એવીજ કંઈ ખુશી જણાવવા માટે તમારે તેનો મેળાપ કરવો જોઈએ.

લંડનમાં મુલાકાતનો વખત પાછતા પોહારના ૩ થી ૬ વાગા સુધી ધાગુંકરીને હોયછે. જે ગૃહસ્થની કે સ્ત્રીની મુલાકાત લેવાની મરજી ન હોય તેઓ પોતાના આકરને કહી રાખેછે કે જે કોઈ મળવા આવે તેને કહેવું કે “ Not at home ” એટલે “ ઘરમાં નથી ” એ પ્રમાણે આ- કર કરેછે, પણ આપણો કાર્ડ લેછે. મુલાકાત લેવાની તેની મરજી હોય ને આપણે દાખલ થયા તો ૨૦ કે ૩૦ મિનિટથી વધારે બેસવું નહી. એવી વધારે બેસીએ અથવા કોઈ ખીજો મળવા આવ્યો અને પછી જો વધારે વાર બેસી રહીએ તો આપણે Bore એટલે જુબકમાં ખીએ.

૮. મિજલસ.

EVENING AND MORNING PARTIES.

મિજલસ અથવા બેઠક કરવાનો આજ આપણા દેશની પેઠે વિના-યતમાં છે; પણ આપણા દેશીઓ જેમ વેસ્થાને મિજલસમાં કે બેઠકમાં નામવાને બોલાવેછે તેમ વિનાયતમાં કોઈ કરવું નથી. વેસ્થાને બોલાવવી- ને તે વળી પોતાનાં ઘરમાં-એના જેવી લાજ ખીજી કંઈ હશે? વિનાયતમાં કોઈ ગૃહસ્થ વેસ્થાને જો પોતાનાં ઘર આગળ બોલાવે તો તે ગૃહસ્થ કે- હેવાયજ નહી અને ગૃહસ્થોની મંડળીને લાયક ગણાયજ નહી.

વિનાયતમાં સાર કે પાંચ જાતની મિજલસ થાયછે. એક મિજલસ એવી થાયછે કે તેમાં એકખીજા સાથે વાતચિત ચાલેછે. મિજલસ કર-વાની મુજ મતલબ તો એજ છે કે પરસ્પર પ્રીતિ અને મમતા વધે અને વાતચિતથી એકખીજાનું મન રાજી થાય. આ મતલબ પાર પાડવાને વાતચિત કરવાની મિજલસ જેવી ખીજી કંઈ મિજલસ તમે પર્યંદ કર-શો? એવી મિજલસને તેઓ Conversazione કહેછે. બે ત્રણ

એક નાહાનો મિજબસ.

ઓગડામાં નવા અને ખુશી ઉત્પન્ન કરે એવા પદાર્થ તથા ચિત્ર તથા ફોટોગ્રાફ તથા સુંદર પ્રસ્તુતો તથા “સ્ક્રીનિયસ્કોપ” વગેરે ટેબલ ઉપર હોય છે. ત્યારે મિજબસ એકી થાય છે ત્યારે પ્રથમ એકબીજા મળે છે, મુકેલી વસ્તુઓ જુલે છે ને પછી અનેક પ્રકારની વાત ચાલે છે.

ફેટલીએક વાર પછી તેઓ આહા પીવાને માટે બીજા ઓગડામાં જાય છે. જરા જરા વાગ રહીને “આધિ-મીમ” થી બરેખાં ગ્રામ મિજબસમાં આવે છે. તે સેતાં સેતાં અનેક પ્રકારની વાત ચાલે છે. તેવામાં ધરધણીઆણી મિજબસમાં આવેલી કોઈ સ્ત્રીને ગાવાની વિનંતી કરે છે; એટલે તે ઉડીને વાગની પેટી (સીપાનો) તરફ જાય છે ને ગાવા તથા વગાડવા માડે છે. આવી રીતનું ચોડીચોડી વારે ગાન તાન ચાલે ને તે બંધ પડે એટલે પાછી વાતચિત ચાલે છે. આવી મિજબસથી ફેટલા બધા લાભ થાય તેનો તમે વિચાર કરી શકો. નિરાંતે અને ખુશ મિજબસે એકબીજા માથે વાત કાઢવાની અને મિત્રાચારી વધારવાની આ કાતાં વધારે માગી જોમવાઈ આપણને બીજા કોઈ કાલે મળશે!

આગરેખત મીઠા આગરે ફિન ૨૩ તથા ફેટલા કોમિસનાજા કપાલદન ૧૨૫૬૬ મળે છે મુલ્યોની ત્યાં આવી મિજબસમાં ૬૫ પાંચ ૩ ૪ વખત

ગયો હતો. પેટેલી વારની મિત્રલક્ષ્મી ઓનરેબલ કિનારડની ત્યાં યહ હતી તેમાં આપણા દેશની માહેતગારી વાળા કેટલાક ગૃહસ્થો હાજર હતા. તેઓ મને તથા મારા મિત્ર ગવનાહુર રામચંદ્રને જોધને ધણા ખુશી થયા હતા. ઓનરેબલ કિનારડની સ્ત્રી તથા તેની દીકરી તથા ખીજી સ્ત્રીઓ પણ હાજર હતી. આપણા દેશ મંબંચી એ પ્રમંગે ધણીક વાતો નિકળી હતી તે ખરી અત્રે જણાવવાની જરૂર નથી.

તેછતાં તેઓએ કહ્યું કે “તમારા દેશીઓ અમારા દેશમાં જેમ વધારે આવશે અને જેમ તમારી રિયતિ વિશે અમને તમે વધારે વાકેફ કરતા જશો તેમ તમારા દેશને વધારે લાભ થશે” એવી મતવખના કહેલાં વચન જે મારાં મનમાં ઠસી ગયલાં છે તે અત્રે પ્રગટ કરવાની જરૂર જાણું છું. આ અને એક ખીજી મિત્રલક્ષ્મીમાં આપણા હમણાના ગવર્નર જેનરલ મૉર્ગન લૉર્ડ્સ સાહેબ પણ હાજર હતા.

એક ખીજી એવી મિત્રલક્ષ્મી યહ હતી કે તેમાં કેટલીક વાર વાતચીત ૥૯૫૫ પછી જે બિશપ અથવા મોટા ધર્મગુરુઓએ જે દેશોમાં ખ્રિસ્તી વર્મ ફલાવવાને મહેનત કરી હતી તે દેશની ધર્મ મંબંચી સ્થિતિ વિશે બાપણો કહી મંબજાયાં હતાં. મેજર સ્વેથ નામના એક બલા ગૃહસ્થની ત્યાં તા. ૨૭ મી એપ્રિલ ને મોમવારની રાતના મિત્રલક્ષ્મી બરાબ હતી. સિડ્નિ અને ગોમર્નનના બિશપોએ તે વેળાએ જે બાપણો ક્યાં તેમાંની કેટલીક વાત મંબજોને હું ધણા ખુશી થયો હતો. છેલ્લે બધાઓએ ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરીને રાતના મોડથી મહિ પોતપોતાને ઘેર ગયા હતા.

વિવાયતમાં આવી તરેહની મિત્રલક્ષ્મી શિવાય બિજી તરેહની પણ મિત્રલક્ષ્મી થાય છે. તેમાં કોઈ ગાનારને બોલાવે છે. ગાનાર પુરુષ હોય અથવા સ્ત્રી હોય. ગાનાર સ્ત્રીની ખાનગી આખર મને તે હોય પણ તે વેશ્યાનો ધર્મી કરનાર ન હોય એટલે આલેગે. જેમ તમે ગવધવાને બોલાવો ને તેની ખાનગી આખર મને તેની હોય પણ તેનું ગાયન માબજવામાં કુપણુ ગણાશે નહીં, તેમ હરએક સ્ત્રી જે વેશ્યાનો ધર્મી કરતી નથી તેનું ગાયન સહિ પ્રસાધી અને ખુશીથી માંબજે છે. ગાયનના સોખ્ખીઓને આની મિત્રલક્ષ્મી પસંદ પડે છે તે કૉન્સર્ટ (Concert) કહેવાય છે.

ત્રીજી તરેહની મિજલસમાં નાટકનો એક હાંધ છે. આ નાટકના એક કરનારા ધણુંકરીને ચોખને ખાતર નાટક કરે છે ને તેઓ “આમે-ચુરજ” નામથી ઓળખાય છે. તેઓનો એક ખુશીથી મડ જોય છે. ચોથી તરેહની મિજલસ કોઈ શ્રીમંત ઉઘાડી જગ્યામાં કરે છે; તે *Matinée* નામથી ઓળખાય છે. પાંચમી જાતની મિજલસને ચાહાની મિજલસ (Tea-party) કહે છે. પણ આ બધી મિજલસમાં પેટ્ટી એટલે વાનખિનની તથા છેલ્લી એટલે ચાહાની-મિજલસ વિધાયતમાં વધારે આધારણુ થતી જાય છે.

૯. મેજબાની.

PUBLIC DINNERS.

વિધાયતના લોકો જ્યારે મેજબાની કરે છે ત્યારે ધણુંકરીને ખાર કે સોજ કે અઠાર કરતાં વધારે માણસોને જમવા બોલાવતા નથી. લગ્ન ઉપર કે અધરણી ઉપર કે મરણ ઉપર મોટાં જમણ કરવાનો આજ જેમ આપણા દેશમાં છે તેમ વિધાયતમાં નથી. તે છતાં કોઈ મોટે પ્રસંગે મોટું જમણ થાય છે ખરું. કેટલાંયેક જમણ એવાં થાય છે કે જેને આપણે ઉજણી કહીએ તો ચાલે. એવાં જમણ “પબ્લીક ડિનર” નામથી ઓળખાય છે. તેમાં જેઓ જમવા જાય છે તેઓ માયાં ઘીડરવેલું લવાજમ આપે છે. આવાં એક મોટાં જમણનો દેખાવ જોવાજોગ હોય છે.

એકાદ બે મિત્રને તમે જમાડવા ઈચ્છતા હો ને તમારાં ઘરમાં તેમ કરવાની જોગવાઈ થતી ન હોય તો તેને તમે હોટલમાં લઈ જઈને જમાડો અને તેની સાથે બેસીને તમે જમો તો તે આવી શકે. એક માણસ પોતાને ઘર ખાર કે અઠાર આગ્રામીને જમવા બોલાવે તેમાં તેનાં કેટલાંયેક મિત્ર રહી જાય તો તેની ચિંતા નહી. કેમકે ખીજવાર મેજબાની આપે ત્યારે રહી ગયેલાં મિત્રને બોલાવે. તેટલામાટે એક જમણમાં એક મિત્રને બોલાવ્યો અને ખીજ જમણમાં તેને નોતરું ન દેવાય તો તે વિષેનો એક પોતાનાં મનમાં આણવાનું તેને કારણ નથી.

જમાડવાની મુજ મનપણ તો એજ કે પરસ્પર મમતા અને પ્રીતિ

વધારવી. આ મતલબ થોડાં માણસ જમાડવાથી જેવી રીતે સમવાય છે તેવી ખીજી રીતે સમવાવી નથી. થોડાં માણસો હોય તો તેમની સાથે તમે સારીપેઠે વાતચિત કરી શકો અને તેમની સારીપેઠે ખરદાસ લઈ શકો. એથી તેઓનું મન પ્રસન્ન થાય છે અને તમારા ઉપર તેમનું હેતુ વધે છે. જમવાની અને જમાડવાની મતલબ આથી પાર પડે છે.

તેછતાં કેટલાંએક શ્રીમંતો મોટી મેજબાની કરવામાં વધારે મોટાઈ શમજે છે અને એમાં તેઓ મોટી રકમ ખર્ચે છે. મેં આગળ કહ્યું છે તેમ માણસે માત્રની સ્વાભાવિક પ્રેરણા બધા દેશમાં અને બધે ઠેકાણે સરખી છે. આપણા શ્રીમંતો પોતાની શ્રીમંતાઈ દેખાડવાને જેમ આ ટુરતા રાખે છે તેમ વિલાયતમાં પણ કેટલાંએક શ્રીમંતો જોવામાં આવશે. તેઓ જ્યારે મોટું જમણું કરે છે ત્યારે તેઓને બહુ ખર્ચ થાય છે. એ ખર્ચને તમને કંઈક વિચાર આવે તેટલામાટે જણાવું છઉં કે ઇંગ્લંડના લૉર્ડ મેયર વરસો વરસ એક વખત મોટું જમણું કરે છે; અને તેવાં એક જમણુના ૨૦ હજાર રૂપિયા કરતાં ઓછા ખર્ચ થતો નથી! એટલી મોટી રકમમાં માત્ર હજાર કે બારસો માણસો જમે છે.

વિલાયતમાં જ્યારે આવી મોટી મેજબાની થાય છે ત્યારે તેના દેખાવ જોવાજોગ થઈ પડે છે. ગમે તેવાં મોટાં જમણુમાં પણ તેઓની જમવા કરવાની રીતભાત બદલાઈને નકારી થતી નથી. આપણા દેશી-ઓમાં જેમ મોટું જમણું તેમ જમવાની રીતિ વધારે ખરાબ. વિલાયતમાં તેથી ઉત્તરું છે. જેમ મોટું જમણું તેમ જમવાની રચના વધારે રૂઢી. ટેબલની હારને હાર લાગી રહે છે. તે ઉપર સપેત દુમાસનું કપડું પાપરેલું હોય અને દિવાનો ઝળકાટ થઈ રહે છે. રૂપાનાં અથવા રૂપાથી રસેલાં વાસણોની અને રકાખીઓની ધુમ મચી રહે છે.

ધણ્યખર્ચ જોજન થઈ રહ્યા પછી તેઓ એક ખીજાની મુખાકારી ઇચ્છવાને દારૂ પીયે છે ને તે વેળા બાપણો કરે છે એ દેખાવ જરૂર જોવા જોગ હોય છે. કેટલાક મુખ્ય ગૃહસ્થો વારા ફરતી હાથમાં દારૂના ગ્લાસ લઈને ઉભા થાય છે તેમની સાથે જમવા બેઠેલા બધા પુરુષો હાથમાં દારૂના ગ્લાસ લઈને ઉભા થાય છે. પ્રથમ ધણ્યકરીને નામદાર મહા

રાણીની આરોગ્યતા એટલે મરીરની મુખાકાશી ઇચ્છવા વિષે એક જન ઉડી ઉભો થઈ બધાઓને કહે છે અને પછી તે મુંબંધી બાલકું હોય તો બોલે છે અને પછી “હુરર” ના મોદ પાડીને દારૂ પીવે છે. વળી કોઈ બીજાને પુરૂષ માદારાણીના કુટુંબની આરોગ્યતા આદવાને ઉઠે છે તેની માથે બીજાઓ પણ અગાઉની પેઠે ઉઠે છે અને બાપણ યથા પછી “હુરર” ના આનંદભરેલા પોકાર મારતાં મારતાં દારૂના ગ્લાસ પીવે છે.

વળી બીજાને પુરૂષ ઇશ્વર દેશના ખુશ્કીના લશ્કરની અને ત્યારપછી ચોથો પુરૂષ દરીયાઈ લશ્કરની આરોગ્યતા ઇચ્છવાને ઉઠે છે. પાંચમો પુરૂષ જેને વાસ્તે મિજબાની આવી હોય તેની મુખાકાશી ઇચ્છવાને ઉઠે છે અને છઠ્ઠા પુરૂષ મિજબાની આપનાર વગેરેની મુખાકાશી ઇચ્છવાને ઉઠે છે. એ પ્રમાણે વારા ફરતી જ્યારે ઉઠે છે ત્યારે બધાઓ પ્રથમની પેઠે ગ્લાસ હાથમાં લઈ ઉઠે છે અને જે બાપણ યાવ છે તે મોટી ખુશી અને ખ્યારથી સંબળે છે અને દર વેળા બાપણ યથા પછી આરોગ્યતાનું ગ્લાસ પીવે છે. જે બાપણો યાવ છે તેમાં કેટલીક અગત્યની બાબદો વિષે જુદા જુદા પ્રખ્યાત અથવા વિદ્વાન પુરૂષોના વિચાર પ્રગટ થાય છે અને પછી વર્તમાન પત્રોમાં છપાઈ સર્વ સોડાનાં જાણવામાં આવે છે.

આવી મિજબાનીમાં જો ધણો દારૂ વપરાતો ન હોયતો જમવાની આ રીત ઘણી રૂઢી અને વખાણવાળેગ છે. જે દારૂ વાપરવામાં આવે છે તે ધણો ઉંચો હોય છે અને તેઓ છાકતાં થાય એટલો બધો ધણું કરીને પીતા નથી. કેટલાક તો માફકમર થોડો થોડો પીવે છે તેજર્તા હું ધારું છઉં કે આ કેશી વસ્તુનો જેમ અને તેમ થોડો ઉપયોગ થાય તો ઘણું મારું. પૃથ્વીપર સુધારાની માથે દારૂનો પ્રમાર વધતો જાય છે એ દલગીરીની વાત છે, કેટલાક દેશીઓ દારૂ પીવામાંજ સુધારા ગણે છે તેઓ મારા વિચાર પ્રમાણે મોટામાં મોટી જુલ કરે છે.*

* કેટલાક દેશીઓ એમ ધારે છે કે વિકાસત જોવા સિતવ દેશમાં મરીરા એટલે પાર પીવા વગર આલેજ નહીં પણ એ વાત ખોટી છે. વિલાયતમાં કેટલાક “ટીટાટ-સર” કહેવાય છે તેઓ દારૂ સુલભ પીતા નથી એટલુંજ નહીં પણ દવામાં વાપરવા સિવાય કશી ધોવાજ નહીં એવી પ્રતિજ્ઞા લઈને તે પ્રમાણે તેઓ આલે છે.

આપણા શ્રીમંતો જ્યારે નાતવરા જમાડે છે ત્યારે તેમાં મુંઝટ એવાં માણસોને જમવા તેડે છે કે જેઓની આથે મુદ્દત ઓળખાણ ન હોય. વિજ્ઞાપતમાં શ્રીમંતો મોટા જમણ કરે છે તો તેમાં પોતાનાં મિત્ર કે ઓળખાણ-વાળાઓને જ બોલાવે છે. વળી આપણામાં શ્રીમંતોને જોઈને નોતવરા કરવાનો આત્ર મધ્યમ હાલતના લોકોમાં પેઢા છે એટલું જ નહીં પણ ગરીબોમાં પણ પેઢા છે. મોટે લગ્ન કે અધરણીનો અવસર જ્યારે આવે છે અથવા મરણનું કારજ થાય છે ત્યારે એકએક પછીની કમર કરીને મેળવેલું ધન તેઓ સેજ ઉડાવી નાખે છે એટલું જ નહીં પણ ખુટે છે તો કોઈનું કારજ કરીને પણ કારજ ઉડે છે.

આવી રીતે કરજ કરીને અથવા શક્તિ ન હોવા છતાં તણાઈને મોટું જમણ કરવાની રીત વિજ્ઞાપતના ગરીબ લોકોમાં તથા મધ્યમ સ્થિતિના ગૃહસ્થોમાં મુદ્દત જોવામાં આવતી નથી. આપણા દેશના હિંદુઓમાં ધણુંકરીને દરએક કુટુંબને મોટામાં મોટી કાળજી એજ હોય છે કે લગ્ન અથવા મરણ વગેરે મોટા અવસરે મોટું જમણ કરીને મોટા ખર્ચ કરી મોટું માન અને મોટું નામ મેળવવું. આવી ઓઠી પતરાજી વિજ્ઞાપતના લોકોમાં ધણુંકરીને જોવામાં આવતી નથી. મેં અગાઉ જણાવ્યું છે કે વિજ્ઞાપતના લોકો મોટું જમણ કરવાની કાળજી રાખવાને બદલે પોતાના છોકરાંઓને ઉચ્ચ કૅલેજથી આપવાની વધારે કાળજી રાખે છે. આપણા દેશીઓ આવી કાળજી રાખે તો કેટલો લાભ થાય વાર ?

હું અમદાવાદ ગયો ત્યારે ત્યાંની “ત્રેનિંગ કૉલેજ” ના વિદ્યાર્થીઓનાં મુવાનાં બિછાનાં એ કૉલેજના પ્રિન્સીપાલ, મારા મિત્ર બાઈ મહિપતરામ રૂપરામે મને દેખાડાવ્યાં. તે બિછાનાંઓમાં ૩ તો મુદ્દત હતું જ નહીં; શાય કોટેશાં ચિથરાંનાં મેશાં ને ગંદાં બિછાનાં હતાં. તે છતાં મેં તેજ વિદ્યાર્થીઓને મોહોડે સંબળ્યું કે તેઓને ઘેર જો કારજ આવે તો જમણવાર કરવામાં દોહોડ કે જે હજાર રૂપિયા ખર્ચવા વગર તેઓનો છુટકો નહીં. હાય હાય ! જે ગરીબ તથા મધ્યમ હાલતના લોકો ઉપર આવી મોટા કર હોય તેઓની અવસ્થા કેમ મુધર !

૧૦ પરોણાગત

HOSPITALITY

ધર્મેજ ગૃહસ્થની પરોણાગતથી આપણે ખુશી થયા વિના રહેશું નહીં. આપણે આપણી ઝોળખાણવાળા કોઈ મિત્રને મળવા જ્યુ તો ઘોરડામા જતાને વાર તે તથા તેની સ્ત્રી ઉડીને ઉભા થયે અને પ્રીતિથી “ શ્રેક્યાડ ” કરી આપણને ખેલાડશે. આમરે પચ્ચીમ વગર ઉપર વિના યત જઈ આવેના બે પારસી ગૃહસ્થોએ આ વિષે પોતાના અનુભવથી લખેના પોત ખગ જે એમ મને માગ અનુભવથી માનમ પડ્યુંકે. તે ગયામરે તેઓનાજ ખોળ હું અને ઠાકું છઉં —

We would prepare such of our countrymen as may visit England to expect a hearty welcome and a friendly shaking of the hands much courtesy and great kindness from all with whom they become intimate. Males and females, old and young all strive in their respective ways to do some thing to make you pleased and happy, or, to use their own strictly English word *comfortable*. You have only to express that you like this thing or dislike that and if it is in their power your wishes and views will be met.

“ અમારા જે દેવીઓ વિનાયત જયે તેઓને અમે જાણીએ છીએ કે વિનાયતમા જેઓની આંખે તમને ઝોળખાણ થયે તેઓ તમારો મોટો આત્મ મુક્તાર કરશે, તમારી આંખે પ્રીતિથી “ શ્રેક્યાડ ” કરશે અને મળી મુખપતા તથા મોટી મમતા દેખાડશે. પુરુષ તથા સ્ત્રીઓ, યુવા તથા જુવાનો તમને ખુશી તથા સુખી કરવાને બનશે તેટલી મહેનત કરશે. તમને કંઈ ચીજ પસંદ પડે તે કંઈ ચીજ નથી પડતી એટલું જ માત્ર તમે જાણવશો ને તે જો તેઓના હાથમા હશે તો તમારી બરી ધરના અને મરણ તેઓ પુરી પાડશે ”

ધર્મેજ ગૃહસ્થોની પરોણાગત આવી રહી કે. જેઓ અનુભા આ

ચેહેલી વાડીમાં ગયલા આપણા દેશી બાકાઓને યથો હતો તેવોજ મને તથા મારા સોબતીઓને યથો હતો અને હું ધારું છઉં કે મારા ખીજા દેશી મિત્રો જેઓ વિનાયત જઈ આવ્યાં છે તેઓને પણ યથોજ હશે.

પરૌણાગતમાં આપણા દેશીઓ ઉતરતા નથી માત્ર ફેર એટલોજ કે વિનાયતના સોકોને પરૌણાગત દેખાડતાં જે પ્રમાણે આવડે છે તે પ્રમાણે આપણા દેશીઓને ધણુંકરીને આવડવું નથી. ધંગરેજી ગૃહસ્થો તથા સ્ત્રીઓ જેવી મીઠી વાણીથી અને ફડી મઝ્યતાથી પરૌણાની મરજી માંચવે છે તેવી. મીઠી વાણી અને ફડી મઝ્યતા દેશી કુટુંબો પોતાનાં પરૌણાને ધણુંકરીને દેખાડી શકતા નથી. જેમ આપણા દેશમાં ગુખ્ય શહેરો કરતાં નાહાનાં ગામોમાં વધારે પરૌણાગત જોવામાં આવે છે તેમજ વિનાયતમાં પણ જોવામાં આવશે.

૧૧. બાલ અથવા સ્ત્રી પુરુષનો નાચ.

BALIS-DANCING

ધૂંગડામાં અને પુરૌષના બધા સુધરેલા દેશોમાં એવો ચાલ છે કે કોઈ મોટો દાહાડે અથવા મોટો પ્રસંગે ગૃહસ્થો તથા તેમની સ્ત્રીઓ નાચે છે. નાચવાની મિજલમાં સ્ત્રી પોતાના બરધાર સાથે ક્વચિતજ નાચે છે પણ ધણુંકરીને પાગકા પુરુષ સાથે નાચે છે. આપણા દેશમાં પણ અમુક સ્ત્રી પુરુષ સાથે નાચવાનો ચાલ હશે એમ મને લાગે છે. બાગવતમાં કૃષ્ણ તથા ગોપીઓ અને બજગમ તથા ગોપીઓના રામનું વર્ણન કર્યું છે તે એ વખતનાં ચાલ ઉપરથીજ બાગવત લખનાર બ્રાહ્મણે મુજબ હશે. નાચવાના અભ્યાસને તથા ગિવાજને હું ધિકારતો નથી પણ સ્ત્રી પુરુષ અંગેઅંગ સાથે લગાડીને નાચે એ ચાલ મને મુદલ પસંદ નથી.

ખાંતમાં નાચવાના પ્રકાર ઘણી જાતના છે. કેહે છે કે ત્રણસો જુદા જુદા પ્રકારથી નચાવે છે. ધમ્બડમાં દસ બાર પ્રકાર નાચવાના આવડ્યા એટલે વધારે શિખવાની મહેનત તેઓ લેતા નથી. ફેન્ચ, જરમન તથા રશિયન લોકો નાચવામાં સગમ ગણાવે છે. નાચવાના જુદાજુદા પ્રકારનાં જુદાંજુદાં નામ છે. તેમાં કુવાદિલ તથા વાંત્ર આ બે પ્રકાર

રના નાચમાં સ્ત્રીઓને કુંભરમાધી પકડી તથા સ્ત્રી પુરુષ એકએકને વળગીને નાચેછે. આ નાચની ખુબી ગમે તેવી હો પણ હું ફરીથી કહું છું કે નીતિમાં ભંગ થવાનો આ મોટો આરંભ અને પાયો છે. સ્ત્રી-પુરુષનું જ્યારે અંગેઅંગ એકઠું થાય ત્યારે હું ધારું છું કે આણુમ જાતની સ્વાભાવિક પ્રેરણાનો આટકાવ થવો કલ્પ છે.

આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ બાહાર પડ્યા પછી એક ઇંગ્લેન્ડ ગૃહસ્થે મને સુચના થોગે જણાવ્યું કે આ મારો વિચાર યોગ્ય છે. હું દલગીર છું કે તેના મત સાથે મારું મત મળી શકતું નથી. આ વિષે મારો વિચારને ટેકો આપવાને એક ઇંગ્લેન્ડ અંધ કરનારની દીકરા* અને પ્રગટ કરી આ બાબદ પુરી ફરે છે.

"Gentlemen themselves have frequently been heard to say, Though I waltz myself, I should not wish to see my daughter or sister waltz, or the woman I might think of for a wife"

"મેં કેટલાક (ઇંગ્લેન્ડ) ગૃહસ્થોને કેહેતાં વારંવાર માંભળ્યું છે કે "વૉલ્સ" ની રીતથી હું પોતે નાચું પણ મારી દીકરીને કે મારી બહેનને અથવા જે સ્ત્રીને હું પાણુધા આહાતો હું તેને તે રીતે નાચતાં જોવાને હું ઈચ્છતો નથી." વળી તેજ અંધ લખનાર કેહેછે કે:—

"Foreigners justly reproach us with the fact that while we sneer at their *marriages de convenience*, we adopt (too many of us at least) a means towards the same end, by which we essentially compromise both the dignity and delicacy of our daughters and ourselves"

"પરદેશીઓ આપણને કપડો આપે છે તે યોગ્ય નથી કે આપણે તે મની લગન મુંબંદી રીતને હમીએ છપ્પએ પણ આપણે પોતે લગન કરવાને બાંધના નાચ વગેરેના ઉપાય કરીએ છપ્પએ તેથી આપણે આપણી દીકરીઓનો તથા આપણી પોતાનો મરતો અને મવાજો મારી શકતા નથી." અને અરેબી બાંધની મિજબજમાં કેટલીક નાચવાની રીતમાં સ્ત્રી જાતનો મરતો અને મવાજો રાખી શકતો નથી.

‘ બાલ અરિયા સી પુત્રપત્ની નામ

ન દેકસાખામ બપ લેટ ન મનો નામ (જુઓ પૃષ્ઠ ૨૧૨)
(૨૬)

૧૨. લગ્ન.

COURTSHIP AND MATRIMONY

વિલાયતમાં ઘણુંકરીને નાહાની ઉંમરમાં લગ્ન થતાં નથી. વિલાયતમાં ઘણાખરા લોકો એમ સમજેછે કે લગ્ન કરવાની શક્તિ તથા જોગવાઈ હોય અને બરાબર જોડે જોડું મળવું હોય તોજ લગ્ન કરવાં. વગર શક્તિએ લગ્નનો બિાજો ઉચ્ચક્રીને સંસારના ખટલામાં પડવું અથવા જોડેજોડું મળવું ન હોય તોય “આધિજા માયે બેહેરું પરણાવવું” અથવા “લાકડાં શાયે માકડું વળગાવી ‘દેવું’” એવા વિચાર વિલાયતના લોકોના નથી. ગરીબ અવસ્થામાં સંસારનો બિાજો ઉચ્ચક્રીને ડુખી થવું અથવા કળેડું કરીને સંસાર સુખમાં ઝેર વસાવવું તે કરતાં કુંવારા રહેવું વધારે સારું છે એમ તેઓ સમજેછે.

આપણા દેશમાં તેમ નથી. આપણા દેશમાં મા બાપને સુખ કાળજી એટલીજ હોયછે કે મારા છોકરાઓ પરણી કારથીને પોતાનો સંસાર ભાગવે એટલે બસ. આ વિચારથી તેઓની શક્તિ ન હોય તે છતાં અથવા જોડે જોડું મળવું ન હોય તેછતાં પણ તેઓ પોતાનાં છોકરાઓને નાહાનપણથીજ પરણાવી નાખેછે. છોકરા મોટા થઈને કંઈ કામધંધામાં પડે તેની અગાઉ એક બે છોકરાઓનો બાપ થઈ પડેછે અને તેવામાં તેને માયે આખાં કુટુંબનો ખરચ ચલાવવાનો બિાજો આવી પડેછે તો તે બાપડાને ડુખી અને દલીદ્રી અવસ્થામાં પોતાના દાહાડા કાહાડવા પડેછે. કળેડું થઈ પડેછેતો ધણી ધણીપણીને એક ખીજાનું મીઠો ગમવું નથી ને તેથી કુટુંબમાં કલેશ તથા કુસંપ આણુ રહેછે.

આપણા દેશમાં લગ્નની ઝુસડી બચપણથી દરએક જીવાન પુરુષને ગળે વળગાડવામાં આવેછે. તે હજી પોતાનો વિદ્યાભ્યાસ કરી રહ્યો નથી તેટલામાં તે એકાદ બે છોકરાઓનો બાપ થઈ પડેછે. ઘેર જલ્પ ત્યારે પરણેલી સ્ત્રીમાં જીવ રાખે કે ચોપડી લઈને પાક કરવા બેસે ? અરે હવે આવડી ઉચી અને મોટી બાયડીના ધણી અને એકાદ બે છોકરાનો બાપ થઈ કેમ બણી શકે ? હવે તે બાપડાને સ્નેહ ચોપડી લઈને બણવા જતાં બહુ લાજ લાગે મોટે બાપડામાં ખપવાને હવે કંઈ કામધંધે લા-

ગવું જોઈએ. હાથ હાથ ને દેશના પુત્રોની જીવાનીનું તર્કિયાર થવું વીર નાહાની વયમાં વહી જાય તે દેશના પુત્રોમાં વીરપણું ક્યાંથી આવે ? હાથ હાથ ! ને દેશના પુત્રોને ગળે નાહાનપણથી સંભારની સુમડી વળગે તે દેશના પુત્રોથી લાંબો વિદ્યાભ્યાસ અને લાંબું દેશાટન કેમ થઈ શકે ?

વિદ્યાપતમાં લગ્ન કરવાની ઉંમર પૂરેપની બાવીસ વરસે તથા સ્ત્રીની વીસ વરસે ગણાયછે. આપણા દેશમાં બાર કે તેર વરસનો છોકરો થયો અને દસ કે અગીયાર વરસની છોકરી થઈ એટલે લગ્ન કરવા જોગ ઉંમર ગણાયછે. કેટલાંક માખાપ એથી પણ નાહાની ઉંમરે છોકરાંઓને પરણાવી દેછે. આપણા દેશમાં છોકરીઓને રજસ્વાળા (એટલે અડકાવ) બાર તેર વરસની ઉંમરમાં આવેછે અને બાર તેર વરસની છોકરી સ્ત્રીના રૂપમાં આવેછે. વિદ્યાપતમાં તેમ નથી. તેના મુખ્ય બે કારણ છે. એક તો હવા અને ખાંડુ કેળવણી. ગરમ હવાથી તેમજ ખરાબ કેળવણીથી રજસ્વાળા અથવા અડકાવ જન્મીથી આવેછે. છોકરી હજી બાલવાને કે આલવાને સીએછે તેટલીવારમાં તેના દેખતા તેને પરણાવવાની તથા સંભારની વાતો કરવાને માખાપ અચકાતા નથી.

આપણા છોકરાંઓ નાહાનપણમાં વરવહુની રમત માંડેછે. "અમ આવ હું તારો વર ધાઈ અને શું મારી વહુ થા" એમ કહીને રમત રમેછે. અડકાવવું એટલે શું વગેરે ને સંભારની વાતો વિદ્યાપતમાં ગૃહસ્થના છોકરાંઓને કાને મોટી ઉંમર સુધી પડતી નથી અને ને વાતો ને બદલે તેઓનું મન બહુવામાં હોયછે તે સંભારની વાતો આપણા દેશના છોકરાંઓને ખસપણથી કાને પડેછે અને તેઓ તે સમજેછે એટલે તેમનું થક ધ્યાન તેમાં અને તેમાંજ લાગી રહેછે. ને દેશની છોકરીઓને ખસપણમાં આવી કેળવણી મળે તે દેશની છોકરીઓ સ્ત્રીના રૂપમાં એટલે પરણવાની વયમાં જન્મીથી આવે તેમાં નવાઈ શી ?

વિદ્યાપતમાં સ્ત્રી પુરુષ એકબીજાને જોઈને તથા પસંદ કરીને પરણેછે. આપણા દેશમાં છોકરાંઓને પરણાવવાનો અખત્યાર કેવળ તેમના માખાપના હાથમાં છે. માખાપ આદે તો પોતાની નવકે દસ વરસની બાળક છોકરીને માઠ વરસના ડોઝા માથે પરણાવે, અથવા પોતાના રૂપા-

જા છોકરાના લગ્ન કાણીકે સ્ત્રીની કન્યા સાથે કરે. વિલાયતમાં તેમ નથી. આપણા દેશમાં સ્વયંવરનો આદ્ય અસલ હતો એમ પુરાણ વગેરેમાં દાખલા મળી શકેછે. સ્વયંવરમાં સ્ત્રી પોતાની ખુશીથી વર પસંદ કરીને પરણતી હતી. જે ઘણી ઘણીઆણીને એકખીજનું મોહો ગમે નહી તે જોડું થાનું? એવાં લગ્ન માખાંપ કરે તે કરતાં પોતાનાં છોકરાંઓને કુંવારા રાખે તો તે બહુ. સ્વયંવરનો રિવાજ દેશીઓમાં પાછો આણ્યો થયો જોઈએ અને વર કન્યા ઉમરમાં આવી એકખીજનો સ્વભાવ વગેરે જાણીને તથા પસંદ કરીને પરણે એવા ઉપાય કરવા જોઈએ. આ કારણ મોટે પ્રથમ જરૂરનું છે કે સ્ત્રીઓને પુરુષોની મંડળીમાં અને વાતચીતમાં સામેલ કરવી જોઈએ. જ્યાંસુધી આપણી બાપડીઓને અને ઉમરમાં આવેલી છોકરીઓને પડદામાં અને જનાનામાં રાખશું ત્યાંસુધી વર કન્યાને એકખીજનો સ્વભાવ જાણીને તથા એકખીજને પસંદ કરીને લગ્નની પ્રીતિ બાંધવાને બનશે નહી.

વિલાયતમાં સ્ત્રી પુરુષ પોતાની ખુશીથી એકખીજને જોઈ કરીને કેમ પરણેછે અને પરણતી વેળા કેવી ક્રિયા થાયછે એ વિશે હવે હું થોડામાં જણાવવાની રજા લઉં છઉં.* મિજલસમાં કે મેજબાનીમાં કે ખાંજમાં સ્ત્રી પુરુષ એકએકને ઓળખેછે. પછી એકખીજને ઘેર મુલાકાત કરતાં કરતાં એકખીજના ખ્યારમાં લપટાઈ જાયછે. આ પ્રમાણે એક ખીજ સાથે પ્રીતિ બાંધાયા પછી એકખીજનું મન જાણવું કઠણ પડેછે પણ કેટલીકવાર મેળાપ થયા પછી વાત કરવામાં કે શેક્યાંડ કરવામાં કે આંખની અસારતમાં પ્રેમનો ઉભરો જણાઈ આવેછે. પ્રેમનો ઉભરો પુરુષને જણાયાથી તે સ્ત્રીને એકાંત મોહોડે મોહોડે અથવા ચિટ્ટી લખીને પોતાની ઇચ્છા પ્રગટ કરેછે, ને સ્ત્રીની મરજી હોયછે તો પોતાનાં મા બાપની રજા લઈને તે વાગ કબુલ રાખેછે.

બંનેનું મન મળતું આવ્યું તો માખાંપ એટલુંજ તપાસેછે કે તે પુરુષ સારાં કુળનો છે કે નહી અથવા અમારી દીકરીનું પોષણ સારી રીતે કરવાને શક્તિવાન છે કે નહી. કોઈ કુટુંબમાં માખાંપની મરજી વિરુદ્ધ

છાનું લગ્ન થાય છે; પણ છાનાં લગ્ન કરવામાં સ્ત્રી પુરુષ બંનેને લાંછન લાગે છે માટે ઘણુંકરીને માખાપની ખુશી થીજ લગ્ન થાય છે. કોઈવાર કોઈ હોકરીનાં માખાપનું મન કોઈ જીવાન અને સ્વરૂપવાન પુરુષ ઉપર લાગ્યું તો તેનો મેળાપ પોતાની ઘીકરી સાથે કરાવે છે અને તેઓ એક ખીબ્બને પ્રીતિથી આહવાતાં હોય અને તેમની ખુશી હોય તો લગ્નનો મંબંધ બંધાવાને વિલંબ લાગતો નથી.

લગ્નનો મંબંધ બંધાયા પછી તેઓ કેટલીએક મુદત સુધી લગ્ન કરવાને યાદી રહે છે. તે મુદતમાં પુરુષને પોતાની ઘાટેલી સ્ત્રીની આજ ચલગતમાં જો કંઈ સુધારા કરવા વિષે જરૂર માંડમ પડે તો તે વિષે તેને જાણ કરે છે. તે સ્ત્રી તેના પ્યારમાં એટલી તો હવે લપટાયેલી હોય છે કે તે જો કંઈ સુચના કરે છે તે ઉપર તરત લક્ષ આપે છે. પણ આ મુદતમાં કોઈમાં કંઈ મોટું દુષણ કે અપદ્મણ માલમ પડ્યું તો આ કાચી મગાઈ દૂટી થકે છે. પણ મજબૂત કારણ વગર ઘણુંકરીને તે દૂટતી નથી.

લગ્નનો દિવસ ડેરવવા માટે પુરુષ કેટલીએકવાર સ્ત્રીને પુછે છે ત્યારે કન્યાની તરફથી ચોક્કસ દાહાડો ડેરવવામાં આવે છે. લગ્ન ઘણુંકરીને દેવળમાં સવારે આઠથી ખાર વાગતાં સુધી થાય છે. આધારણ માણસો આધારણ “લાઈમિંગ” એટલે પરવાનો મેળવીને લગ્ન કરે છે. શ્રીમંતો “રેપેશિયલ લાઈમિંગ” મેળવે છે. “રેપેશિયલ લાઈમિંગ” આપવાનું કામ સંઘી મોટા પાદરી-“આર્ચબિશપ ઓફ ક્રાંટરબરી” ના હાથમાં છે. એ મેળવવાનો ખર્ચ બસો કે ત્રણસો રૂપિયા થાય છે.

લગ્નનો દાહાડો મુકરર થયા પછી કન્યાનો બાપ પોતાની શક્તિ તથા પદવી પ્રમાણે પેઠેરામણીની કંઈ રકમ કન્યાને આપે છે તેમજ તેનાં મગાં વાહાયાં પણ કંઈ ઘરેણાની કે ઘર-મંજુગારની સીજ પોતાની મગાઈ તથા મિત્રાઈ પ્રમાણે તેને આપે છે. ખીજી ગમ “વરરાજી” લગ્નની વિઠી કરાવે છે. એ વિઠી તઈવાર કરાવીને લગ્નને દાહાડે પોતાનાં પિત્રામાં મુકી રાખે છે, અને દેવળમાં હજા મેળાપને મુખ્ય કાહાડીને પેઠેરાવે છે. લગ્નને દાહાડે વર કન્યાનાં મગાંવાહાયાંઓ ચિવાય ઘણુંકરીને પણ માણસોને નોતર કરવામાં આવતું નથી.

मे न प नी .

(३४३)

લગ્નમાં મદદ કરવાને માટે વર પોતાના કેટલાએક કુંવારા મિત્રને “અણુવર” (Bridegroomsmen) ઠેરવે છે અને કન્યા પોતાની કેટલીક સાહેલીઓને (Bridesmaids) ઠેરવી રાખે છે. લગ્નને આગળે દાહાડે વર પોતાના મદદ કરનાર સોજીતીઓને ને કન્યા પોતાની સાહેલીઓને હાથનાં સપેત ભાળાં સપેત કાગળમાં સપેત દોરીથી લપેટીને તથા બાંત્રીને એકએક જોડ એકએક જણને મોકલે છે.

લગ્નને દાહાડે ઠેરવેલે કલાકે વર દેવળમાં જઈ કન્યાને લેવાને જાડી રહે છે. તેટલામાં કન્યા પોતાના બાપની સાથે બેસીને ઘેરથી નિકળે છે. કન્યાનાં સગાં વાહાણાં તથા વરના સોજીતીઓ પણ કન્યાને ત્યાંથી નિકળે છે. કન્યા લગ્નને દાહાડે આવે સંપેત પોશાક પહેરે છે અને મોહાડાં ઉપર સપેત જાળીનો જુરબો ઢાંકે છે. વરનો ડગલો આમમ્માની રંગનો અને વેરડ કોટ સપેત રેશમી સાડીનું હોય છે. કન્યા જ્યારે દેવળમાં આવી પહોંચે છે ત્યારે વર પોતાનો ડાબો હાથ તેના જમણા હાથમાં ધાલીને દેવળમાં પાદરી જ્યાં ક્રિયા કરાવવાનો હોય છે ત્યાં લઈ જાય છે. કન્યાનો બાપ તેની સાથે ચાલે છે. વરનો બાપ હોય છે તો તે કન્યાની માતા હાથમાં હાથ ધાલીને ચાલે છે.

ક્રિયા થતી વખતે વર જમણી અને કન્યા ડાબી બાજુએ ઉભાં રહે છે. કન્યાનો બાપ તેઓની પાછળ ઉભો રહે છે ને હસ્તમેળાપને સમી આવે છે એટલે કન્યાનો હાથ વરના હાથમાં આપે છે. ક્રિયાની વખતે કન્યા બેસે છે કે હું માગ સ્વામીનું માન ગળીશ અને તેનાં કલાંમાં ગલીશ. વર બેસે છે કે હું મારી સ્ત્રીનું સારી રીતે પોપણ કરીશ; ઇત્યાદિ. ક્રિયા થઈ રહે છે એટલે દેવળના ઘંટ વાગે છે અને ક્રિયા કરાવનાર પાદરી વરકન્યા સાથે તથા કન્યાનાં માબાપ સાથે શેઠ્યાંડ કરે છે. વરકન્યા જો ખ્રિસ્તી ધર્મના એક પંથમાં ન હોય તો બંને પંથવાળાઓનાં દેવળમાં જીનીજીની ક્રિયા તેજ દાહાડે થાય છે.

દેવળમાંથી નિકળીને વરકન્યા એક ગાડીમાં સાથે બેસે છે, ને તેની પાછળ સગા વાહાણાંઓની ગાડી ચાલે છે. તેઓ બધાં હવે કન્યાને ઘેર ઉતરે છે. તેઓને વાસ્તે લગ્નનું જમણું તૈયાર છે. ટેબલની ઉપર લ-

ગનું કેક (Wedding-cake) ઘણું સુંદર બનાવીને મુકેલું છે. આ કેક ખાવાની આગાઉ કન્યાની આશીર્વાદાવરની તરફનો પુષ્પ ઉમરનો કોઇ પુરુષ ધરે છે. આ પ્રમાણે ટેબલ ઉપર જમતાં જમતાં બે કલાક આનંદમાં કાલાડે છે પછી કન્યા ઉડીને ખીજા ઓરડામાં જાય છે.

પછી વર જગ દમગીર થઇ પોતાના કુંવારા મિત્રને છેલ્લી મજામ કરે છે. કેમકે હવે તેને કુંવાગ મિત્રોને પોતાને ઘેર બોલાવાના મુંબંધ છેડવો જોઇએ. કુંવાગ મિત્રોમાંથી એક જણ ઉડીને વરને મુખારકબાદી આપે છે. પછી વર ત્યાંથી ઉડીને જાય છે ને મુસાફરીને માટે પોશાક બદલી કરીને થોડી વારમાં પાછો આવી બેસે છે. કન્યા પણ પોતાનો પોશાક બદલી વરની સાથે બાહાર ગામ જવાને તકવાર થાય છે. પોતાનાં બાપનું ઘર છોડતી વેળા તેની આંખમાંથી આંસુ પડે છે. તે પોતાની માતાની ગોદમાં બસાઇને કેટલોએક વાર રડે છે. પછી તેના બાપ તેના હાથ પકડી બચી (બાકી) લે છે અને તેના વગને દવાલે કરે છે. વર તેના હાથ થોભી ગાડીમાં બેસાડે છે ને હાથ હંચકી બધાને મજામ કરતો કરતો ગાડીમાં બેસી આવતો થાય છે. આ મુમય ગાડીની પાછળ જુના આમડાં ઉડાડવાં એ મોટું મકન ગણાય છે અને તે પ્રમાણે જુનો અને જંગમી રિવાજ વિલાપતમાં ચડતા વર્ગના લોકોમાં પણ હજીમુધી રહેલા જોઇ આપણને અચરતી ઉપજ્યા વગર રહેતી નથી.

હવે તે બાહેબાર પોતાની વાહાબીને લઇને ચાર કે પાંચ આકવાડ્યાં “હનીમુન” (Honey-moon) બોગવવાને બાહાર ગામ જાય છે. જમને કોઇ હોટેલમાં ઉતારા કરે છે, ને મંચાગનો પેટો લાહવો ત્યાં જ લે છે. ચાર પાંચ આકવાડ્યાં સુધી “હનીમુન” બોગવીને તેઓ પોતાનાં ગામમાં પાંજ આવે છે ને પોતાનો મંચાર ચલાવે છે.

પ્રકરણ ૯.

IX - GENERAL CHARACTER OF THE NATION.

પ્રજાના સામાન્ય ગુણ.

ઇંગ્લંડની પ્રજાના કેટલાએક ગુણ જાણવાજોગ તથા અભ્યાસ કરવા લાયક છે. એ ગુણોથી ઇંગ્લંડ દેશની પ્રજા દુનિયામાં મોટાઈ ભાગવેછે. એ ગુણોથી ઇંગ્લંડ જેવો નાહાનો દેશ મહા જોરાવર ગણાયછે. એ ગુણોથી ઇંગ્લંડ દેશ દ્રવ્યમાં, વિદ્યામાં ને કળાકૌશલ્યમાં વધ્યોછે. એ ગુણોથી ઇંગ્લંડ દેશ હિંદુસ્તાનની આબાદ જૂમી ઉપર અને તેની મોટી વસ્તી ઉપર મુઠારી ભાગવેછે. તેટલામાટે ઇંગ્લંડ દેશની પ્રજાના કેટલા-એક સામાન્ય ગુણ જાણવા અને તપાસવા જોઈએ અને તે ઉપર આપણા દેશીઓએ મારીપેઠે ધ્યાન આપવું જોઈએ.

૧. ઉદ્યોગ.

INDUSTRY

ઇંગ્લંડની પ્રજામાં મોટામાં મોટા ગુણ ઉદ્યોગ છે. ને દેશમાં ઉદ્યોગ વધારે તે દેશ દાવતમાં ને કૌવતમાં વધેછે; અને ને દેશમાં ઉદ્યોગ ઘોડા તે દેશ દાવતમાં અને કંઠવતમાં ઉતરતો રહેછે. આપણા દેશમાં ઉદ્યોગ નથી એમ હું કહેતો નથી; પણ ઇંગ્લંડ કરતાં આપણો દેશ ઉદ્યોગમાં ધણેજ ઉતરતો છે એમ હું ખાતરીથી જણાવી શકું છઉં. આપણા દેશમાં તન અને મન લગાડી એકસરખી મહેનત કરનાર ધણેજ ઘોડા પુરવો મળશે, પણ ઇંગ્લંડમાં તન અને મન મુકીને એક સરખી મહેનત કરનાર ધણા પુરવો હામેદામ જોવામાં આવશે.

ઇંગ્લંડના લોકોનો ઉદ્યોગ જોઈ હું ધણીવાર અચરત પામ્યો છઉં. નાહાના ગરીબથી તે મોટા શ્રીમંત સુધીમાં ઉદ્યોગ પથરી ગયોછે. આપણે જ્યાં જશું અને જ્યાં જોશું ત્યાં ભારે ઉદ્યોગ ચાલેલોજ છે. આપણા

લોકો કેહે છે તે જાણું નથી કે પદ્મિ પેદા કરવાની કળા જેવી વિનાયતાના લોકો જાણે છે તેવી આપણે જાણતા નથી. આ વાત સાચી પણ એ બધી કળા ઉદ્યોગમાં છે. આપણા દેશમાં મોટામાં મોટા કમ્પની લો અને તેનામાં મોટી જાડતો એજ હશે કે પુરે ઉદ્યોગ નહી. આપણા કાગીગરો હરએક કામ લઈને વાવદા ઉપર વાવદા કરે છે ને કામ આપનારને કંટાળો ઉપજાવે છે તેનું મુળ કારણ એટલું જ છે કે તેઓના ધંધામાં ને ઉદ્યોગ-જોડાએ તે તેઓમાં ઘણુંકરીને જણાતો નથી.

હું કેટલાક દેશી કાગીગરોને જોળ્યું હતું. તેઓમાં જો ઉદ્યોગ હોય તો આને મોટા આમાથી યર્ષ પડે. એ વિષેના એક દાખલોતો આ પુસ્તક ઉપરથી જ મને વાદ આવે છે. આ પુસ્તક છાપવાના ટાઈપ બનાવનાર એક કમ્પની લુહાર છે; તે જો ઉદ્યોગી હેત તો આને મોટા આમાથી યર્ષ પડત. એના જેવા કમ્પ મુંબઈમાં કોઈ કમ્પનીને આવડતો નથી. વિનાયતમાં એવા દાખલા ઘણા મળશે કે ગરીબ અવસ્થામાંથી પોતાના ઉદ્યોગ અને હુન્નર વડે કેટલાક મોટા આમાથીઓ યર્ષ પડ્યા છે. તેમજ એવા ઘણાઓના દાખલા મળશે કે જેઓ ગરીબ અવસ્થામાંથી ધણી ઉંચી પદવીએ મહડ્યા છે.

હંમડમાં ગરીબ તથા મધ્યમ સ્થિતિના લોકોજ ઉદ્યોગી છે એમ નથી; શ્રીમંતો પણ મહા ઉદ્યોગી છે. ત્યાંના શ્રીમંતો એમ મનને છે કે અમને અમારી દોષતથી કે પદવીથી અહં માન મળશે નહી. અહં માન મેળવવાને માટે બારે ઉદ્યોગ કરેા જોઈએ. કેમકે “દ્રવ્યનો અને પદવીનો વારસો મળી શકે છે પણ માન તથા ગણપણનો વારસો મળી શકતો નથી.” કેટલાએક શ્રીમંતોનો ઉદ્યોગ જોઈ આપણે અચ્ચત થવા વગર રહેઈશું નહી. આ વાત કેટલી સાચી છે તેવિદે હું એક પ્રખ્યાત અંધ-કરનારનો પુરાવો આપું છું :—

“It is principally in the department of politics and literature that we find the most energetic labourers among our higher classes. Success in this line of action, as in all others, can only be achieved through industry, practice and study :

and the great minister or parliamentary leader, must necessarily be amongst the very hardest of workers. Such are Palmerston and Derby, Russell and Disraeli, Gladstone and Bulwer. These men have had the benefit of no Ten Hours Bill, but have often, during the busy season of Parliament worked 'double shift,' almost day and night."

Samual Smiles.

એટલે "વિનાયતના મોટા શ્રીમંતોમાં ઘણાજ ઉદ્યોગી પુરૂષ જોવાં હોય તો રાજપ્રકરણમાં ને વિદ્યાભ્યાસમાં ઘણુંકરીને મળશે. જેમ બીજાં કામોમાં તેમજ આ કામમાં હંતેહ મેળવવી હોય તો તે માત્ર ઉદ્યોગ, અનુભવ તથા અભ્યાસથીજ મળી શકશે. પ્રધાન કે પાર્લિમેન્ટના કોઇપણ મોટા અધિકારીને તપાસશું તો તેઓ સઉથી ઘણી મહેનત કરનારા માન્ય પડશે. જેવા કે પાર્મસ્ટન તથા દરબી, રસલ તથા દિઝરાઇલી, ગ્લાડસ્ટન તથા બુલવર. આ પુરૂષોને કંઈ નિત્ય માત્ર એક કલાક કામ કરીને વિરામો લેવાનો લાભ મળ્યો નથી, પણ ઘણી વખત પાર્લિમેન્ટની બેઠકમાં બેઠકી મજૂરી રાત અને દાહાડા કરવી પડીછે."

હંડનના ધંધાધારીઓ, વેપારીઓ અને વિદ્યાભ્યાસીઓમાં જે ઉદ્યોગ જોવામાં આવેછે તે વખાણવાજોગ છે. એક વિદ્યાભ્યાસીનો ઉદ્યોગ મારા જોવામાં અને જાણવામાં આવ્યો હતો તે આ જગ્યાએ જણાવવાને હું આહું છઉં. હંડન યુનિવર્સિટિમાં ડાક્ટર ગોલ્ડસ્ટ્રકર નામનો એક જરમન સંસ્કૃત ભાષાનો શિક્ષાચુર છે. તે મારી ઉપર તથા મારી સાથેના મિત્રો ઉપર ઘણી મમતા રાખતો હતો. અમે મહિનામાં આર કે પાંચ વખત તેને ઘેર મળવાને જતા હતા. તે અમને જોઇને ઘણો ખુશી પતો હતો. ઉંમરે પુખ્ત છતાં વિદ્યાભ્યાસ પાછળ તે જે ઉદ્યોગ કરતો હતો તે જોઇને અમને અચરતી તથા ચરમિંદગી ઉપજતી હતી.

એનાં ઘરમાં જતાને વાર એમજ યતું કે કોઈ મહા રૂપીના ઘરમાં અમે આવ્યા છઇએ. એના અભ્યાસનો ઓરડો સંસ્કૃત પુસ્તકોથી ખરેખે હતો. તેની ટેબલ ઉપર જ્યારે જોઇએ ત્યારે સંસ્કૃત પુસ્તકો પડ્યાં. વેદ વગેરે ધર્મ પુસ્તકોમાં તેની માહેતગારી અને તે સંબંધી તેનો

શોધ અને અભ્યાસ જોઈને અને ભારે શ્રમ ઉપજતી હતી. શરમ એટલામાટે કે જે કામ આપણે કરવું જોઈએ તે કામ આ ધરડો પુરો-પિપન વિદ્યાર્થી કરતો હતો. વેદ અને સ્મૃતિ વગેરેના વચન તેને મોહિત હતાં. તેમના અર્થ અને તે સંબંધી આપણા દેશના સંસ્કૃત વિદ્વાનોએ લખેલી દીકાનું તેને જ્ઞાન હતું. પાણિની મુનીનું વ્યાક્રણ અને તેની ઉત્તમ રચના વિષે તેણે ઇંગ્રેજીમાં જે ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો છે અને જેવી વખાણ ચાલે છે તે જોઈને અમે ઘણા પ્રસન્ન થયા.

તેનો ઉદ્યોગ અહાજ અટક્યો એમ નથી. તેણે પોતાની ફરમુદે સંસ્કૃત તથા ઇંગ્રેજીમાં એક મોટો કોષ બનાવવાનું કામ માથે લીધું છે. તે ઉપરાંત મહા ભારતનું ઇંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કરવાનું કામ પણ તેણે આરંભ્યું હતું; અને તેમાં તેનો ઉદ્યોગ જોઈને અમે ઘણા અચ્ચત ખામ્યા હતા. આપણા દેશમાં કેટલાક જુના સંસ્કૃત પુસ્તકો છાપવામાં આવે છે તે એકાદ હાથે લખેલા પુસ્તક ઉપરથી જ છાપવામાં આવે છે. પણ એ હાથે લખાયેલાં પુસ્તકમાં કોઈ ઠેકાણે ઉતારે કરીને લખનારે ત્રુક કરી હોય અથવા અમાનપણે જોટો શબ્દ વાપર્યો હોય તો તેની તપાસ ખીજી જુની પૃતો માથે કરવા વગર છાપવામાં આવે છે.

એ ઉપરથી એ ડાક્ટરે સુચના કરી કે તમારા દેશમાં જુનાં, મોટાં અને અગત્યનાં પુસ્તકો છાપનારાઓએ પ્રથમ મહેનત કરીને જે લખેલી પૂર્વ ઉપરથી છાપવાનું હોય તે પૂર્વના બેલેમોય મુકાબલો કેટલાંક જુના પુસ્તકો માથે કરવો જોઈએ અને જે જે ઠેકાણે ફર માન્ય પડે તે વિષે છપાતાં પુસ્તકની નીચે દીકા કરીને જણાવવું જોઈએ. તેણે મહા ભારતનું ઇંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કરવાને આરંભ્યું તે પહેલાં પોતાની પાસેની મહા ભારતની છાપેલી પૂર્વ ગ્રિટિય મ્યુઝિયમની પૂર્વ માથે બેલેમોય મેજી નેઈ; અને જે જે ઠેકાણે ફર જણાયો તે તે ઠેકાણે દીકા મલિન નોંધ કરી લીધી. આ કામ તેણે ઘણી મહેનત તથા ધિરજથી કર્યું હતું.

એટલું કહ્યા પછી તે પારિસની પુસ્તકશાળા મધ્યેની જુની પૂર્વ તપાસવાને પારિસમાં ગયો; અને ત્યાં પણ આખાં મહા ભારતની જે પૂર્વ બેલેમોય તપાસી બેઈ અને જે ફર માન્ય પડ્યો તે દિકા-મલિન ઉતારી

૧. ત્યાંથી એ કામ પુરૂ કરીને જરમનું દેશમાં ગયો અને ત્યાં ૪ કામમાં મંડ્યો. આ તેના મહા ઉદ્યોગ તથા ધિરજની નોંધનું એક પુસ્તક જોઈ એને ઘણાજ અજબ થયા. જે પુસ્તકનું છાપવાને આવી મેહેનતની જરૂર છે તે પુસ્તકની મૂળ પૃત મૂળ છાપવાને કેવો અને કેટલો બધો ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ વાઈ !

૨. આલાકી.

ACTIVITY.

બંડની પ્રજામાં વળી ખીજો મોટો યુલુ આલાકી છે. ઉદ્યોગ આલાકી ન હોય તો ઘણું કામ થઈ શકે નહીં. એક યાંથી માણસ એ ઉદ્યોગી હશે પણ તેનાથી ઘણું કામ થઈ શકશે નહીં. વળી કામ આલાકી વગર માત્ર ઉદ્યોગથીજ થઈ શકતાં નથી. વિદ્યા-મોકોની આલાકી અથવા તેમની ઝડપ જોઈને આપણને અમરતી બિના રહેતી નથી. જે કામ તેઓ હાથમાં લે છે અથવા કરે છે એની આલાકી તરત માલમ પડી આવે છે. હરએક કામ કેમ અને તેમાં કેવી આલાકી વાપરવી એ તેઓ બચપણથી શિખે છે. આપણા દેશીઓમાં ઉદ્યોગ થોડા છે તેની સાથે આલાકી પણ થોડા આલાકી થોડી હોવાને લીધે હરએક કામ કરવામાં સુસ્તી માલમ આપણા દેશીઓનાં કામમાં આલાકી ન હોવાના આર કારણ છે. કારણ-તેઓમાં કામ કરવાની હેંસ થોડી છે. ખીજું કારણ-તેઓમાં વધારે છે. ત્રીજું કારણ-કૌવત ઓછું છે. ચોથું કારણ-આ ગરમ હવાથી થાક વેહેલો ચહડે છે. આ આર કારણોમાંથી પહેલાં વલુ કારણોનો ઈલાજ થઈ શકે તેવો છે.

ઇલામાટે દેશીઓએ પોતાના કામમાં આલાકી અથવા ઝડપ વધા-પ્રથમ તે કામ સંબંધી હેંસ રાખવી જોઈએ; કેમકે હેંસ વગર પણ કામ સારી રીતે થઈ શકતું નથી એટલુંજ નહીં પણ તે કરવામાં કી તથા ઝડપ આવી શકતી નથી. આજસાધથી પણ આલાકીમાં ૧૫ થાય છે મોટે આજસાઈ છોડી દેવી જોઈએ. આજ સમયથી તથા

શરીર ક્ષરત ન રાખ્યાથી દર પેઢીએ કડિત એકાદું થતું જાય છે અને તેથી પણ આજ્ઞાકીમાં અટકાવ થાય છે મારે બાળ લગ્નનો રિવાજ જડ-મુળમાંથી કાઢાડી નાખવો જોઈએ અને શરીર ક્ષરત ગણવી જોઈએ. એમ કરવા વગર દેશીઓમાં આજ્ઞાકી આવી શકનાર નથી.

૩. એકએકથી સરસ થવાની હોંશ.

EXPLANATION

એકએકથી સરસ થવાની હોંશ ઇંગ્લેન્ડની પ્રજામાં અતિથે જોવામાં આવે છે. મારા પડોસી કરતાં હું મારા ઉછોગમાં અને ધંધામાં સરસ થાઉં, નહીંતો હું પાછળ પડી જઈશ એવી ધાસ્તી વિધાયતનાં લોકોમાં વિશેષ માન્ય થઈ છે. એવી ધાસ્તીથી નિત્ય સુધારે થતો જાય છે અને નથી નથી તરેહ તથા બનાવટ નિકળતી જાય છે. એક કારખાનાવાળો કે એક માધારણ કારીગર જોઈ ચિંતામાં રહે છે કે “હું કંઈ નવી કળા અથવા નવી બનાવટ નહીં કરું તો મારે પડોશી મારે વાસ્તે જોઈ થશે નહીં. તેણે જો કંઈ નવી બનાવટ જોની કાઢાડી તો મારે માન અપડે નહીં અને હું ઉજડો નુકસાનમાં આવી જઈશ.” તેટલામાટે કંઈ નવી બનાવટ અથવા નવી કળા જોધવા પડવાડે તેનું મન લાગેલું જ રહે છે.

આપણા દેશમાં તેમ નથી. “મારે પડોશી નવી બનાવટ જોધી કાઢાડીને મને પાછળ મુકશે તો હું રખડી મરીશ” એવી ચિંતા આપણા લોકોમાં ઘણુંકરીને નથી. જે કમળ બાપદાદાથી આસતો આવ્યો છે તેમાં નિત્ય સુધારે કરવો અને નવી બનાવટ કરવી એ વિચાર આપણા દેશીઓનાં મનમાં આવતો નથી. આપણા દેશમાં અગાઉ જે વસ્તુ બનતી હતી અને હાલ બને છે તેની બનાવટમાં ઘણુંકરીને કંઈ સુધારે જણાતો નથી. તેનું મુળ કારણ એજ કે આપણા લોકોમાં એકએકથી સરસ થવાની હોંશ ઘણુંકરીને મુદ્દત નથી; અથવા છે તો તે ઘણી જ યોડી. એકએકથી સરસ થવાની હોંશ જ્યાંસુધી આપણા દેશીઓમાં આવશે નહીં ત્યાંસુધી આ દેશ સુધારામાં અને વધારામાં પાછળનો પાછળ રહેતો જશે. અરે આ પ્રમાણે ક્યાંસુધી આપણે પાછળ પડના જઈશું !

૪. કામની વેલ્ફારી.

DIVISION OF LABOUR

કામની વેલ્ફારીને તેના ખર્ચ આકારમાં જોવી હોય તો વિભાજનનાં સોકોમાં માન્ય પડશે. “કામની વેલ્ફારી” એટલે શું એ કદાચ કેટલાએક વાંચનારાઓ જાણતા નહીં હશે. જુદુંજુદું કામ જુદાંજુદાં માણસોએ કરવું અને ધણાં કામમાં એક માણસે હોય ન ધાનવો એનું નામ કામની વેલ્ફારી. આ ગુણની કિંમત આપણા દેશીઓ ધણુંકરીને જાણતા નથી. એક માણસ જેટલાં કામ કરી શકે તેટલાં તેની પાસે કરાવવાં અને “કમર” ને ખાતર વધારે માણસ રાખવાં નહીં—આ નિયમ ઉપર આપણા દેશીઓ ધણુંકરીને ચાલે છે.

વિભાજનમાં તેમ નથી. જોને આપણે “કમર” સમજીએ છીએ તે અતે નુકસાન કરે છે. જોએને અર્થશાસ્ત્ર અથવા “પોલિટિકલ ઈકોનોમી” નું જ્ઞાન છે તેએને આ વાત સમજાવવાની જરૂર નથી. એક માણસને એકજ કામ સોંપાથી તે જોવી સારી રીતે અને જોવી સેહેવાઈથી તે કરી શકે, તેની સારી રીતે અને તેવી સેહેવાઈથી તેને વધારે કામ સોંપ્યાં તો તે કરી શકશે નહીં. હરકોઈ મોટા કારખાનામાં કામની વેલ્ફારીનો ફાયદો માલમ પડી શકે છે. ઇંગ્લેન્ડ મોટાં મોટાં કારખાનાં હોય ધાલે છે ને તેમાં પાર પડે છે અને તેમનો કારખાના ખરાબર ચલાવી શકે છે તેનો મુજ પાવો કામની વેલ્ફારી ઉપર છે.

વિભાજનમાં કોઈ વેપારીની હાફીસથી તે મોટાં કારખાનાં સુધી કામની વેલ્ફારી તેનાં ખર્ચ સ્વરૂપમાં જોઈ શકાય છે. જોએને જે કામ સોંપ્યું હોય છે તેએ તે કામમાં તઈઆર અને હોશીયાર રહે છે. જ્યારે તેમને સોંપેલું કામ તમિ માગે ત્યારે તે તઈઆર અને ચોખ્ખું. આપણા દેશના મોટા વેપારીઓ તથા ગ્રામીણે ત્યાં ધણુંકરીને કેટલાએક વરસનાં મરવાયા ચહડી ગયાં હોય છે અને વેપારમાં શું ખોટ છે અને શું નુકસાન તે લાખી ગુદત સુધી જાણી શકતા નથી. પણ મુંબઈની બ્યાકો કે રેલવે વગેરેની કંપનીઓનો હિસાબ જ્યારે જોઈએ ત્યારે તઈયાર તેનું કારણ શું ?

એક આપણો કાચીગર લો. તે પોતાના કમળની બરી ચીજ પોતાને

હાયે કરેછે. જે મુજ કમ ઉપર તેની પેદાશ છે તેજ પોતે કરે ને ખી-
જું કામ ખીજા પાસે કરાવે તો તેને કેટલો લાભ થાય ? પણ આપણા
દેશનો કારીગર એમ કર્યો નહી. જેટલું કામ પોતે કરી શક્યે તેટલું કામ
પદ્મશા ખરચીને ખીજા પાસે કરાવવું એ વિચાર તેને મુદ્દલ આવશેજ
નહી. પણ જો તે હિશાબ કરીને તપાસી જોયે તો તેને માલમ પડ્યે
કે એમાં તેને ખરેખર નુકસાન થાયછે. જે ચાર આના તે ખચાવી શ-
કેછે તે અચાવતાં તેના જેટલો વખત રોકાયછે તેટલો વખત તે પોતાના
મુખ્ય કામ ઉપર રોકે તો તેને વધારે લાભ થાય. પણ એવો વિચાર
આપણા કારીગરોમાં નથી તે ક્યારે આવશે ?

૫. છુરીને કામ છોડવું નહી.

FALSET FRANCE.

હુંએડની પ્રજામાં આ એક મોટો અને કિંમતી ગુણ છે. હર કોઈ
કામમાં હાય ધાલ્યા પછી હારીને તે કામ બનતાં સુધી છોડવું નહી પણ
તેની પાછળ મંજ્યાજ રહેવું; એ ગુણથી એ દેશને ઘણો લાભ થયોછે.
આપણા દેશીઓ ઘણુંકરીને એવાં કામમાં હાય ધાલ્યે કે જેનું ફળ તરત
મળે. જેનું ફળ તરત ન મળે તે કામમાં મહેનત કરવી શા કામની ?
એવો વિચાર ઘણાખરા દેશીઓના છે. તેથી તેઓ કેટલાંએક બાર અને
મોટાં કામમાં હાય નાખી શકતા નથી. તરત નફો થાય એવું કંઈ દેખાય
તો ઠીક; પણ જેમાં કંઈ તરત નફો ન થયે તો તે કામ હારીને છોડી દેશે.

વિતાપનમાં તેમ નથી. કેટલાંએક કામોમાં કેટલાંએક વરમ સુધી
મુદ્દલ પેદાશ થતી નથી. તેવાં કામોમાં પણ આંડના રીઝલા આઈને તેઓ
મંજ્યાજ રહેછે. કેટલાંએક કામોમાં બહુજ ધિરજ રાખવી પડેછે. કેટ-
લાંએક કામોમાં વરસનાં વરસ નિકળી જાયછે ને પછી તેમાંથી મહેનત
અને ધિરજનું ફળ પાડેછે. એક માણસે એક મિત્રાગને પુછ્યું કે મિત્ર
પાડવાને તને બે દાહાડા પણ લાગ્યા નહી તેના પાનસો રૂપીયા કેમ
માગજ ? મિત્રાગએ જવાબ આપ્યો કે અરે બાઈ તને ખબર નથી
કે બે દાહાડામાં મિત્ર પાડવું તથાત કવાનો કમળ કિંમતવાને મને પંદર

ધરમ લાગ્યાં છે. તેટલી મુદતમાં મેં જે ગાંઠના રોટલા ખાધા, મહેનત લીધી ને પિડા ભોગવી તેનો લાભ હવે મેળવી ન શકું તો ક્યારે મેળવું ?

જેમ ધંધા રોજગારમાં તેમજ સુધારાની વાબદમાં સમજવું. સુધારાનાં કામમાં તરત ફતેહ મળતી નથી. તે ઉપર જે કાંઈ મહેનત થાય અથવા નાણું ખર્ચાય તેનું ફળ તરત ન થાય તો હારીને તે છોડી દેવું ન જોઈએ. એવાં કામનાં ફળ તરત થતાં નથી. તરત ફળ ન થાય માટે એમ સમજવું નહીં કે વખત આપ્યો નથી. ખી વાપ્યા વગર ફળ ક્યાંથી થાય ? હરએક સુધારાનાં ખી હમણા આપણે વાવશું ને તેનાં ફળ આપણે આપશું નહીં તો આપણાં છોકરાંએ તો જરૂર આપશે. માટે સુધારાનાં કામમાં હારખાઈને અટકી જવું ન જોઈએ.

“Labourers for the public-good especially, have to work long and patiently, often uncheered by the prospect of immediate recompense or result. The seeds they sow sometimes lie hidden under the winters' snow, and before the spring comes the husbandman may have gone to his rest. Adam Smith sowed the seeds of a great social amelioration in that dingy old University of Glasgow, where he so long laboured, there laying the foundations of his 'Wealth of Nations', and seventy years passed before his work bore substantial fruits, nor indeed are they all gathered in yet”

Self Help; p 53

આ પ્રમાણે એક પ્રખ્યાત ગ્રંથ કરનાર કહે છે. તેનો અર્થ હું તમને કહું છું :—“લોકોના ફાયદા માટે મહેનત કરનારાઓને તો અગત્ય કરીને લાંબી મુદત સુધી ધિરજ રાખીને કામ કરવું પડે છે અને તેનું ફળ તરત મળવાની આશા ધણુંકરીને રહેતી નથી. તેઓ જે ખીજ વાવે છે તે શિયાળાના હીમ નીચે દંડાયલાં રહે છે અને વર્ષાતરુ આપ્યાં પેહેલાં ખીજ વાવનાર એકત ખિચારો મરણ પામે છે. આદમ સ્મિથ નામના મહા પુરૂષે ગ્લાસ્ગોની યુનિવર્સિટિમાં મંચારી સુધારાનાં ખીજ વાવ્યાં અને “પ્રજાની દોષત” નો પાયો નાખ્યો અને તેની મહેનતનાં મિઠાં

ફળ ઉગી નિકળનાં ચિત્તેર વરસ થયાં; તેહતાં હજીસુધી તેનાં બધાં ફળ એકઠાં થયાં નથી." એટલે તેને મહેનતનું પુરું ફળ હજીસુધી મળ્યું નથી.

તેટલાંમાટે જે દેશીઓ, દેશ સુધારાનાં કામમાં રાક્ષસપાછે અથવા મુધારે થયેલા જોવાને આપેછે તેઓએ ધીરજ ગમી પોતાના ઉદ્યોગમાં મંડ્યા રહેવું જોઈએ. તેઓના ઉદ્યોગનું ફળ હમણાની ઓળાદને નહીં મળશે તો હવે પછીની ઓળાદ અથવા વંશજોને તો જરૂર મળશેજ. કેહેવત છે કે હરકત વિના બગડત થતી નથી માટે હકતથી હારીને હાથમાં લીધેલું અથવા કુગવા ધારેલું કામ ઓડી દેવામાં અહાપણું નથી.

૬. હોંસ તથા ઉત્તર.

ZEAL AND EXCITEMENT

હંમ્રાંડની પ્રજાની હોંસ તથા ઉત્તરને કાણુ પેહિતી શક્ય? જે કામમાં તે જે વાતમાં એ દેશનાં લોકો પડેછે તેમાં હોંસ તથા ઉત્તર દેખાડેછે. જે દેશનાં લોકોમાં ઝાઝી હોંસ અને ઉત્તર નહીં તે દેશનાં લોકોમાં ઝાઝો દમ અથવા જીવ જણાયે નહીં. વિદ્યાપતનાં લોકોની હોંસ તથા ઉત્તર કેટલીએક આધારણુ બાબદોમાં અને દરએક મોટી ને અગત્યની બાબદમાં માલમ પડેછે. આપણા દેશીઓમાં એવી હોંસ અને ઉત્તર જોવામાં આવતી નથી. આ શુભની બારે જરૂર છે. હોંસ અને ઉત્તર વગર મોટાં ને બારે કામ પાર પડી શકતાં નથી.

મેં અગાઉ કહ્યું કે એકએકથી ચરસ થવાની હોંસ એ લોકોમાં આધારણુ છે. પણ તેની આગે બીજી મોટી કે આધારણુ બાબદોમાં પણ તેઓ ધણી હોંસ રાખેછે. જે પ્રજાના લોકોમાં ઝાઝી હોંસ નહીં તે પ્રજાનાલોકો દુનિયામાં આગળ વધી શકતા નથી. આપણો દેશ સુધારામાં ને વધારામાં પાછળ પડી ગયો તેનું એક કારણુ એ કે આપણા લોકોમાં હોંસ રાખવાની ટેવ વધવાને બદલે ઘણાં ઘણાં ધટતી ગઈ.

વિદ્યાપતમાં કોઈ મોટા તેહવારને ઘણાં અથવા રાજી કે રાજપુત જોવાને માટે કે કોઈ મહા પુરુષને માન આપવાને માટે કે કોઈ મોટા તમાચી જોવાને માટે-ત્યાના લોકોમાં બ્યારે ઉત્તર છુટેછે ત્યારે પાંચ-પચાસ

કે સો બસો લોકોમાં નહીં પણ આખી રધયિત-ઉલટમાં આવી જાય છે. હટાલીનો ચરો અને બાહાદુર પેહલવાન ગારીબોંદી ચાર વરસ ઉપર જ્યારે ઇંગ્લંડમાં ગયો હતો ત્યારે તેને મળવાને તથા માન આપવાને લોકોમાં ઉતર એટલીતો આવી હતી કે તેનો કંઈ પારજ નહીં.

કેટલીએક વેળા કેટલાંએક લોકોની ઉતર હદની બાહાર જાય છે. એક ધણીજ પ્રખ્યાત નાટક કરનારી સ્ત્રી (Mademoiselle Piccolomini) વિશે જાણવામાં આવ્યું છે કે તે જ્યારે પેહલ પેહલી એક નાટકયાળામાં ગઈ ત્યારે લોકો તેનાં ગાવા ઉપર અને તેની આજ્ઞાકી ઉપર એટલા તો આહિત થયા કે તે જ્યારે નાટકયાળામાંથી પોતાને ઘેર જવા નિકળી ત્યારે લોકો-તેની ગાડીના ઘોડા છોડી નાખીને-તેની ગાડી ખસવાને ત-ઈઆર થયા ! આ જાતની ઉતર નક્કર કરવાજોગ નથી પણ તે ઉપરથી એ લોકોમાં ઉતરનો ઉભરો (જુસ્સો) કેટલો છે તે જાણાઈ આવે છે.

૭. સાહસ.

INTERPRET

જોડાં અને બારે કામની ઉત્તરણી કરીને તેમાં હાથ નાખવો એનું નામ “સાહસ.” એ ગુણ ઇંગ્લંડની વ્રજમા વિશેષ જોવામાં આવે છે. આપણા દેશીઓમાં એ ગુણ ધણેજ થોડો છે; ને મુદ્દવ નથી એમ કહીએ તોય ચાલે. વિલાયતની વ્રજમા એ ગુણ હોવાથી તેઓ જોડાં અને બારે કામ ઉઠાવી શકે છે ને તેથી દેશને ધણો ફાયદો થાય છે. આપણા દેશમાં જોડાં કામની ઉત્તરણી ધણુંકરીને થતી નથી ને કોઈ વાર “તરત લાભ મેળવવાની ઉમેદથી” થાય છે તો તે કામ આગળ ચાલતું નથી, અથવા ચાલે છે તો જલદીથી ભાંગી પડે છે.

વિનાયતના લોકોમાં સાહસ હોવાથી તેઓ જોડાં કામખાનાંઓ ચલાવે છે અને એકએક કરખાનાંમાં લાખો રૂપિયાની પૂંજ રોકે છે. એ લોકોમાં સાહસ હોવાથી તેઓ રેલવે અને તેના જેવાં બારે કામ ઉઠાવે છે અને તેમાં કસોડો રૂપિયા ખર્ચે છે. એ લોકોમાં સાહસ હોવાથી તેઓ દુરના દેશમાં મુસાફરી કરે છે અને આખી પૃથ્વીના લોકો સાથે

વેપાર ચલાવેછે. એ લોકોમાં માહત્ત હોવાથી તેઓ મુલાગમાં અને વધારામાં આગળ પડ્યાછે. વિનાતના લોકોનો માહત્ત માત્ર તેઓનાજ દેશના લાભ માટે છે એટલુંજ નથી પણ દુનિયાના કાયદા માટે પરિપક્વ પ્રવૃત્તિ તેઓ કેટલાંએક મોટાં ને બારે કામોની ઉત્તરણી કરેછે અને પોતાનાં મગાંવાદાતાઓની કે પોતાના વાહલા પ્રાણની દરકાર ગમ્યા વગર ઉજડ દેશોની અને ઉજડ અમુદ્રોની શોધને માટે બાહાર પડેછે.

"Is there not Livingstone, with a heroism greater than that of Xavier, penetrating the wilds of South Africa on his mission of Christian civilization; Layard, labouring for years to disinter the remains of the buried city of Babylon, Rawlinson, the decypherer of the cuneiform inscriptions; Brooke, establishing a nucleus of European enterprise and colonization amongst the piratical tribes of the Indian Ocean; Franklin, Macleure Collinson, M'Clintock, and others cleaving their way through storms, and ice and darkness to solve the problem of the north-west passage,—enterprises which, for individual daring, self denial, energy, and heroism, are unsurpassed by those of any age or country"

Self Help, p. 22

માર્ગદર્શક:—નિવિંચ્છન જેવો પુરુષ આફ્રિકાનાં ઉજડ જંગલોનાં જંગમીઓને સુધારવા માટે જાય એ શું નાહાની વાત છે ને થોડી હિમત છે? લવર્ડ જેવો પુરુષ બાલેસાનનું શેફર ડરાઇ મધું તે ઝોદીને તે શેફરના જીવના પદાર્થનો અગ્રહ એકો કરવા માટે મેહેનત કરે, તથા ગેલિન-અન ખિવારોકા અક્ષર ઉઘાવવા માટે, તથા બુક હિંદુ મહાશાગરના લુ-રાગઓની વચમા ગામ વસાનીને સુધારે કરવા માટે, તથા ક્રાક્તિન, તથા મક્લુર તથા કોનિ-અન તથા મક્તિનગક તથા ખીન્દઓ ઉજડ અમુદ્રોના રમ્તો શોધવાને તોફાનમાં, અંધારામાં અને દરીઆનાં બધાઈ ગયના પાણીમાં મેહેનત કરે એ શું નાહાની વાત અને થોડી હિમત? અરે આપણા દેશમાં એવા નર કયારે જાગશે!

૮. દૈવત.

ENERGY.

દૈવત જેને ઇંગ્લેન્ડ લોકો “એનર્જી” (Energy) કહે છે તે ગુણ પણ ઇંગ્લેન્ડ પ્રજામાં મોટો છે. મોટાં અને ભારે કામ માથે લેવામાં અને તેમાં મહેનત કરવામાં એ ગુણની ભારે જરૂર છે. જે માણસમાં દૈવત ન હોય તેનામાં માણસપણું અથવા પુરુષાતન નથી એમ સમજવું.

શું આપણા દેશના પુત્રોમાં દૈવત નથી? જો છે તો તે ક્યાં ભગઈ નેહું છે? તેઓ વિલાયત જવાની ને ખીજી સુધારાની અનેક વાત પસંદ કરે છે પણ જો તેઓમાં દૈવત અથવા “રામ” હોય તો પસંદ કરીને બેસી રહે નહી. પણ જે દેશના પુત્રોમાં દૈવત ઓછું તેઓ દૈવત લાવે ક્યાંથી? મેં આગળ કહ્યું કે જીવાનીનું વીર તો બાળ વયમાં વહી જાય છે, ને વીરપણું રહું ન હોય તો દૈવત ક્યાંથી આવે? હાથ હાથ શું આવી આપણી અવસ્થા થઈ પડી છે?

“The longer I live, the more I am certain that the great difference between men, between the feeble and the powerful, the great and insignificant, is *energy*—*unvincible determination*—a purpose once fixed, and then death or victory! That quality will do anything that can be done in this world, and no talents, no circumstances, no opportunities, will make a two-legged creature—a man without it.”

F Burton.

પાર્લિમેન્ટનો એક પ્રખ્યાત અધિકારી જેણે ગુલામગીરીના ધંધા બંધ પાડવા માટે મોટી મહેનત લીધી છે તે શું કહે છે તે માંભજો :—“જેમ મારી આવરદાના દાહાડા વધારે લંખાતા જાય છે તેમ મારી વધારે ખાતરી થતી જાય છે કે નબળા અને બળવંત, તથા નાહતા અને મોટા માણસોમાં મોટો બેદ દૈવતમાં છે. એક ચોક્કસ કરાવ કરવો ને પછી કાં તો મરવું કે ઝીનવું. એ ગુણથી આ દુનિયામાં જે કરવા માગો તે થઈ શકે; અને એ ગુણ વગર, ગમે તેવી બુદ્ધિ હશે, અથવા ગમે તેવો યોગ અને પ્રયત્ન હશે તેજતાં એ પગલાળું ગ્રાણી-માણસમાં ગણાય નહી.”

૯. હિંમત.

COURAGE.

દૈવત માથે હિમત હોવીજ જોઈએ; તેટલામાટે જો પ્રજ્ઞમાં દૈવત છે તે પ્રજ્ઞમાં હિમત પણ હોવી જોઈએ. ઇંગ્લંડની પ્રજ્ઞમાં હિંમતનો ગુણ પણ ધણો મોટો અને અગત્યનો છે. હિંમત વગર મોટાં કામ થઈ શકતાં નથી, ને હિંમત વગર મોટાં રાજ મળતાં નથી, અને મોટાં રાજ ચાલતાં નથી. હિમતથી ઇંગ્લેન્ડ સોફો શું કરી ચક્રાએ અને શું કરી શકે છે તે આપણી આંખ આગળ છે.

અરે પ્રશ્નગે અરી હિંમત દેખાડવાને ઇંગ્લંડનાં સોફો ચુકતાં નથી. ન્યાયે વખત આવે “ ત્યારે એક હાથે ચોતીડ લઈને તથા બીજી હાથે પાધડી ધોલીને ” ભાગી જવું એ હિંમતનું કામ નથી. હિંમત તો એજ કે ભાગ આવે તો બાંહિ ઉચી ચઢાવીને મેદાન પડવું. “ ફાણો શેઠ આવે તો હું સુધારો કરું અથવા ફાણો ભાઈ તઈયાર થાય તો હું વિલાયત જાઉં ” એથી કંઈ આ દેશનો ઘણાડો વળશે નહીં. બસ દરએકના મનમાં એવુંજ આવવું જોઈએ કે મારે જરૂર આ કામ કરવુંજ જોઈએ અને તે કરતાં કોઈ મને અટકાવે તો તેનાં ડગાણમાં રહીને ગુલામી અવસ્થા ભાગવરી તે કરતાં મરવું ભયું. અરે જો કામ રૂડું ને જરૂરનું હાગે તે કયા મોટે કોઈની બિહિંક ચામાટે રાખરી જોઈએ? અરે બિહિંક રાખરી, તો પરમેશ્વરનીજ રાખરી. પણ માણસ જાતની બિહિંક રાખીને દેશાટન અથવા કોઈ મોટું કામ ન કરવું પણ ધરનો ખુણો ધોની બેઠી રહેવું એ હવતરે ચાનું ?

“ The battle of life, in by far the greater number of cases, must necessarily be fought up-hill, and to win it without a struggle were perhaps to win it without honour. If there were no difficulties there would be no success; if there were nothing to struggle for, there would be nothing to be achieved. Difficulties may intimidate the weak, but they act only as a wholesome stimulus to men of pluck and resolution. All ex-

perience of life indeed serves to prove that the impediments thrown in the way of human advancement, may for the most part be overcome by steady good conduct, honest zeal, activity, perseverance, and above all by a *determined resolution* to surmount difficulties, and stand up manfully against misfortune.'

Samuel Smiles.

એક અંચલ અંચ કરનાર કેહેછે કે "મંઝારની લહડાઇ ધણીખરી બાબદોમાં ટેકડી ઉપર ચઢીને કરવી પડેછે; અને તે મુશ્કેલી વગર જીતી શકાતી હોયતો તેમાં માન શાનું હોય? ને કામમાં મુશ્કેલી નહી તે કામમાં ફતેહ મળવા નેવું કંઈ હોયજ નહી. ને કામમાં હરકત નહી તે કામમાં ખરકત હોયજ નહી. મુશ્કેલીઓથી નબળાં માણસો બિહેછે પણ ચંડોર તથા ચોકમ્મ ઠરાવવાળાં માણસોને તેથી જોર આવેછે. ડુનિયાના અનુભવ ઉપરથી માલમ પડેછે કે માણસ જાતના સુધારામાં ને ને હરકતો નડેછે તે બધી હરકતો-મજબુત ને રૂડી આજથી, પ્રમાણિક હોંમથી, અંચલ જુદિથી, તેજ કામમાં મંડ્યા રહ્યાથી ને મુઠિ કરતા મરમ-ચોકમ્મ ઠરાવથી અને ડુખની મામે મરદાષપણે ઉભાં રહેવાથી-ટળી જાયછે."

૧૦ ટેક.

SELF-RESPECT.

વિનાયતનાં લોકો પોતાનો ટેક ને પ્રમાણે રાખી જાણેછે તે પ્રમાણે આપણાં લોકોને ટેક રાખતાં આવડતો નથી. ને માણસે પોતાનો ટેક છોડ્યો તેને પોતાની આખર વાહાલી છે એમ કોઈ કેહેશે નહી. મોટે પોતાનો ટેક છોડ્યો એના નેવી ખીજી શરમ વિનાયતમાં એકે ગણાતી નથી. માણસે પોતાનો ટેક રાખવો એટલે ગર્વ કરવો અને જોટો મમત રાખવો એમ નથી. હરએક રીતે સામાની આંખમાં તે હલકો ઠરે એવું હલકું કામ ન કરવું એનું નામ ટેક. હરએક માણસે પોતાની પ્રતિષ્ઠા એટલે આખરને પ્યારી ગણવી જોઈએ.

માણસે પોતાનો ટેક રાખવો એટલે શું તે વિષે મમજ આપણાં દેશીઓમાં ઘણીજ થોડી છે. જ્યારે કંઈ પોતાની મતલબ પાર પડતી

હથે તો “વાણીયા મુછ નીચી-તો નીચી” એમ કહીને હલકું કરવાને અને પોતાની વાહાણી આખરને હવડી પાડવાને તેઓ વિવંચ લગાડતા નથી. જેમાં પોતાને નુકસાન થતુ ન હોય તેમાં મિલ્લત અને મમત તેઓ તથો રાખે છે. આ ગુણથી આ દેશને ખમવું પડ્યું છે ને હજાર ખમવું પડ્યું છે. ખોટા મિલ્લત ને ખોટા મમત મુઝી દેવા જોઈએ પણ પોતાના ટેક હર્મેશ સાચવે જોઈએ. જે માણસે પોતાનું “પણ” ખાધું તે માણ મનું જીવતર અર્થ જાણવું.

૧૧. સ્વતંત્રપણું.

LIBERTY

ઇંગ્લંડની પ્રજા સ્વતંત્રપણું માટે આખી પૃથ્વીમાં વખણાયે છે. ગુલામી અવસ્થાનો જેવા ધિકાર ઇંગ્લેન્ડ પ્રજામાં છે તેવા ધિકાર ખીજ યોડીજ પ્રજામાં હશે. સ્વતંત્રપણું રાખવાને માટે તેઓ પોતાનાં મગ વાહાણાંને છોડીને તરવાર કે ખંડુક ઉઘડ્યે ને મરવું કાં ત્રીતણું એવો ડરાવ કરીને મેદાન પડ્યે. અરે મારા જીવનું કેમ થયે-અરે મારાં બાપડીએ કરાંઓની શી અવસ્થા થયે એવી ખીલીકબરેલી ચિંતા જરૂરની વેળાએ તેઓ કરવી છોડી દેશે. જે તેઓનાં જાણવામાં આવ્યું કે અમારું સ્વતંત્રપણું કોઈ સેઈસેવા આવે છે તો તેઓ ખીજે ખધી વિચાર અને ખીજ ખવી વાત પડતી મુઝી લહડાઈનાં હથિયાર કમરે બાંધશે.

આ સ્વતંત્રપણું જીસેસો એટલો ખધો છે કે કોઈ પણ મોટો રાજા કે રાજપુત્ર કે કોઈ પણ મોટો પ્રધાન કે ગવર્નર આડો બાસે તો તેને પર્તમાનપત્રમાં અને પ્રસિદ્ધ મડળીમાં ઇપકો આપવાને તેઓ મુદલ આંચકો ખાતા નથી. ફ્રાંસા શેકને કે ફ્રાંસા શહેબને મારા વિચારથી મારું લાગશે માટે “મડીયા બની મુખ” રાખું એવો વિચાર વિસ્તાવતાં સોડો કરતાં નથી. તેઓ સ્વતંત્રપણે દરએક બાબદ વિવે પોતાના વિચાર જાણાવે છે ને તેમાં મોટા બાઈની કે મોટા મોહેબની ખિલિક રાખતા નથી.

તેઓ સ્વતંત્રપણે વિચાર આવે છે એટલુંજ નહી પણ સ્વતંત્રપણે બાસે છે. આમ હું આખીશ અથવા આમ હું કરીશ તો સોડો મને મારું

બાલ્યે એથી બિહિર રાખી તેઓ બેસી રહેતા નથી. તેઓનાં માયામાં એક વાર એક વાત ઉતરી ને તે કરવી જોઈએ એમ તેઓને લાગ્યું તો પછી તેઓના ઠરાવને કોણ અટકાવી શક્યો? જોને એ સોડો વિવેક મનઃજોએ અથવા જોને એટ્રિકેટ કહેછે તે તોડવાને તેઓ આંચકો ખાતા હશે પણ જોથી તેઓના દેશનું બધું યાવ તે વાત કરવાને તેઓ ખીલતા નથી.

આપણા દેશીઓમાં સ્વતંત્રપણાને આવો જીરસો આવવો કઠણ છે. ધણાં વરસ સુધી મુસખમાનના જીલમી રાજમાં રહીને તેઓએ પરતંત્રપણું એટલું બધું તો સેવ્યુંછે કે તેઓની સ્વતંત્રપણાની ઇંદ્રીઓ સુધ રહીછે, અથવા બેહર પામીછે. ઇંગ્લેન્ડ રાજમાં અને ઇંગ્લેન્ડ ગૃહરયોના મંબંધમાં આવ્યા પછી પણ જો હવે આપણે આપણું સ્વતંત્રપણું મેળવવાની તળવીજ કરશું નહીં તો આપણુ સ્વતંત્રપણાને લાપક નથી એમ માન્ય પડશે. જીદીજીદી અને નાહાની નાહાની માતોના તાબામાં રહેવું અને સુધારાનાં કામ કરતાં અટકવું અને દશાટન કરવા જતાં બિહવું એ સ્વતંત્ર માણસનું લક્ષણ નથી. એ ઉપરથી જો ઇંગ્લેન્ડ સોડો અનુમાન કરે કે આપણે સ્વતંત્ર થવાને લાપક નથી તો તે જોટું પડશે નહીં.

સ્વતંત્રપણાને જીરસો વિખાપતમાં શ્રીમંત સોડોમાંજ હશે એમ મનજશે નહીં. મધ્યમ હાલતના તથા ગરીબ સોડોમાં પણ એ જીરસો જોવામાં આવેછે. આ વિષેનો એક દાખલો જો મારા વાંચવામાં આવ્યો હતો અને જો મેં તા. ૧૪ મી અક્ટોબર ૧૮૯૬ ના રાસ્ટ ગોફતાર તથા મત્ત્ય પ્રકાશમાં લખ્યો હતો તેનો કેટલોક ભાગ અહીં પ્રગટ કરું છું:—

“ ઇંગ્લંડમાં જો પ્રધાન મંડળ હવું તે બદલાઈ ગયું તે મંડળના અધિકારીઓ પાર્લિયમેન્ટ મંબંધી કેટલીક બાબદોનો સુધારો કરવાને માહાતા હતા. તેમાંની એક બાબદ એ હતી કે “ હોમ ઓફ કોમન્સ ” માં સોડોની તરફના વક્ત્રિ અથવા અધિકારીઓ ચર્ચ કરવાનો હક ઇંગ્લંડ દેશના મજીસ્ટ્રેટ તથા કારીગરોને પણ આપવો જોઈએ. તેની વિરુદ્ધ એમ જણાવ્યામાં આવ્યું કે મજીસ્ટ્રેટ મજીસ્ટ્રેટ તથા કારીગરો એ વિષે કંઈ પણ દરકાર રાખતા નથી અને પોતાનો હક જાણતા નથી.

“ આ ઉપરથી ઇંગ્લંડના મજીસ્ટ્રેટ તથા કારીગરોનો સ્વતંત્રપણાને જી-

રસો ઉભરાઈ આવ્યો અને તેઓએ ડોકાણે ડોકાણે મુખ મેળવીને જોઈ રહ્યાં કે અને અમારા હકની દરકાર રાખતા નથી એ વાત માવં જુડી છે અને પાર્લિયમેન્ટના અધિકારિયો પસંદ કરવા વિષે જેમ જીજ્ઞાસુઓના હક છે તેમ અમારો પણ હક છે અને તે હક અમને મળ્યા જોઈએ. હંડનમાં હમ હજાર કરતાં વધારે મજદુરોએ તથા કારીગરોએ પોતાના વિચાર પ્રગટ કરવાને ઠરાવ કર્યો. તેઓના એક મોટા જયો (એક મોટા મોહલામાં) જ્યારે એકઠા થયા ત્યારે હારખંધ થઈને તેઓએ ચાલવા માંડ્યું. આગળ ચાલનાર બે કે ત્રણ આગામીઓએ પોતાના હાથમાં ધજા લીધી હતી.

“તેઓની પાછળ સો આગામીઓ એકએકના હાથમાં હાથ નાખીને ચાલવા લાગ્યા. તેમની પાછળ ધજા ઉચ્ચનારા વળી ખીત્તઓ ચાલ્યા. તેમાંની બે ધજા ઉપર “સ્વતંત્રપણું” મોટા અક્ષરથી લખ્યું હતું. તે ધજા ઉચ્ચનારાઓની પાછળ વાજીત વાગ્યું ચાલ્યું અને વાજીતની પાછળ હજારો લોકોનું ટોણું રડા પોશાક પેહેરીને ચાલતું જોવામાં આવ્યું. કોષ્ટકે પોતાની ધજા ઉપર મીઠા ગ્લાસ્ટનની તસ્વીર પાડેલી અને કોષ્ટકે તેનું નામ લખ્યું. કોષ્ટકે પોતાની ધજા ઉપર મીઠા ‘માઈટી’ નામ પાડ્યું.

“આ મોટું સરગમ જેમ આગળ ચાલતું ગયું તેમ લોકોની ઠંડ અને ભીડ વધતી ગઈ. લોકો બારીઓથી ડાકાઈ ડાકાઈને જોવા લાગ્યા. બારીઓમાં ઉમેડી ઝીંઝીએ પોતાના રમાથ ઉંચા કરીને પોતાની ખુશી બતાવી. જનરથ ઉપર બેસી જનારા લોકોએ ખુશીને પોતે મચાવી મેળ્યો. તેઓને જ્યારે પોલીસના માણસોએ પાર્ક એટલે કુંજવનમાં જતાં અટકાવ્યા ત્યારે તેમાંના એક મુખ્ય માણસે નીચે પ્રમાણે બાપણ કરીને સ્વતંત્રપણાનો ઉભાર બાહાર કાઢ્યો. તે બોલ્યો કે:—

“મારા મિત્રો ! તમને પાર્કમાં જતાં અટકાવીને એમ જણાવ્યામાં આવ્યું કે તેનો સરકારનો પાર્ક છે અને તે સરકારી મિલકત છે. (બધા દાંત પીસીને કેહેવા લાગ્યા કે પછિ તો આપણે આપ્યાછે.) હવે જે મિત્રજા લોકોના ઉપયોગ માટે સરકારે આજ બસે વરમ થયાં આવી દીધી છે અને જે માટે લોકોએ પછિની મોટી રકમ ખર્ચી છે તે મિલકત સરકારની કે રૈયનની તે વિષે હું કંઈ કેહેતો નથી ; પણ આટલું તો

હું કહું છઉં કે વફાદાર અને કાયદાને માન આપીને આજનારા લોકોના પ્યાર ઉપર સરકાર આધાર રાખીને આજશે તો સરકાર અને તેની મિલકત મુલામત રહેશે, પણ રૈયતનો પ્યાર તોડી નાખવાને કે નરમ પાડવાને તજવીજ કરનાર આ દેશના અને આ દેશની સરકારના શત્રુ છે.

“હું આશા રાખું છઉં કે જ્યાંસુધી તમને તમારા હક મળે નહી ત્યાંસુધી તમે તમારી ઉઘટ છોડી દેશો નહી. - જે તમને નુકસાન થયું છે અને અપમાન મળ્યું છે તેનો પુરેપુરો ખદ્દો જ્યાંસુધી તમને મળે નહી ત્યાંસુધી તમે તમારી મહેનત આલુજ રાખશો. જે હક તમને મળવો જોઈએ તે જ્યાંસુધી મળે નહી, ને તમને ક્યારી નાખનારા માણસોની મતભાજ જ્યાંસુધી ઉઘી વળે નહી, અને “હાઉમ ઓવ કોમન્સ” માં જ્યાંસુધી મુધારો થાય નહી ત્યાંસુધી તમારે તમારી તજવીજ છોડી દેવી નહી. અંતે જો તમને ઇનસાફ ન મળે તો તમારે વિચાર કરવો જોઈએ કે જે સરકાર તમારા વાજાની હક ધ્યાનમાં લેવાને બદલે ઉધા વાળે તે સરકારને કંઈ બરવો તથા તેની “વાર્ન્ટિયર” લખાવ આકરી કરવી શું યોગ્ય છે? હું આશા રાખું છઉં કે આ વિષે તમે વિચાર કરશોજ.”

ત્યારપછી તેઓએ એકમતથી ઠગવ કર્યો કે આપણને આપણા હક આપવાને જુના પ્રધાનોએ જે મહેનત કરી હતી તે ફાગટ ગઈ અને નવા પ્રધાનોએ વાત બીજામાં નાખી, તેટલામાટે તે હક મેળવવાને સઘળા વાજાની ઉપાય લેવા જોઈએ અને જરૂર પડે તો આપણા હક મળે નહી ત્યાંસુધી કંઈ આપવાને સાફ ના પાડવી. વળતે દાહાડે તેઓને પાર્કિ મધ્યે સુબા બરવાની સરકારે રજા આપી ત્યારે પણ ઉધાડી રીતે લોકો બોલ્યા કે સરકારે જાણવું જોઈએ કે લોકોની રાજીખુશી વગર રાજ નિભવાનું કે આલી શકવાનું નથી. એ લોકો પોતાને ઘેર જતાં “શ્લ ગ્લિટાનિયા” નામનું ગીત ગાતાં અને તેમાં “ગ્લિટન દેશના લોકો કદી કોઈના સુલામ થશે નહી” એ શબ્દો ઉપર વધારે બાર સુકતાં ગયા.

આવો સ્વતંત્રપણાનો જીરુસો દેશીઓમાં આવવો કડણ છે. આથી ચાર આના જેટલો પણ જીરુસો દેશીઓમાં હોય તો તેઓ જે અવરયામાં ટાલ પડેલાં છે તે અવરયામાં પડી રહેજા નહી. “આપણા દેશના શે-

ઠીવાઓએ કે મધ્યમ હાથતના લોકોએ ઇંગ્લેન્ડના મજ્જુરોના જેવી હિંમત કોઈ દાહાડે દેખાડી નથી. તેઓના દેશના કે તેઓના પોતાના હક ઉપર પાણી ફરી વળું હશે તેછતાં એવે પ્રસંગે જે મહેનત સેવી જોઈએ તે લીડી નથી અથવા આગ્રહ રાખીને મહેનત ચાલુ રાખવી જોઈએ તેમ કરવું નથી. ઇંગ્લેન્ડના મજ્જુરોથી આપણને આનંદ મળે છે કે આપણે આપણા હક વિશે બેદરકાર રહેવું ન જોઈએ. આપણા જે હક કુખી મધ્યા હોય અથવા જે હક મળવા જોઈએ તે મળતા ન હોય તો મુંગે મોહાડે બેસી રહેવામાં કે જોવા કરવામાં આપણો દાહાડો ઉઘડ્યો નહીં.”

૧૨. પરોપકારજીવિ.

REPROBATE.

પરોપકારજીવિ-એ પણ વિનાયતની પ્રજ્ઞનો મોટો અને વખાણવા જોગ ગુણ દેખાય છે. અરે પરોપકાર કોને કેહેવા એ જેવું વિનાયતના લોકો મનજે છે તેવું આપણા દેશીઓ ધણુંકરીને મનજતા નથી. માણસ જેવાં પ્રાણીને ઇગવો અને તેનું ધન હુટી સેવું ને પછી જનાવરને માટે પાંજરાપોળ બાંધી અથવા બહરામણીને મારીપેઠે ધીંગાળના લાડુ જમાડવા એ કંઈ અરે પરોપકાર કેહેવાય નહીં.

પરોપકાર એટલે એક માણસે ખીજની ઉપર ઉપકાર કરવો. તે જો દુ.ખમાં હોય તો તેને મદદ થવું અને માખાપ વગરના છેડકાંઓનું તથા ભગવાન વગરની વિધવાઓનું પોપણુ કરવું; નિગમીતને માટે ધર્મશાળા અને કુખી તથા દરદીને માટે હિસ્સીતાજ બાંધવી, લોકોમાં વિદ્યા તથા નીતિનો પ્રચાર કરવામાટે રકમ વાપરવી ઇત્યાદિ એ અરે પરોપકાર કેહેવાય છે; એનો પરોપકાર વિનાયતના લોકોમાં આપણે જોશું.

આપણા દેશીઓમાં પરોપકાર નથી એમ હું કેહેતા નથી. મુંબઈના કેટલાએક શેડીઆઓ ઉદાર દિલથી મોટી રકમ ધણુ રૂડા પરોપકારમાં વાપરે છે; પણ એની રીતે વાપરનાગઓની મંખ્યા ધણીજ થોડી છે. ધણુ અરે દેશીઓ ધર્મને નામે જે નાણું ખર્ચે છે તે આજમુ ગ્રાહણો તથા વેરાગીઓને જમાડવામાં ને જ્વતરા કરવામાં તથા રહેઠાં બંધાવવામાં

ખરચેછે. વિજ્ઞાપતમાં પરોપકાર કરનારાઓ ધણુંકરીને મોટી રકમ કોઈજ વેળા ને કોઈજ ભરેછે પણ ખરા પરોપકારનાં ક્રમમાં નાહાની નાહાની રકમ ભરવાને એટલા બધા લોકો તઈયાર થાયછે કે સેજ વાતમાં મોટી રકમ ભરાઈ જાયછે. થોડી થોડી રકમ ભરતાં એકએક ફંડમાં લાગ્યા રહી-આ સેજ ભરાઈ જાયછે. માત્ર લંડનમાંજ એવાં ૬૪૦ ધર્મખાતાંઓ છે અને તેનો કારભાર ચક્રાવવા માટે ૬૪૦ ધર્મની મંડળીઓ ઉભી થયલી છે.

માંદાં તથા રોગી માણસોને ઓશડ આપવા તથા તેમની ખરદાસ લેવાને ડોકાણે ડોકાણે દિસીતાલો છે. માખાપ વગરનાં નિરાશ્રીત છોકરાં-ઓની ખરદાસ લેવાને તથા તેમને કેળવણી આપવાને ડોકાણે ડોકાણે વિદ્યાશાળાઓ છે. ભરથાર વગરની નિરાશ્રીત સ્ત્રીઓની ખરદાસ લેવા તથા તેઓને કુસંગથી વેગળી રાખવામાટે અનેક ધર્મશાળાઓ છે. લોકોની આરોગ્યતા તથા નીતિનું રક્ષણ કરવામાટે કામકામ મંડળીઓ છે. એકાએક સંક્રમી માડી હાલતમાં આવી ગયલાં માણસોને મદદ કરવાને કામકામ સભાઓ છે. આંધલાં, બહુરાં ને મુંગાંઓની ખરદાસ લેવાને અને તેમને ધણીજ મહેનતથી વાંચતાં લખતાં સિખવવાને વિદ્યાશાળાઓ છે.

તે ઉપરાંત મધુદ્રમાં ડુપ્પી જતાં હાય તેઓનો જીવ બચાવવાને અનેક મંડળીઓ છે. જણેલાં છોકરાંઓ ઉઝેરી મોટાં કરવાની જોખાની શક્તિ નથી તેઓનાં જનમેલાં બાળકો લેવાને તથા તેમની ખરદાસ રાખવાને ધર્મશાળાઓ છે. જોખો મહેનત કરવાને ખુશી છતાં રોજગાર વગરનાં છે તેઓને રોજગાર આપનારી મંડળીઓ છે. જોખો બંધીખાનાંમાં પડ્યાછે તેઓને સુધારવામાટે અનેક મંડળીઓ છે. મજ્જુરોનાં છોકરાંઓને કેળવણી આપવાની અનેક નિયાજો છે. પરદેશીઓની ખરદાસ લેવાને ધર્મશાળા છે. તે ઉપરાંત મજ્જુરોની હાલત સુધારવાને તથા અનેક જાતની અનીતિ અટકાવવાને અનેક મંડળીઓ છે.

લંડનમાંજ જેટલાં ધર્મખાતાંઓ છે તેજ તપાસી જોશુંતો માન્યમ પડશે કે ઇંગ્લંડના લોકોની પરોપકાર જીવિ વખાણવાળોગ છે. કેટલાક ધર્મખાતાંઓના નામની ડીપ માત્ર આપું છઉં; પણ તેમાંનું એક ધર્મખાતું જે આપણા દેશીઓ તથા આપણા દેશ તરફના લોકોની ખર-

દામ લેવાને ઉમું થકુછે તે વિષે ને દુષ્ટીકત મારાં જાણવામાં આવીછે તે અત્રે પ્રગટ કરવાને આહું છું. “ એશિયાટિક હોમ ” નામની ધર્મશાળા ને એશિયાખંડના મુશાફરે તથા અજ્ઞાતવા સંક્રાંતિને માટે આમરે ૯ વરસ થયાં બાંધવામાં આવીછે એ વિષે હું લખું છું. એ આતાની વાર્ષિક મુખા જીન મહીનાની ૧ લી તારીએ મળી હતી તેમાં હું હાજર થયો હતો; તથા એ ધર્મશાળા જોવાને પણ ગયો હતો. મુખામાં ને રિ-પોર્ટ વંચાવો તે ઉપરથી તથા ધર્મશાળામાં જઈને મેં તપાસ કરી તે ઉપરથી તા. ૧૮ મી જીન મેં લંડનથી એક પત્ર લખ્યો હતો. એ પત્રનો કેટલોક ભાગ અગત્યનો જાણીને અત્રે ઘખખ કરવાની હું રજા લઉં છું :—

“ (આ ધર્મશાળા) ઈસ્ટ ઇન્ડિયા ગોલીની પાસે બાંધવામાં આવીછે. આપણા દેશો તરફના દરએક (ગરીબ) મુશાફર અહીં ઉતરી શકેછે. આ મકાનમાં (ગરીબ) મુશાફરને રહેવા લાયકની બધી ગોઠવણ કરવામાં આવીછે. તેઓને સુવા ખેમવાને વાસ્તે નાહાના ઓરડા તથા એક ઓટા ઓરડા છે, તથા તેમાં તેમને નાહાવા ધોવા તથા ખાવા પીવા વગેરેની બધી ગોઠવણ કરેલીછે. તેઓને માટે ખિજાના, આદર અને ગરમ અનુષ્ઠ તઈવાર છે. તેઓના સુવાના ઓરડાઓમાંથી નળી મુકીને પગાર કરેલીછે તે એટલામાટે કે તાહાડ પડે ત્યારે તેમાંથી ગરમ ઉકળતાં પાણીની વરાળથી ઓરડામાં ખેમનારા તથા સુનારાઓને ગરમી આવે.

વળી તેઓને માટે આમના દીવા પણ લ્યેછે. તેઓના ઉપયોગને માટે સુતાર તથા ધોનાર પણ લ્યાંજ છે. તેઓને માટે નાહાવાની જગ્યા એવી છે કે મુખમાં મધ્યમ હાલવના માણસો એવી માકળામથી નાહી શકતા નહીં હોય. બજારમાં તેઓને કંઈ વસ્ત્ર લેતાં કોઈ કંઈ નહીં તેટલામાટે મસ્તી કિમતે જરૂરનાં વસ્ત્ર લ્યાંજ તેઓને મળી શકેછે. તેઓને કમરત કરવી હોય તેવી જગ્યા અને ઓશડની જરૂર હોયતો ડાકટર લ્યાંજ તઈ-વારેછે. સર્વ પ્રકારે તેને પૂર્વ તરફના મુશાફરોનું ધર કહીએ તો તે આવે.

આ ઘર મઘે ઉતારે કરનાર મુશાફરો પાસેથી ખાવા પીવા તથા સુવા ખેમવા માટે માત્ર નિત્યનો ૧ નિલિંગ એટલે ૦૧ રૂપિયા લેવામાં આવેછે અને જેઓમાં આટલું થોડું લવાજમ આપવાની શક્તિ નથી

તેઓને સુક્ત રાખવામાં અને તેમનું પોષણ કરવામાં આવેછે. તેના બદલામાં તેઓ પાસે એ ધર્મશાળાને લગતુંજ કામ કરાવેછે. એ ધર્મ-શાળાનો ૧૮૬૨ માં ૩૫૦ સુમાફરોએ લાભ લીધો હતો. તેમાં ૨૫૦ સુમાફરો એક વખતે સાથે રહી શકે એવી ગોઠવણ કરેલીછે. જાતીભેદ રાખનાર હિંદુઓને રાંધવાને જુદા ઓરડા આપવામાં આવેછે.”

લંડનનાં મુખ્ય ધર્મખાતાંઓની ટીપ:—*

દરવરસે ખરચ રૂપિયા.

૧૪૦ માંદાં તથા રોગી માણસોને માટે:—

૧૪	હિસ્પીતાલ—બધી જાતના રોગીની.	લાખ ૧૮૥
૬૬	હિસ્પીતાલ—જુદા જુદા રોગીની જુદી જુદી.	૧૫૥
૨૨	હિસ્પીતાલ—સ્ત્રીઓને માટે	}	૯૥
૧	હિસ્પીતાલ—જનભેદમાં બાળકોને ગાળવાની.		
૩૭	ડિસ્પેન્સરી અથવા દવાખાનાં	૨૥
૧૨	જીવ તથા આરોગ્યતા તથા નીતિનુંગણણ કરનાર મંડળી	૪૥
૧૬	બંધીવાનોને સુધારવાની મંડળી
૨૯	રસ્તામાં રજઝતતા નિરાશ્રીતોને આશ્રય આપવામાટે	૬૥
૨૧	કામ મળતું ન હોય તેઓના ઉદ્યોગમાટે	૧
૧૨૪	ધરડા ભિખારીઓના આશ્રમાટે ધર્મશાળા	૯૥
૧૬	આંધલાં, બેહિરાં, મુંગાં તથા લંગડાંઓનેમાટે	૪૥
૬૫	નિરાશ્રીત બાળકોને કેળવણી આપનાર મંડળી	૨૬૥
૭૨	ગરીબ ધંધાદારીઓને મદદ કરનાર મંડળી	૧૦૥
૨૦	ગરીબ પાઠશીઓને મદદ કરનાર મંડળી	૫
૮૦	ખિસ્તી ધર્મના ફેલાવામાટે મંડળી.		
	૫૫ વિનાયતમાં ખિસ્તી ધર્મના ઉપદેશમાટે	૩૬
	૨૫ બાહાર ગામ ખિસ્તી ધર્મના ઉપદેશમાટે	૬૪
૪૫	પરચુરણ ધર્મખાતાં	૩૦

અરે આપણા દેશમાં આવાં ધર્મખાતાંઓની કેટલી જરૂર છે ? અરે આપણા દેશમાં નિગત્રીત વિધવાઓની જગદામ સેનારી, નિગત્રીત બાળકોનું પોપણુ કરનારી, સંક્રમમાં પડેલાં કુટુંબોને ઝાલે યનારી, લોકોમાં અનીતિનો અટકાવ કરનારી, મજૂર તથા એકતોની હાલત સુધારનારી, આગ અને એરી મોટી આફતમાં જીવનું રક્ષણ કરનારી, ગરીબ લોકોની આરોગ્યતા તપાસનારી, નીતિ તથા ઈશ્વરી મારગ દેખાડનારી, બાળ ધાતનો અટકાવ કરનારી, દેશ સુધારકોને હિંમત અને મહેતા આપનારી, ઇત્યાદિ મંડળીઓ જેની જરૂર છે તે કાંદાં છે ?

વિધાયતના લોકોની પરોપકારજીવિની મોટી ખુબી તેા એજ માયમ પડે છે કે કોઈપણ મનુષ્યને બનતાં સુધી કુળી યથા કે ખુબ મગવા દેવું નહીં ને તેને બનતા સુધી મદદ કરવી. કેટલીએક પરોપકાર સ્ત્રીઓ વિલાયતમાં ગરીબ દરદીઓની આકરી કબાને ખુશીથી મહેનત કરે છે. તેમા કેટલીએક સ્ત્રીઓ હંમ કુળની ને સીમંતની હોય છે. મિસ નાઇટિંગે લ પોતાનો દેશ છોડીને રશિયાની લહડાઈમાં ધાયેલ યથવા ત્રિપાધઓની આકરી તથા જગદામ સેવાને ગર્હ હતા તે વિષે તમે માંબાળુંજ હશે. આવા પરોપકારની આપણા દેશમાં વધારે જરૂર છે.

સાંભળાવેલું છે

પ્રકરણ ૧૦.

X.--CAUSES OF ENGLAND'S GREATNESS.

ઇંગ્લંડની મોટાઈનાં મુખ્ય કારણ.

ઇંગ્લંડ દેશની મોટાઈનાં મુખ્ય કારણ શું છે તે જાણવાની અને તપાસવાની જરૂર છે. ગયા પ્રકરણમાં એ દેશની પ્રજાના મામાન્ય ગુણ ને મેં દેખાડ્યાછે તે બધા ગુણ ઇંગ્લંડ દેશની મોટાઈનું એક મુખ્ય કારણ છે. પણ તે ઉપરાંત એ દેશમાં કેટલાએક માધન એવા એકઠા થયાછે કે જ્યાં એ દેશ દુનિયામાં મોટાઈ ભાગવેછે. તેટલામાટે એમાંના મુખ્ય માધન હું આ પ્રકરણમાં જણાવવાની રજા લઉં છું.

૧. વિદ્યા.

KNOWLEDGE

મોટામાં મોટું માધન વિદ્યા છે. વિદ્યા એટલે જ્ઞાન. એ દેશના લોકોનું જ્ઞાન ઘણું અહમ્મું છે. એ દેશમાં જ્યાં ઉંચી કેળવણી પામેછે તેઓમાં અનેક બાબદોનું જ્ઞાન ઘણું ઉંચું હોયછે. વગળ યંત્રમાં કેવી ગોઠવણો છે, વરાળથી આગમોટ તથા આગગાડી કેમ ચાલેછે, વિજળીથી તાગમાં મંચિસા કેવી રીતે ફરી વળેછે, આકાશમાં ગૃહણ અને ખીજન વરતારા કેમ વરતાયછે, જીવંતજીવં યંત્રોમાં પાણીનો તથા વાયુનો કેવી અને કેટલી તરેહનો ઉપયોગ થઈ શકેછે, અનેક તરેહના પદાર્થોમાં કેવી અને કેટલી મેળવણી હોયછે અને તે કેવી રીતે થાયછે, તોફાન, વાદળ, વરસાદ તથા ધરતીકંપ વગેરે મોટા અમત્કાર શાથી થાયછે—આવી અનેક બાબદોનું ઉંચું જ્ઞાન ઉંચી કેળવણી પામેલા હજારો લોકોમાં છે.

સાધારણ કેળવણી જ્યાંને મળેછે તેઓમાં પણ આ ધણીએક બાબદોનું સાધારણ જ્ઞાન હોયછે. તે ઉપરાંત જ્યાંને કેળવણી મુદત મળતી નથી તેઓમાં માત્ર નજરે જોયાથી જે જ્ઞાન એ દેશમાં મળેછે તે આપ-

છા દેશમાં નથી. અને આપતાં કે કોઈ કાગળનામાં કામે લાગતા કે કોઈ મોટાં મુગ્રીવમમાં કે બિનારી મહેલમાં જતા ને જોતાં ને માન ત્યાનાં સોડોને ઉત્પન્ન થાય છે તે માનનું બળ કંઈ જોવું તેવું નથી.* એ માનના બળથી વિનાયતમાં હજાર વધતોજ જાય છે, નવી યોધ અને નવી કાગા નિકળતીજ જાય છે અને કારખાનાં ઉદ્યોગોજ જાય છે.

વિદ્યાનો વધારો કરવાને વિનાયતના સોડો જોવી મહેનત કરે છે તેટલી આપણા સોડો કરતા નથી. વિદ્યાના વધારા માટે વિનાયતમાં જોવી નિશાગો છે તેટલી આપણા દેશમાં વસ્તી અને વિસ્તાર પ્રમાણે નિશાગો નથી. વિદ્યાના વધારા માટે વિનાયતમાં જોટલાં વર્તમાનપત્ર અને ચોખા-યાં તથા મુખતકો છપાય છે તેની અંખ્યા એટલી મોટી છે કે આપણા દેશમાં તેનો દરમિ બાગ પલુ નથી. વિદ્યાના વધારા માટે વિનાયતમાં જોટલી મબાઓ છે તેનો આક્રમો બાગ પલુ આપણા દેશમાં નથી. એવી ને મબામાં હું વિનાયતમાં ગયો હતો તે વિષે ચોડામાં જણાવીને આ બાબદ બંધ કરું છું.

એક “પૂર ત્રિશરવર મોસાવટિ”—તેની વાગસિક મબા ને તા. ૧૯ મી મેએ મળી હતી તેમા હું તથા મારા મિત્ર રાવ બાહાદુર ગમચંદ્ર બાળકુલુ ગયા હતા. એ મબાનો પ્રમુખ “અર્ધ આંવ શા ફરુચરી છે અને તેના ઉપ્ પ્રમુખ ૯ મોટા અને પ્રખ્યાત પુરો છે. આ મબામાં ઘણાખગ અમીરો અને મહા પુરો મમિસ છે. તેઓ ઘણાખગ ઉપલે પ્રમો હાજર હતા. પ્રમુખ “અર્ધ આંવ શા ફરુચરી” ને માટે Cચી બેઠક હતી તે ઉચી બેઠકની પાસે જલુ પુરમી મુકેલી હતી તે ઉચી બેઠક ઉપર મને તથા મારા મિત્રને અર્ધ શાફખ-

* “The natives of India we class far below the natives of England, not in intelligence, but in the kind of knowledge possessed, and in the opportunities for obtaining valuable instruction. An English charity-school boy, we hold is acquainted with things which it better behoves a man to know than all the learning of the greatest Hindu sage.”

Times of India, 11, January, 1866

શીએ બેઠાડ્યા. આ મોટા માનને અગે ચોખ ન છતાં અમારે આ-
 વો મતકાર કસ્યો એ ઉપરથી જણાયે કે વિજ્ઞાપતના લોકો આ દેશના
 મદૂ ગૃહસ્થોને ઘણા આહુએ અને તેમને પરદેશી જણીને પોતાના દે-
 શમાં વધારે માન આપેછે. આ મંડળીની મતલબ તેના શીપાર્ટમંટે
 જણાવ્યામાં આવી હતી તે આ પ્રમાણે—

“The Pure Literature Society does not publish books or periodicals. It neither issues any new works of its own, nor derives any profit from commercial transactions. Its efforts are directed to promote the circulation of pure and healthy literature.”

આ મંડળી પુસ્તકો કે ચોપાન્યાં છાપતી નથી અથવા પોતાનાં નવાં
 પુસ્તકો પ્રગટ કરતી નથી અથવા જે કામ ચલાવેછે તેમાં કંઈ નફો મેળ-
 વતી નથી. (અનીનિ વગરની) ચોખી અને રૂડાં વિદ્યાનો પ્રમાર ક-
 રવાનીજ તે મતલબ રાખેછે. આ મતલબ પાર પાડવાને જે પુસ્તકો
 કે ચોપાન્યાં આ મંડળીના અધિકારીઓને ચોખ્યાં અને રૂડાં માલમ
 પડે તેની ટીપ છાપીને પ્રગટ કરવામાં આવેછે તથા કેટલીક પુસ્તકથાજા-
 ઓને અરથી કિંમતે એવા ઉપયોગનાં પુસ્તકો પુરાં પાડેછે અને જેઓ
 દર વરસે એક ગીની એટલે માઝા દમ રૂપિયા આપે તેઓને ઘેર બેઠાં
 દર મહીને જુદાંજુદાં ઉપયોગી ચોપાન્યાં મોકલી દેછે. આ રીતે આ
 મંડળી ઘણીજ ઉપયોગની સેવા બજાવેછે.

ખીજી મુબા “રૉયલ જ્યોગ્રાફિકલ સોસાયટી” ની તા. ૨૨ મી
 જુનની રાતના મળી હતી. તેમાં હું તથા મારા મીત્રો બાઈ રામચંદ્ર બા-
 જકૃષ્ણ તથા બાઈ ડોસાબાઈ ફરામજી કડકા ગયા હતા. કથાપટન
 સીક તથા કથાપટન ગ્રાંટ જેઓએ નીલ નદીનું મુળ ચોખી કાઢાડ્યું હતું
 તેમને મળવાને તથા તેમનો હેવાલ સાંભળવાને એ મુબા મળી હતી.
 આ સાહાયિક પુરોને જોઈને એકલા વપલાં સ્ત્રીઓએ તથા પુરોઓએ આનં-
 દની તાલીઓ વારંવાર વગાડીને જે માન આપ્યું હતું તે ઘણું જોવાજોગ
 તથા અસરકારક હતું. પ્રમુખની જગ્યાએ મર રૉડરિક મરકિસન ખી-

રાખ્યો હતો. એ સીનીના છોકરાઓ નેઓએ આ બાહાદુર અને
માહસિક પુરોનો આકરી કરી હતી તેઓને એક ટેબલ ઉપર ઉભા રાખ્યા
હતા. પ્રથમ ક્યાપટન સીકે અને પછી ક્યાપટન ગ્રાટે હેવાય વાચી
મંબગાઓ અને ત્યારપછી ઈટાલીના ગાજીએ મોકલાવેલા સોનાના માંદ,
આ એ માહસિક પુરોને ઘણા માન માથે બેઠા આપવામાં આવ્યા હતા.

૨. હુબર.

ART

અનેક જાતના અનેક હુબર એ દેશમાં છે એ તેની મોટાઈનું
ખીજું મોટું માધન છે. કેટલા અને કેરી પ્રકારના હુબર એ દેશના
લોકો જાણે છે તેનો કંઈ પાર નથી. “આ વસ્તુ અમારાથી કેમ ચર્ચ
ન થકે” એનો ખરો મમત રાખીને તેની બનાવટ ઉપર ખુબ ધ્યાન
આપે છે ને તે બનાવવા માટે બહુ મહેનત કરે છે. વિવાયતમાં તમે કહો કે
મારે ફાણી જાતની વસ્તુ જોઈએ તો તે તઈવાર મળવે. વિવાયતમાં
હુબર કેટલો વધ્યો છે તેનો વિચાર આગમોટી કે આગમોટી કે
વિજળીના મંધિયાના તારથી આવી થકવે.

એ ઉપરાંત વિવાયતથી કંઈ હજારે તો શું પણ લાખો તરફની
આને આપે છે એજ ઉપરથી તમે ત્યાંના હુબરનો વિચાર કરી થકવો.
આપણા દેશમાં કોતરકામ તથા નકમીકામ તથા શાપની બનાવટ વગેરે
પોડાએક ઉંચો હુબર રહ્યો છે કેમકે એ હુબરની બરાબરી વિવાયતના
લોકો હજીમુરી કરી થકવા નથી. તે વગર આ દેશમાં હુબર નામ
પામ્યો છે ને નિત્ય વધારે નાથ પામતો જાય છે. એક ત્રીણી મોઈથી
તે પેટ્ટવાનાં વસ્ત્ર મુની આપણે હવે વિવાયત ઉપર આધાર રહ્યો છે.
ગામી બનાવટનો માત્ર ઉત્તરો અને તેની કિંમત વધારે પડે છે માટે
તેનો ખપ નેમ ઓઠો પતો જાય છે તેમ હુબર ઘટતો જાય છે.

ચિત્ર અથવા છબી પાડવાનો અને આરસપાહણના પુતળાં બનાવવા
વગેરેનો હુબર ત્રીણો (Tingo art) કેટલાવડો. એ હુબરમાં પણ એ
લોકો પણ આગમ વખાળે. કંતાન ઉપર તેજના રંગથી અરવા પા-

નકસીદાર કુંભ.

હીના ગંધી ચિત્ર પાડવાની કળા કેટલી ઉંચી સ્થિતિ ઉપર વિભાષતના સોડો લઈ ગયાછે તે વિષે મં પાંચમાં પ્રકરણમાં ચિત્રશાળા વિષે લખતાં જણાવ્યુંછે. તેમજ સ્વર્ણના પ્રકાશથી ચિત્ર પાડવાનો હુબર જોને “કોટાગ્રાશી” કહેછે તે થોડી મુદતમાં ધણો વધ્યોછે ને તેને પણ ધણી ઉંચી સ્થિતિ ઉપર લાવનામાં એ સોડો થોડા વખલાપમા નથી.

છાપવાને માટે લાકડાં ઉપર કે સોહોડાંની પ્લેટ ઉપર કોતરીને ધણાજ આરિક હથવારથી ચિત્ર પાડવામાં પણ વિભાષતના સોડો પ્રસિદ્ધ છે. આપણા દેશમાં કોટાગ્રાશીનો હુબર દાખવ થયા છતાં આ હુબર દાખવ થયો નથી. લાકડાં ઉપર હમણાં કેટલાક દેશીઓ ચિત્ર કોતરવાનું શિખ્યાછે પણ તેમાં જોટલી માહિતગારી મેળવથી જોઈએ તેટલી તેઓએ હજીસુડી મેળવી નથી. સોહોડાંની કે ત્રાંખાની પ્લેટ ઉપર ચિત્ર કોતરવાનો હુબર હજીસુડી આ દેશમાં દાખવ થયો નથી. એ હુબરથી એવાં તો મુંદર ચિત્ર જુડે છે કે જોએ “આઈ જર્વેલ” જેવેરે ચિત્રતા કુસાડો જોતા હશે તેઓની ખાતરી થઈ હશે. પ્લેટ ઉપર જોવું ગ્રીણું કામ લેવાયછે તેવું લાકડાં ઉપર લેવાઈ શકાતું નથી તેછતાં કેટલાંક લાકડાં ઉપર કોતરેલા ચિત્ર એવા તો મુંદર હોયછે કે તે એકાએક વરતી શકાય નહીં કે તે પ્લેટ ઉપર કોતરેલાં છે કે લાકડાં ઉપર ?

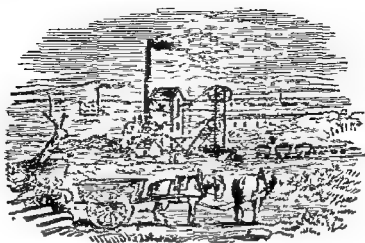
હુબર વિષે આપણા દેશીઓમાં ખરું અભિમાન હોયતો તેઓએ તે શિ-
ખવા માટે તન, મન અને ધન ખર્ચવું જોઈએ અને આ દેશની વિ-
દ્યા અને કળાને સજીવન કરવાની કાળજી રાખવી જોઈએ.

૩. નવી શોધ અને કળા.

INVENTIONS AND DISCOVERIES

ઇંગ્લંડમાં વિદ્યાહુબરનો વધારો હોવાથી તથા એકએકથી મરમ થવા-
હોંય હોવાથી નિત્ય નવી શોધ અને નવી કળા નિકળતી જાયછે. ગયાં
સો વરસમાં જે નવી શોધ થઈછે તે નવી કળા નિકળીછે તેની ગણતરી
થઈ શકે એમ નથી. લોકોનું ચિત્ત અને ધ્યાન નવી શોધ કે નવી કળા
કે નવી ખતાવટ ઉપર એટલું તો ચોંટી ગયુંછે કે ખીજાં યોગ્ય વરસમાં
ખીજાં કેટલાં નવાં કૌતક જુની આંખે દેખાશે તેનો મુદ્દલ વિચાર થઈ
શકતો નથી. સો વરસ ઉપર કોઈના સ્વપનામાં પણ નહીં હતું કે હલેમાં
વગર અને પવનની દરકાર રાખ્યા વગર વહાણો ચાલી શકશે; પચાસ
વરસ ઉપર કોઈ ધારતું નહીં હતું કે યોગ્ય અથવા બળદ વગર અગ્ની
રથ એક કયાકમાં ૭૦ માઈલ સુધી ચાલી શકશે. બીસ વરસ ઉપર કો-
ઈના ખ્યાલમાં પણ નહીં હતું કે વિદાયત અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે વિજળીના
તારથી યોગ કયાકમાં સમાચાર ફરી વળશે. ફોટોગ્રાફ અને એ વગેરે
ખીજાં ધણાક શોધ થયાછે એ વિષે યોગ્ય વરસ ઉપર કોઈને કહ્યું હોત
તો તેઓ માનત નહીં. ખીજાં પચાસ કે સો વરસમાં કેટલી નવી શોધ
અને કેટલી કળા નિકળશે તે કોઈથી કેહેવાતું નથી.

કંઈ પણ સુધારો કરવો; કંઈપણ નવી કળા કે નવી યુક્તિ શોધી
કાઠાડવી;—એજ પ્રેરણા એ લોકોનાં મનમાં આવી ગઈછે. જે કારીગરે
કંઈ નવી હિકમત શોધી કાઠાડી નહીં તે કારીગરમાં ગણાયજ નહીં.
જે ખીજાઓએ શોધી કાઠાડ્યુંછે તે પ્રમાણે કરવું એમાં માલ શો? ખરી
મરદમ્દને ખરી સાબ્યાશી ત્યારેજ કે કંઈ નવી કળા સોધીને “વેન્ટ”
મળવવું. આવીહોંય ને આવો વરસ ત્યાનાં લોકોમાં ધણોછે ને તેથી
એ લોકો આગળ વધાએ વધતા જાયછે અને વધતા જાય.

૪. કારખાનાં,

MANUFACTORIES

વિનાયતમાં કારખાનાનો કંઈ સુમાર નથી. આ'હા હામિયામ કારખાનાની ધૂમ મચી રહીએ તે જોઈ નાજર ચગી જાયએ ! કેટલાં બધાં કારખાનાં ને વગી કેટલાં મોટાં કારખાનાં ! આપણા દેશમાં થોડાંએક સુતર કાપડ વગેરેનાં કારખાનાં નિકળ્યાં છે તેતા ત્યાં વટાવમાં જાય ! હામિયામ કારખાનાં ! ને હામિયામ વરાળવંત ! આ'હા એ દેશની કેટલી બડી દોષન એમાં શિકાઈ ગઈ હશે ! આ'હા કેટલા બધા દેશેને આ કારખાનાંઓમાંથી માત્ર ખુશ પડતો હશે !

ધેર્યાંડમાં એકએક જગનાં અનેક કારખાનાં છે. તમને સેજ વિચાર આવવામાટે જણાવું છઉં કે સુતર તથા કાપડનાં આમરે ૨૫૦૦ કારખાનાં છે ; ને તેમાંથી દર વરસે ૮૦ કરોડ રૂપિયાની કિંમતનો માત્ર નિકળે. આમરે ૨૦૦૦ કારખાનાં ઉત્તના કાપડનાં છે તેમાંથી દર વરસે ૨૫ કરોડ રૂપિયાનો માત્ર તઈવાર ચાયએ. આમરે ૫૦૦ કારખાનાં રેશમી કાપડના તથા તેટલાંજ મજુના કાપડનાં છે ને તેમાંથી

આમરે ૧૫ કરોડ રૂપિયાનો માવ તઈયાર ચાયછે. વિલાયતમાં જે જાતનાં કારખાનાં છે તેમાંનાં ઘણાંખરાઓની હું ટીપ્પત આપું છઉં :—

કારખાનાં:—

સુતરનાં
કાપડનાં
ઘોવાનાં
રંગવાનાં
છીંટનાં
ઉંતનાં
રેશમીકાપડનાં
ગાલિયાનાં
મોજાનાં
ટોપીનાં
મણુનાં
દોરડાનાં
સાકરનાં
તમાકુનાં

કારખાનાં:—

દારનાં
આમડાંનાં
માટીકામનાં
કોડીકામનાં
ગ્લાસકામનાં
પરચરકામનાં
કાગળનાં
સાબુનાં
તેલનાં
બંદુકનાં
પિસ્તોલનાં
વાજાનાં
ધડિયાળનાં
વાહાણુનાં

કારખાનાં:—

આગબોટનાં
ગ્લાસનાં
ચંત્રકામનાં
લોહોડાકામનાં
સોઈનાં
ખીલાનાં
ઈસકોરનાં
કાનસનાં
કરવતીનાં
છરીકાતરનાં
તરવારનાં
રૂઠીલપેનનાં
ટાંચણીનાં
ખટનનાં

૫. કોયલો.

COAL.

ઇંગ્લંડની ખરી અને મોટી દોલત તેના કોયલામાં છે. ઇંગ્લંડમાં કોયલાની ખાણ એટલી તો મોટી લાગીછે ને તેનો ખર્ચ એ દેશમાં અને ખીજા દેશમાં એટલો મોટો થઈ પડ્યોછે કે આંગ્લેસિયાની સોનાની ખાણ કરતાં તે વધારે કિંમતી થઈ પડીછે. આમરે ૨૦ કરોડ રૂપિયાની કિંમતનો કોયલો દર વરસે ઇંગ્લંડની જમીનમાંથી ખાદાઈને નિકાલેછે* ! એટલો ખર્ચ કોયલો એ જમીનમાં હજી બરેલોછે કે ખીજાં ૩૫૦૦ વરસ સુધી ખૂટશે નહીં એવી ગણતરી કરવામાં આવીછે* ! આવી મોટી ખાણ ખીજા કોઈ દેશમાં હજીમુઠી જાણવામાં આવી નથી.

+ Dold's British Manufactures, Vol I, VI.

*The British Nation; p. 13-74.

વિનાયતમાં આટલો બધો કોયલો હોવાથી યંત્રમાં અને કારખાનાંઓમાં એ દેશ ખીજા દેશો કરતાં યરમ ગણાયછે. એ દેશમાં કોયલો ઘણો મસ્તો હોવાથી કારખાનાંવાળાઓને જખરો લાભ મળેછે. જે કારખાનાંઓ કોયલાની ખાણવાળી જમીનની પાસે આવ્યાછે તેઓને કોયલો ઘણોજ મસ્તો પડેછે. સાત શિલિંગ એટલે ૩૩ રૂપિયે ટન મળેછે. લડન--જે ઠંડાણે કોયલો ખીજાં ગામો કરતાં મોંઘો વેચાયછે--ત્યાં પણ તેની કિંમત ટન એકના ૧૨ રૂપિયા કરતાં વધારે ખેંચતી નથી. આપણા દેશમાં આ કરતાં ત્રણ કે ચાર ગણી કિંમત ખેંચેછે.

- મુખ્યધનું કોઈ કારખાનું લો. એક કારખાનાંમાં ૩૦ હજાર સ્પીડમ મુતરનાં અને ૬૦૦ લુમ કાપડનાં છે તેમાં નિત્ય જાણે ૭ ટન કોયલો ખરેછે. આ ગણતરી પ્રમાણે ૬૨ વરસે ૨૨૦૦ થી ૨૫૦૦ ટન કોયલો જોઈએ. વિનાયતમાં એટલો કોયલો વાપરવાને આઠ કે દસ હજાર રૂપિયા લાગે તેને બદલે આપણને મુખ્યધર્મમાં પોણા લાખ કે હેંસી હજાર રૂપિયા ખેંચે. આ પ્રમાણે પાંચઠ કે સીતેર હજાર રૂપિયા એક કારખાનાં વાળાને એછો ખરચ ખેંચેછે ને તેટલો તે દેશને વધારે ફાયદો થાયછે.

૬. લોહાડું.

IRON

વળી ધંધડમાં લોહાડાની ખાણ પણ મોટી હોવાથી એ દેશના કારખાનાંવાળાઓને વધારે ફાયદો થયેછે. યંત્ર કામને માટે લોહાડાનાં ખપ કઈ જોયો તેવો નથી. ધંધડમાં લોહાડાંની પેદાશ ૬૨ વરસે આશરે ૧૭ કરોડ રૂપિયાની ઉપજેછે. ધંધડમાં લોહાડું તથા કોયલો પુરુષ હોવાથી એ દેશ ખીજા દેશોને યંત્ર કામ પ્રદૂં પાડેછે. આપણા દેશમાં કારખાનાં કહાડવાને વિનાયતથી યંત્રકામ મંગાવતાં ઘણો ખરચ ખેંચેછે.

તેના બદલામાં આપણા દેશનાં કારખાનાંવાળાઓને ખીજી રીતે લાભ મળેછે. તે એકે અઢીથી કેટલોએક માત્ર તે દેશમાં આપણે મોકલીએ છીએ ને તે તઈવાર થઈને આ દેશમાં આવતાં મોંઘો પડવો જોઈએ. માટે આપણા કારખાનાંવાળાઓનો કારજાર મારી રીતે આ

હતો હોયતો યંત્રકામ તથા કોષલામાં ને નુકસાની જમણે તેનો બદલો વળી જવો જોઈએ, અને ભાગીદારને ફાયદો થવો જોઈએ.

૭. હવા.

CLIMATE.

હિંમંતની હવા પણ એ દેશની માટાઈનું એક કારણ છે. એ હવા ઠંડી છે ને ઘડી ઘડીમાં બદલાઈ જાય છે; તેછતાં એ હવામાં મોટા યુલુ છે. મેહનત કરતાં થાક જલદીથી મહડતો નથી. આ દેશમાં તમે જે-ટલું કામ કરી શકો તેથી દોહોડું કે બેવડું કામ એ દેશમાં કરો તેછતાં તમે થાકી જશો નહી, અને ધણુંકરીને આ વાત તો પ્રસિદ્ધ છે કે જેટલું વારે કામ થઈ શકે તેટલો વધારે ફાયદો થવાનું જોઈએ.

વળી આ દેશમાં ગરીબ માણસો લગોટી મારીને ફરતા ફરે તથા અણા કે મમરા ફાકીને પોતાનો નિર્વાહ મલાવી શકે તેમ વિલામમાં ત્યાંની ઠંડી હવાને લીધે થઈ શકતું નથી. ગમે તેવાં ગરીબે ગરમ જાડા કપડાં પેહેરવાં જોઈએ અને મજબૂત ઝારાક ખાવો જોઈએ. મેં આગળ જણાવ્યું છે કે વિલામતમાં ગરીબી હાલતમાં સખત મેહનત જોએ ન કરે તેઓની અવસ્થા ઘણીજ માડી અને ત્રાસદાયક થઈ પડે. તેટલામોટાં ત્યાંની હવાને લીધે ત્યાંના ગરીબ લોકોથી આજસુ રહી શકાતું જ નથી.

૮. રેલવે.

RAILWAY

હિંમંતમાં આરેતરફ રેલવેની મડક પથરાઈ ગઈ છે તેથી દરએક ગામ અને દરએક શહેરનો એકબીજા સાથે સંબંધ વધ્યો છે. એથી એ દેશને જે લાભ થયો છે ને થાય છે તેનો અડમટો થઈ શક્યો નહી. જુદાંજુદાં ગામના લોકો જુદાજુદાં ગણાવા હતા તે બધા એક થઈ ગયા છે. એકએક સાથે ઝોળખાણ અને મમતા બંધાવી ગઈ છે અને તેથી એ દેશનું કલ્પત વધી ગયું છે. એકએક માણસમાં જોર ગમે તેટલું હોય પણ જ્યાંસુધી તેઓ એકએકથી જુદાં રહે ને જુદાં ગણાય ત્યાંસુધી એ જોર કંઈકામનું નથી.

ધ્રુવચંડ તથા તેની માથે જોડાયેલાં બીજા બે દેશોમાં મળીને (૧૮૬૪ ની આખેરી સુધીમાં) ૧૨૩૦૦ માઈલિ રેલવે ઉદ્ભવ્યો છે.* આટલા રેલ-વેમાં ચાર અબજ રૂપિયા એ દેશના રાકાયા છે.† આપણા દેશમાં ૩૧૦૦ માઈલિ રેલવે ઉદ્ભવ્યો છે.‡ પણ આપણા દેશનો વિસ્તાર એ ત્રણે દેશ કરતાં બાર ગણો મોટો છે; મોટે આ દેશમાં દોહોડ લાખ માઈલિ રેલવે ઉદ્ભવે ત્યાંસુધી તે વિધાયતની બરાબરી કરી શક્ય નહીં.

૯. એક ભાષા.

UNIVERSAL LANGUAGE

આપણા દેશમાં એક ભાષા બોલાય છે ને મમજાય છે એવી બીવાય-તના લોકોને ઘણો ફાયદો છે. વર્તમાનપત્રમાં કે ચોપાનિયામાં કે પુસ્તકમાં જે કંઈ છપાય તે બધાં ગામનાં લોકો બધે ઠોકાણે વાંચી શકે છે ને તેનો લાભ મેળવે છે. આપણા દેશમાં તેમ નથી. આ પુસ્તકજ લો. માત્ર ગુજરાતી વાંચનારાઓ મુબઈમાં ને ગુજરાતમાંજ વાંચી શકે છે ને તેમાં શું લખ્યું છે તે દખણમાં કે મધરાત્રમાં કે બંગાળામાં કે પંજાબમાં કે રત્નપુત્રસ્થાનમાં કોઈ જાણી શક્ય નહીં.

આ દેશમાં જુદાંજુદાં ગામની જુદીજુદી ભાષા થઈ પડી છે એ આ દેશનું મોટું અભાગ્ય મમજવું. કેળવણી પામેલા જુવાનોમાં ઇંગ્રેજી ભાષા આધારણ થતી જાય છે ને તે બધે ઠોકાણે બધા કેળવાયેલા દેશીઓ હવે વાંચી તથા મમજી શકે છે. પણ જેઓ ઇંગ્રેજી કેળવણીથી બેતરીખ છે તેઓને મોટે એકજ ભાષા અને એકજ લિપિ થવી જોઈએ. હિંદુ-સ્તાની ભાષા અને દેવનાગરી લિપિ આપણા દેશમાં કંઈકે આધારણ છે તે માણું યાય તો આ દેશનો દાહોડો ખરેખર ઉદ્ભવે. એક ભાષા વગર આ દેશના જુદાંજુદાં ગામોનાં જુદાંજુદાં લોકો એક નીજને બરા-બર જોળાયે નહીં ને તેઓમાં પ્રીતિ બંધાયે નહીં.

*Chambers' Journal, April, 1865

† Westminster Review, January, 1865

‡ Friend of India, September, 1865

૧૦. વેપાર.

COMMERCE.

ઇંગ્લંડમાં જે મોટા વેપાર ચાલે છે તે પણ એ દેશની મોટાઈનું માર્ક કારણ છે. ઇંગ્લંડનો વેપાર કંઈ પાંચ દમ ચહેરો કે ગામો માથે ચાલતો નથી પણ પૃથ્વીનાં તમામ મુખ્ય ચહેરો માથે ચાલે છે. કોઈ દેશ એવા નથી કે જેની માથે ઇંગ્લંડનો વેપાર ચાલતો નહીં હોય. ઇંગ્લેન્ડ વેપારીઓ દુનિયાના ચારે ખંડમાં પસરાઈ ગયા છે. કોઈપણ દેશ જેમાં વેપારની જાણ પાડતી હોય તેના વેપાર ખીજ દેશો માથે ચાલતો હોય તેમાં ઇંગ્લેન્ડ વેપારીને આપણે જોયા વગર રહેતું નહીં. વેપાર મોટે ઇંગ્લેન્ડ વેપારીઓ દુનિયામાં કમીકામ વસીગયા છે. આપણા દેશમાં તેઓ વેપાર મોટેજ પ્રથમ આવ્યા અને પછી રાજ મેજાનું.

ઇંગ્લંડમાં કંઈ લાગ્યા રૂપિયાનોજ નહીં પણ કરોડો રૂપિયાનો વેપાર ચાલે છે. દર વરસમાં ૧૧૧ થી ૨ અબજ રૂપિયાનો માત્ર વિદાયતમાંથી બાહારના દેશોવરે આવે જાય છે અને ૨ થી ૨૧ અબજ રૂપિયાનો માત્ર બાહારના દેશોવરેના વિદાયતમાં આવે છે. આ પ્રમાણે ૪૧ અબજ એટલે ચારસો પચીસ કરોડ રૂપિયાની લેવડ દેવડ ખીજ દેશો માથે માત્ર મંગાવવાની તથા મોકલવાની ચાલે છે. ઇંગ્લંડનાં જુદાંજુદાં કારખાનાં-ઓમાંજ આસરે ૧૧૧ અબજ (એકસો પચોતેર કરોડ) રૂપિયાનો માત્ર તકવાર થાય છે ! એક વરસમાં ૫૦ હજાર વાહાણુ તથા પાંચ હજાર ગામોટ જે દેશનાં બંદરોમાં આવજાય કરે તે દેશનો વેપાર કેટલો હોય !

આપણા દેશનો હાલડો ક્યો છે તે વિદાયતનાજ વેપારથી ક્યો છે એ મુક કોઈ જાણે છે. વિદાયતની માથે વેપાર નહીં હોત તો આપણો દેશ -જે દરિદ્ર હાલતમાં આવ્યો હોત તેમાંથી છુટો થાત નહીં. પેટ્રોલી વારીમાં (એટલે ઇંગ્લેન્ડના હાથમાં આ દેશનું રાજ આવ્યું તેના પ્રારંભમાં) આ દેશનું દ્રવ્ય વિદાયત તરફ ધમકાઈ ગયું એ વાત સાચી છે; પણ હવે કેટલાંએક વરસ થયાં વિદાયતથી દર જોપે મોટી રકમ આવવા માંડી છે, તે એ દેશના વેપારનો પ્રતાપ.

આપણા દેશીઓ તેમાં અગત્ય ક્યોને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના વાણીયા, બાદીયા, પારસી, બ્રાહ્મણ વગેરે વેપારમાં સાહસિક કેહેવાયછે. તેઓ સ્ત્રીન વિનાયત સાથે વેપાર ચલાવેછે તે છતાં તેઓ પોતાની તરફથી વિનાયતમાં પોતે જવાને અથવા પોતાના દેશીઓની મારફત કામ સેવાને પાછળ પડાછે.

૧૧. દરિયાઈ ફોજ.

જાણ

ધંધાંડ દેશની પ્રજાનું મોટાંમાં મોટું પરાક્રમ તેની સમુદ્રની ફોજમાં છે અને તેથી એ દેશની મોટાઈ આખી પૃથ્વીમાં માલમ પડીછે. દરિયામાં મોટાં મોટાં વાહાણો તથા મોટી મોટી આગબોટ ઉપર લશ્કર તથા તોપગોળા ને લહડાઈને સામન રાખવો અને જરૂર પડે ત્યારે દરિયામાં વાહાણ ઉપરથીજ લહડાઈ કરવી. આ કલામાં ધંધેજી પ્રજાની આત્માકી જ્યો માલમ પડીછે તેથી આત્માકી ખીજી કોઈકજ પ્રજાની જણાઈ હશે. સમુદ્રની લહડાઈમાં ધંધાંડની આત્માકી આખી દુનિયામાં પ્રસિદ્ધ છે. ધંધેજી પ્રજાની મોટાઈ ઉપર આ કિંમતી છાપ પડીછે તે કાયમ રાખવાને એ દેશની સરકારને વરસો વરસ દરિયાઈ ફોજમાં જરૂરના સુધારો તથા વધારો કરવાની ધણી મંબાલ રાખવી પડેછે.

આ સમુદ્રની ફોજ માટે દર વરસ મોટો ખર્ચ ખેસેછે તે વિનાયતની રહ્યત ખુશીથી આપેછે. દર વરસ દસ કરોડ રૂપિયા આ સમુદ્રનાં લશ્કર પછવાડે ખર્ચના ખેસેછે ! એટલી રકમમાં ૫૦ હજાર માણસો તથા ૫૫૧ લહડાઈનાં વાહાણો અથવા મનવારો, તથા ૧૧૦ ગન-બોટોનો ખર્ચ નિકળેછે.* આવી મોટી સમુદ્રની ફોજ કામગીરી કે રચિયાની પણ નથી. વિનાયતી લશ્કરી “મનવાર” તમે ને જોઈ ન હોય તો હવે પછી તમને લાગ મળે તો બુતચોમા. આ લહડાઈનાં વાહાણ ઉપરની ખરી રચના ને ક્યાવત જોઈ તમે અચરત પામ્યા વગર રહેશોજ નહી. ધંધેજી ખાસીઓને તથા મિપાઈઓને ધન્ય છે કે તેઓ મહાસમુદ્રમાં મોટી લહડાઈ કરી શકેછે !

૧૨. દયાળુ સરકાર.

MILD GOVERNMENT

જે દેશની સરકાર જીલમી હેાય તે દેશ મોટાઈ ઉપર કદી આવેજ નહી. જે દેશની સરકાર દયાળુ છે તે દેશ વેહસો મોડા આપ્પાદ થયા વિના રહેતો નથી. હંગ્ગંડની મોટાઈ વધારવાનું માન તેની માયાળુ સરકારને ધોટે છે. હંગ્ગંડની સરકારથી રહ્યત રાજ છે એટલુંજ નહી પણ તેની ઉપર રહ્યત ફિદા થયલી છે. એ સરકારનો ખચાવ કરવા માટે આપ્પી રહ્યત પોતાનું તન મન, અને ધન ખચવાને અને જરૂર પડે તો જીવ આપવાને તઈયાર છે. જે દેશની સરકાર અને રહ્યત વચ્ચે આત્મી મજબુત પ્રીતિ બંધાઈ છે તે દેશની મોટાઈ વધે એમાં નવાઈ શી ?

દેશી રાજોમાં જેવો જીલમ અને અંધેર કારભાર ચાલે છે તેવો જીલમ અને અંધેર કારભાર હંગ્રેજી રાજમાં જોવામાં આવતો નથી. દેશી રાજોમાં જે પ્રમાણે રહ્યત પાસે વેડે કામ કરાવવામાં આવે છે તે પ્રમાણે હંગ્રેજી રાજમાં નથી. દેશી રાજમાં કર અથવા વેશ સેવાને માટે જેવી રીત વાપરવામાં આવે છે તેવી રીત હંગ્રેજી રાજમાં નથી. દેશી રાજમાં જેવી લાંચ રૂચવત ચાલે છે તેવી હંગ્રેજી રાજમાં ધણુંકરીને ચાલતી નથી.

વળી હંગ્રેજી રાજમાં રહ્યતનું સુખ વધારવાને જે ઉપાય સેવામાં આવે છે તે ધણુંકરીને દેશી રાજોમાં સેવામાં આવતા નથી. તવંગર કે ગરીબ એ બંનેનો એકસરખો અને પક્ષ રાખ્યા વગર જેવો ન્યાય હંગ્રેજી રાજમાં ચાલે છે તેવો દેશી રાજોમાં ધણુંકરીને થતો નથી. રહ્યતની સુખાકાંચી માચવવા માટે જેવી સફાઈ અને ચોખ્ખાઈ હંગ્રેજી રાજમાં છે તેવી દેશી રાજોમાં નથી. આરાથ રહ્યતનું સુખ વધારવાને જેવી કાળજી હંગ્રેજી રાજમાં જોવામાં આવે છે તેવી દેશી રાજોમાં નથી.

દેશી રાજથી દેશની શોભા અને મોટાઈ છે માટે દેશી ગજને વખોડવા હું માહતો નથી. તેછતાં માચીવાત ડખાવી રાખ્યાથી દેશી રાજની મોટાઈ વધી શકનાર નથી. દેશી રાજએ જો પોતાની અને પોતાના ગજની મોટાઈ વધારવાને ઈચ્છતા હેાય તો તેઓએ પોતાની ગઈતનું

સુખ વધારવાની મેહેનત અને તજનીજ કરવી જોઈએ અને તે કારણ માટે પોતાના રાજનો અધિકાર લાયક પુરોણેજ સોંપવો જોઈએ.

ઈંધરને નમસ્કાર કરી તેનો ઉપકાર માનવો જોઈએ કેમકે આપણને દયાળુ ઇંગ્રેજ સરકાર મળીછે. આપણો દેશ ઘણાં વરસ સુધી મુઝ-લમાન રાજતંત્રોના અંધેર કારભારમાં તથા જીવમતમાં રહીને માયાળુ અને સ્વતંત્ર રાજના તાબામાં આવ્યોછે. જીવમત તથા લહડાઈ તથા બંધ બંધ પડી ગયાછે; ભીન તથા વાધર વગેરેની છુટકાટ બંધ પડીછે, ય-તીની મહા નઠારી અને મહા પાપી રૂઢી નાથ પામીછે, વિદ્યા ને હુબરનો પ્રસાર થવા માંડ્યોછે, રસ્તા ને પુલો થયાછે, આગગાડી તથા આગ-ખોટ ચાલવા માંડીછે; વેપાર અને ઉદ્યોગ વધ્યોછે; ને મુઠિ ખુશી તથા મુખી છે. એ બધા દયાળુ ઇંગ્રેજ રાજનો પ્રતાપ છે. તેટલામાટે પરમેશ્વરને મારી પ્રાર્થના છે કે એ રાજની મદદ ચહડતી હોજી !

પ્રકરણ ૧૧.

XI—BRITISH POWER AND CONSTITUTION.

રાજબળ તથા રાજરીતિ.

ઇંગ્લેન્ડનું રાજબળ કેટલું છે અને ઇંગ્લેન્ડની રાજરીતિ કેવી છે તે વિષે હું તમને જણાવવાની રજા લઉં છઉં. જે દેશનો હું પ્રવાસ લખું છઉં તે દેશનું રાજબળ તથા તે દેશની રાજરીતિ વિષે થોડુંક વાંચવાની તમને મુશ્કેલી છે. એ વિષે વિસ્તારીને લખવાની આ પ્રવાસમાં જગ્યા નથી તેટલામાટે હું ટુંકમાં જ લખું છઉં.

૧. રાજબળ.

BRITISH DOMINIONS

આખી દુનિયામાં છ રાજ શાટાં અને મહા બળવંત ગણાય છે તેમાંનું એક રાજ ઇંગ્લેન્ડનું છે. ઇંગ્લેન્ડ, ક્રાન્ઝ, રશિયા, ઓસ્ટ્રીયા, પ્રુશિયા અને અમેરીકાનાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ—આ છ રાજ આજકાલ શાટાં અને જોરાવર છે. એકએકથી ગાંજ્યા ન જાય એવાં એ છ રાજ છે. આજ આઠસો વર્ષ થયાં ઇંગ્લેન્ડે પોતાના દેશમાં કોઈ પારકાં રાજનો પગ પેગ મવા દીધો નથી એટલીજ વાત એ રાજનું બળ જણાવવાને બરાબર છે. પણ એ રાજનું બળ એથી વધારે છે. જ્યારે ક્રાન્ઝના નેપોલિયન બોનાપાર્ટે યુરોપમાંડોનાં શોટાં બાગ ઝીલી લીધો ને આખા યુરોપમાંડમાં ત્રાસ ઉપજાવ્યો ત્યારે ક્રાન્ઝનો મદ ઇંગ્લેન્ડે ઉતાવ્યો. ન ઝીતાય એવો બોનાપાર્ટે તેને ઇંગ્લેન્ડના રાજા ગરદાર—જ્યુક ઓવ વેલિંગ્ટનને ઝીત્યો.

આમરે બાર વરસ ઉપર ઇંગ્લેન્ડનું રાજ રશિયાનાં રાજની સામે લડાઈમાં ઉતર્યું હતું તેમાં પણ ઇંગ્લેન્ડ લશ્કરે રૂતેહ મેળવવામાં જે બાહાદુરી દેખાડી હતી તે દુનિયામાં પ્રસિદ્ધ ને લોકોની યાદીમાં તાજી છે. આપણા દેશમાં (૧૮૫૭-૫૮ માં) બળંકાર બળવો ઉઠ્યો તે બેસાડી

દેવામાં ઇંગ્રેજ રાજનું કડિવત માલમ પડી ચુક્યું છે. આતો હું હમણાના વખતના તાજ દાખલા આપું છું પણ જરા દુરના વખત ઉપર લઈ જઈ તો ઇતિહાસમાંથી ખીજા અનેક દાખલા મળશે.

ઇંગ્લંડ પોતેતા ઘણા નાહાનો દેશ છે—માત્ર ૩૬૦ માઈલ લાંબો અને ૨૮૦ પોર્ટુગો છે—પણ તેની ઝાંચે સ્કૉટલેન્ડ તથા આયર્લેન્ડ જોડાઈ ગયા છે અને તેના તાબામાં ખીજા ઘણા દેશો આવ્યા છે. ઇંગ્લંડ અને તેની ઝાંચે જોડાઈ ગયાનાં બે રાજ એ ત્રણે મળીને “યુનાઇટેડ કિંગડમ” કહેવાય છે. એ ત્રણે દેશ પાસેપાસે છે અને તેમની ચોક્કસ મરુદ્ધ આવ્યો છે. આ ત્રણે દેશનો વિસ્તાર યવા લાખ ચોરસ માઈલ છે ને તેમની વસ્તી ત્રણ કરોડમાં કંઈક ઓછી ગણાય છે. ઇંગ્લંડના વિસ્તારનું પ્રમાણ તપાસીએ તો ઇંગ્લંડની વસ્તી ઘણીજ મોટી જણાયે.

પણ ઇંગ્લંડનું રાજ ત્યાંજ અટકતું નથી. એ રાજનો વિસ્તાર પૃથ્વિના ચાર ખંડમાં ફેલાઈ ગયો છે; યુરોપ, એશિયા, આફ્રિકા અને અમેરિકા એ ચાર ખંડમાં અને અસ્ટ્રેલિયાના મોટા પિટમાં ઇંગ્રેજ રાજનો લાવટો ઉર છે. એશિયા ખંડમાં આપણો દેશ તથા મિસોન (લંકા) મળીને ૧૪ લાખ ચોરસ માઈલ જમીન ઉપર, આફ્રિકામાં ૨ લાખ ચોરસ માઈલ જમીન ઉપર, અમેરિકામાં ૨૫ લાખ અને આસ્ટ્રેલિયામાં ૧૬ લાખ ચોરસ માઈલ જમીન ઉપર ઇંગ્લંડની ધન ઉર છે.

૨. રાજશૈલ્ય.

BRITISH FORCES.

હવેક રાજની નાહાની મોટી ફોજ ઉપરથી તે મજનું બજ જણાય છે. વિલાયતનાં ત્રણ જોડાઈ ગયેલાં રાજનું બધું મળીને યવાજે લાખ માણસનું લગ્ગર છે. તેમાં ૧૫૫ લાખ ખુશકી ઉપરનું તથા ૭૫ લાખ દરિયાઈ લગ્ગર ગણાય છે. ખુશકી લગ્ગર ઉપર દર વર્ગ ૧૫ કરોડ રૂપિયાનો તથા દરિયાઈ લગ્ગર ઉપર ૧૦ કરોડ રૂપિયાનો ખરચ થાય છે. ખુશકી લગ્ગરમાં પાવલન, ઘોડેસ્વાર, તથા તોપખાનું છે. આ બધું લગ્ગર કયાવત શિખેનું અને બાહાદુર છે. લહઝાઈની જે કાંઈ નવી કળા

અને નવી કુક્તિ માલમ પડીએ ને માલમ પડેએ તેથી ધંત્રેજી લશ્કર વાકેફ રહેએ તથા નિત્ય લશ્કરી ક્વાયતનો અભ્યાસ કરેએ તથા જરૂર પડેતો લહડાઈમાં ઉતરવાને હથિયાર આફ ને તથ્યાર રાખેએ.

આ લશ્કર ઉપરાંત મિલિશિયા (Militia) નામનું ઠાા લાખથી ૧૧ લાખ માણસનું લશ્કર છે. આ લશ્કરનાં માણસો આખો દાહાડો સરકારી આકરી કરવાને તથા બાહારગામ લહડાઈ કરવા જવાને બંધાયો નથી. તેઓ ઠેરવેલે દાહાડે લશ્કરી ક્વાયત લેએ અને જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે લહડાઈનાં હથિયાર ઉચકીને મેદાન પડવાને બંધાયલાએ. મિલિશિયામાં સાત વરસ સુધી રહેવાને બંધાવું પડેએ.

વિભાયતના બચાવનું વધારે જોર તેનાં “વૉલંટિયર” લશ્કરમાં છે. આ લશ્કરમાં જીદાજીદા ધંધાના લોકો પોતપોતાની ખુશીથી મામેલ થયાએ અને તેના બદલામાં સરકાર પાસેથી કંઈજ લેતા નથી. તેઓ લશ્કરી ક્વાયત ઠેરવેલા દાહાડા ઉપર ગિએએ અને તેનો અભ્યાસ રાખેએ તે એટલામાટે કે પોતાના દેશ ઉપર ખીજું કોઈ રાજ ચહડી આવે તો હથિયાર બાંધીને લહડાઈનાં મેદાનમાં ઉતરી પડે. સ્વદેશ પ્રીતિનો આપો જીદસો ખીજા ચોડાજ લોકોમાં હશે.

૩. સરકારી ઉપજ.

STATE INCOME

હંમંડ તથા તેની માથે જોડાઈ ગયલાં બે રાજ-સ્કૉટલંડ તથા આયર્લંડ-ની દર વરસની પેદાશ ૭૦ કરોડ રૂપિયા ઉપજેએ.* આપણા દેશની વસ્તી વિભાયતની વસ્તી કરતાં છ કે સાત ગણી વધારે છતાં તેની પેદાશ આમરે ૮૫ કરોડ રૂપિયા દર વરસે થાયએ. વિભાયતની સરકારને વરસ એકની ૭૦ કરોડ રૂપિયાની પેદાશ છતાં તેને સારે ફાફું ફરજ છે. લહડાઈ અને એવાં મોટાં કારણથી જ્યારે ખરચ વધી જાયએ ત્યારે સરકારને ફરજ કરવું પડેએ. હાલ આમરે ૮ અબજ રૂપિયાનું ફરજ એ સરકારને માથે છે. મિતર કરોડ રૂપિયાની પેદાશમાંથી આમરે ૨૫

કરેડ રૂપિયા લશ્કરના ખર્ચમાં ને ૨૮ કરેડ રૂપિયા કરજના વ્યાજમાં ધમકાઈ જાય છે. બાકીના રૂપિયામાં સરકારનો ખીજો ખર્ચ ચાલે છે.

૪. રાજની ગોઠવણ.

FORM OF GOVERNMENT

ઇંગ્લેન્ડ રાજની ગોઠવણ ઘણી રીતે અને વખાણવાળેગ છે. એ રાજમાં જોવું છુટાપછું રાજ તથા અમીર ભાગવે છે તેવુંજ છુટાપછું ગરીબ રહિત પણ ભાગવે છે. એ રાજમાં કોઈ કોઈના ઉપર જુદામ કે જામગીરી કરી શકતું નથી. એ રાજમાં કોઈ કોઈને ગેર કાયદે કેદ કે કપાલ ગાખી શકતું નથી; ને રાજે તો તેને ચોવીસ કપાકમાં છુટો કરવાને “હુમીયત કોમ્પસ” નું હુકમનામું તપ્પીર છે. એ રાજમાં ગમે તેવાં કારણસર અથવા ગમેતેવાં પાંક કે અપરાધ માટે ઇનસાફ કર્યા વગર કોઈમાણસને મૃત્યુ થઈ શકતી નથી. એ રાજમાં ગમે તેવો માણસ ઇનસાફ માગે તો તેને ઇનસાફ મળી શકે છે. એ રાજમાં ગમે ત્યાં ફરી શકાય અને કાયદાસર ગમે તે કરી શકાય. ને રાજની આવી ખુબી છે તે રાજની ગોઠવણ ઘણી રીતે તથા વખાણવાળેગ હોતી જોઈએ.

એ રાજની ગોઠવણ એવી છે કે મજકારખારનું કામ જુદાજુદા પુરોવાને જુદુંજુદું વહેતી આપ્યું છે; એવા એકએક પુરોવને માથે પોતપોતાનાં કામનું જોખમ રહે છે. ને ખાતામાં કંઈ અધેર કે ખામી માત્રમ પડે તો તે ખાતાના ઉપરીને તે વિષે જવાબ દેવો પડે. કામકાજની વહેંચણી રાજકારખારમાં એવી રીતે કરી છે કે મહા પોત પોતાનાં કામમાં તપ્પીર અને હુશિયાર રહે છે. કોઈ કોઈની આંડ કે વચ્ચે આવતું નથી. ને કારખારીએ કે અમલદારે પોતાનું કામ બગાળર બજલણું નહીં તો તે જાત્રીવાગ પોતાના આંધા ઉપર દષ્ટી શકતો નથી. તેટલામાટે દરએક જણ પોતપોતાની આખર રાખવાને પોતપોતાનું કામ ધ્યાનકરીને ઉતરથી અને પ્રમાણિકપણે બજલવવાની તજવીજ અને મહેનત કરે છે.

રાજકારખારમાં માત્ર રાજતેજ અખત્યાર નથી. અમીરનો તથા લેકીનો પણ અખત્યાર રાજકારખારમાં હંમેશ રહે છે. તેટલા

મોટે પ્રજાની ખુશી વગર રાજ પોતાની મરજી પ્રમાણે કરી શકતો નથી. લોકોની મરજી વગર તે નવો કર કે વેરો નાખી શકતો નથી. લોકોની તથા અમિરોની મરજી વગર કંઈ પણ નવો કાયદો કે કાયદામાં કંઈપણ ફેરફાર કરી શકતો નથી. પોતાની કોઈપણ રહિયત ઉપર કોઈપણ રીતેના જુલમ કે કોઈપણ રીતની જબરદસ્તી અધારી શકતો નથી. રાજસભામાં જ્યાંલગી અમીરો તથા લોકો સામેલ થઈને રહિયત ઉપરના 'કરમાં વધારો કે ઘટાડો' કરે નહીં તથા નવા કાયદો કે કાયદામાં ફેરફાર કરે નહીં ત્યાં લગી રાજ નથી કંઈપણ થઈ શકતું નથી.

૫. રાજસભા.

IMPERIAL PARLIAMENT

રાજસભા અથવા “ઈમ્પીરિયલ પાર્લિમેન્ટ” માં બેસવાનો હક અમીરોનો તથા લોકોની તરફથી હરેલા વકીલોનો છે. એમાં બે સભા મળેછે; એક સભા અમીરોની—“હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સ” અને બીજી સભા લોકોની—“હાઉસ ઓફ કૉમન્સ” કહેવાયછે. અમીરોની સભામાં આમરે ૪૫૦, અને લોકોની સભામાં ૬૫૦ અધિકારીઓ છે. આ અધિકારીઓને તેમની મેહેનતનું કંઈ લવાજમ મળતું નથી. રાજસભાના અધિકારી હરી તેમાં બેસવું એ મોટું માન ગણાયછે અને તેટલામોટે એ સભાના અધિકારી હરવાને ને તેમાં મેહેનત કરી પ્રતિષ્ઠા થવાને તેઓ ધણી આગ્રહતા રાખેછે.

રાજસભા કંઈ બારે માસ બેસતી નથી. પાંચમાં પ્રકરણ મધ્યે પાર્લિમેન્ટ વિશે લખતાં જણાવ્યુંછે કે પાર્લિમેન્ટની દરબાર દર વરસ ધણુંકરીને ફેબ્રવારીથી જુલાઈ મહિનાસુધી રવીવાર કે મોડા તેહવાર શિવાય તિથ્ય બેસેછે. એ સભામાં મહારાણી ધણુંકરીને વરસમાં બેજ વાર હાજર થાયછે; એકવાર ફેબ્રવારીમાં પાર્લિમેન્ટ ઉઘડતી વેળા અને બીજીવાર જુલાઈમાં પાર્લિમેન્ટ બંધ કરતી વેળા. એ શિવાય આ રાજસભાનાં કામકાજમાં મહારાણી સામેલ થતાં નથી. પણ એમની તરફથી મુખ્ય તથા ઉપ પ્રધાનોને પાર્લિમેન્ટમાં હંમેશ હાજર થવું પડેછે.

રાજમંળામાં રાજને લગતું હરએક ક્રમ કેમ ચાલેછે તે વિષે પ્રધા-
નોને પુછવામાં આવેછે. જે આતાંમાં કંઈ ગફતતી ચાલતી હોય અથવા
જે આતાંમાં કંઈ ખામી જણાતી હોય તે વિષે ઠીક કરવાનો અને ખુલાસો
માગવાનો દરએક અધિકારીને હક છે. રહસ્યતનું નાણું બરાબર વપરા-
યછે કે નહીં અને રહસ્યતનું રક્ષણ બરાબર થાયછે કે નહીં એ વિષે રાજ-
મંળાના અધિકારીઓ ખારિકીથી તપાસ રાખેછે. ગાજ્ઞાનભાગ કેમ
ચલાવેના એ કામ પ્રધાનોનું છે અને તેનું બધું જોખમ મુખ્ય પ્રધાનને
માથે છે; તેટલામાટે હરએક આતામાં કંઈ ચુક કે ખામી માન્ય પડે
તો તેવિષે રાજમંળાનો કોઈપણ અધિકારી ગાજ્ઞાનમાં ઉઘાડી રીતે
ખાલી થકે ને તેનો ખુલાસો તે આતાના પ્રધાન પાસે માગી શકે.

વળી ગાજ્ઞાનના અધિકારીઓમાં બે મંડળી શુદ્ધાંશુદ્ધ મતની છે,
એક મંડળી “વિહિગ” અથવા “વિખગવ” નામથી ઓળખાયછે,
તેઓનું મત સુધારા તરફ છે. કાયદામાં કે ગાજ્ઞાનમાંની હાકોઈ બાબ-
દમાં મુધારા કરવાને તેઓ વધારે ચાહેછે. બીજી મંડળી “ટોચી”
અથવા “કોનઝરવેરિય” નામથી ઓળખાયછે. તેઓનું મત સુધારા
તરફ ઘણુંજ થોડુંછે. શુના કાયદા અને રાજગ્રંથશુના શુના રિવાજ
બનતા સુધી ફેરવવા નહીં એમ તેઓ ધરેછે.

આ બિમાથી જે મંડળીનું પ્રધાનપણું ચાલતું હોય તે મંડળી જોરા-
વર કેહેવાયછે. હાલ કેટલાંક વરમ થયાં “વિહિગ” અથવા “વિખ-
ગવ” એટલે સુધારા મંડળીનું પ્રધાનપણું ચાલેછે† તેટલામાટે એ મંડળી
જોરાવર કેહેવાયછે. પણ તેઓની આંખે બીજી મંડળીવાળા ગાજ્ઞાનમાં
જ્યારે ત્યારે થાયછે અને તેઓનું જોર તોડવાને મહેનત કરેછે. તેઓ
હરએક બાબદમાં પ્રધાનોની આંખે થાયછે અને તેઓની ખોડ ખાપણ
માન્ય પડેછે તો એજ વાતમા ઉઘાડી પાડેછે. તેઓ “આપોબિચન”
એટલે વિરૂધ્ધ મતવાળા કેહવાયછે. આ “આપોબિચન” થી ગાજ્ઞાન-

† લાર્ડ પામર્ટન ખરી ગયા પછી લાર્ડ રમ્બ મુખ્ય પ્રધાન હરમો હતો તેણ
સુધારા મંડળીનો હતો. તેણે રાજમંળાની ઓડવાણ નવા રીતમા ફેરવેલ સુધારો
રાખત કરવાનો તજજીજ કરી તેમાં ને કાલી શકતા નહો એટલે બીજી મંડળીના
કાયદા પ્રધાનપણું આપ્યું.

ભાર વધારે ઝાડી રીતે ચાલેછે અને રક્ષિતનો લોભ વધારે સ્વચાલે.

રાજમંભાના કોઈ અધિકારીને કોઈ કાયદામાં ફેરફાર કરવાની અથવા કોઈ નવો કાયદો કાઢાડવાની જરૂર માન્ય પડે તો તે વિષે તે દરખાસ્ત કરેછે અને પોતે તઈયાર કરેલો ખરડો વાંચી સંબંજાવેછે. તે ખરડો “બિન” નાં નામથી જાણાવાયછે. હરએક બિન વાંચવાની પેદેલાં તે દાખલ કરવામાટે પ્રથમ રાજમંભાની રજા લેવી જોઈએ. એક વખત વંચાઈ રહ્યા પછી તે ઉપર મહા અધિકારીઓ વિચાર કરેછે, ને કેટલાક દાહાડા પછી તે પાછું ફરીથી વંચાયછે. ત્યારપછી ઘણાં મતથી તેમાં જે કંઈ ફેરફાર કરવો હોયછે તે થાયછે.

તે બિનને બારીકીથી તપાસવામાટે થોડાએક અધિકારીઓની કમીટી કરીને તેમને સોંપેછે; કોઈ બિન ઘણુંજ અગત્યનું ને મુકારી હોયછે તો પાર્લીમેન્ટના બધા અધિકારીઓ કમીટી યઇને તપાસવાને બેસેછે. જ્યારે કમીટી યઇને પાર્લીમેન્ટના બધા અધિકારીઓ બિન તપાસવા બેસા હોય ત્યારે દરએક અધિકારીને એકથી વધારેવાર બોલાવાની છુટ છે. વગર કમીટીએ કોઈ અધિકારી એકથી વધારેવાર એકજ બાબદ ઉપર રાજમંભામાં બોલી શકે નહી. વળી ત્રીજી વાર ફરીથી એ બિન વંચાયછે ને તે વિષે બધા અધિકારીઓનાં મત લેવામાં આવેછે, અને જો તેની તરફ ઘણાં મત હોય તો તે પસાર થાયછે.

આતો એક સભામાં પસાર થયું. હવે બીજી સભામાં પસાર થવું જોઈએ. કૉમન્સ અથવા લોકોની સભામાં જો પેદેલું પસાર થયું હોય તો “લૉર્ડ્સ” અથવા અમીરોની સભામાં બીજીવાર પસાર થવું જોઈએ અને અમીરોની સભામાં પેદેલું પસાર થયું હોય તો બીજી વાર લોકોની સભામાં પસાર થવું જોઈએ. બીજી સભામાં પણ પસાર થવાને વળી ત્રણ વખત વંચાવું જોઈએ. એ પ્રમાણે વંચાઇને બીજી સભામાં પાસ થવા પછી મહારાણીની મંજૂરીમાટે તેમના ઉપર મોકલવું જોઈએ. ત્યાંથી મંજૂર થઇને જ્યારે આવે ત્યારે તે બિન યવટે પાસ થયું એમ કેહવાયછે ને પછી તે પાર્લીમેન્ટનો “આક્ટ” અથવા કાયદો ગણાયછે. પછી આ નવા કાયદા પ્રમાણે રક્ષિતે ચાલવું જોઈએ.

કોઇ કોઇવાર જે મૂળા કોઇ બિન વિશે એકમત થાય નહીં તો જેહુ મૂળાની તરફથી કમીટી થઇને કંઈ ફેરફાર કરી સમજુતી ઉપર આવેછે. જ્યાંસુધી સમજુતી ઉપર આવે નહીં ત્યાંસુધી એ બિન પગાર થતું નથી; ને અંતે રદ જાયછે. જેહુ મૂળાએ પગાર કર્યું તો મહારાણી ઘણુંકરીને તે કષ્ટજન્ય રાખેછે. આ ઉપરથી માન્ય પડશે કે રાજકાજમાં લોક, અમીર તથા રાજ એ ત્રણેનો હાથ રહેછે અને એકબીજાની મરજી વગર તેઓ કામદામાં ફેરફાર કરી શકતા નથી અથવા નવો કામદો કાઢાડી શકતા નથી. લોકોની તરફથી ઠરેલા જે વજીલા પોતાનો અધિકાર આજ્ઞાથી બળવે નહીં તેઓને ખીજવાર લોકો પમદ કરે નહીં.

પાર્લિમેંટ અથવા રાજમૂળાના હાથમાં મોટી મત્તા છે. ગમે તેવા મોટા અમલદાર હોય પણ તેણે જો કંઈ તક્સીર કરી તો તેને બાંધાવી મંગાવે અને તેને શિક્ષા કરે. તેટલામાટે રાજનો કોઇપણ કારભારી આડી રીતે આક્ષી થકતો નથી. પાર્લિમેંટના હાથમાં આ મોટી મત્તા છે ખરી પણ પાર્લિમેંટ કંઈ બારેમાસ બેસતી નથી. એક વખત બંધ થયા પછી તેની મુદત ઉપર પાર્લિમેંટ ઉઘાડવી કે ન ઉઘાડવી એ ગાદીપતિના હાથમાં છે. તે જ્યાંસુધી પોતાનાં નામથી પાર્લિમેંટને બોલાવે નહીં ત્યાંસુધી તે ઉઘાડી શકે નહીં; અને પાર્લિમેંટ ઉઘાડી ન હોય તો તેની મત્તા આ-લવી નથી. તેમજ વળી પાર્લિમેંટનું આલવું કામ બંધ પાડવાનો અ-ખન્યાર રાજનો અથવા ગાદીપતિનો છે.

જ્યારે આ પ્રમાણે પાર્લિમેંટ ઉઘાડવાનો અથવા તેનું કામ બંધ પાડવાનો અખન્યાર ગાદીપતિનો છે ત્યારે તમે કેહેશો કે કોઇ જુલમી રાજ કે રાણી પોતાના પ્રધાનોની મારફતે ગમે તેવી ખરાબ રીતે રાજ સંભાળે તો પછી પાર્લિમેંટ શું કરી શકે ? જ્યાંસુધી ગાદીપતિએ પાર્લિમેંટ બોલાવી નથી ને ઉઘાડી નથી ત્યાંસુધી પાર્લિમેંટની મત્તા આલવી નથી. એ ખરી વાત છે. પણ ગાદીપતિને પાર્લિમેંટ વેહેલી મોટી બોલાખ્યા વગર છુટકોત્તર નહીં. કેમકે પાર્લિમેંટની મંજુરી સિવાય રદ થત કદી કર આપેજ નહીં; ને જ્યારે કંઈ આપે નહીં ત્યારે ખજનો ખુદી જાય અને રાજકાજનું બધું કામકાજ અટકી પડે.

૬. કામન્સ અથવા લોકોની સભા.

HOUSE OF COMMONS

આ સભામાં બેસનાર અધિકારીઓને રહસ્યત પોતાની તરફથી પસંદ કરે છે. જુદાંજુદાં ચેહરે અને જુદાંજુદાં પરગણાઓની તરફથી જુદા જુદા અધિકારીઓ હરે છે. મોટાં ચેહરેની તરફથી ધણુંકરીને અને અને નાહાનાં ચેહરેની તરફથી એકએક અધિકારી-જુમલે ઇંગ્લંડ તથા વેલ્સની તરફથી ૫૦૦ અધિકારીઓ, સ્કોટલેન્ડની તરફથી ૫૩ અધિકારીઓ અને આયરલેન્ડની તરફથી ૧૦૫ અધિકારીઓ બેસે છે. અધિકારીઓને પસંદ કરવાનો હક જે રહસ્યતાનાં ઘરખાંર અથવા એતગ હાય તેઓને છે. જેઓનાં ઘરની પેદાશ દર વરસ સો રૂપિયાથી વધારે હાય અથવા જેઓ એતરેનું બાકું દર વરસ પાનસો રૂપિયા કે તેથી વધારે ભરતા હાય તેઓને પોતાના અધિકારી નેમવાનો હક છે.

જે અધિકારી આ પ્રમાણે હરે છે તેઓ ધણાંમાં ધણાં સાત વરસ સુધી રહી શકે, ત્યારપછી ફરીથી દરએક ચેહરે તથા ગામમાં પોતપોતાના અધિકારી ઠેરવવાનું કામ ચાલે છે. પણ તેઓ એટલી મુદત સુધી ધણુંકરીને ટકી શકતા નથી. ગાદીપતિ મરણ પામે તો ફરીથી દરએક ગામમાં તથા ચેહરેમાં પસંદ કરવાનું કામ ચાલે છે, અથવા પ્રધાનોનાં કામકાજથી ધણાંપરા અધિકારીઓ નાખુશ થાય અથવા કોઈ ધણીજ માટી બાબદમાં મતભેદ થઈ પડે તો જુની સભા બાંગી પડે છે ને નવા અધિકારીઓ ફરીથી પસંદ કરીને નેમવામાં આવે છે.

૭. અમીરની સભા.

HOUSE OF LORDS

ઇંગ્લંડમાં બધા મળીને ૩૭૬ અમીરો છે તેઓ સર્વને પાર્લિમેન્ટમાં બેસવાનો અધિકાર છે. તેઓની સાથે બે "આર્ચબિશપ" - સહીયા મોટા ધર્મગુરુ-તથા ૨૪ બિશપ-એટલે ખીજી પદવીના ધર્મગુરુ બેસે છે. સ્કોટલેન્ડના ૧૬ અમીર તથા આયરલેન્ડના ૨૮ અમીર આ સભામાં બેસે છે. અમિરની પદવી વંશપરમપરા ઉતરે છે એટલે અમિરના વંશ દીક-

રાને અમીરની પદવી તેનાં મરણ પછી મળે છે. એ દિકરા જ્યાંયગી એકરીમ વરમની ઉમરમાં આવ્યો ન હોય ત્યાંયગી “માધનર” એટલે નાહનો ગણાય છે તેટલામાટે તે પાર્લામેન્ટમાં બેસી શકતો નથી.

અમીરની માથે રાજ કુટુંબના યુગ્મ અમિર-એક “પ્રિન્સ ઓફ વેલ્થ” ખીજો “ડ્યુક ઓફ કંબરલાંડ” ને ત્રીજો “ડ્યુક ઓફ ક્રિમ્પ્લેન્” એવો પાંચ બેસે છે. અમીરમાં ચહડવી ઉતરતી પાંચ પદવી છે. પેરેલી પદવી ડ્યુકની; ખીજી મારકુધીસની; ત્રીજી અરલની; ચોથી વાઇકાઉન્ટની ને પાંચમી બારનની. પેરેલી પદવીના ૨૦; ખીજીના ૧૯; ત્રીજીના ૧૦૯; ચોથીના ૨૧ અને પાંચમીના ૨૦૭ અમીર છે. બારન એટલે બારનેટ નહી. બારનેટ તથા વાઇકાઉન્ટની પદવીવાળા અમીરમાં ગણાતા નથી. તેઓ કૉમન્સ અથવા સાધારણ લોકોમાં પેરેલી પદવીના ગણાય છે. બધા અમીર જોડે કેહેવાય છે. અમીરની પદવી આપવાનું ગાદીપતિ રાજ અથવા રાણીના હાથમાં છે.

અગાઉ અમીરની પદવી ઘણાજ મોટા જગીરદાર તથા શ્રીમંતોનેજ મળતી હતી; પણ હમણા જે પુરુષ લહઝાઈમાં કે વિશામાં મહા પરાક્રમી માનમ પડે છે તો તેને એ પદવીનું માન મળે છે. પણ આ મોટું માન કોઈ મહા પરાક્રમી પુરુષ વગર કોઈને મળતું નથી. કોઈ પુરુષને અમીરની પદવી એની શરતથી મળે છે કે તેનાં મરણ પછી એ પદવી તેનાં વારસને મળે નહી. એની શરતથી જોએને અમીરની પદવી મળે છે તેઓ અમીરની સભામાં બેસી શકતા નથી.

ધર્મસંકળના અમીર કેટલાએક મોટા હક ભોગવે છે. તમારું લેણું કોઈ અમીર ઉપર નિકળતું હોય તો તેને તમે પકડાવીને કેદમાં નાખી શકો નહી અથવા તેને પકડવાનું હોકમનાયુ કોઈ કોરટથી અપાય નહી. રાજદારીમાં તેમનો ધનસાફ અમીરની સભા સિવાય કોઈપણ ખીજી કોરટ કરી શકે નહી. અમીરની આખર ઉપર કોઈથી હુમલો કરી શકાય નહી, અથવા તેની આખરને નુકસાન પેહિયે એની વાત જાહેર કરાય નહી. તે વાત ખરી હોય તો પણ કોઈ પ્રગટ કરી શકે નહી; જો પ્રગટ કરે

તો -યાયાધિયની નજરમાં આવે તેટલો તેને દંડ કરે, અને દંડ ન આવે તો ખરી કે ખોટી નિંદા કરનારને કેદખાનું ભાગવવું પડે. ધનિશાહની અદાલતમાં અમીર ટોપી પહેરીને જઈ શકે, ખીજાથી તેમ કરી શકાય નહીં.

પાંચ વર્ગના અમીરોની ટોપીમાં થોડા થોડા ફેર હોય છે. તેઓની ટોપીનો ઘાટ રાજ્ય અથવા રાણીના તાજને મળતો આવે છે. ટોપી ઉપરથી અથવા પોશાક ઉપરથી દરએક અમીરનો વર્ગ કહી શકાય. ડ્યુકની ઉપમા “હિઝગ્રેસ” કરીને લખાય છે. મારકુવીસ “માસ્ટ ઓનરઅબલ” કરીને લખાય છે. આરલ તથા વાઇકાઉન્ટ તથા બારન એઓ “રાઇટ ઓનરઅબલ” કરીને લખાય છે. ડ્યુકની સ્ત્રી મારકુવીસ સાથે પરણે તો તે સ્ત્રી પોતાની અમલ ઉંચી પદવીથી ઓળખાય છે. મારકુવીસની સ્ત્રી ડ્યુક સાથે પરણે તો પોતાના ઘણીની ઉંચી પદવીથી ઓળખાય છે. તે સ્ત્રીને પેટ બે છોકરા હોય તો મોટા છોકરાને આપની તરફથી ડ્યુકની અને નાહાના છોકરાને માની તરફથી મારકુવીસની પદવી મળે છે.*

૮. રાજા અથવા રાણી.

THE SOVEREIGN

ધૃગ્ધંડનાં રાજની ગાદી ઉપર ઘણુંકરીને રાજ્ય અને કોઇકવાર રાણી હોય છે. ગાદીના વારમાં મુંબંની ધૃગ્ધંડમાં એવો ચોખ્ખો કાયદો છે કે કોઈ રાજ કે રાણીના મરણ પછી તેનો વારસ કોણ એ જાણવાને અને ઠેરવવાને મુશ્કેલ પડતું નથી. તેટલામાટે ગાદી ઉપર બેસવાનો જોના હક પોહીયતો નથી તે તેના દાવો કરવાને હિમત અપાવી શકતો નથી. જ્યાંસુધી રાજપુત્ર હોય ત્યાંસુધી રાજ પુત્રીથી ગાદી ઉપર બેસાય નહીં. રાજપુત્રી ગાદી ઉપર બેસે તો તે ગાદીની માલિક ગણાય ને ગાદીપતિનું બધું માન તેનેજ મળે. તેનો વર કંઈ રાજ કેહેવાય નહીં. ક્યેરીમાં તખ્ત ઉપર રાણી બેસે. તેનો રાજવર હોય તો તેને ઉતરતી બેઠક ઉપર બેસવું પડે અથવા ઉભા રહેવું પડે. તેછતાં ઘર મંચારમાં બરથાર લેજે રાણી તેને પોતાથી મોટી પદવીનો ગણે અને તેને માન આપીને ચાલે.

હાલ ઇંગ્લંડની ગાદી ઉપર કોણ છે તે તમે જાણો છો. જ્યારથી મહારાણી વિક્ટોરિયા ગાદી ઉપર બિરાજે છે ત્યારથી ઇંગ્લંડની મહાસતીમાં વધારે મહાસતી યહી માંડી છે. આ બધી રાણીની બનાઈ, સાદાઈ, મધુકાઈ, ચતુરાઈ અને પવીત્રાઈ વિષે ઇંગ્લંડની રહસ્યતનો એવો તો સારો વિચાર બેઠા છે કે આખી રહસ્યત વિક્ટોરિયાનાં નામથી વારી જાય છે ને ક્ષિધ થાય છે. આ મહારાણીનું નામ, કામ અને કામ ઇંગ્લંડની રહસ્યતને બહુજ વાહાનું અને ઘણુંજ માનીતું થઈ પડ્યું છે.

આ મહારાણીનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૧૯ માં થયો હતો. તે ઉપરથી તમે ગણી શકશો કે તે હમણાં (૧૮૯૭ માં) ૮૮ વરસની ઉંમરમાં છે. ઇંગ્લંડનો રાજા એવો વિનિયમ મહારાણીજીનો કાકો થાય. ઇંગ્લંડના પેહુવા રાજા એગબરથી ગણવા માંડીએ તો મહારાણી વિક્ટોરિયા ૩૭ માં પેહુડી અથવા ઓપાદે થાય. એવો વિનિયમ રાજા મરણ પામ્યો એટલે ઇ. સ. ૧૮૩૭ માં મહારાણી ગાદી ઉપર બેઠાં. એમનાં લગ્ન જરમની દેશના રાજપુત્ર “પ્રિન્સ આલ્બર્ટ” સાથે ૧૮૪૦ માં થયાં હતાં. એ નામદાર મરકારને પેટે આર રાજપુત્ર અને પાંચ રાજપુત્રી ઇ. સ. ૧૮૫૭ સુધીમાં થયાં તેઓ બધાં જીવતાં છે. તેઓમાં બે રાજપુત્રીનાં અને એક મોટા રાજપુત્રનાં લગ્ન થયાં છે.

મહિયા મોટી રાજપુત્રીની ઉંમર ૨૫ વરસની છે અને પાટવી કુંવર પ્રિન્સ આલ્બર્ટની ઉંમર ૨૮ વરસની છે. આ પાટવી કુંવર ઘણી રૂઢી અને ઉંચી કેળવણી લીધી છે અને મોટી યુગાકરી કરી છે. તેણે હમણાંથીજ રહસ્યતનો ખ્યાલ મેળવવા માંડ્યો છે. અમે જે વરસમાં વિલાપત ગયા તે વરસમાં આ રાજપુત્રનાં લગ્ન જરમની દેશની રાજપુત્રી સાથે થયાં હતાં. આ મહારાણીનો વાહણો રાજવર ઇ. સ. ૧૮૯૧ માં મરણ પામ્યો તેનો ચોક્કસ ૧૮૯૫ ની આખેરી સુધી મહારાણીએ રાખ્યો. આ રાજવર ઘણો સંચમ અને હોશિયાર હતો. નિશા દુનગનો વધારે કબજામાં તે ધણી ઉંચકે પેતો હતો, ને રાજ પ્રજાજીને બનતી આબર્યાં મહારાણીને રૂઢી મહાદા આપતો હતો. મહિયા રૂઢી યુલ તેનામાં એ દેતો કે તે ધણો બોલો, મોઢો અને દયાળુ હતો.

૯. રાજ અથવા રાણીનો અખત્યાર.

ROYAL PREROGATIVES.

રાજ અથવા રાણીનો અખત્યાર રાજકારભાર ચલાવવામાં ધણેજ થોડો છે. આપણા દેશી રાજાઓ જેને ચાહે તેને દંડી શંકે, અથવા કેદખાનાંમાં નાખી શકે તેમ ઇંગ્લંડનાં રાજા કે રાણીયી યદ્ય શકે નહીં. પોતાના ખરચને વાસ્તે પણ પાર્લીમેન્ટ ને લવાજમ ઠેરવ્યું હોય તેથી વધારે લઈ શકાય નહીં. મહારાણી વિક્ટોરિયાને દર વરસ ૩૮૫૫ લાખ રૂપિયાનું લવાજમ મળેછે; મરકાસી ખજાનો પોતાનો છે એમ સમજી આ ઠેરવેલી રકમ કરતાં વધારે રકમ તેનાથી લેવાય નહીં.

રાજ કારભારમાં આ પ્રમાણે રાજ અથવા રાણીનો અખત્યાર આછો છે પણ ખીજી બાબદોમાં તેનો અખત્યાર ધણે મોટો છે. કોઈ બંધીવાનને મોટી શિક્ષા યદ્ય હોય તો તેને છોડી મુકવાનું અથવા આછી શિક્ષા કરવાનું તેના હાથમાં છે. ઉઘા આઘા આપવાનું તથા પદવીએ અઢાવવાનું અથવા ખેતાખ બખ્શવાનું તેના હાથમાં છે. પાર્લીમેન્ટ બંધ કરવી કે ઉઘાડવી, કોઈ દેશ સાથે લહકાઈ કરવી કે મત્રાહા રાખવી એ તેના હાથમાં છે. પાર્લીમેન્ટ ને ધારે પાસ કર્યો હોય તે કબુલ રાખવો કે નહીં તે તેના હાથમાં છે. લશ્કરનો અખત્યાર પણ તેનાજ હાથમાં છે.

૧૦. રાજ અથવા રાણીના પ્રધાન.

MINISTRY

રાજ અથવા રાણી પોતાની તરફથી રાજકારભાર ચલાવવાને એક મુખ્ય પ્રધાન ઠેરવેછે. એ મુખ્ય પ્રધાન પોતાના હાથ નીચે ઉપ-પ્રધાનો તથા રાજના સેક્રટરીઓ ઠેરવેછે અને તેઓ મળીને રાજનો બધો કારભાર ચલાવેછે. રાજ કે રાણી પોતાનો મુખ્ય પ્રધાન એવો ઠેરવેછે કે લોકોને તે પર્યંદ હોય; નહીંતો તે પ્રધાન ઘણી મુદત સુધી ટકી શકે નહીં. કેમકે એ પ્રધાન ને કાંઈકેહ અથવા કરે તેની સાથે પાર્લીમેન્ટના ઘણાખરા અધિકારીઓ ચાલે તો તેનું કામ આગળ ચાલી શકે નહીં.

તેટલામોટી રાજપ્રકણમાં ને મુરૂષ ધણેજ ખબરદાર તથા ઘાનતદાર

ગણતો હાય અને જેની ઉપર પાર્લામેન્ટના ધણાખરા અધિકારીઓના વિધાન હાય તેવાજ પુરુષને રાણી પોતાનો મુખ્ય પ્રધાન ઠેરવેછે. એ પ્રધાન “ ફર્સ્ટ લૉર્ડ ઓફ ટ્રેઝરી ” અથવા પ્રાથમ મિનિસ્ટર કહેવાયછે; આ મુખ્ય પ્રધાનથી ઉતરતી પદવી “ લૉર્ડ હાઈ ચાન્સેલર ” ની છે; આ મહાપુરુષ મોટામાં મોટી અદાલતનો મુખ્ય જડજ અથવા ન્યાયાધિપ અને અમીરશાની મખામાં પ્રમુખ ગણાયછે. તેનાથી ઉતરતી પદવી “ લૉર્ડ પ્રિવિ સીલ ” ની કહેવાયછે. તેનું કામ એકે રાણીની મોહારછાપ રાખવી. તેનાથી ઉતરતી પદવી “ ચાન્સેલર ઓફ એક્ઝેચેકર ” ની કહેવાયછે. તેનું કામ એ કે સરકારી ખજાનાનો હિસાબ રાખવો. તેનાથી ઉતરતી પદવી રાજના જુદાજુદા સેક્રેટરીઓની છે.

પહેલો સેક્રેટરી “ હોમ-ડીપાર્ટમેન્ટ ” નો કહેવાયછે. તેનું કામ એકે ઇંગ્લેન્ડ અને તેની આગે જોડાઈ ગયાનાં તથા રાજને લગતું જોડું રાજ-કારભારનું કામ હોય તે કરવું. બીજો સેક્રેટરી “ ફૉરેન-આફેર ” નો કહેવાયછે; તેનું કામ એ કે જુદાજુદા દેશના ગળજો આગે રાજ પ્રકરણને લગતો પત્રવેહવાહાર ચલાવવો. ત્રીજો સેક્રેટરી “ કૉલોની ” નો કહેવાયછે; તેનું કામ એ કે ઇંગ્લેન્ડ રાજના બાહારના મંસ્થાનના કારભારની તપાસ રાખવી. ચોથો સેક્રેટરી લહડાખનો કહેવાયછે; તેનું કામ એ કે લશ્કર મંબંધી ચોકસી રાખવી. પાંચમો સેક્રેટરી હિંદુસ્તાનનો કહેવાયછે તેનું કામ એ કે હિંદુસ્તાનના રાજકારભાર ઉપર તપાસ રાખવી.

સેક્રેટરીઓથી ઉતરતી પદવી “ ફર્સ્ટ-લૉર્ડ-ઓફ-અદમિનિસ્ટ્રેશન ” ની કહેવાયછે. તેનું કામ એકે વાહાણની ખબરદારી રાખવી. તેથી ઉતરતી પદવી “ બૉર્ડ-ઓફ-ટ્રેડ ” નો પ્રમુખની છે. એનું કામ એ કે વેપાર મંબંધી તપાસ રાખવી. તેનાથી ઉતરતી પદવી “ પોસ્ટ માસ્ટર-જનરલ ” ની છે તેનું કામ એ કે ટપાલ અથવા ડાકખાતું ચલાવવું. આ પ્રમાણે મુખ્ય પ્રધાનના હાથ હેઠળ બીજા બાર ઉપ-પ્રધાનો છે. એક મુખ્ય પ્રધાન ને બાર ઉપ-પ્રધાન મળીને “ પ્રધાન મંડળ ” યાવછે. તે “ કાબિનેટ ” અથવા “ મિનિસ્ટ્રી ” નામથી ઓળખાયછે. રાજનો બીજો કારભાર એઓ તથા તેમના આગિડટો મળીને ચલાવેછે.

૧૧. પ્રિવિ-કૌન્સીલ.

PRIVY COUNCIL.

પ્રધાન મંડળ વગેરે મહારાણીની પ્રિવિ-કૌન્સીલ છે. આ મંડળીનું કામ એ કે મહારાણીને જરૂર પડે ત્યારે રાજ પ્રકરણની બાબતમાં રૂઢી સલાહ આપવી. આ કૌન્સીલમાં પ્રધાન મંડળના ૧૩ અધિકારી મુખાં બધા મળીને ૧૭૬ અધિકારી છે તેમાં ૧૮ અધિકારી ન્યાય માત્ર સી-એસ છે. પ્રધાન મંડળ ને કાંઈ કરે તેનું જોખમ આ કૌન્સીલને માથે નથી. પણ જ્યારે મહારાણી સલાહ લેવાને તેઓને બોલાવે ત્યારે ને સલાહ તેઓ આપે તેનું જોખમ તેઓને માથે છે.

પ્રિવિ-કૌન્સીલના અધિકારીઓને પગંદ કરવાનું અથવા રદ કરવાનું મહારાણીજીના હાથમાં છે. પ્રિવિ-કૌન્સીલની જીવિચરણ કમીટીમાં ન્યાયશાસ્ત્ર જાણનારા અધિકારીઓ બેસે છે અને તેઓનું કામ એ કે બાહારનાં સંચાલનોમાં થયેલા સુધારાની વિરૂધ્ધ અરજી (આપીલ) આવે તે તપાસવી અને તે ઉપર છેલ્લો સુધારો કરી આપવો. આપણા દેશની હાઈ કોર્ટના સુધારાની સામે “આપીલ” કરવી હોયતો આ પ્રિવિ-કૌન્સીલની જીવિચરણ કમીટીને કરવી જોઈએ.

૧૨. ઈનસાફની ગોઠવણ.

ADMINISTRATION OF JUSTICE.

ઇંગ્લંડનાં રાજની માદી ખુબી તેના ઈનસાફમાં છે. અમીર તથા ફકીરને, અથવા શ્રીમંત તથા બિખારીને સરખા ઈનસાફ મળે છે. સરખા ઈનસાફ મળે છે એટલું જ નહીં પણ ઘણુંકરીને વાજબી અને ખરે ઈનસાફ મળે છે. ઈનસાફ કરનાર ન્યાય શાસ્ત્રમાં પુરવીણ હોય છે તે છતાં જુરી અથવા પંચનો વિચાર લઈને જડજ સુધારો કરે છે. જુરીમાં બાર આબરુદાર ગૃહસ્થો બેસે છે. રોજદારીમાં જુરી અથવા પંચ બેસે છે એમ જ નથી પણ દિવાની કામમાં પણ જુરી બેસે છે. ઇંગ્લેન્ડ ઈનસાફની માદી ખુબી જુરી અથવા પંચ બેજવીને ઈનસાફ કરવામાં છે. બાર ગૃહસ્થો એકમત થઈને જ્યાંલગી કોઈને અપરાધી ઠેરવે નહીં ત્યાંલગી

ન્યાયધિમ તેને શિક્ષા કરી શકેજ નહી. અપરાધી કે નિર્દોષી કેરવાનું જીરીના હાથમાં છે પણ શિક્ષા કરવાનું માત્ર ન્યાયાધિમનાજ હાથમાં છે.

વિવાયતમાં મોટામામોટી અંદાજત કોરટ ઑવ કિગ્ઝ અથવા કુરીન્સ બેન્ચ કેહેવાયછે. તેથી ઉતરતી અદાલત કોર્ટ-ઓવ-કૉમન-બીચ તથા કોરટ ઑવ એકમચેકર ગણાયછે. કોર્ટ-ઓવ-આનમરી એકીટી એટલે ભાગવાગના કજીયા ચુકવે. કોર્ટ-ઓવ-આપ્રાઇઝ છે તે યગ-ગણાઓમાં વરમમા એકાદ બે વખત ફરવા નિમરેછે અને ફાજદારી કજીઆઓનો ચુકાદો કરેછે. બીજી કોર્ટો ઘણી છે. યજ્ઞેય જોડાંતા છુગજેડા કરવાની કોર્ટમાં આજી કરનાર વ્યભિચાર સાબિત કરે તો કોર્ટ છુગજેડા કરવાનું હાકમ નામુ કરી આપેછે.

મોટી કોર્ટ લડનમરે પાર્લિમેન્ટનાં મમનમાજ બેસેછે. ઉપર કહ્યું કે મોટી કોરટ કિગ્ઝ અથવા કુરીન્સ બેન્ચની કેહેવાયછે પણ એ કોર્ટની સામે અરીત કરવી હાય તો પાર્લિમેન્ટમધે અમીરની સભામાં યજ્ઞ શકેછે. વળી મોટા ગાનધિકારી અથવા અમીરના અપમાધનો ન્યાય કોર્ટ-ઓવ-કિગ્ઝ (અથવા કુરીન્સ) બેન્ચ કરી શકે નહી; તેથી તેના ન્યાય-પાર્લિમેન્ટમધે અમીરની સભા કરેછે.

સ્મરણાર્થ.

પ્રકરણ ૧૨:

A SHORT TOUR IN GREAT BRITAIN.

વિલાયતનાં ગામોમાં મુસાફરી.

લંડનથી મુંબઈ આવતાં રેલ્વેનાં ઇંગ્લંડ તથા સ્કોટલેન્ડનાં કેટલાંએક શહેરો તથા ગામો જોવાની તથા કેટલાંએક કારખાનાં જોવાની તથા એ દેશનાં એતરો, ડુંગરો અને સરોવરોનો દેખાવ જોવાની મને ઘણી હેઠ થતી. તે હેઠ અને તેટલી પુરી પાડવાને હું જીત્તે મહિનામાં એટલે ભર ઉનાળાની રજામાં ત્યાંનાં કેટલાંએક શહેરો તથા ગામોમાં મુસાફરી કરવાને અમારામાંના એક સાબતી ભાઈ વાસુદેવની સાથે નિકળ્યો હતો.

વિલાયતમાં મુસાફરી કરવાની આ સડધી સરસ રજા ગણાય છે, ને એ રજામાં મુસાફરી માટે વિલાયતનાં ઘણાં સોડો બાહાર નિસરે છે. વિલાયતમાં મુસાફરી કરવાનું બહુ સહેલું છે; કેમકે ધણુંકગીને ગામગામ રેલવેની મુઠક ઉપર આગની ગાડી દોડે છે, ને કામકામ મુસાફરોને ઉતરવા માટે રાજમેહેલ જોવાં સુંદર મકાનો છે. આવી મુસાફરી કરતાં અનેક ગૃહસ્થોની મંગત તથા ઓળખાણ થાય છે અને તેઓના કેટલાંએક ગુણ અથવા દોષ જાણવાની ઉત્તમ જોગવાઈ મળે છે.

૧. હર્ટફોર્ડ.

HERTFORD

આ ગામમાં ઓસ્ટીન નામે એક પ્રખ્યાત છાપાખાનાંવાળાને હું મળવા ગયો હતો. આ ધણી ધણું સુંદર છાપે છે ને સંસ્કૃત, જંદ અને ફારસી વગેરે પૂર્વ દેશોની બાપાનાં કેટલાંક પુસ્તકો ધણીજ સુંદર રીતે છાપ્યાથી એ ગૃહસ્થને ઇંગ્લંડની મહારાણી તરફથી તથા ક્રાન્સના શેન-થાહા તરફથી આદનાં ઇનામ મળ્યાં છે. એ ગૃહસ્થને મેં એક પુસ્તક (મહારાજોનો ઇતિહાસ) ઇંગ્લેન્ડમાં છાપવાને આપ્યો હતો તે સંબંધી તેની

મુશાકાત કરવાને હું ગયો હતો. એ ગૃહસ્થનું છાપખાનું જોવા કરતાં તેનું મોટું કુટુંબને તે કુટુંબની પદાણાગત જોઈ હું વધારે ખુશી થયો હતો.

આ ગામમાં લંડનથી આમરે-એક કલાકમાં જઈ પોહ્યાંયાય છે. એમાં ઝાઝું જોવાજોગ નથી. હેલીબરિ કોલેજ-જેમાં આપણા દેશની “સિવિલ-મરવિસ” એટલે મનદવાળી મરકારી ચાકરી કરવાને વિદ્યાર્થીઓ તઈયાર થાય છે-તે પ્રખ્યાત પાઠશાળા આ ગામમાં છે. આપણા દેશ ઉપર અમલ ચલાવનાર ઘણાખરા અમલદાર આ પાઠશાળામાંથી પાસ થઈને તથા મનદ મેળવીને આવે છે. હાર્ટ ફોર્ડમાં હું આમરે ૭ કલાક બાદી થયો તેમાંના ઘણાખરા વખત છાપનારનાં કુટુંબમાં તથા તેનાં છાપખાનાંમાં રોકાયો એટલે ખીચું જોઈ શક્યો નહીં.

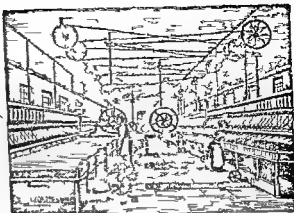
૨. માન્ચેસ્ટર.

MANCHESTER.

. સુતર તથા કાપડનાં કારખાનાંઓનું આ મોટું અને મુખ્ય શહેર કહેવાય છે. લંડનથી નિકળેલો આમરે ૭ કલાકમાં હું આ શહેરમાં જઈ પોહ્યાંયો હતો. લંડનથી તે ૧૮૨ માઈલ થાય છે. આ શહેરમાં માલની વખાણની ઘણી ઉંચી અને મુંદર ધમાગતો છે, ચારમાર કે પાંચપાંચ માળની આ ધમારતો છે ને તે બાંધવામાં લાખો રૂપિયા ખર્ચાયા હશે. રસ્તા તથા ચોક તથા કેટલાએક મકાનો તથા દેવગોળી ખુબમુરતીમાં આ શહેર માફ દીરી નિકળે છે. કાપડ તથા સુતરના કારખાનાવાળા પ્રગણમાં આ મુખ્ય અને પ્રસિદ્ધ શહેર જોવાજોગ છે.

માન્ચેસ્ટરના કેટલાએક મરીયામ રસ્તા ઉપર કેટલાએક પ્રખ્યાત પુરોનાં પુતળાં છે. જે મહાપુરુષની ખુદિ તથા શોધથી માન્ચેસ્ટરની મોટાઈ વધી છે તેનું પુતળું મરીયામ જગ્યામાં અત્યંત હોવું જોઈએ. જે જગ્યાએ આ પુરુષ—(જેમ વૉટ) નું પુતળું છે તે જગ્યા ઘણી ખીગજે છે. આ પુરુષે વરાળપંત્રની શોધ કરી હતી. તે શોધનું રૂબ માન્ચેસ્ટર તથા તેની આસપાસનાં ગામોના લોકોએ જેવું મેળવ્યું છે તેવું રૂબ કુનિયામાં ખીજ લોકોએ હજુસુદી મેળવ્યું નથી.

માનવેશ્વરમા પેહેલ વેકેલા હું સુતરનું કારખા-
નું જોવા ગયો. મુખ્યમા
એવું કારખાનું મેં જોયું હ
તું તેમા અને આમા કંઈ
આત્રો ફેર ન હતો. તે
જતા નાહાની નાહાની
છોકરીઓ અડપથી કામ
કરતી હતી તે તથા કાર
ખાનાનો કાગબાર જોઈને તથા કારખાનાના મલિકની સંખ્યતા તથા બનાઈ
જોઈને હું ઘણો પ્રભુ થયો હતો.

સુતરનું ધંધું

માનવેશ્વરના વેપારીઓ તથા કારખાનાવાળાઓ મોગા શ્રીમત તથા
આશામીઓ ફેરવાયજે. જેટલું ધન માનવેશ્વર તથા તેની આસપાસના
ગામોમાં જે તેટલું ધન તેનાજ વિસ્તારની જગ્યામા કોઈ ટેકાણે નહી
હયે, મોગા મોગા કારખાનાઓના મલિક એકએક બમે કે ચારચાર
આશામીઓ ઠેકાયે ; આવા કારખાના ઉભા કરવાને તથા ચલાવવાને
આપણા દેશની પેકે કંપનીઓની આ ટેકાણે આત્રી જરૂર નથી. કાર-
ખાનાઓની હંમિરત તથા તેમાના યત્ર કામમા અરે કેટલું બધું ધન
ચેકાયું હયે ! અહીંના વેપારીઓ લાખો રૂપિયાના સોદા તથા લેવડદેવડ
કરેજે પણ કંઈ ઘોઘાટ કે ગડબડ આપણે જોયું નહી. આપણા દેશમા
ગમેતેના નાહાનો સોદો કરતી વેળા પણ કેટલીબધી ટકટક અને ખેંચાખેંચ
ચાલેજે ! આવા દેખાવ ગમેતેવા મોટા સોદામા પણ અહીં જણાતો નથી.

માનવેશ્વરનું શહેર લોકેશાયર, પગણામા જે. આ પરગણામા
સુતર તથા કાપડના ઓળામા ઓળા ૧૦૦૦ કારખાના હયે, તેમા બધા
મજીને દર લાખ માળ (Looms) તથા બે ફરેડ યાત્રી (Spindles)
છે અને તેમા ૩ લાખ મજૂરો કામે લાગેનાજે ! આ કારખાનાઓને
મોટે અમેરિકાથી ૨૦ લાખ ગામડી દર વરસ પુરી પડતી તે જ્યારે
ત્યા લહડાઈ ચાતુ યઈ અને રૂની આમદાની બધ પડના માડી ત્યારે

આમાંના ધણીખરાં કારખાનાં બંધ પડ્યાં હતાં અને મજૂરોની રાશી પણ બંધ થઈ હતી. તેઓને માટે “લાક્ટેશાયર મિલ્ક ફૂડ” આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન કર્યું હતું તે તમે જુઓ ગયા નહીં હશે. હું આ કારખાનાં જોવા ગયો હતો ત્યારે બંધ પડેલાં કારખાનાં ધણીખરાં આજુ થયાં હતાં કાપડ તથા ઉત્તરનાં કારખાનાં જોવાને માનચેસ્ટરની પડોશમાં ગૅચડન નામનું એક નાહાનું પણ રૂં ગામ છે ત્યાં હું ગયો.

૩. રાચડેલ.

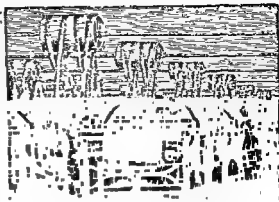
ROCHDALE

આ ગામ માનચેસ્ટરની પાસેજ છે; અને તેમાં સુતર, કાપડ તથા ઉત્તર વગેરેના ધણી કારખાનાં છે. માનચેસ્ટરથી ત્રીસ માઈલ સુધી આરે દિશાએ એટલા બધાં કારખાનાં છે કે ત્યાં જઈએ ત્યાં લાંબી ભુંગળી (ચિમ્નીઓ) આકાશમાં ગઈ હોય એમ લાગે. માનચેસ્ટરથી રેલવેમાં બેસીને રૉચડન એક કલાકની અંદર જવાયછે. લંડનથી મારા એક મિત્ર મી૦ એચ આર્ચર રૉચડનના મેયર એટલે તે ગામના મુખ્ય અમલદાર ઉપર જે ઓળખાણપત્ર આપ્યો હતો તે લઈને હું એ ગામમાં ઉતરતાને વાર પેટ્રોલ વેહીકલ એ મેયરને ઘેર ગયો.

આહા! આ મેયરનાં કુટુંબની હું સી બમાઈ કહું આખાં કુટુંબે મારી ખરદાસ કરી તે મારાથી કદી જુનાયે નહી. મેયર પોતે ધર્મમાં નહીં હતાં પણ તેનો જીવાન પુત્ર મળ્યો. એ મેયરનું પોતાનું કારખાનું હતું તે મને પ્રથમ દેખાડ્યું. પછી પોતાનું કામ પડતું સુકી ગાડી મગાવીને ખીર્ણ કારખાનાં દેખાડવાને મને લઈ ગયો. આ મિહનત લેવામાં કંટાળો ઉપજવાને બદલે તેને ધણી ખુશી ઉપજી હતી. તે ધણી પ્રીતિ તથા મમતાથી મારી સાથેવાન કરતો હતો અને આપણા દેશને લગતી કેટલીએક વાત જાણી તે ખુશી તથા અજ્ઞય થતો હતો.

ઉત્તરના કાપડનું કારખાનું દેખાડ્યા પછી તે મને કાપડનું કારખાનું દેખાડવા લઈ ગયો. એણે મને જણાવ્યું કે આ કારખાનાંના માલિક મજૂરો છે. કારખાનાંઓમાં કામ કરનારા મજૂરોએ પોતાના ઉદ્યોગ

અને કસરથી ને નાણું એકઠું કર્યું હતું તેમાંથી તેઓએ પોતાપોતાની સંકિત પ્રમાણે ચેર ભરીને મોટી થાપણ ઉભી કરી અને કારખાનું કાઢાડ્યું તેઓ ધણુંકરીને પોતાના જ કારખાનામાં મજૂરી કરે છે. માલિક

કારખાનું ચેર.

પણ પોતે અને મજૂર પણ પોતે જ એટલે પોતાનું કામ સમજીને ધણી ઉમરથી મહેનત કરે છે; ને તેથી તેઓને લાભ પણ ઘણો થાય છે.

પછી આ ભલો ગૃહસ્થ મને ગામિયા બનાવવાનું કારખાનું દેખાડવા લઈ ગયો. એ 'કારખાનું' પાલ્લીમંડળના એક પ્રખ્યાત અધિકારીનું હતું. પણ અમે ગયા તે વેળા આ કારખાનું બંધ હતું. તેહતાં તેના માનેજરે એ કારખાનામાં તઈયાર થયેલા કેટલાએક ગાલીયા મને દેખાડ્યા. તે કેમ બનતા હશે એ જોવાને હું વધારે આગુર હતો પણ આ ગામમાં મારી આ આગુરતા પુરી પડી નહી. તેટલામાં ઢુંગાને (અથવા લંચનને) વખત થયો તેથી મને પાછો પોતાને ઘેર તેડી ગયો. આખું કુટુંબ જ્યારે ઢુંગો કરવા મેંડું ત્યારે તેમની રીતભાત, નમનતાઈ અને ભલાઈ જોઈને હું બહુજ આનંદ પામ્યો.

આપણા દેશને લગતી કેટલીએક વાત સાંભળી આપ્યાં 'કુટુંબને ખુશી તથા અમરતી ઉપજતી હતી. આપણા દેશના માતીમિદ સંબંધી વાત નિકળી અને એક માતનાં સોક ખીજી માતનાં હાથનું રાંધિલું કે અડકેલું જમી શકે નહી તે સાંભળી તેઓ બહુજ અમરત પામ્યા હતાં. જનાવરના જોરાક સંબંધી વાત નિકળતાં તેઓ અજબ થયા કે તેમ અમારા દેશમાં એ વગર કેમ રહી શકતા હશે ! મેં કહ્યું કે હું રહી શકું છઉં. મને એ જોરાક મુદત પસંદ નથી. કોઈ જનાવરનાં શરીરના જુદાજુદા ભાગ કાપીને ખાવા એ વિચારધોજ મને કેટલો ઉપજે છે.

તેઓએ શું કે એમાં કંટાળો ચાલે ? મેં જણાવ્યું કે ફ્રેન્ચ લોક દેશને બાકીને ઘણા સ્વાસ્થી આવે છે પણ ઘણાખગ ઇંગ્લેન્ડને એ પકવાનથી કંટાળો ઉપજે છે. દેશનું નામજ સંભળતાં, એ કુટુંબની મુખ્ય ધણી-આણીને એટલો તો કંટાળો ઝુઝ્યો કે તેનાંથી પછી ખવાયુંજ નહીં.

હું મારા અધિષેકને માટે જરા દલગીર થયો પણ મારાં કેહેવાની મામેતી તરતજ મળી તેથી આપ્યું કુટુંબ માઠી ખુશીમાં આવીને દસવા માંડ્યું અને મને “થેવો ! થેવો !” કરીને સાબાસી આપી. બેઠીનું મન કમવાયું હતું એમ મમજીને મેં માફ માગી પણ તે બધી સ્ત્રી પોતે બોલી કે તેની જરાય ચિંતા કરશો ના. મારું મન સુદલ કમવાયું નથી પણ હવે હું સેહુલાઈથી મમજી મહું છઉં કે તમને બચપણથી જનાવરનાં ખારાકનો કંટાળો હવે તે કંટાળો ઘણોજ મજબૂત હતો.

ત્યારપછી આ જીવાન મેયરે પોતાનાં કારખાનાંને લગતી નિશાળ મને દેખાડી. કારખાનાંમાં કામ કરનાર મજુરનાં છોકરાંઓને એકએક કલાક આ નિશાળમાં કેળવણી મળે છે. તેનાં બોલવા ઉપરથી માનમ પડ્યું કે તે તથા તેનો બોલો પિતા કેળવણી વગેરે દેશ સુધારામાં ધણી હિંચ તથા ઉત્કટ રાખે છે. ત્યાંથી તે મને આમનું કારખાનું દેખાડવા લઈ ગયો. આમ કોપલામાંથી કેમ તઈયાર થાય છે અને કેવી રીતે એકો થાય છે અને નિન્થ જો તઈયાર થાય અને જો ખપે તેનો હિસાબ કેમ રખાય છે તે મમજીની દેખાડ્યું. તે બધું દેખાડ્યા તથા મમજીઆ પછી મારાં પડી ગઈ અને માનચેસ્ટર તરફ જવાનો વખત થયો.

આ બંને ગૃહસ્થ મને ટેક રેલવેનાં સ્ટેશન સુધી મુકવાને આપ્યો અને ગાડી ઉપડી ત્યાંસુધી બોલી થયો. આજો રાહડો કપાળમાં બેઠીને ગામમાં અમે ફર્યા તેનું બારું મને હરગીઝ આપવા લીધુંજ નહીં; તેણે પોતે આપ્યું. એનું નામ “આશ્વર્ય” હતું. તેની પરોણાગત હું કદી બુલીય નહીં. એવર એટલે ગામનો મહિયો મોટો અમતદાર અને માછલેટ છેવા છતાં તેનાં આપ્યાં કુટુંબની બચાઈ અને મહુકાઈ વિમગ્ધ તેની નથી. રોયડેયથી હું પાંચો માનચેસ્ટર આપ્યો અને ત્યાં એક રાહડો વધારે રહીને અને બાકી જોવાનું તે જોઈને લિવરપુલ ગયો.

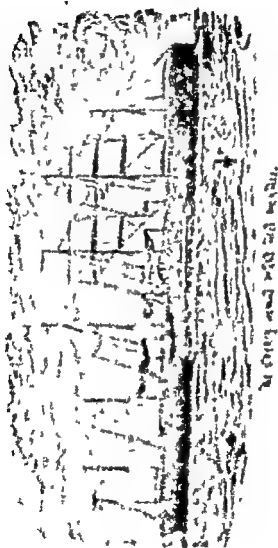
૪. લિવરપુલ.

LIVERPOOL

આ શહેર માનચેસ્ટરથી ૩૬ માઇલ છે. ત્યાં પેટ્રોલિયમ્ આસરે મથા કપાક લાગ્યો. લંડનથી લિવરપુલ ૨૦૪ માઇલ થાય. આ શહેર વેપારનું મુખ્ય અને પ્રખ્યાત મથક છે. એની ગોદી તથા એનું બદર જોવાજોગ છે. ગોદી એવડી મોટી કે જાણે મોટાં મોટાં વાહાણોની વખાર હોય. માવની વખારે બંદરની પાસે હતી તે જોવામાં આવી. તે બહુજ મોટી હતી. લિવરપુલમાં આસરે ત્રીમથી વધારે ગોદી છે; તેની પેદાશ દર વરસ ૨૫ લાખ રૂપિયા ઉપજે છે. એમાં ૧૫૦૦ મોટાં વાહાણોને સમાય થઈ શકે.* હું જે દાહાડે લિવરપુલમાં પોહ્યાએ તેને વગતે દાહાડે સવારના તેનાં ખારામાંથી “ગ્રેટ ઇસ્ટર્ન” નામની સડથી મોટી અને પ્રખ્યાત આગબોટ અમેરિકા તરફ ઉપડનાર હતી. એ આગબોટ જોવાની મને ઘણી હોય હતી, તેથી જે પેહડી સાથે મારે મંબધ હતો તે પેહડીનું માણુમ લઈને સવાર પડતાં એ જોવાને ગયો.

પણ અમે તેની પાસે ગયા તેવામા તો તેનું લગર ઉપડ્યું અને તે અમાવા માંડી. એથી મારાં મનમાં જગ એદ થયો ખરો, તેહતાં તે મોટી આગબોટનો બાહાગનો દેખાવ મારી નજરે પડ્યો તેથી મને કંઈ યોડી ખુશી ઉપજી નહોતી. આ મોટી આગબોટ આગળ ખીજી આગબોટ નાહના મહવા જેવી લાગતી હતી. તેનું મોટું કદ જોઈને હું બહુજ અચરત પામ્યો. માહે જઈને જોઈહોત તો હું વધારે અચરત થાત આ આગબોટ એટલી બડી મોટી છે કે તેમાં કેહેછે કે એક છેડથી ખીજ છેડા સુડી કામકાજના સવેશા વિજળીના તારમાં ચાલેછે. જ્યાં સુડી મારી નજર રહી ત્યાસુધી મેં નિરખી નિરખીને કુચી તેની ચાલ જોયા કીવી. પછી બદરનો અને ગોદીનો દેખાવ સારીપેઠે જોયો.

ત્યાંની એકમથેજ એટલે વેપારીઓને મળવાની ઇમારત જોવા હું જ્યારે ગયો ત્યારે વગોવસ એક પાંજરામા એક મુખ્ય દલાલ અથવા લીલામ પોકારનાર ઉભો રહીને રેલને વગેરેની કંપનીઓના ચેરનું લીલામ

શ્રીમદ્દેવદાસજીનાં મકાન

કરતો હતો. તેની આગપાંચ ધણા દલાસો એકમ થયા હતા. ત્યાંની ટૌનહાલ પણ મેં જોઈ. “જૉરજમહૉલ” નામની ધણીજ સુંદર ઇમારત પણ જોઈ. તે બાંધવાનો ખર્ચ ૨૫ લાખ રૂપિયા કેહેવાયછે. આ ઇમારત ચારસો ફૂટ લાંબી છે; ને તેના સ્તંભ ૫૦ પચાસ ફૂટ ઉંચા છે. વાહાણના ખલાસીઓને માટે સેલરહોમ બાંધેલુંછે તેમાં આસરે ૬૦૦ ખલાસીઓ ઉતરે તેટલો સમામ છે. અહીં બાંધલા બેહરાં અને મુંગાઓને માટે નિથાજો છે, પણ તે જોવાને મારાથી બન્યું નહી.

સાંજના એક નાટકશાળામાં હું ગયો હતો અને નાટક જોઈ હું બહુ પ્રસન્ન થયો હતો. એક મિત્રે પોતાના મિત્રને જીવ બચાવવાને પોતાના જીવ આપ્યો એ દેખાવ દિલમાં લાગે તેવો હતો. અરે આપણા દેશમાં એવા મિત્રો ક્યાં છે કે જોઓ પોતાના મિત્રને માટે પોતાનો વાહસો જીવ આપે! અરે જો મિત્રો નાતજાતની બિહિરકથી અલગાને અલગા રહે તેઓ પોતાના મિત્રને માટે જીવ શું આપવાના હતા? ઉપલા નાટકનો દેખાવ મને જ્યારે ત્યારે યાદ આવેછે. એ નાટક કલ્પીત નહોતું પણ બનેલા બતાવ ઉપરથીજ હતું. હું લિવરપુલમાં માત્ર ત્રણ દાહાડા રહ્યો અને ચોથે દાહાડે એડિનબરો તરફ નિકળ્યો.

૫. સેન્ટ હેલિન-મં.

ST HELENS

લિવરપુલથી એડિનબરો જતાં રસ્તામાં “સેન્ટ હેલિન-મં” નામનું ગામ આવેછે. એ ગામમાં કાચનાં તથા ધાતુનાં મોટાં કારખાનાં છે. એમ સાંભળીને હું એ સ્થળન આગળ ઉતરી પડ્યો હતો. સ્થળન આગળથી ગામ આસરે ત્રણ માઈલ વેગલ હોવાને કીધે રેલવેની ખીજ મડક ઉપર આગની ગાડીમાં બેસીને હું આ ગામમાં ગયો. આ ગામ દેખાવમાં રૂંડ નથી પણ તેમાં મોટાં કારખાનાં છે. જોના ઉપર ઝોજા-ખાણુવત્ર હતું તે ધણી ન મળ્યો તેથી નિરાશ થઈ હું પાછો ફરતો હતો તેવામાં એક ગૃહસ્થ રસ્તામાં મળ્યો. તેને મેં મારી ઇચ્છા જણાવી કે તરત તે બેસો ગૃહસ્થ કચનું મોટું કારખાનું દેખાડવા મને લઈ ગયો.

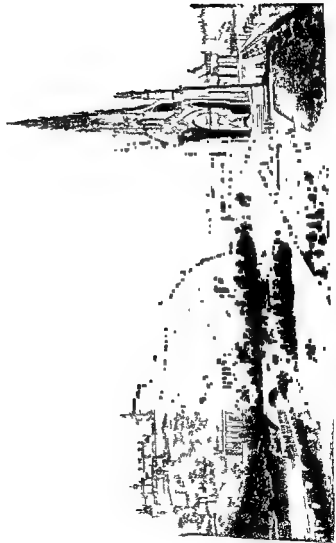
પણ કંઈ કારણથી તે દાહડે કાચનું કારખાનું બંધ હતું તેથી તે મને ધાતુ ગાળવાનું એક મોટું કારખાનું જોવાને લઈ ગયો. તે કારખાનું જોઈ હું ઘણો ખુશી તથા અજબ થયો. લોહિયું ગાળવાની માટી ને ઉંચી બઢી હતી. ક્યારામાંથી ધાતુ કેમ કાહડેછે તેની જુદીજુદી ક્રિયા મને સમજાવી. તે બધું એ પુસ્તકમાં વિસ્તારીને કહી શકાય તેમ નથી. એ કારખાતાંના માલિકનો તથા આ અણુભણ્યા બસા ગૃહસ્થનો ઉપકાર માની હું ખાંચો પેલાં સ્ટેશન ઉપર ગયો ને બીજી ત્રેન આવી તેમાં એસી એડિન્બરો તરફ રવાના થયો.

૬. એડિન્બરો:

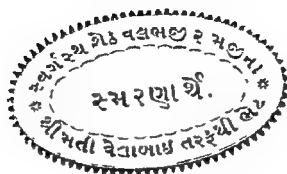
EDINBURGH

સ્ટેશન-સથી સમી સાંજના નિકળેલા માડી રાતના એડિન્બરોમાં જઈ પોહ્યા. જે હોટેલમાં મેં ઉતારે ક્યો તે હોટેલ સુંદર હતું અને એડિન્બરોના સહીય મુરસ માહલામાં હતું. સવારના હીને બારીને પડેલા ઉઘાડી જોઉં છું તો આઃહા ! કેવો સુંદર દેખાવ મારી નજરે પડ્યો ! એકતો એડિન્બરોનું શહેર આખા યુનાઇટેડ કિંગડમમાં ખુબ-સુરત અને સોહામણું કહેવાયછે અને જે માલામાં હું ઉતર્યો હતો તે માહલો સહીય મુરસ ગણાયછે. એટલામાટે મારી આંખને જે આનંદ ઉપજ્યો તે લખી શકાય તેવો નથી.

આ માહલો “પ્રિન્સેસ આર્ટ” નામે ઓળખાયછે. વચ્ચે પેટ્ટરી ફરી તથા નાસ્તો ફરી કારવી નીચે ઉતર્યો ત્યારે આ માહલાનો દેખાવ ખરેખર ખુબસુરત લાગ્યો. રસ્તો ઘણો પોહોળો અને ઘણો સ્વચ્છ એટલુંજ નહીં પણ અમારાં મકાનની સામે રસ્તાની કોર તરફ ઉંડાણમાં એક સુંદર બગીચો અને તેમાં એક સુંદર મિનારો. એ ઉંચા મિનારો કોનો હશે ? મર વૉમટર-સ્કૉટ જેની કવિતા હંમેશા વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રેમથી અને રમથી વાંચીએ અને જે ઈ. મ. ૧૮૩૨ માં મરણ પામ્યો તે પ્રખ્યાત કવિની યાદગારી માટે આવો સુંદર મિનારો બાંધ્યોછે. સામે જે સુંદર ઈમારતો છે. એક ન્યાયનલ ગ્યાલરી ને બીજી રૉયલ

EDWARD CASE FROM PRINCES GARDENS

ઈન્ડીયન. તેની પછવાડે એક ઉંચા ટેકડા ઉપર એડિન્બરોનો કિલો બિરાજે છે. આ આનંદભરેલો દેખાવ જોઈને હું બહુ જ પ્રસન્ન થયો.

પહેલ વહેસા હું કિલો જોવાને તથા તે ઉપર ચઢીને શહેરનો દેખાવ જોવાને ગયો. કિલો ઉપર સિપ્રાક્ષ્મોની ગાર્ડ હતી. તેઓનો પોશાક હાઈલિંડરનો હતો. એટલે સ્કૉટલેન્ડનો કેટલાએક પાહાડી ભાગ “હાઈલેન્ડ” નામથી ઓળખાય છે તે તરફના રહેવાસીઓનો આ પોશાક રહેવાય છે. આ પોશાકમાં પગના ખાલની ઉપરથી તે શું સુધીના ભાગ ઉઘાડી રહે છે. મહારાણી વિક્ટોરિયાને આ પોશાક પસંદ પડેલો જણાય છે; કેમકે જે નાહનાં રાજપુત્ર ધણું કરીને આવો પોશાક પહેરે છે. કિલોની ઉપર ચઢીને જોઈું તો શહેરનો ઘણો ખરો ભાગ મારીપેટ દેખાયો. સવારનો પોહાર હતો એટલે આસપાસનો બધો દેખાવ ઘણો સુંદર અને અતિ રમણ લાગતો હતો.

હાઈલેન્ડર.

આ કિલો જોઈ આપ્પા પછી જે ગૃહસ્થની ઉપર ઓળખાણપત્ર હું લાવ્યો હતો તે ગૃહસ્થને મળવા ગયો. તે મને જોઈ બહુ ખુશી થયો. તેણે મને સ્કૉટલેન્ડનું ક્રીસ્મસ દેખાડયું. ત્યારપછી તે મને ત્યાંના પ્રખ્યાત ડાક્ટર ગઝીને મળવા લઈ ગયો. આ ગૃહસ્થ આપ્પા ગ્રેટ બ્રિટનમાં ઘણો પ્રખ્યાત અને પ્રસિદ્ધ ગણાય છે. અગત્ય કરીને એડિન્બરોનાં લોકો તેની પરીપક્ષર જીજિભાટે તથા હિંચરમાન ને નીતિમાર્ગ સંબંધી તેનાં બાપણુભાટે તેની ઉપર ઝાઝી પડ્યા છે.

રવીવાર હતો તે છતાં તેણે મારી મુલાકાત લીધી. તે મને નામથી ઓળખતો હતો અને હું વિલાયત આવ્યો છઉં તેની પણ તેને ખબર હતી. તે મોટી ખુશીથી મને મળ્યો અને મારી સાથે આપણા દેશ સંબંધી કેટલીએક વાતચિત કરી. તેણે મને કહ્યું કે તમે દસપ્રાર દાહાડા આ શહેરમાં રહો તો ઠીક. પણ ત્રણ દિવસ કરતાં વધારે મારે ઝાટી

યવાય એમ નહોતું. તે દાહાડે એ ગૃહસ્થ બાપણુ કરનાર હતો મોટે મને કહું કે તમે જરૂર આવજો. હું એનું બાપણુ સાંભળવાને બપોરે ગયો. દેવળ તમામ ભરાઈ ગયું હતું. જે દાહાડે એનું બાપણુ હોય તે દાહાડે લોકો એટલા ઉત્કટે કે તે સાંભળવાની અગાઉથી ચિટ્ટી મેળવી રાખે. અને કેટલાક લોકોને નાઉમેદ થઈ પાછુ જવું પડે. આવા પુરુષનું બાપણુ સાંભળવાની મને જોગવાઈ મળી એ હું મારું બાળ્ય સમજ્યો.

આ : હા ! બાપણુ તે અરેખર બાપણુજ હતું. તે જે કાંઈ બોલતો હતો તે-ચોખ્ખું અને અસરકારક હતું. તે જે કાંઈ બોલતો તે તેનાં અંતઃકરણમાંથી અંતઃકરણના ઉભરા કાહાડીને બોલતો હતો. સાંભળનારનાં રૂપેશ્વા ઉભાં થતાં એટલુંજ નહીં પણ કેટલાએકોની આંખોમાંથી આસુની ધારા પડતી મં જોઈ અને મારું દિલ પણ મીણુ જેવું થઈ ગયું. આ સંસાર મિથ્યા છે ને મનુષ્ય માત્રે ધર્મર ઉપર પ્રીતિ અને ભક્તિ રાખવી જરૂર છે એમ સર્વનાં મનમાં રામબાણુની પેઠે ઠસી ગયું.

સ્કૉટલેન્ડમાં રવીવારનો દાહાડો ઇંગ્લેન્ડ કરતાં વધારે પળાયછે. એ દાહાડે રેલવેની ગાડી પણ આલવી નથી ને બાડુલી ગાડી ઘણી મળતી કાણુ. તેથી એ બાપણુ સાંભળ્યા પછી હું મારા મકાનની સામેના બગીચામાં બે કલાક રૂઝ્યો. વૉલ્કટર-સ્કૉટ્ટનો મિનારો—સ્કૉટ-મૉ-ડુમેંટ નામથી ઝાળખાયછે તે નિરખી નિરખીને જોયો. તેનું બાંધકામ ઘણુંજ તોરે છે. એ મિનારાને ડહ મથાલે ચઢીને જોયું તો ચોમર દેખાય ઘણેજ ખુબસુરત લાગ્યો. તે ૨૦૦ ફુટ ઉંચો છે ને તે બાંધવાનો ખર્ચ ૧૫ લાખ રૂપિયાનો થયોછે.* પછી મિનારા ઉપર જે સેપ્ત હતો તે વાંચ્યો. આ સુંદર બાગમાં હું ચોડીક વાર રૂઝ્યો ને ચોડીકવાર બેઠો અને તેમ કરતાં સાંજ પડી ગઈ.

વળતે દાહાડે “હાપીરડ” નામનો જુના વખતનો રાજમેહેલ જોવાને હું ગયો. મહેલની બાહાર એક ઘણેજ સુંદર કુવારો ઉડેછે. જુના વખતનો કેટલોએક પાદશાહી ચામુન આ મહેલમાં જોવાજોગ છે. આ મહેલના કેટલાએક ઓરડા મેરી નામની સ્કૉટલેન્ડની રાણીના વ-

BOLYWOOD PA ACE & ARTHUR SEAT

ખતમા જેવા હતા તેવાજ હમણામુની રહેવા દીધાં. ગેરી ગણીનો સુનાનો ઓગડો જેવી હાલતમા તેના છપ્પપતંગ તથા મામન મુધા હતો તેનીજ હાલતમા અહીં ઘણી જાતની ગામનામા આપાં.

આ મેદાની પડોમમા “આયર ગી” નામની ઉંચી ને સુદર ટેકડી છે. તે આશરે ૮૦૦ ફૂટ ઉંચી છે તે ઉપર ચડીને જોવાથી આમ-પામનો દેખાવ ઘણો ગમણુ અને સુદર લાગે. ૯ એ ટેકડી ઉપર ચઢ્યો હતો અને ચોતરફ જે દેખાવ નજરે પડ્યો તેથી બહુ આનંદ પામ્યો હતો. એ ટેકડી તરફ જતા એક રણોજ મુદર ગતો આરે. તે “કુવી-મ ટ્રાઈન” નામથી ઓળ ઘણે.

ત્યાંથી નિઃજીને ધુનિવગ્નિટિને ગતેથી ગાડી લેવાની. ધુનિવગ્નિટિ બધ હતી પણ માલેઈકા જાહેને તેનું મૂલીયમ જોયું. મૂલીયમમા “સ્ક્ર” કંઈના જનાવડાનો મોટો સગ્રહ જોયો. બ્રિટિશ મૂલીયમ આગળ તો તે કંઈજ નહીં; તેજા તેમા કિમતી સગ્રહ હતો. આશરે હજાર જનાવડો હશે. તે ઉપરાંત ધાતુ તથા પથ્થરનો સગ્રહ હતો તે જુદો. તેની પામે પ્રસ્તકવાળા જોઈ. તેમા એક લાખ પ્રતકો છે. વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસના ઓરડા જોયા. આ ધુનિવગ્નિટિ કહેલ છે કે આશરે ૮૦૦ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે.

એડિન્બરોનું જુનું શેર મેં જોયું. જુના શેરનો ભાગ નવા શેરથી જુદો પડી ગયો. જુનું તે જુનું, અટે દેખાવમા સારું ક્યાંથી હાય? જે ગૃહસ્થની ઉપર ૯ આગખાણુ પન લાચો હતો તેનું નામ મીંચ ગયું હતું. તેનું ઘર આ જુના ભાગમા હતું. રેવડ મીંચ હારમજી પણ અહીંજ રહેતો હતો તેને ૯ મજના ગયો પણ મેળાપ થયો નહીં. નવા શેરમા ઘણી રચનાથી મોટાક્ષો તથા ચોક રાખીને—પોરબદર જેના સ્પેત પથરના ઘર બાંધેનાં. પારિસથી ઉતરતો દેખાવ આ ઇ મારતોનો છે. પણ ઇંગ્લંડ તથા સ્કોટલંડમાં આવું જુળસુરત શેર ખીજી એકે નથી તેના ઘરે તથા રસ્તાની રચના સાથે કુદરતી રચના મળી ગઈ. એડિન્બરોની વસ્તી આશરે ૩ લાખની છે એડિન્બરોમા ત્રણ દાહાડા રહી ગનાસગો તરફ જવાને હું નિઃશ્યો.

૭. ગ્લાસગો.

GLASGOW.

એડિન્બરોથી નિકળેલો ૧૫ ક્લાકની અંદર હું ગ્લાસગોમાં પેહો-
ચ્યો. આ બે શહેર વચ્ચે માત્ર ૪૨ માઈલનો અંતર છે. લંડનથી
આ શહેર આમરે ૪૦૦ માઈલ યાવ. આ શહેરમાં હું માત્ર બે દાહાડ
રહ્યો ને તેટલામાં જોઈશું જોવાયું તેટલું જોઈ લીધું. આ શહેરમાં મુતરાડ,
કાપડ, છીંટ, રમાલ, ચંત્રકામ, કાચકામ તથા સેલિંગકામનાં કારખાનાં
છે. તેમાંનાં માત્ર કે આઠ કારખાનાં મેં જોયાં. આ શહેરમાં મુતરાડ
કાપડનાં બધાં કારખાનાંમાં મળીને ૩૦ હજાર માળ (Looms) છે.
આ શહેરમાં મોટાં વાહાણો તથા મોટી આગબોટો બંધાય છે. વરસો
વરસ બેથી ત્રણ કરી ૩૨૫૩ રૂપિયાની કિંમતનાં વાહાણ તઈપાર થાય છે.

જે ગૃહસ્થની ઉપર ઓળખાણપત્ર લઈ ગયો હતો તેનો મેળાપ થયો
નહી. તેથી મુંબઈનો એક-પુરોષિયત વેપારી જોને હું નામથી ઓળખતો
હતો અને જોનું ઢેકાણું હું જાણતો હતો તેને મળ્યો. તે ગૃહસ્થને ત્યા-
નાં મોટાં કારખાનાવાળાઓ આથે વગ નહિતો તેથી તે મને એક બીજા
મોટા વેપારીને ત્યાં લઈ ગયો. તેની આથે મને ઓળખાણ કરાવી.
તે ગૃહસ્થે કારખાનાં જોવા વિષે મારી હચ્છા જણી કે તે તરત તઈપાર
થયો ને મને દોહોડ દાહાડમાં માત્ર કે આઠ કારખાનાં દેખાડ્યાં. મું-
બઈવાળો ગૃહસ્થ તો તેને સોંપી આવતો થયો પણ આ બધા ગૃહસ્થે
વેપારનું કામકાજ છોડી જીર્ણોદ્ધાર કારખાનાં દેખાડવાને જ મહેનત કરી
અને ઉમટ દેખાડી તે હું કદી ભૂલી જઈશ નહીં.

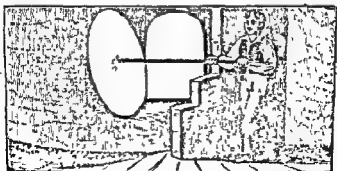
પેહોન પહેલું છોટનું કારખાનું જોયું. તેમાં કપડાં ધોવાઈને કેમ
તઈપાર થતાં હતાં અને તેના ઉપર જીર્ણોદ્ધાર બાત કેમ પડતી હતી અને
તે કેવી રીતે તરત સુકાઈ જતાં હતાં એ બધું મારી નજરે જોયું. છીંટ
છાપવાને નવી નવી તરેહના નવા નવા શાંખાના રાશર કોતરાઈને એક
મોટા હોંડમાં તઈપાર થતા હતા ને તે તઈપાર કરવાને ઘણા કારીગરો
કામે લાગ્યા હતા. આ બધા કારીગરોને મોટા પગાર મળે છે. તેમને
જાણક રાખીને નવી નવી તરેહ અને ખુદી તઈપાર કરાવે છે. જુની તરેહ

૨૬ પડે છે કેમકે જુની તરેહ ચાલુ ગણેતો માનનો ગ્રાન્થે ઉકાવ થાય નહીં. છાપવાનો જુદીજુદી તરેહનો રંગ તથા ચતો હતો. ખીજું કારખાનું સુતરાઉ રમાણનું જોયું. તેમાં લાખો રમાણે છપાઈને તથા ચતા હતા.

ત્રીજું કારખાનું ધાતીયાંઓનું જોયું. તેમાં ધાતીયાંની કોરમાં ભાત કેમ વણાતી હતી તે જોવામાં આવ્યું. ચોથું કારખાનું રેશમી કાપડનું જોયું. પાંચમું કારખાનું ગાંઠિયાનું જોયું. તેમાં ઉનની તરેહ વણવાની જે ગોઠવણ તથા યુક્તિ કરી છે તે જરૂર જોવાજોગ અને અચરતી ઉપ-જાવનાર છે. છઠું કારખાનું જામદાની અથવા મપેત કપડાંમાં મપેત ભાત પાડવાનું જોયું. સાતમું કારખાનું લોખંડનું ચંત્રકામ બનાવવાનું જોયું. અને આઠમું કારખાનું કાચ બનાવવાનું જોયું.

આ કાચનું કારખાનું ઘણું મોટું હતું અને તેનો માલેક ધણેજ ભલો હતો. તેણે કાચની બધી દેખાડી. માણસો એ બડી આગળ ઉભા ર-હીને કાચનો ઉજાતો રમ એક લાંબી જુગળીને છેડે લઇને ટુંકે માથેને તથા ફેરવીને જુદાજુદા આકાર કેમ આપે છે તે દેખાડ્યું. જુદાજુદા કાચકામની જુનીજુદી બનાવટ દેખાડી. કાચની ઉપર ભાત કેમ પડે છે અને જેવી જોઈએ તેવેવી છુટી કે ભાત કેમ અપાય છે તે બધું ધિરજથી દેખાડ્યું, અને સમજાવ્યું. એક બે સાદાં ગ્લાસ ઉપર તરત ભાત પડા-વીને તે મને ભેટ આપ્યાં. આ ગૃહસ્થની મહામાતા, લાયકી અને બ-લાઈ જોઈને હું બહુજ પ્રસન્ન થયો. આ તથા દેખાડવા આવનાર ગૃહસ્થનો આભાર જાણીથી બુલાવ્ય તેવો નથી.

આ બધાં કારખાનાંઓ નજરે જોયા વગર તેની સમજ આવવી કઠણ છે; તેટલામોટું હું વિસ્તાર કરીને વધારે લખવાની જરૂર જોતો નથી. ગ્લામગો શહેર “કપાઈડ” નદીને કાંઠે આવ્યું છે. તે એડિન્બ-રોનાં જેવું રૂડું નથી તે છતાં તે મોટું અને અગત્યનું શહેર છે. ડુનિયામાં કોઈ કોણે આગળોટ ચાલતી નહોતી ત્યારે પેરેજ વેલ્લી આગળોટ આ શહેરમાં કપાઈડ નદીની ઉપર ચાલી હતી. એ શહેરમાં સઉથી સારી ઈમારત ત્યાંની “રૉયલ એક્ઝચેન્જ” છે. એમાં મોટામોટા વેપારીઓ નિત્ય મળે છે, જેમ વડનની એક્ઝચેન્જ આગળ ડ્યુક ઓફ

વેલિંગ્ટનનું ઘોડા ઉપર પ્રત્યું છે તેમ આ એકમર્ચેન આગળ પણ છે. આ શેહેરની વસ્તી આસરે ૪ લાખ માણસની છે, એ શેહેરમાંથી સ્કોટલેન્ડનાં મરેવર તથા પાહાડ તથા નંગલનો દેખાવ જોવાને હું નિકળ્યો.

૮. લાખ લોમંડ મરેવર.

LOCH LOMOND

સ્કોટલેન્ડનાં મરેવર તથા પાહાડનો દેખાવ ધણો વખણાય છે તે જાવાની અને ધણી હેંશિ હતી. આખા ગિરન દેશમાં મહત્તી મોટું મરેવર લોખ લોમંડ ગણાય છે. આ મરેવર તથા એક ખીણું મરેવર-લોખ ક્વાટરાધને જોધને પાછા એડિનબરોમાં જવાની ટિકિટ મેં રેલવે સ્ટેશન ઉપરથી લીની. આસગોથી લોખ લોમંડ ૨૦ માઈલ આધું છે. આસગોથી રેલવેની ગાડીમાં બેસી મોટી મવારે હું નિકળ્યો તે એક ક્રમાકમાં આ મરેવર આગળ આવી પોહિંચ્યો. આ મરેવર ખાલક નામનાં ગામની પાસે છે. મરેવરને કાંઠે એક નાહાની આગખોટ તથાવિર હતી. એ આગખોટમાં હું બેઠો. આસરે ૫મીસ મુરેવીપનો એ આગખોટમાં મારા સાથી થયા. આગખોટમાં નીસ્તો તથાવિર હતો. જોખોની ખુશી હતી તેઓએ લીધો. પછી આગખોટ ઉપડી.

આઃહા ! મીઠાં અને નિર્ભજ પાણીનાં મરેવરમાં આગખોટ આજવા માંડી એટલે અને કેટલા ખુશી થયા ! આઃહા ! આગખોટમાં કેવો આનંદ મચી ગયો અને મહા કેવી ખુશીમાં આપી ગયા ! જરા આગળ વધ્યા એટલે પાણીનો કંઈ યાગ નહી. આઃહા ! આ કેટલું મોટું મરેવર, તેની ચોમર કેવા મોટા ડુંગર અને મરેવરમાં કેટલા નાહાના ટાપુઓ ! સ્વચ્છ પાણીમાં આગખોટ દોડે, જરા વારમાં કોઈ ટાપુ દેખાય, વારંવાર પાહાડ ઉપર નજર પડે, અને તે ઉપર લિલોતમી તથા જાડપાનની ઘટા દેખાય ને કોઈ ડેક્રાણે પાણીનો વીત કે મરે વહેતો જણાય. આનો અદ્ભુત અને રમણ દેખાવ મારી આંખે કોઈ વેળા પડ્યો નહોતો.

હવે જરાવારમાં વાદળ થઈ આવ્યું. આમપાસનો દેખાવ ખદબાઈ ગયો. પાહાડ અને મરેવરનું રૂપ ફરી ગયું. એક ખુબસુરત સ્ત્રી

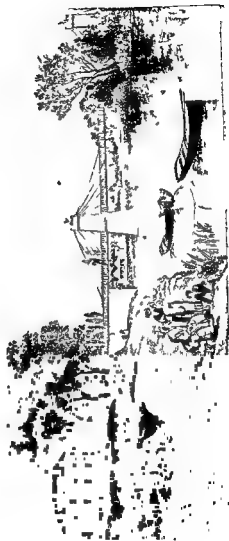
જેમ પોતાના મણુગારથી મોહા ઉપજાવેછે તેમ પાહાડ અને મરેાવરે હવે મણુગાર મળ્યો. પણ વરમાદ વગર મણુગાર અધુરો હતો તે હવે પૂરો થયો. વરમાદના બુંદ પડ્યા માંડ્યાં. રૂપાળી નારની આખ કાળા અંજણથી જેમ મોહની ઉપજાવે તેમ કાળા વાદળથી પાહડની આખ ઢીપવા માંડી. આ અદભૂત દેખાવની ખુબમુરતી એટલીતો વધી ગઈ કે આંખ માંડીને તેની આંખ જોવાય નહી. મોટું મરેાવર, ઉંચા પાહાડ, મરેાવરમાં તાહાનાં મોટાં બેઠા, તે ઉપર ઝાડી અને ઝાડપાનની ઘટ્ટા, આકાશમાં કાશું વાદળ અને ઝરમર ઝરમર વરસતો મેઘ—આ બધા દેખાવ મહા રણીઆમણો અને રમણ ઘણ પડ્યો.

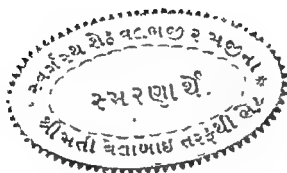
આ મરેાવર ૨૪ માઇલ લાંબું છે. કોઈ કોઈએથી એક માઇલ અને કોઈ કોઈએથી ૭ માઇલ પોહાણું છે. તેનાં પાણી ૨૦ વામ ઉડાં છે; કોઈક કોઈએ ૧૦૦ વામ કરતાં વધારે હયે. આ મરેાવરને અડખે પડખે ઉંચા ડુંગર છે તેમાં મડથી ઉંચો પાહાડ “બેન-ભાંડ” નામનો છે. તેની ઉંચાઈ ૩૦૦૦ ફૂટ કરતાં વધારે છે. આ મરેાવરને એક કોઈ થી ખીજે લાંબે કાંઠે જતાં આમરે ત્રણ કલાક લાંબા. ખીજે કાંઠે ઉતર્યા એટલે ઘોડાની ગાડીઓ અમને સેવાને તથ્યારજ ઉભી હતી. જેમ જેને લાગ કાચો તેમ બધા બેઠી ગયા. કેટલીએક મગજ કસાપણી ખીજું મરેાવર આજું. ત્યાં અમે આ ગાડીમાંથી ઉતરી પડ્યા.

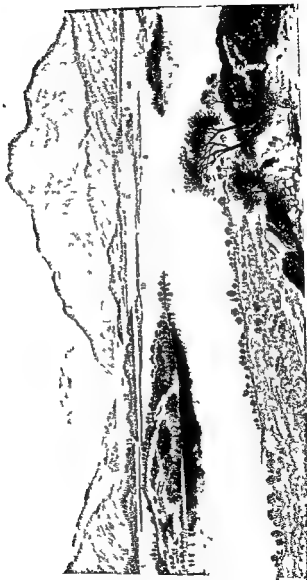
૯. લોખ કયાટરાઈન.

LOCH KATRAINE

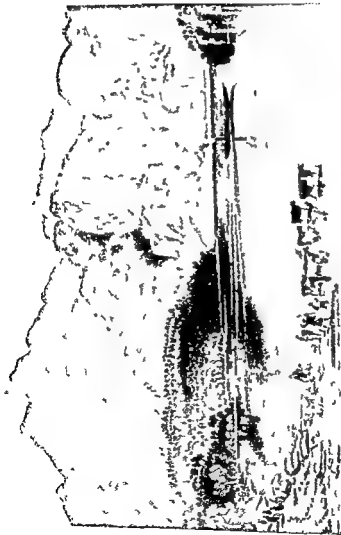
આ ખીજાં મરેાવરનું નામ લોખ કયાટરાઈન કરીને હતું. એમાં પણ આગમોટ અમને સેવાને તથ્યાર ઉભીજ હતી. આ રૂડા મરેાવરનાં પાણી મીઠાં, નિર્મળ અને સ્વચ્છ હતાં. એવાંતો નિરમળ નીર કે જાણે મરેાવરમાં કશું પાડ્યું હોય. કાંઠે ગાય તથા બળદ પાણી પીતાં હતાં અને માણસ ઉભા હતા તેઓનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં ઝાફ જણાતું હતું. અમારી આગમોટનું પણ પ્રતિબિંબ પાણીમાં એવું તો ઝાફ દેખાતું હતું કે જાણે ખીજા આગમોટ પાણીમાં તળીએથી આવતો હોય એમ દેખાય. આ

2. In the foreground, a small boat or structure is visible on the water. The middle ground is filled with dense trees and foliage. In the background, a large, craggy mountain rises steeply. The illustration is a black and white woodcut-style print.

THE SILVER STAR

THE SILVER STAR

(212)

29/1/22

29/1/22

વપ્પન વરસાદ રહી ગયો હતો તે છતાં વાદળ હળું અને સરેવર તથા પાહાડનો દેખાવ ઘણોજ સુંદર, રમણ અને અદ્ભૂત લાગતો હતો.

લોખ લોખંડથી આ સરેવર નાહાતું ખરું; પણ તેની ખુબસુરતી કંઈ ઓછી નહીં હતી. ઉંચા પાહાડની ટોચ આકાશમાં જતી હોય એમ લાગતું હતું. રાક્ષસ જેવા આ પાહાડ હતા. ઉંચામાં ઉંચા ટોચ “નેન-વિ-યુ” નામથી ઓળખાય છે. તેની ઉંચાઈ ૨૪૦૦ ફૂટની છેલે-વાય છે. આ ઉંચા પાહાડની ઉંચી ટોચ ઉપર જઈને આ સરેવરનો અને તેની આસપાસનો દેખાવ જોઈ એવી મારાં મનમાં હું થઈ યઈ. આ સરેવરને ખીજે કાંઠે ઉતરતાં આસરે ૧૫ કપાક થયો હશે. એટલેવારમુઝી મારાં મનમાં આનંદના ઉભરા આવતા હતા. હું માંગ મનમાં બોલતો હતો કે મારું ધન્યભાગ્ય કે આવી મહા યાત્રા થઈ. આ મહા “વન યાત્રા” નાં સરેવરનું “ગંગાજળ” ભરી લઉં એમ મારા મનમાં આવ્યું. અરે એ સરેવરનાં ઈર્ધન ફીથી ક્યારે થયે !

૧૦. પાહાડ વચ્ચે જોનો તથા વનનો દેખાવ.

TRAILS—ROCK AND WOODS SCENERY

અમે સરેવરને કાંઠે આવી પોહ્યાયા એટલે ત્યાંપણ અમારે વાસ્તે ગાડી તઈયાર હતી. તેમાં પણ અમને જેમ ફાવ્યું તેમ બેસી ગયા. ગાડીની બાહાર ઉંચી બેઠક ઉપર અમે બેઠા કેમકે હવે અમે પાહાડો વચ્ચેની ખીણ અથવા બેમાં થઈને જનાર હતા; ને તેનો દેખાવ જોવાનું જ હતો. અમારી ગાડી સાક્ષી ને થોડા વખતમાં સરેવર દેખાતું બંધ પડ્યું. અમે પાહાડની વચ્ચે એક બેમાં તથા વનમાં પેઠા. તેવામાં મેઘરાત્નએ મધરામણી કરી. ઝરમર કરતો મેઘનો વરસવા માંડ્યો. અમે તો બીજાં બેને રસબોળ થઈ ગયા. વરસાદ ખૂબ ત્રાપટવા માંડ્યો ને અમારે કહ્યું માને નહીં. મને ધારતી પડી કે રજે સરદી થાય.

પણ ડુઝ વગર મગનો રસ મિઠો લાગે નહીં. વરસાદે અમને ડુખી કર્યા પરા પણ આસપાસનો દેખાવ વરસાદની ત્રાપટથી એવોતો ગળીયામણો, રમણ અને રસીક થઈ પડ્યો કે અમે સહ આનંદની

સહેરમાં આવી ગયા. અમારા સોજનીઓમાંથી ઘણાખરા મોટે મોટે ગીત ગાવા મંડી ગયા અને હંચા ને વાંકાચુંકા કુંગરો વચેની ખીણમાં અને જાડપાનની ઘટામાં ખુદીના પોકાર થઈ રહ્યા. આ મોજનો મિઠો રમ એટલોતો મિઠો લાગ્યો કે તેનો સ્વાદ હજીમુધી મારી દાઢમાં રહી ગયોહો. આ ખીણ વિશે એક વખણાયલા કવિના બોલ બોલીને આ પાહાડ વચેની અને તથા વનને હું છેલ્લી સલામ કરું છું :—

"So wonderful wild, the whole might seem
The scenery of a fairy dream."

એટલે આ બધા દેખાવ એટલો બધોતો અમરતી બરેલો અને મહા અમરુપના જોવા દેખાયછે કે સ્વપ્નમાં આકાશમાં પડેલા દેખાવ આપણી નજરે પડતો હોય એમ લાગે. મંડેશવરના દેખાવ શિવાય આવી અદ્ભુત અને રમણ દેખાવ આપણા દેશમાં મેં એક જોડાણે જોયાછે પણ મંડેશવરના મુંદર દેખાવથી ઉપજેલા હર્ષમાં આ દેખાવથી જો હર્ષ વધ્યો તે મારી લેખણથી લખી શકાય તેવો નથી. આવા અદ્ભુત અને રમણ દેખાવ જોવાને હું ધણો આહતો હતો કેમકે તે જોઈને પરમશ્વરની મોઠાઈ વિશે મોટો વિચાર આવ્યા વિના અને તેને વિશે બકિતબાવ ઉપજ્યા વિના રહેતો નથી.

આ ખીણ તથા વન ગુફા પછી એક દોરેશમાં અમિ ગયા. મારા પગ સરોધી તાહાડા હીમ થઈ ગયા હતા. તરત મેં મારા વસ્ત્ર ખરડ્યાં. તાપણી તકધારજ હતી. પણ એક તાપણીથી બધાનો મુકરવાર કેમ થાય ? મારા બધા માથાઓની મારા ઉપર મહેરબાની માલમ પડી. તેઓએ તાપણી કરવાને મને મુકીથી આગળ જગ્યા આપી. તાપણીના સેકથી જગા હંફ વગી એટલે મને નિરાન થઈ. આ મહેરબાનીને માટે મેં મારા સોજનીઓનો ઉપકાર માન્યો. તેમના એક બરો અને ગુખ્ય ગૃહસ્થ બોલ્યો કે તમે પરદેશી છો માટે તમને અને અમારા દેશના પ-રોણા ગણીએ છછએ. ત્યાંના બજા ગૃહસ્થોનું આ બધું આમરણ જોઈ હું ખૂબ ખુશ થયો. આશરે ૧૧ કલાક વિશામો લઈ અમિ ત્યાંથી નિપળ્યા ને આગલી ગાડીનાં મેચન આગળ જઈ પોહ્યાયા.

STIRLING CASTLE

સ્ટરલિંગ કાસ્ટલ નામનો ડીલો
(૪૨૦)

૧૧. સ્ટર્લિંગ ક્યાર્ટલ.

STERLING CASTLE.

ક્યાનંડર નામનું એક ગામ મુકા પછી ૧૧ માઈલની મજલે ઇતિ-
હાસમાં વખણાયેલો કિલો-સ્ટર્લિંગ ક્યાર્ટલમાં અમે આમરે ૪૦ મિ-
નિટમાં આવી પહોંચ્યા. આ કિલો જોવાને માટે અમે ઉતર્યા. પ-
છી અમે આ કિલો ઉપર ચઢ્યા. આ કિલો જોવા માટે મારી સાથે
માત્ર ત્રણ જ સોળતી રહ્યા હતા ને બાકીનાઓ છેલ્લી સજામ કરી આમ-
તા થયા. આ કાલ્લામાં હાઇનંડરનું લસ્કર હતું. એક હાઇનંડ બ્રાગ-
પાઇપ વાજત વગાડતો હતો. તેને અમે કહ્યું કે અમને કિલો જોવાની
ધરિયા છે. તેણે પોતાના એક સોળતીને અમારી સાથે ઉપર મોકલ્યો.
તેણે અમને કિલોમાંના મહેલ દેખાડ્યો.

આ મહેલમાં અગાઉના વખતના સ્કોટલંડના કેટલાએક રાજાઓ
રહેતા હતા. કેટલાએક રાજાઓના આ કિલોમાં જન્મ થયો હતો.
"ડાઉન્કાસ રમ" નામનો એક ઓરડો મ જોયો. તે દેખાડનાર એક
બાપડી હતી. તેણે એ ઓરડાને બગતો કુંડમાં ઇતિયાહાસ કહી સંભ-
ળાવ્યો. તે એ કે ખીજ જન્મ રાજાના વખતમાં ડાઉન્કાસ નામનો
એક અમાર હતો. તેણે રાજાની સત્તા તોડવાને એક ખત બનાવ્યું હતું.
તે ઉપર તેણે સહ કરી હતી તથા ખીજ અમારોની સહ લીધી હતી.
રાજાને ખબર પડ્યાથી આ કિલોમાં તેને વાત કરવા બોલાવ્યો. રાજા
તેને આ ઓરડામાં બધ ગયો અને તેને મમળવ્યું કે મારી સાથે થવાને
તે જે ખત ઉપર સહ કરીછે તે રદ કર. અમારે ના પાડી તેથી તેને
તરત મારી નાખ્યો અને તેનું મુડું બારીમાંથી ફેંકીને નાખી દીધું.
એ ઉપરથી આ ઓરડાનું નામ "ડાઉન્કાસ રમ" પડ્યું છે.

પછી કિલો ઉપરથી નીચેનો દેખાવ જોયો. આસપાસ મોટું મેદાન
અને અરણ્ય દેખાતું હતું. તેનો દેખાવ ઉપરથી ઇંગ્લેન્ડ મુંદર લાગ્યો.
"શાય" નામની નદી સાથે એવરમાંથી મેલેલી હતી તેથી આ દેખાવ
વધારે દીપ્તો હતો. કેહેછે કે આ મેદાનમાં અસહના વખતમાં રાજાઓ
ઘોડાઓની ગોઠી રમત કરાવતા હતા. અમારે એક સોળતી જે જુ-

વાન ફ્રેંચ હતો તે મારી માથે હથેલો રાખીને ઢિલા ઉપરથી જોતો હતો તેની ટોળી પવનથી ઉડીને છેક નીચે ગઈ. અમારી માથે દેખાડવા આવેલા હાથમાંડરે તે આછી આવી. અમે નીચે ઉતર્યા ત્યારે મારા પડી ગઈ હતી. પછી આગ ગાડીમાં બેસીને અમે પાછા એડિનબરો પેહાંચ્યા.

સ્કોટલેન્ડમાં ૧૫૦ માર્શનની પ્રદક્ષણ કરીને ખીજવાર એડિનબરોમાં હું આવી પોહ્યાંચ્યો. ત્યાં એક દાહાડો વિચારો લઈ ખીજે દીને માર્શનના રેલવેમાં બેઠો ને ત્રીજે દાહાડે દસ વાગતામાં ૮૦૦ માર્શનની મજલ કરી લંડનમાં આવી પોહ્યાંચ્યો. આ પ્રમાણે વિલાયતના ગામોમાં આવવા જવાની મળીને આમરે ૧૦૦૦ માર્શનની મુશાકરી કરી. વધારે વખત અને વધારે જોગવાઈ હોત તો વધારે ગામોમાં જવાની અને તેમાંના ખીજા કાગળના અને એતરે જોવાની વધારે હોય હતી. ધમિર કરશે તો એ હોય તથા કુરોપનાં ખીજાં દેસો જોવાની તથા અમેરિકા જવાની હોય ચહેલી કે ત્રોડી કોઈ વખત પુરી પડશે.

૧૨. પ્રવાસની રમાપ્તિ.

૧૯૦૮-૧૯૦૯

આહી હવે હું મારા પ્રવાસની રમાપ્તિ લાવું છઉં. વિવાપતનાં ગા-
મોમાં મુઝાફરી કરી આપ્યા પછી થોડા દાહાડામાં હું આપણા દેશમાં
પાછો આવવાને નિકળ્યો. પારિઝ, લાવન, માર્સેઇલ, મોન્ટે, કેરો
અને આદન થઇને ૬૦ મં ૧૮૯૩ ના મપરખ્ખરની આખેરીએ મારી
સ્વજમી-મુંબઈમાં હું પાછો આવી પોહ્યાઓ. ઇંગ્લંડની મહાપાત્રા ક-
રીને માત મહિનામાં મારે ઘેર આવ્યો. મારી ઇચ્છા અને ગોઠવણ
ઇંગ્લંડમાં એ કે ત્રણ વરસ રહેવાની હતી; પણ મને કેટલાંક વરસ થયાં
છાતીનું દરદ હતું તેમણે ઇંગ્લંડના ડાક્ટરની મહાહાથી ત્યાંના શિયાળાની
અગાઉ હું પાછો ફર્યો. આ ડેકાણે જાણાવવાની જરૂર છે કે વિવાપ-
તમાં એક વખત એ દરદ મને જાણાવું નહોતું એટલુંજ નહી પણ પ્રવાસ
કરી આપ્યા પછી એ દરદ મરી ગયલું જાણાય છે; ઇંગ્લંડના પ્રવાસથી
આ મને એક મોટામાં મોટા લાભ થયો છે.

મારા પ્રવાસ વિષે લોકો ગમેતેમ બોલો પણ મને જે રહ્યું અને ઠીક
લાગ્યું તે મેં કહ્યું છે. આ બાબદમાં મારા ઉપર જે દુઃખ પડ્યું છે તે હું
ધિરજથી સહન કરી છઉં, પણ મને મોટામાં મોટો સંતોષ તો એજ છે કે
હું એક મોટી અને રૂડી યાત્રા કરી આપ્યો છઉં. એ યાત્રાનાં સ્મરણથી
મને મારાં દુઃખમાં જે સુખ ઉપજે છે તેમાં હું બહુ આનંદ પામું છઉં. હું
ધારું છઉં કે જેમ દેશના બચાવની લહડાઈમાં-ગમેતેમ લશ્કર છતાં-લ-
હડાઈની પેઠેથી હારમાં ઉભેલા સીપાઈઓ ધણકરીને કપાઈ જવાજ અથવા
ધાયજ થવા જોઈએ, તેમ હજી સુધાગનાં મોટાં કામમાં ચેલેલ કાહાડનાગ-
ઓ ઉપર દુઃખ પડવું જોઈએ. એ દુઃખમાં ભાગ લેવાને જ્યાંલગી સુધા-
ગના સાથીઓ કે મિત્રો હિંમત કરીને મેદાન પડશે નહી ત્યાંલગી આ-
ખી જાત કે આખી જાત પોતાની મેજે કોઈ પણ મોટા સુધારામાં સા-
મેન થઈ શકશે નહી. સુધાગનું કોઈપણ મોટું કામ આખી જાતનાં કે
આખી જાતના એક મતથી અને એક વિચારથી કોઈકાણે થઈ શક્યું નથી
અને હું માંડ છઉં કે કોઈ કાળે થઈ શકશે પણ નહી.

પેહેલ કાઢાડનાર ઉપર જીલમ પડ્યાથી કંઈ સુધારો અટકશે નહીં. વિલાયત જનાર પેહેલા યોગ્યેક ગૃહસ્થો ઉપર દુઃખ પડ્યાથી વિલાયતનો રસ્તો ખંધ પડશે એમ તમે કદી માનશો ના. બાઈ મહિપતરામ ઉપર આ બાબદમાં દુઃખ પડ્યું તે જોધને જોમ હું અટક્યો નહીં, તેમ મને જોધને ખીજાઓ અટકશે નહીં એમ હું માનું છઉં. ઇંગ્લેન્ડ કેળવણીથી ઇંગ્લેન્ડ છુટાપણાના ખરો વિચાર જ્યારે આપણા દેશીઓમાં આવશે ત્યારે દરએક ગૃહસ્થને એમજ લાગશે કે—“મેં મારું છુટાપણું મારી માતને વેચ્યું નથી ને હું કંઈ તેનાં મુલામ થયો નથી. જે કામ મને રૂઝું અને જરૂરનું લાગે તે કરવાથી મને કોઈ અટકાવે અથવા મારા હાથપગ બાંધી રાખે—તો તેવી સ્થિતિમાં રહેવું તે કરતાં મરવું બહુ.” છુટાપણાનો આવો જીરસો જ્યારે આપણા દેશીઓમાં આવશે ત્યારેજ માતનો જીલમ અને દરત દૂદી જશે અને ત્યારેજ મુધારાના દરવાજા ઉઘાડા થશે. હું એકીવાર ફરીથી કહું છઉં કે મારા પ્રવાસ વિષે જોકો ગમેતેમ ખોસો પણ તેનું ક્ષણ રૂઝુંજ નિપજશે એવી હું આશા રાખું છઉં. હો ઈશ્વર ! તું આ આશા વેહેલી પુરી પાડ ! અને મારા દેશીબાઈઓને માતના ખંધમાંથી જલદી છોડવ તથાસ્તુ.

આ પુસ્તક

અગાઉથી ખરીદ કરનાર ગૃહસ્થોના
નામની યાદી.

	નંગ.
મુંબઈની નામદાર શરંકાર.	૫૦૦
ડી. બી. કરદિગ એમકુવાયર, એન્યુકેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ.	૧૦૦
રાવિ સહિય ગોપાલજી મુરબાઈ, ડેપુટી એન્યુકેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ.	૧૦૪
મહારાજ જામ શ્રી વીળાજી (નગરનાં)	૩૦
કુંવર કાલુભા	૨૦.
બાપુભાઈ સહિય, જીનાધકના નવાળ સહિયનાં પાઠવી કુંવર.	૨૫
રાજશ્રી મુંદરજી દુરગાદાસ (ગોડા)	૩
રાજશ્રી અનુપરામ જીમીઅતરામ (પાલીટાલા)	૨
કોકોર શ્રી જયંધજી (ધોળના)	૧
મહારાણા શ્રી જયવતર્થીજી (લીંબડીનાં)	૧
ચૈક જગંનાથ હજીરામ.	૧
સ્વસ્થાન ધ્રાંગદ્રા.	૧
વાળા પુંલ મેરામ . (જેતપોર)	૧
વાળા ગોરખા મેરામ	૧
વાળા જીવણ દેવા	૧
વાળા મામત રાણીંગ	૧
વાળા હરસુર વાળાજી	૧
વાળા એબજ વાળાજી	૧
વાળા મોકા જા	૧
વાળા સુરગ ગાંગા	૧
વાળા જીવા ગાંગા	૧
વાળા કમળીબાઈ (લીંબડા)	૧

અગાઉની અર્પિત કરનાર ગુદરજોના નામની યાદી.

૨૨૨૨૨૨૨૨

વાળા જગા લેખમુજુ (બીજાના)	નામ.
વકીલ કરમશી, તાલુકે ધીરજીભાઈ તરફી	૧
વકીલ માધવરામ, તાલુકે મેળીયાના	૧
શેઠ ચવળ, તાલુકે મુડાના	૧
મજમુદાર હરીપ્રસાદ કલ્યાણરાવજી	૧
રાજશ્રી પ્રાણીલાલ શંભુલાલ (જુનાગઢનાં)	૧
રાજશ્રી ધનેશ્વર આદિતરામ જીતપોરના રાજદાર	૧
રાજશ્રી રામચંદ્ર વલ્લેચંદ્ર	૧
વકીલ ભાણુજી કરમશી	૧
વકીલ દલપતરામ પ્રજારામ	૧
વાળા હરસુર લખમન	૧
વાળા બાવા ભોજ	૧
શેઠ મનચેરજી હોરમજી દારૂખાનાવાળા	૧
શેઠ અચંદીઆરજી જમશેદજી ચરાફ	૧
શેઠ ધનજીભાઈ જીવાજી દેમાઈ	૧
શેઠ મનચેરજી નોશરવાનજી કમળવાળા	૧
શેઠ માણેકજી કાવથજી (દમણ)	૧
શેઠ રતનજી મોટાઈ (કાંચી)	૧
શેઠ મનચેરજી રમતમજી હેડકંધારક (એડન)	૧
શેઠ હોરમજી માણેકજી (સીકરપોર)	૧
શ્રી ૦ રામદાસ દામજી	૧
શ્રી ૦ ગોવરધનદાસ ડોયા	૧
શેઠ હરીદાસ વૃક્ષસીદાસ	૧
શેઠ ભોરાશાહ ગીરધરલાલ	૧
શેઠ અમદભાઈ રહેમતુલા	૧
શેઠ નશરવાનજી એલજી સુરતી (દમણ હેડરાખાદ)	૧

OPINIONS OF THE ENGLISH PRESS.

FROM THE TIMES OF INDIA

In addition to its introductory matter, the volume contains upwards of 350

ating and attractive
vellers' "Guides," but
quity, and instruction
As his curiosity and wonderment, it shows us, were exercised by him

What features and curiosities of the British Empire, with its various and numerous
al public edifices, its principal institutions and rights, its places of recrea
lons and its exhibitions. He devotes a chapter to the social state and habits

made in the provinces, extending to Edinburgh and Glasgow, and to the
cottish Lochs, where his exultation seems to have reached its 'acme.' His
work is fraught through-out with instruction to his countrymen, it is every
where notable for judgment and good sense and it contains nothing offensive
of good taste and of good breeding.

July, 16, 1856

FROM THE BOMBAY SATURDAY REVIEW

A more beautiful volume than this has never left the Bombay press. Its